

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

B.H. Ind. J. 30

११

▲

BIBLIOTHECA INDICA ;
COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE SUPERINTENDENCE OF THE
ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

Nos. 125, 126, 147 & 150.

तैत्तिरीय-ब्राह्मणं ।

कृष्णयजुर्वेदीयं ।

सायनाचार्यकृत-वेदार्थप्रकाशाख्य-भाष्यसहितं ।

कतिपयपद्धितानां साहाय्यमवलम्ब्य
श्रीराजेन्द्रनाथ-मित्रेण परिशोधितं ।

THE TAITTIRIYA BRAHMANA

OF THE

BLACK YAJUR VEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SAYANACHARYA,

EDITED BY

RAJENDRALALA MITRA,

WITH THE ASSISTANCE OF SEVERAL LEARNED PANDITAS.

VOLUME I.

~~~~~

CALCUTTA:

PRINTED BY C. B. LEWIS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1859.

तैत्तिरीय ब्राह्मणे

प्रथमाष्टके

प्रथमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीसिद्धिविनायकाय नमः ।

हरिः ॐ ।

ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । द्युषः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं ।
द्वेषः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । अर्जः सन्धत्तं तां मे जि-
न्वतं । रयिः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । पुष्टिः सन्धत्तं तां मे
जिन्वतं । पूजाः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । यशून् सन्धत्तं
तान्मे जिन्वतं । स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा सुकृपाः
प्रक्षयन्तु ॥ १ ॥

सुवीराः पूजाः प्रजनयन् परीहि । ब्रुवः ब्रुवशो-
चिषा । स्तुतोऽसि जनधाः । देवास्त्वा मन्त्रिपाः प्रक्षयन्तु ।
सुपूजाः पूजाः प्रजनयन् परीहि । मन्त्री तन्निशोचिषा ।
सम्ब्रह्मणो दिव आ वृष्टिव्यायुः । सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं ।
प्राणः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । अपानः सन्धत्तं तन्मे
जिन्वतं ॥ २ ॥

व्यानः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । चक्षुः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । ओचः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । मनः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं । वाचः सन्धत्तं तां मे जिन्वतं । आयुःस्य आयुर्मे धत्तं । आयुर्यज्ञाय धत्तं । आयुर्यज्ञपतये धत्तं । प्राणःस्यः प्राणं मे धत्तं । प्राणं यज्ञाय धत्तं ॥ ३ ॥

प्राणं यज्ञपतये धत्तं । चक्षुःस्य चक्षुर्मे धत्तं । चक्षुर्यज्ञाय धत्तं । चक्षुर्यज्ञपतये धत्तं । ओचःस्यः ओचं मे धत्तं । ओचं यज्ञाय धत्तं । ओचं यज्ञपतये धत्तं । तौ देवौ शुक्रामन्थिनौ । कल्पयतं दैवीर्विशः । कल्पयतं मानुषीः ॥ ४ ॥

इषमूर्जमस्मासु धत्तं । प्राणान् पशुषु । पुजां मयि च यजमाने च । निरस्तःशण्डः । निरस्तो मर्कः । अपनुतौ शण्डामर्कौ सहामुना । शुक्रस्य समिदसि । मन्थिनः समिदसि । स प्रथमः सङ्कृतिर्विश्वकर्मा । स प्रथमो मिषो वरुणो अग्निः । स प्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वान् । तस्माद्न्द्राय सुतमाजुहोमि ॥ ५ ॥

नयन्त्वपानः सन्धत्तं तन्मे जिन्वतं प्राणं यज्ञाय धत्तं मानुषीर्भिर्दे च । इषादिपञ्चके वाचं तन्मे पशून् सन्धत्तं तन्मे प्राणादिचितये तन्मे अन्यच्च तन्मे ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

हृत्तिकास्वग्निमादधीत । एतद्वा अग्नेर्नक्षत्रं । यत्कृ-
त्तिकाः । स्वायामेवैनं देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी
भवति । मुखं वा एतन्नक्षत्राणां । यत्कृत्तिकाः । यः हृत्ति-
कास्वग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो खलु ॥ १ ॥

अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । एतद्वा ह दाहुको भव-
ति । पूजापतीरोद्दिष्यामग्निमस्तृजत । तं देवा रौद्दिष्या-
मादधत । ततो वै ते सर्वान्नोहानरोहन् । तद्रौद्दिष्यै
रौद्दिषित्वं । यो रौद्दिष्यामग्निमाधत्ते । अभ्येत्येव । सर्वा-
न्नोहान्नोहति । देवा वै भद्रास्सन्तोऽग्निमाधित्सन्त ॥ २ ॥

तेषामनादितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वस्वपा-
क्रामत् । ते पुनर्वस्वोरादधत । ततो वैतान् वामं वसूपा-
वर्तत । यः पुरा भद्रः सन्पापीयान्त्स्यात् । स पुनर्वस्वो-
रग्निमादधीत । पुनरेवैनं वामं वसूपावर्तते । भद्रो
भवति । यः कामयेत दानकामा मे पूजाः स्युरिति । स
पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत ॥ ३ ॥

अर्यम्णो वा एतन्नक्षत्रं । यत्पूर्वे फल्गुनी । अर्यमेति
तमाहुर्यो ददाति । दानकामा असौ पूजा भवन्ति । यः
कामयेत भगी स्यामिति । स उत्तरयोः फल्गुन्योरग्नि-

मादधीत । भगस्य वा एतन्नक्षत्रं । यदुत्तरे फल्गुनी ।
भर्ग्येव भवति । काखवाञ्छावै नामासुरा आसन् ॥ ४ ॥

ते सुवर्गाय लोकायामिमचिन्वन्त । पुंश्च इष्टकामु-
पादधात्पुंश्च इष्टकां । स इन्द्रो ब्राह्मणो जुषाण इष्ट-
कामुपाधत्त । एषा मे चिन्वा नामेति । ते सुवर्गलोकमा-
ग्ररोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृहत् । तेवाकीर्यन्त । ये-
वाकीर्यन्त । तज्जर्जनाभयोऽभवन् । द्वावुदपततां ॥ ५ ॥

तौ दिव्यौ आनावभवतां । यो भ्रातृव्यवान्त्स्यात् ।
स चिन्वायामिममादधीत । अवकीर्यैव भ्रातृव्यान ।
द्योजो बलमिन्द्रियं वीर्यमात्मन्यत्ते । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
मादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । स्वएवैनमृतावाधा-
य । ब्रह्मवर्चसी भवति । मुखं वा एतदृतूनां ॥ ६ ॥

यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति ।
अग्नौ योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । गोषे राजन्य
आदधीत । गोषो वै राजन्यस्यर्तुः । स्व एवैनमृतावा-
धाय । इन्द्रियावी भवति । शरदि वैश्य आदधीत । शर-
वै वैश्यस्यर्तुः ॥ ७ ॥

स्व एवैनमृतावाधाय । प्रशुमान् भवति । न पूर्वयोः
फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या राशिः संव-

त्सरस्य । यत्पूर्वे फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्नि-
माधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरादधीत । एषा वै
प्रथमा राशिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत
एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान् भवति । अग्रे
सखु । यदेवैनं यज्ञ उपनमेत् । अग्रादधीत । सैवास्य-
धिः ॥ ८ ॥

खल्वधित्सन्त फल्गुन्योरग्निमादधीतासखपतताम्-
तूनां वैश्वस्यर्तुत्तरे फल्गुनी षट् च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

उद्बन्ति । यदेवास्या अमेध्यं । तदपहन्ति । अपोवो-
क्षति शान्त्यै । सिकतानि वपति । एतदा अग्नेर्वैश्वान-
रस्य रूपं । रूपेणैव वैश्वानरमवरुन्धे । ऊषान्निवपति ।
पुष्टिर्वा एषा पुजननं । यदूषाः ॥ १ ॥

पुष्ट्यामेव पुजननेऽग्निमाधत्ते । अथो संज्ञान एव ।
संज्ञानं चैतत्पञ्चूनां । यदूषाः । द्यावापृथिवी सह-
स्तां । ते वियतो अग्रूतां । अस्वेव नौ सहयश्चियमिति ।
यदमुष्या यश्चियमासीत् । तदस्यामदधात् । तज्जषा
अभवत् ॥ २ ॥

यदस्या यन्नियमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तदद-
 चन्द्रमसि दृष्ट्वा । जषान्निवपन्नदोषायायेत् । द्यावा-
 पृथिव्योरेव यन्नियेऽग्निमाधत्ते । अग्निर्देवेभ्योमिलायत ।
 आखुरूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स जतीः
 कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदाखुकरीषमभवत्
 ॥ ३ ॥

यदाखुकरीषः सम्भारो भवति । यदेवास्य तच्च न्य-
 क्तं । तदेवावरुन्धे । जर्जं वा एतश्चरसं पृथिव्या उपदी-
 का उद्दिहन्ति । यदल्मीकं । यदल्मीकवपा सम्भारो भ-
 वति । जर्जमेव रसं पृथिव्या अवरुन्धे । अथो ओच-
 मेव । ओचः ह्येतत् पृथिव्याः । यदल्मीकः ॥ ४ ॥

अवधिरो भवति । य एवं वेद । पुजापतिः पुजा
 असृजत । तासामन्नमुपाक्षिप्यत । ताभ्यः सूदमुपप्रा-
 भिनत् । ततो वै तासामन्नं नाक्षीयत । यस्य सूदः सम्भा-
 रो भवति । नास्य गृहेऽन्नं क्षिप्यते । आपोवा इदमग्रे
 सखिलमासीत् । तेन प्रजापतिरश्राम्यत् ॥ ५ ॥

कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत् पुष्करपर्णं तिष्ठत् ।
 सोऽमन्यत । अस्ति वै तत् । यस्मिन्निदमधितिष्ठतीति ।
 स वराहो रूपं कृत्वोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आ-

र्क्षत् । तस्या उपहृत्योदमञ्जत् । तत्पुष्करपर्णप्रचयत् ।
यदप्रचयत् ॥ ६ ॥

तत् पृथिव्यै पृथिवित्वं । अभूद्वा इदमिति । तद्भूमौ
भूमित्वं । तां दिशोनु वातः समवहत् । ताः शर्करा-
भिरद्वहत् । शं वै नोऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्का-
रत्वं । यद्वराहविहत् सन्भारो भवति । अस्यामेवाह-
म्बदकारमग्निमाधत्ते । शर्करा भवन्ति धृत्यै ॥ ७ ॥

अथो शन्त्वाय । सरिता अग्निराधेय इत्याहुः । आपो
वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायन् । ताः
समभवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्विरय्यमभवत् ।
यद्विरय्यमुपास्यति । सरितसमेवाग्निमाधत्ते । पुरुष इमे
स्वाद्रेतसोबीभत्सत इत्याहुः ॥ ८ ॥

उत्तरत उपास्यत्यबीभत्सायै । अति प्रयच्छति ।
आर्त्तिमेवातिप्रयच्छति । अग्निर्देवेभ्योनिर्वायत । अश्वो-
रूपं कृत्वा । सोऽश्वत्ये संवत्सरमतिष्ठत् । तदश्वत्यस्वा-
श्वत्यत्वं । यदाश्वत्यः सन्भारो भवति । यदेवास्य तच-
न्यत्तां । तदेवावरुन्धे ॥ ९ ॥

देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत उदुम्बर उदतिष्ठत् ।
ऊर्जा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सन्भारो भवति । ऊर्ज-

मेवावरुन्धे । तृतीयस्वामितो दिवि सोम आसीत् ।
तं गायत्र्या हरत् । तस्य पर्यमच्छिद्यत् । तत्पर्योऽभवत् ।
तत्पर्यस्य पर्यत्वं ॥ १० ॥

यस्य पर्यमयः सम्भारो भवति । सोमपीयमेवावरु-
न्धे । देवा वै ब्रह्मन्वदन्त । तत्पर्य उपानृचोत् । सु-
अवावै नाम । यत्पर्यमयः सम्भारो भवति । ब्रह्मवर्च-
समेवावरुन्धे । प्रजापतिरग्निमसृजत् । सोऽबिभेत्प्रमा-
धक्ष्यतीति । तः शम्याशमयत् ॥ ११ ॥

तच्छम्यै शमित्वं । यच्छमीमयः सम्भारो भवति ।
शान्ता अप्रदाहाय । अग्नेः सृष्टस्व यतः । विकञ्जतं
भा आर्षत् । यद्वैकञ्जतः सम्भारो भवति । भा एवा-
वरुन्धे । सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः । मरुतोऽग्निरग्नि-
मतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् । साश-
निरभवत् । यदशनिहतस्य हृदयस्य सम्भारी भवति ।
सहृदयमेवाग्निमाधेते ॥ १२ ॥

अपा अभवन्भवद्स्त्रीकोऽत्रान्यदप्रययत्पृथुत्वे बीम-
त्सत इत्याह्वरुन्धे पर्यत्वं शमयदाच्छन्दः स्त्रीषि च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादशमासाः संव-
त्सरः । संवत्सरादेवैनमवरुध्वाधत्ते । यद्द्वादशसु वि-
क्रामेष्वदधीत । परिमितमवरुन्धीत । चक्षुर्निमित्तआ-
दधीत । इयद्द्वादशविक्रामाश्इति । परिमितश्चैवा-
परिमितश्चावरुन्धे । अमृतं वै वाचा वदति । अमृतं
मनसा ध्यायति ॥ १ ॥

चक्षुर्वै सत्यं । अद्राश् गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यं ।
यश्चक्षुर्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । सत्यएवैनमाधत्ते । तस्मादा-
हिताग्निर्नमृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणोनाश्वान् गृहे
वसेत् । सत्ये चास्याग्निराहितः । आग्नेयी वै राशिः ॥ २ ॥

आग्नेयाः पशवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधा-
ति । पशून्वावरुन्धे । दिवाहवनीयं । इन्द्रियमेवावरुन्धे ।
अर्धेदिते सूर्य्येऽहवनीयमादधाति । एतस्मिन् वै
लोके पुजापतिः पुजाअसृजत । पुजाएव तद्यजमानः
सृजते । अथो भूतश्चैव भविष्यश्चावरुन्धे ॥ ३ ॥

इडा वै मानवी यज्ञानूकाशिन्यासीत् । सामृशोत् ।
असुराअग्निमादधतइति । तदगच्छत् । तआहवनी-
यमगन्नादधत् । अथ गार्हपत्यं । अथान्वाहार्यप-

चनं । साब्रवीत् । पुतीच्येषाः श्रीरगात् । भद्राभूत्वा
पराभविव्यन्तीति ॥ ४ ॥

यस्यैवमग्निराधीयते । पुतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो
भूत्वा पराभवति । साश्रुस्रोत् । देवाअग्निमादधत्
इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमगुआदधत् ।
अथ गार्हपत्यं । अथाहवनीयं । साब्रवीत् ॥ ५ ॥

प्राच्येषाः श्रीरगात् । भद्राभूत्वा सुवर्गं लोकमेव्य-
न्ति । पुजान्तु न वेत्स्यन्तइति । यस्यैवमग्निराधीयते ।
प्राच्यस्य श्रीरेति । भद्रोभूत्वा सुवर्गं लोकमेति । पुजा-
न्तु न विन्दते । साब्रवीदिडा मनुं । तथा वाअहं तवाग्नि-
माधास्यामि । यथा प्रपूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ॥ ६ ॥

प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यसि । अभि सुवर्गं लोकं जेष्य-
सीति । गार्हपत्यमगुआदधात् । गार्हपत्यं वाअनु पु-
जाः पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै पुजां पशून् प्रा-
जययत् । अथान्वाहार्यपचनं । तिर्यङ्मिव वाअयं
लोकः । अस्मिन्नेव तेन लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहव-
नीयं । तेनैव सुवर्गं लोकमभ्यजयत् ॥ ७ ॥

यस्यैवमग्निराधीयते । प्रपूजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते ।
प्रत्यस्मिँल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गं लोकं जयति ।

यस्य वाअयथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्यो ह-
 च्यते । पापीयान् भवति । यस्य यथादेवतं । न देवता-
 भ्यश्चाहच्यते । वसीयान् भवति ॥ भृगूणां त्वाङ्गिरसां
 व्रतपते वृतेनादधामीति भृग्वङ्गिरसामादध्यात् । आ-
 दित्यानां त्वा देवानां व्रतपते वृतेनादधामीत्यन्यासां
 ब्राह्मणीनां पूजानां । वरुणस्य त्वा राज्ञो व्रतपते वृते-
 नादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते वृते-
 नादधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा ग्रामस्थो व्रतपते
 वृतेनादधामीति वैश्यस्य । ऋभूणां त्वा देवानां व्रत-
 पते वृतेनादधामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निरा-
 धीयते । न देवताभ्यश्चाहच्यते । वसीयान् भवति ॥ ८ ॥

ध्यायति रात्रिश्चावरुन्धे भविष्यन्तोत्यब्रवीज्जनिष्यसे
 ऽजयदसीयान् भवति नव च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

पूजापतिर्वाचः सत्यमपश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन
 वै सञ्जग्धोत् । भूर्भुवः सुवरित्याह । एतद्वै वाचः सत्यं ।
 य एतेनाग्निमाधत्ते । ऋध्नोत्येव । अथो सत्यप्राशूरेव भ-
 वति । अथो य एवं विद्वानभिचरति । स्तृशुतएवैर्न ॥ १ ॥

भूरित्याह । पूजाएव तद्वज्रमानः सृजते । भुवद्व-

त्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठति । सुवरित्याह ।
सुवर्गएव लोके प्रतितिष्ठति । चिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमा-
दधाति । चयइमे लोकाः । एषेवैनं लोकेषु प्रतितिष्ठत-
माधत्ते । सर्व्वैः पञ्चभिराहवनीयं ॥ २ ॥

सुवर्गाय वाएष लोकायाधीयते । यदाहवनीयः ।
सुवर्गएवास्मै लोके वाचः सत्यः सर्व्वमाप्नोति । चि-
भिर्गार्हपत्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयं । अष्टौ स-
म्यद्यन्ते । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्र्योऽग्निः । याघामेवा-
ग्निः । तमाधत्ते ॥ ३ ॥

पूजापतिः पूजाअसृजत । ताअस्मात्सृष्टाः परा-
ञ्जीरायन् । ताभ्योज्योतिरुदयच्छात् । तं ज्योतिः पश्य-
न्तीः पूजाअभिसमावर्त्तन्त । उपरीनामिसुमृच्छीया-
दुद्धरन् । ज्योतिरेव पश्यन्तीः पूजायजमानमभिसमा-
वर्त्तन्ते । पूजापतेरक्ष्यश्वयत् । तत्परापतत् । तदश्वा-
भिवत् । तदश्वस्याश्वत्वं ॥ ४ ॥

एष वै पूजापतिः । यदग्निः । पूजापत्योऽश्वः । यदश्वं
पुरस्तान्वयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन् पूजापतिरनूदेति ।
वज्जी वाएषः । यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्वयति । जाता-
नेव स्नातृव्यान् प्रणुदते । पुनरावर्त्तयति ॥ ५ ॥

अनिश्चयमाणां नेव प्रतिमुदते । न्याहवनीयोगाह-
पत्यमकामयत । निगाहपत्यआहवनीयं । तौ विभाजं
नाश्रकोत् । सोऽश्वः पूर्ववाड्भूत्वा । प्राञ्चं पूर्वमुदवहत् ।
तत्पूर्ववाहः पूर्ववाट्वं । यदश्वं पुरस्तान्नयति । वि-
भक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेवैनौ कुरुते ॥ ६ ॥

यदुपयुपरि शिरोहरत् । पुणान् बिच्छिन्धात् ।
अधोऽधः शिरोहरति । पुणानां गोपीयाय । इयत्यग्रे
हरति । अथेयत्यथेयति । अयदमे लोकाः । एषेवैनं
लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । पूजापतिरग्निमसृजत । सो-
ऽबिभेत्प्रमाधक्ष्यतीति ॥ ७ ॥

तस्य चेधामहिमानं व्यौहत् । शान्त्याअप्रदाहाय ।
यत् चेधामिराधीयते । महिमानमेवास्य तद्व्यूहति । शा-
न्त्याअप्रदाहाय । पुनरावर्त्तयति । महिमानमेवास्य
सन्दधाति । पशुर्वाएषः । यदश्वः । एष रुद्रः ॥ ८ ॥

यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादध्यात् । रुद्राय पशू-
नपिदध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाक्रमयेत् ।
अनवरुद्धाअस्य पशवः स्युः । पार्श्वतश्चाक्रमयेत् । यथा-
हितस्याग्नेरङ्गाराअभ्यववर्त्तेरन् । अवरुद्धाअस्य पश-
वोभवन्ति । न रुद्रायपिदधाति ॥ ९ ॥

शीलि इवींषि निर्वपति । विराजएव विक्रान्तं य-
जमानो नुविक्रमते । अग्नये पवमानाय । अग्नये पाव-
काय । अग्नये शुचये । यद्ग्नये पवमानाय निर्वपति ।
पुनात्येवैनं । यद्ग्नये पावकाय । पूतएवास्मिन्नन्नाद्यं
दधाति । यद्ग्नये शुचये ॥ ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्नुपरिष्ठा-
दधाति ॥ १० ॥

एनमाहवनीयं धत्तेऽश्वत्वं वर्त्तयति कुरुतइति रुद्रो
दधाति यद्ग्नये शुचये एकञ्च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । ते देवाविजयमुपय-
न्तः । अग्नौ वामं वसु सन्धदधत् । इदमु नो भविष्यति ।
यदि नो जेष्यन्तीति । तद्भिर्नोत्सहमश्नोत् । तत्
वेधा विन्धदधात् । पशुषु तृतीयं । अशु तृतीयं । आ-
दित्ये तृतीयं ॥ १ ॥

तद्देवाविजित्य । पुनरवारुहन्त । तैऽग्नये पवमा-
नाय पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपन् । पशवो वा अग्निः
पवमानः । यदेव पशुघ्नासीत् । तप्तेनावारुहन्त । तैऽग्नये
पावकाय । आपो वा अग्निः पावकः । यदेवाप्त्वासीत् ।
तप्तेनावारुहन्त ॥ २ ॥

तेऽग्नये शुचये । अ॒सौ वा॒ग्नादित्योऽग्निः शुचिः । यदे॒-
वा॒दित्य॒आसीत् । तत्ते॒नाव॒रुन्ध॒त । ब्र॒ह्मवा॒दिनो॒वद॒-
न्ति । त॒नुवो॒वावै॒ताश्च॒ग्न्याधे॒यस्य । आ॒ग्नेयो॒वाअ॒ष्टाक॒-
पा॒लोऽग्न्याधे॒यमि॒ति । यत्तं निर्व॑पेत् । नै॒तानि । यद्वा॒-
त्मा स्यात् ॥ ३ ॥

ना॒ङ्गानि । ता॒दृगे॒व तत् । यदे॒तानि निर्व॑पेत् । न तं ।
यद्वा॒ङ्गानि स्युः । ना॒त्मा । ता॒दृगे॒व तत् । उ॒भया॒नि
स॒हनि॒रुप्या॒णि । य॒ज्ञस्य॑ सा॒त्मत्वा॒य । उ॒भयं॑ वा॒एत॒-
स्यैन्द्रि॒यं वी॒र्यमा॒प्यते ॥ ४ ॥

योऽग्नि॒माध॑ते । ऐ॒न्द्राग्ने॒कोद॑श॒कपा॒लम॒नुनिर्व॑पेत् ।
आ॒दि॒त्यश्च॒रुं । इ॒न्द्राग्नी॒ वै दे॒वाना॒मया॑तया॒मानौ । ये
ए॒व दे॒वते॒ अया॑तया॒न्नी । ता॒भ्यामे॒वास्मा॑इन्द्रि॒यं वी॒र्यं
मव॑रुन्धे । आ॒दि॒त्यो भ॑वति । इ॒यं वा॒अदि॑तिः । अ॒स्याः
मे॒व प्र॑ति॒तिष्ठ॑ति । धे॒न्वै वा॒एत॒द्रेतः ॥ ५ ॥

यदा॒ज्यं । अ॒न॒डुह॑स्त॒ण्डुलाः । मि॒थुन॑मे॒वाव॑रुन्धे ।
घृ॒ते भ॑वति । य॒ज्ञस्या॒लूक्षान्त॑त्वा॒य । च॒त्वार॑ आ॒र्षेयाः
प्रा॒प्नन्ति । दि॒शामे॒व ज्योति॑षि जु॒होति । प॒शवो॒वा॒-
ए॒तानि॑ ह॒वीऽषि॑ । ए॒ष रु॒द्रः । यद्मिः ॥ ६ ॥

यत्स॒द्य॒ए॒तानि॑ ह॒वीऽषि॑ निर्व॑पेत् । रु॒द्राय॑ प॒शून्पि॑

दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्मानुनिर्वपेत् ।
 अनवरुद्धाअस्य पशवः स्युः । द्वादशसु राक्षीघ्नानुनिर्व-
 पेत् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादशरात्रयः । संवत्सरेक्षै-
 वास्मै रुद्रः शमयित्वा । पशूनवरुन्धे । यदेकमेकतानि
 हवीःषि निर्वपेत् ॥ ७ ॥

यथा चीस्थ्यावपनानि पूरयेत् । तादृक्तात् । न पुजन-
 नमुच्छिःषेत् । एकं निरुध्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीय-
 मेवास्मै लोकमुच्छिःषति पूजननाय । तं पुजया पशु-
 भिरनुप्रजायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिक्रान्तिः । रथचक्रं
 प्रवर्त्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं पुत्यवरोहति ॥ ८ ॥

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । होतव्यमग्निहोचांश्च होत-
 व्याश्मिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अथवापूर्वमाहुती-
 र्जुहुयात् । यन् जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तूष्णीमेव
 होतव्यं । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः पराभवति ।
 अग्नीधे ददाति ॥ ९ ॥

अग्निमुखानेवर्त्तून प्रीणाति । उपवर्द्धं ददाति ।
 रूपाणामवरुन्धे । अश्वं ब्रह्मण्ये । इन्द्रियमेवावरुन्धे ।
 धेनुः होत्रे । आशिषस्त्वावरुन्धे । अनङ्गाहमध्वर्यवे ।
 वह्निर्वाअनङ्गान् । वह्निरध्वर्युः ॥ १० ॥

वह्निनैव वह्नियन्नस्यावरुन्धे । मिथुनौ गावौ ददा-
ति । मिथुनस्यावरुन्धे । वासोददाति । सर्व्वदेवत्वं वै वा-
सः । सर्व्वाएव देवताः प्रीणाति । आद्वादशभ्यो ददाति ।
द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरएव प्रतितिष्ठति ।
काममूर्ध्वं देयं । अपरिमितस्यावरुन्धे ॥ ११ ॥

आदित्ये तृतीयमप्स्वासीत्तत्तेनावारुन्धत स्यादाप्यते
रेतोऽग्निरेकमेकमेतानि हवीर्यि निर्व्वपेत् पृत्यवरो-
हति ददात्यध्वर्युर्देयमेकञ्च ॥ अनु० ६ ॥

वत्तमोऽनुवाकः ।

धर्मः शिरस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् ।
हृदिस्तोकाय तनयाय यच्छ । वातः प्राणस्तदयमग्निः ।
सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । स्वदितं तोकाय तनयाय यितुं
पञ्च । प्राचीमनुपदिशं ग्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो विभाहि । ऊर्ज्ज्वो
धेहि द्विपदे चतुष्पदे ॥ १ ॥

अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्तदयमग्निः । सम्प्रियः पशु-
भिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्योति-
रजसं । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने ब्र-

ह्यणा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे । ये ते अग्रे
शिवे तनुवौ । विराट् च खरसट् च । ते माविशतां ते
मा जिन्वतां ॥ २ ॥

ये ते अग्रे शिवे तनुवौ । संघाट् चाभिभूश्च । ते मा-
विशतां ते मा जिन्वतां । ये ते अग्रे शिवे तनुवौ । वि-
भूश्च परिभूश्च । ते मा विशतां ते मा जिन्वतां । ये ते
अग्रे शिवे तनुवौ । पृथ्वी च प्रभूतिश्च । ते मा विशतां ते
मा जिन्वतां । यास्ते अग्रे शिवास्तनुवः ॥ ताभिस्त्वा दधे ।
यास्ते अग्रे घोरास्तनुवः । ताभिरमुज्जुष्य ॥ ३ ॥

चतुष्पदे जिन्वतां तनुवस्त्रीणि च ॥ ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इमे वाएते लोकाअग्रयः । ते यदव्याहृताआ-
धीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानं । घर्मः शिर इति गार्हपत्य-
मादधाति । वातः प्राण इत्यन्वाहार्यपचनं । अर्कश्च-
क्षुरित्याहवनीयं । तेनैवैनान्व्यावर्तयति । तथा न शो-
चयन्ति यजमानं । रथन्तरमभिगायति गार्हपत्यआ-
धीयमाने । रथन्तरोवाअयं लोकः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । वामदेव्यम-

भिर्गायतउधियमाखे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यं । अ-
न्तरिक्षेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । अथो शान्तिर्वै वा-
मदेव्यं । शान्तमेवैनं पश्यमुद्धरते । बृहद्भिर्गायत-
आहवनीयआधीयमानि । बाह्वतोवाअसौ लोकः ।
अमुष्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । पुजापतिरग्नि-
मस्तृजत ॥ २ ॥

सोऽश्वोवारो भूत्वा पराङ्मत् । तं वारवन्तीयेनावा-
ह्यत । तद्धारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । श्यैतेन श्येती
अकुवत । तच्छ्यैतस्य श्यैतत्वं । यद्धारवन्तीयमभिगाय-
ते । वारयित्वैवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते । श्यैतेन श्येतीकु-
रुते । घर्मः शिरइति गार्हपत्यमादधाति । सशीर्षाण-
मेवैनमाधत्ते ॥ ३ ॥

उपैनमुत्तरोयघोनमति । रुद्रोवायषः । यदग्निः ।
सआधीय्यमानईश्वरोयजमानस्य पशून् हिंसितोः ।
सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनं सम्प्रियं
करोति । पशूनामहिंसायै । हृदिस्तोकाय तनयाय य-
च्छेत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । वातः पुण्डित्य-
न्वहार्यपचनं ॥ ४ ॥

सप्राणमेवैनमाधत्ते । स्वदितं तोकाय तनयाययितुं

पुचेत्याह । अन्नमेवासौ स्वदयति । प्राचीमनु पुदिशं
 ग्रेहि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो ना-
 नावीर्यावेवैनौ कुरुते । ऊर्जो धेहि द्विपदे चतुष्पद-
 इत्याह । आशिषमेवैतामाशस्ते । अर्कश्चक्षुरित्याहव-
 नीयं । अर्कोवै देवानामन्नं ॥ ५ ॥

अन्नमेवावरुन्धे । तेन मे दीदिहीत्याह । समिन्ध-
 एवैनं । आनशे व्यानशइति चिरुदिक्कयति । चयइमे
 लोकाः । एषेवैनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । तत्तथा न
 कार्यं । वीक्षितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाधा-
 याभिमन्यः । अवीक्षितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते ॥ वि-
 राट् च खराट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वा-
 दधइत्याह । एतावाअग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवै-
 नः समर्धयति । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं ग-
 ण्धेति ब्रूयाद्यं द्विष्यात् । ताभिरेवैनं पराभावयति ॥ ६ ॥
 लोकोऽसृजतैनमाधत्तेऽन्वाहार्यपचनं देवानामन्न-
 मेनं प्रतिष्ठितमाधत्ते पञ्च च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

शमीगर्भादग्निं मन्यते । एषा वाअग्नैर्यज्ञिया तनूः ।
 तामेवासौ जनयति । अदितिः पुत्रकामा । साध्वेभ्यो

देवेभ्यो ब्रह्मौदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । त-
त्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजा-
येतां । सा द्वितीयमपचत् ॥ १ ॥

तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्यै मिचश्च वरुणश्चाजायेतां । सा तृतीयमपचत् ।
तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या
अशश्च भगश्चाजायेतां । सा चतुर्थमपचत् ॥ २ ॥

तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्या इन्द्रश्च विवस्वाश्चाजायेतां । ब्रह्मौदनं पचति ।
रेत एव तदधाति । प्राश्नन्ति ब्राह्मणा औदनं । यदा-
ज्यमुच्छिष्यते । तेन समिधोभ्यज्यादधाति । उच्छेषणा-
द्वा अदिती रेतोऽधत्त ॥ ३ ॥

उच्छेषणा देव तद्रेतोऽधत्ते । अस्थि वा एतत् । यत्स-
मिधः । एतद्रेतः । यदाज्यं । यदाज्येन समिधोभ्यज्या-
दधाति । अस्थ्येव तद्रेतसि दधाति । तिस्र आदधाति
मियुनत्वाय । इयतीर्भवन्ति । पुजापतिना यज्ञमुखेन
सम्मिताः ॥ ४ ॥

इयतीर्भवन्ति । यज्ञपुरुषा सम्मिताः । इयतीर्भवन्ति ।
एतावद्द्वै पुरुषे वीर्य्यं । वीर्य्यसम्मिताः । आर्द्रा भवन्ति ।

आर्द्रमिव हि रेतः सिध्यते । चिचियस्याश्वत्यस्याद-
धाति । चिचमेव भवति । घृतवतीभिरादधाति ॥ ५ ॥

एतदाश्वमेः पियं धाम । यद्भृतं । पियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयति । अथो तेजसा । गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्याद-
ध्यात् । गायत्र्येन्द्रावै ब्राह्मणः । स्वस्य छन्दसः प्रत्यय-
नस्त्वाय । चिष्टुभीराजन्यस्य । चिष्टुपेन्द्रावै राज-
न्यः । स्वस्य छन्दसः प्रत्ययनस्त्वाय ॥ ६ ॥

जगतीभिवश्यस्य । जगतीछन्दावै वैश्यः । स्वस्य छ-
न्दसः प्रत्ययनस्त्वाय । तः संवत्सरं गोपायेत् । संवत्स-
रः हि रेतो हितं वर्धते । यद्येनः संवत्सरे नोपम-
मेत् । समिधः पुनरादध्यात् । रेतएव तद्धितं वर्धमा-
नमेति । न माः समश्नीयात् । न स्त्रियमुपेयात् ॥ ७ ॥

यन्माः समश्नीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः
स्यात् । नैनमग्निरुपनमेत् । श्वश्चाधास्वमानो ब्रह्मोदन्
पचति । आदित्यावाइतउत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् ।
ते वाइतोयन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वादित्याः । यद्वा-
ह्याः । तैरेव सन्त्वं गच्छति ॥ ८ ॥

नैनं प्रतिनुदन्ते । बृहद्वादिनो वदन्ति । कासः ।
अग्निः कार्यः । योऽस्मै पुजां पशून् प्रजनयतीति । शक्नौ-

स्ताः राशिमग्निमिन्धीत । तस्मिन्नुपव्युषमरखीनिष्ठ-
पेत् । यथर्वभाय वाशितान्धाविष्णायति । तादृगेव तत् ।
अपोदूह्यभस्माग्निं मन्यति ॥ ९ ॥

सैव साम्नेः सन्ततिः । तं मन्यित्वा प्राञ्चमुक्षरति ।
संवत्सरमेव तद्रेतो हितं प्रजमयति । अनाहितस्तस्या-
ग्निरित्याहुः । यः समिधोभ्याधायामिमाधत्तदिति ।
ताः संवत्सरे पुरस्तादादध्यात् । संवत्सरादेवैममवद-
ध्याधत्ते । यदि संवत्सरे नादध्यात् । द्वादश्यां पुरस्ता-
दादध्यात् । संवत्सरप्रतिमावै द्वादशरात्रयः ॥ संवत्स-
रमेवास्मद्विज्ञाभवन्ति । यदि द्वादश्यां नादध्यात् ।
व्यहो पुरस्तादादध्यात् । आहितायवास्य भवन्ति
॥ १० ॥

द्वितीयमपचक्षतुर्थमपचददितीरेतोऽधत्त समिता-
घृतवतीभिरादधाति राजन्यः स्वस्य छन्दसः प्रथयन्-
त्वार्येयाङ्गच्छति मन्यति रात्रयश्चत्वारि च ॥ अनु० ९ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पुजापतिः पुजाअस्तुजत । स रिरिचामोऽमन्यत ।
स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तदवर्धत ।

तदस्मात्सहसोर्ध्वमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवा-
सुराअयुक्लन्त । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वाएषा ॥ १ ॥

दोहाएव युष्माकमिति । सा ततः प्राच्युदक्रामत् ।
तत्प्रजापतिः पर्ययुक्लात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्ययुक्लात् । नर्यं
पूजां मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजा-
पतिः पर्ययुक्लात् । शंस्य पशून्मे गोपायेति ॥ २ ॥

सा चतुर्थमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्ययुक्लात् ।
सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चममुदक्रामत् ।
तत्प्रजापतिः पर्ययुक्लात् । अहंबुभिय मन्त्रं मे गोपा-
येति । अग्नी वाव सा तान् व्याक्रामत् । तान् पूजापतिः
पर्ययुक्लात् । अथो पङ्क्तिमेव । पङ्क्तिर्वाएषा ब्राह्मणे
प्रविष्टा ॥ ३ ॥

तामात्मनोऽधिनिर्मिमीते । यद्गिराधीयते । तस्मा-
देतावन्तोऽग्नयआधीयन्ते । पाण्डु इदं सर्व्वं । पाण्डु-
नैव पाण्डुः सृणोति । अथर्वपितुं मे गोपायेत्याह ।
अन्नमेवैतेन सृणोति । नर्यं पूजां मे गोपायेत्याह ।
पूजामेवैतेन सृणोति । शंस्य पशून्मे गोपायेत्याह
॥ ४ ॥

पशून्वैतेन स्पृशेति । सप्रथ सभां मे गोपायेत्या-
ह । सभामेवैतेनेन्द्रियः स्पृशेति । अहंबुभिय मन्त्रं
मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन श्रियः स्पृशेति । य-
दन्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः
पूतः । यज्ञार्हपत्यश्चाज्यमधिश्रयन्ति सम्पत्नीर्याज-
यन्ति । तेन सौऽस्याभीष्टः पूतः । यदाहवनीये जुह्व-
ति ॥ ५ ॥

तेन सौऽस्याभीष्टः पूतः । यत्सभायां विजयन्ते ।
तेन सौऽस्याभीष्टः पूतः । यदावसथेऽन्वः हरन्ति । तेन
सौऽस्याभीष्टः पूतः । तथास्य सर्व्वे पूताअभीष्टाआ-
धीयन्ते । पृवसथमेष्यन्नेवमुपतिष्ठेतैकमेकं । यथा ब्रा-
ह्मणाय गृहे वासिने परिदाय गृहानेति । तादृगेव तत् ।
पुनरागत्योपतिष्ठते ॥ सा भागेयमेवैषां तत् । सा तत-
ऊर्ध्वारोहत् । सा रोहिण्यभवत् । तद्रोहिण्यै रोहिणि-
त्वं । रोहिण्यामग्निमादधीत । स्वएवैनं योनौ प्रतिष्ठि-
तमाधत्ते । ऋध्नोत्येनेन ॥ ६ ॥

एषा पशून्मे गोपायेति प्रविष्टा पशून्मे गोपायेत्याह
जुह्वति तिष्ठते सप्त च ॥ अनु० १० ॥

ब्रह्म सन्धत्तं कृत्तिकासूहन्ति द्वादशसु पूजापति-

वी॒चोदे॒वासुरा॒घर्म्मः॑ शिर॒इ॒मे वै श॒मीग॒र्भात्पु॒त्रा॒पतिः॑
स रिरि॒चानः॑ स तपः स॒न्नात्मन्वी॒थ्यं द॒श ॥

ब्रह्म॒ सन्ध॑त्तं तौ दि॒व्याव॒या श॒न्त्वाय॒ प्राच्ये॑षां यदु॒-
र्यु॒परि॒ यत्स॒द्यः सोऽश्वो॒वारो॑भू॒त्वा जग॑तीभि॒रशो॑तिः ॥
इति प्रथमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके द्वितीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

उ॒द्व॒न्यमा॒नम॒स्या॒श्रमे॒र्ध्यं । अ॒पपा॒प्मानं॑ यज॒मान॒स्य
ह॒न्तु । शि॒वानः॑ स॒न्तु पु॒दिश॒श्चत॑स्रः । श॒न्नो मा॒ता
पृ॒थि॒वी तो॒कसा॒ता । श॒न्नोदे॒वीर॒भिष्ट॑ये । आ॒पोभ॑वन्तु
पी॒तये । श॒न्योर॒भिस्र॑वन्तु नः । वै॒श्वान॒रस्य॑ रू॒पं । पृ॒थि॒-
व्यां परि॑स्र॒ता । स्यो॒नमा॒विश॑न्तु नः ॥ १ ॥

यदि॒दं दि॒वो यद॑दः पृ॒थि॒व्याः । स॒ञ्ज॒ज्ञाने॑ रो॒दसी
सम्ब॑भूवतुः । ऊ॒षान् कृ॒ष्णम॑वतु कृ॒ष्णमू॒षाः । इ॒होभ॑यो-
र्य॒ज्ञिय॑मागमि॒ष्टाः । ऊ॒तीः कु॒र्व्वाणो॑ यत् पृ॒थि॒वीम॑चरः ।
गु॒हाका॑रमा॒खुरु॑पं पु॒तीत्य॑ । तत्ते न्य॒क्तमि॒ह स॒म्भर॑न्तः ।
श॒तं जी॒वेम॑ श॒रदः॑ स॒वीराः॑ । ऊ॒र्जं पृ॒थि॒व्यार॑समाभ-
रन्तः । श॒तं जी॒वेम॑ श॒रदः॑ पु॒रू॒चोः ॥ २ ॥

ब्रह्मीभिरनुवितं गुहासु । ओषं त उर्व्यं बधिराभ- व-
वामः । पुजापतिसृष्टानां पुजानां । सुषोपहत्यै सुवितर्कौ
अस्तु । उपप्रभिवमिषमूर्जं पुजाभ्यः । सूदं गृहेभ्योरस-
माभरामि । यस्य रूपं बिभ्रदिमामविन्दत् । गुहाप्र-
विष्टाः सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहृतमाभरन्तः ।
अहं बट्कारमस्यां विधेम ॥ ३ ॥

यत्पर्यपश्यत्सरिरस्य मध्ये । उर्वीमपश्यज्जगतः प्र-
तिष्ठां । तत्पुष्करस्यायतनाद्वि जातं । पर्श्वं पृथिव्याः प्रब-
नः हरामि । याभिरहः हज्जगतः प्रतिष्ठां । उर्वीमि-
मां विश्वजनस्य भर्त्री । तानः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः ।
अग्नेरेतश्चन्द्रः हिरण्यं । अद्भ्यः सम्भूतममृतं पुजासु ।
तत्सम्भरन्नुत्तरतोनिधाय ॥ ४ ॥

अतिपुयच्छन्दुरिति नरेयं । अत्रोरूपं कृत्वा यदे-
त्यथेतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्योनिलाय । तत्ते न्यक्तमिह
सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवीराः । ऊर्जः पृथिव्या
अधुत्यितोऽस्ति । वनस्पते शतवल्गुशो विरोह । त्वया वय-
मिषमूर्जं मदेन्तः । रायस्योषेण समिषा मदेम । गाय-
त्रिया हियमाणस्य यत्ते ॥ ५ ॥

पर्श्वमपतत्तृतीयस्यै दिवोधि । सोऽयं पर्श्वः सोमप-

सीद्वि जातः । ततो हरामि सोमपीथस्यावरुध्यै । देवानां
ब्रह्मवा दं वदेतां यत् । उपाशृणोः सुश्रवा वै श्रुतोऽसि ।
ततो मामाविशतु ब्रह्मवर्चसं । तत्सम्भरः स्तदवरुन्धीय
साक्षात् । यया ते सृष्टस्याग्नेः । हेतिमशमयत्पुजाप-
तिः । तामिमामप्रदाहाय ॥ ६ ॥

शमीः शान्त्यै हराम्यहं । यत्ते सृष्टस्य यतः । विक-
कृतं भा आर्च्यं जातवेदः । तया भासा सम्मितः । उ-
रुन्नोलोकमनुप्रभाहि । यत्ते तान्तस्य हृदयमाच्छिन्द-
जातवेदः । मरुतोऽग्निस्तमयित्वा । एतत्ते तदशनेः स-
म्भरामि । सात्मा अग्ने संहृदयो भवेह । चिचियाद-
श्वत्थात्सम्भृतावृहत्यः ॥ ७ ॥

शरीरमभिसंस्कृतास्थ । पुजापतिना यज्ञमुखेन
सम्मिताः । तिसस्त्रिद्विर्मियुनाः प्रजात्यै । अश्वत्थाह-
व्यवाहाद्वि जातां । अग्नेस्तनू यज्ञियाः सम्भरामि । शा-
न्तयोनिः शमीगर्भः । अग्नये प्रजनयितवै । यो अश्वत्यः
शमीगर्भः । आरुरोह त्वेसचा । तन्ते हरामि ब्रह्मणा
॥ ८ ॥

यज्ञियैः केतुभिः सह । यन्त्वा सम्भरं जातवेदः ।
यथा शरीरं भूतेषु न्यक्तं । स सम्भृतः सीद शिवः पुजाभ्यः ।

उरुन्नोलोकमनुनेषि विद्वान् । प्रवेधसे कवये मेधाय ।
वचो वन्दारुष्टभाय दृष्टो । यतोभयमभयं तन्नो अस्तु ।
अवदेवान् यजेहेद्यान् । समिधामिं दुवस्यत ॥ ९ ॥

घृतैर्बाधयतातिथिं । आस्मिन् हव्याज होतन । उप-
त्वाम्ने हविष्मतीः । घृताचीर्यन्तु हर्यत । जुषस्व समिधो
मम । तन्त्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्धयामसि । बृह-
च्छोचायविद्य । समिध्यमानः प्रथमोनु धर्मः । सम-
क्तुभिरज्यते विश्ववारः ॥ १० ॥

शोचिष्केशो घृतनिर्णिकपावकः । सुयज्ञो अग्निर्यज-
धाय देवान् । घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः समि-
द्धो घृतमस्यान्नं । घृतपृषस्त्वा सरितो वहन्ति । घृतं
पिवन्त्सुयज्ञा यक्षि देवान् । आयुर्दा अग्ने हविषो जु-
षाणः । घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु-
चारुगव्यं । पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमं ॥ ११ ॥

त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवादूतं चक्रिरे हव्य-
वाहं । उरुज्यसं घृतयोनिमाहुतं । त्वेषश्चक्षुर्दधिर
चोदयन्वति । त्वामग्ने पुदिवआहुतं घृतेन । सुम्नायवः
सुषमिधा समीधिरे । स वाष्टधानओषधीभिरुक्षितः
उरुज्रयासि पार्थिवावितिष्ठसे । घृतप्रतीकश्च अ-

तस्य धूरुषदं । अग्निं मिचं न संमिधानकृञ्जते ॥ १२ ॥

इन्धानो अक्रोविदयेषु दीद्यत् । शुक्रवर्णामुदुनो
यश्च ते धियं । पूजाअग्ने संवासय । आशाश्च पशुभिः
सह । राघ्राण्यस्माआर्धेहि । यान्थासंतसवितुः सवे ।
मही विश्वक्नी सदने कृतस्य । अर्वाचीरातं धवणेरयी-
णां । अन्तर्वक्नी जन्यं जातवेदसं । अध्वराणां जनयथः
पुरोगां ॥ १३ ॥

आरोहतं दशतश्शक्ररीर्मम । कृतेनामआयुषा
वर्चसा सह । ज्योग्जीवन्तउत्तरामुत्तराश्च समां । दर्श-
महं पूर्यमासं यज्ञं यथा यजै । कृत्वियवतीस्थो अग्नि-
रेतसौ । गर्भं दधायान्ते वामहं ददे । तत्सत्यं यदीरं
विभृथः । वीरं जनयिष्यथः । ते मत्प्रातः प्रजनिष्यथे ।
ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः ॥ १४ ॥

पूजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोके । अमृतात्स-
त्यमुपैमि । मानुषाह्वयमुपैमि । दैवीं वाचं यच्छामि ।
शल्कैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहं । उभयो-
र्लोकयोर्कृत्वा । अतिमृत्युं तराम्यहं । जातवेदोभु-
वन्नस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते ॥ १५ ॥

अग्निमश्वत्यादधिहव्यवाहं । शमीगर्भाज्जनयन् यो

अयोऽभूः । अयं ते योनिर्धृत्वियः । अतो जातो अरा-
चयाः । तं जानन्नमन्धारोह । अथा नो वर्धया रयिं ।
अपेतवीतविचसर्पतातः । येऽच स्थ पुराणा ये च नूत-
नाः । अदादिदं यमैवसामं पृथिव्याः । अकस्मिं
पितरौ लोकमस्मै ॥ १६ ॥

अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि । सञ्जानमसि कामध-
रणं । मयि ते कामधरणं भूयात् । संवः सृजामि ह-
दयानि । सः सृष्टं मनो अस्तु वः । सः सृष्टः प्राणो
अस्तु वः । संयावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रियाहृदयानि
वः । आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो
मम ॥ १७ ॥

कल्पेतां द्यावापृथिवी । कल्पन्तामाषओषधीः ।
कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽग्नयः
समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्तिकावृतू
अभिकल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु ।
दिवत्वा वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना ॥ १८ ॥

अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशुमादधे । अजीजनक-
कृतं मर्त्यासः । अस्मेमाखं तरखिं वोढुजम्भं । दश स्व-
सारो अमुवः समीचीः । पुमांसञ्जातमभिसरंभ-

न्तां । पूजापतेस्त्वा पाखेनाभिप्रास्मि । पूषाः पोषेख
मह्यं । दीर्घायुत्वाय शतशरदाय । शत१ शरद्वात्रायुषे
वर्चसे ॥ १९ ॥

जीवात्त्वै पुण्याय । अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् ।
ममासि योनिस्तव योनिरस्मि । ममैव सन्वहहव्या-
न्यग्ने । पुचः पिचे लोककृज्जातवेदः । प्राणे त्वामृतमा-
दधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गोप्तारं गुप्त्यै । सुगा-
ईपत्योविदहवरातीः । उषस्येयसी अयेयसीर्दधत्
॥ २० ॥

अग्ने सपत्न्या अपवाधमानः । रायस्योषमिषमूर्ज-
मस्मासु धेहि । इमाउ मामुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः
पूजाभिरिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी ।
मध्येवसोर्दीर्दिहि जातवेदः । ओजसे बलाय त्वोद्यच्छे ।
वृषणे शुष्मायायुषे वर्चसे । सपत्न्यूरसिष्टचतूः । यस्ते
देवेषु महिमा सुवर्गः ॥ २१ ॥

यस्तत्रात्मा पशुषु प्रविष्टः । पुष्टिर्याते मनुष्येषु पुत्रे ।
तया नो अग्ने जुषमाणरहि । दिवः पृथिव्याः पर्य-
न्तरिक्षात् । वातात्पशुभ्योऽध्योषधीभ्यः । यच्च यच्च
जातवेदः सम्बभूव । ततो नो अग्ने जुषमाणरहि । प्राची-

मनु पृदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरोअग्निर्भवह ।
विद्याआशादीद्यानो विभाहि ॥ २२ ॥

ऊर्जानोधेहि द्विपदे चतुष्पदे । अन्वग्निरुषसामग्र-
मस्थत् । अन्वहानि प्रथमोजातवेदाः । अनुसूर्यस्य
पुरुषाच रश्मीन् । अनुद्यावापृथिवी आततान । विक्र-
मस्व महां असि । वेदिषन्मानुषेभ्यः । चिषु लोकेषु
जायहि । यदिदं दिवोयददः पृथिव्याः । संविदाने
रोदसी सम्भवतुः ॥ २३ ॥

तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः । शम्भूः पूजाभ्यस्तनुवे
स्योनः । पाखं त्वामृतआदधामि । अन्नादमन्नाद्याय ।
गोप्तारं गुह्यै । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्यो-
तिरजसं । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने
ब्रह्मणा । आनशे व्यानशे सर्वमायुर्व्यानशे ॥ २४ ॥

नय्यं पूजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जीवसे । जातां
अनिष्यमाणाञ्च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठितां । अथर्वं पितुं
मे गोपाय । रसमन्नमिहायषे । अदभ्यायोऽशेततनो ।
अविषन्नः पितुं कृणु । शशस्य पशून्मे गोपाय । द्विपादो
ये चतुष्पदः ॥ २५ ॥

अष्टाशफाश्च यद्द्विहामे । ये चैकशफाआशुगाः ।

सप्रथ सभां मे गोपाय । येच सभ्याः सभासदः । तानि-
न्द्रियावतः कुरु । सर्व्वमायुरुपासतां । अहं बुध्निय मन्त्रं
मे गोपाय । यमृषयस्त्रयिविदाविदुः । ऋचः सामानि
यजूंषि । सा हि श्रीरमृता सतां ॥ २६ ॥

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका भुवनस्य
मध्ये । मर्मज्यमाना महते सौभगाय । मर्द्धं धुक्ष्व यज-
मनाय कामान् । इहैव सन्त च सतो वोऽग्रयः । प्राणेन
वाचा मनसा विभर्म्मि तिरोमासन्तमायुर्माप्रहासीत् ।
ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठे । पञ्चधाग्नीन्व्यक्रामत् ।
विराट्सृष्टा पूजापतेः । ऊर्ध्वारो हद्रोहिणी ॥ योनिरग्नेः
प्रतिष्ठितिः ॥ २७ ॥

विशन्तु नः पुरूचीर्विधेम निधापयन्तेऽप्रदाहाय बृह-
त्यो ब्रह्मणा दुवस्यत विश्ववारइममृञ्जते पुरोगां प्रज-
नयिष्यथो जनिष्यतेऽस्मै मम महिम्ना वर्चसे दधत्सुवर्गा
भाहि सम्बभूवतुरायुर्व्यानशे चतुष्पदः सतां पूजापते-
र्द्वे च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

नवैतान्यहानि भवन्ति । नव वै सुवर्गालोकाः । यदे-
तान्यहान्युपयन्ति । नवस्वेव तत्सुवगषु लोकेषु सचिणः

प्रतिष्ठन्तोयन्ति । अग्निष्टोमाः परः सामानः कार्य्या-
इत्याहुः । अग्निष्टोमसम्मितः सुवर्गो लोक इति । द्वा-
दशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । द्वादशमासाः संवत्सरः । तत-
न्मसूह्यं । उक्था एव सप्तदशाः परः सामानः कार्य्याः ॥ १ ॥

पशवोवाउक्थानि । पशूनामवरुध्यै । विश्वजिदभि-
जितावग्निष्टोमौ । उक्थाः सप्तदशाः परः सामानः ।
ते सः स्तुताविराजमभिसम्पद्यन्ते । हे चर्चावतिरि-
च्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुरूनः । सुवर्गो वै
लोकोज्योतिः । जग्विराद ॥ २ ॥

सुवर्गमेव तेन लोकमभिजयन्ति । यत्परः राधन्त-
रं । तत्रयमेऽहन् कार्य्यं । बृहद्द्वितीयं । वैरूपं तृतीयं ।
वैराजं चतुर्थं । शाक्तरं पञ्चमे । रैवतः षष्ठे । तदु पृष्ठेभ्यो
नयन्ति । सन्ततयएते ग्रहायद्यन्ते ॥ ३ ॥

अतिग्राह्याः परः सामसु । इमानेवैतैर्लोकान्तसन्त-
न्वन्ति । मिथुनाएते ग्रहायद्यन्ते । अतिग्राह्याः परः
सामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवबन्धते । बृहत्पृष्ठं
भवति । बृहद्वै सुवर्गोलोकः । बृहद्वै सुवर्गं लोकं
यन्ति । चयस्त्रिंशि नाम साम । माध्यन्दिने पवमाने
भवति ॥ ४ ॥

यस्त्रिंशद्दे देवताः । देवता एवावरुन्धते । ये वा-
इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते स्वस्ति सम-
श्रुवते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनं स्वस्ति स-
मश्रुवते । एतद्वा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवं । यो ह खलु
वाव पूजापतिः । स उ वेवेन्द्रः । तदु देवेभ्योनयन्ति ॥ ५ ॥

कार्याविराड्यद्यन्ते पवमाने भवतीन्द्र एकञ्च ।
अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

सन्ततिर्वा एते ग्रहाः । यत्परः सामानः । विषूचीं
दिवा कीर्त्यं । यथा शालायै पक्षसी । एव संवत्सरस्य
पक्षसी । यदेतेन गृह्येरन् । विषूची संवत्सरस्य पक्ष-
सी व्यवस्रसेयातां । आर्तिमार्छेयुः । यदेते गृह्यन्ते ।
यथा शालायै पक्षसी मध्यमं वंशमभिसमायच्छति ॥ १ ॥

एव संवत्सरस्य पक्षसी दिवा कीर्त्यमभिसन्तन्वन्ति ।
नार्तिमार्छन्ति । एकविंशमहर्भवति । शुक्राग्राग्रहा-
द्यद्यन्ते । प्रत्युत्तब्ध्यै सयत्वाय । सौर्य एतदहः पशुरा-
लभ्यते । सौर्योऽतिग्राह्योद्यद्यते । अहरेव रूपेण सम-
र्धयन्ति । अथो अह एवैष बलिर्हियते । स नैतदहर-
तिग्राह्योद्यद्यन्ते ॥ २ ॥

सप्त वै शीर्षण्याः प्राणाः । असावादित्यः शिरः पु-
जानां । शीर्षन्नेव पुजानां प्राणान् दधाति । तस्मात्सप्त-
शीर्षन् प्राणाः । इन्द्रोवृचः हत्वा । असुरान् पराभा-
व्य । स इमांल्लोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकानाभिजि-
त आसीत् । तं विश्वकर्मा भूत्वाभ्यजयत् । यद्वैश्वकर्मा-
योगृह्यते ॥ ३ ॥

सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै । प्र वा एतेऽस्माल्लोकाच्च-
वन्ते । ये वैश्वकर्माणं गच्छते । आदित्यश्चो गृह्यते । इयं
वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । अन्योऽन्यो गृ-
ह्यते । विश्वान्येवान्ये न कर्माणि कुर्व्याणायन्ति । अ-
स्यामन्ये न प्रतितिष्ठन्ति । ताव्रापराधात्संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्यते ॥ तावुभौ सह महावृत्ते गृह्यते । यज्ञस्यै-
वान्तं गत्वा । उभयैर्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति । अर्क-
मुखं भवति । अन्नाद्यस्यावरुध्यै ॥ ४ ॥

समायच्छत्यतिगाद्या गृह्यन्ते गृह्यते संवत्सरस्या-
न्योन्यो गृह्यते पञ्चच ॥ अनु ०३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

एकविंशत्य भवति । एतेन वै देवा एकविंशेन ।
आदित्यमितउत्तमः सुवर्गं लोकमारोहयन् । स वा-

एष इत एकविंशः । तस्य दशावस्तादहानि । दश
परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विरा-
जि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेमौ
लोकौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकोष्वभितपन्नेति ॥ १ ॥

देवावा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचो-
ऽतिपादादबिभयुः । तच्छन्दोभिरहः हनृत्यै । देवावा-
आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । अवाचोऽवपादादबिभयुः ।
तं पञ्चभीरश्मिभिरुदवयन् । तस्मादेकविंशेऽहन् पञ्च
दिवाकीर्त्यानि क्रियन्ते । रश्मयो वै दिवाकीर्त्यानि ।
ये गायत्रे । ते गायत्रीषूत्तरयोः पवमानयोः ॥ २ ॥

महादिवाकीर्त्यः होतुः पृष्ठं । विकर्षं ब्रह्मसाम ।
भासोऽग्निष्टोमः । अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा आ-
दित्यः सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । पत्पराणां
परत्वं । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि
स्वराणि । स्वरैर्वै देवा आदित्यः सुवर्गं लोकमस्वार-
यन् । यदस्वारयन् । तत्स्वराणां स्वरत्वं । स्वारय-
न्त्येनं स्वराणि । य एवं वेद ॥ ३ ॥

एति पवमानयोः स्वराणि पञ्च च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनामो-
ऽयं । एकादशिन्याप्यते । वैष्णवं वामनमालभन्ते । यज्ञो-
वै विष्णुः । यज्ञमेवालभन्ते प्रतिष्ठित्यै । ऐन्द्राग्रमाल-
भन्ते । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव देव-
ते अयातयाम्नी । ते एवालभन्ते ॥ १ ॥

वैश्वदेवमालभन्ते । देवता एवावरुन्धते । द्यावापृ-
थिव्यां धेनुमालभन्ते । द्यावापृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति ।
वायव्यं वत्समालभन्ते । वायुरेवैभ्यो यथायतनाद्देवता-
अवरुन्धे । आदित्यामविं वशामालभन्ते । इयं वा अ-
दितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरुणीमाल-
भन्ते ॥ २ ॥

मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं शमयन्ति । वरुणेन दुरिष्टं ।
पूजापत्यं तूपरं महावृतमालभन्ते । पूजापत्योऽति-
ग्राह्योऽयच्छते । अहरेव रूपेण समर्धयन्ति । अथो अह-
रेवैष बलिर्हियते । आग्नेयमालभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै ।
अजपेत्वान्वा एते पूर्व्वैर्मासैरवरुन्धते । यदेते गव्याः प-
शवमालभन्ते । उभयेषां पशूनामवरुन्धै ॥ यदतिरि-
क्तामेकादशिनीमालभेरन् । अग्रियं धातृव्यमभ्यतिरि-

चेत । यद्ददौ दौ पशू समस्येयुः । कनीयश्चायुः कुर्वी-
रन् । यदेते ब्राह्मणवन्तः पशवश्चालभ्यन्ते । नाग्निं
भ्रातृव्यमभ्यतिरिच्यते । न कनीयश्चायुः कुर्वते ॥ ३ ॥

ते एवालभन्ते मैत्रावरुणीमालभन्तेऽवरुध्यै सप्तच ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

पूजापतिः पूजाः सृष्ट्वा वृत्तोऽश्रयत् । तं देवाभूतानां
रसं तेजः सम्भृत्य । तेनैनमभिषज्यन् । महानववर्त्ति-
ति । तन्महावृतस्य महाव्रतत्वं । महद्भुतमिति । तन्म-
हावृतस्य महाव्रतत्वं । महतोवृतमिति । तन्महावृतस्य
महाव्रतत्वं । पञ्चविंशस्तोमो भवति ॥ १ ॥

चतुर्विंशत्यर्धमासः संवत्सरः । यद्वा एतस्मिन्संव-
त्सरेऽधिप्राजायत । तदन्नं पञ्चविंशमभवत् । मध्यतः
क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमशितं धिनोति । अथो मध्यत-
एव पूजानामूर्ध्वीयते । अथ यद्वा इदमन्ततः क्रियते ।
तस्मादुदन्ते पूजाः समेधन्ते । अन्ततः क्रियते पूजनना-
यैव । चितृच्छिरो भवति ॥ २ ॥

त्रेधा विहितं हि शिरः । लोमह्वीरस्थि । परा
चास्तुवन्ति । तस्मात्तत्सदृगेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न

कश्यतोऽनु कश्यति । पञ्चदशोऽन्यः पक्षो भवति । सप्त-
दशोऽन्यः । तस्माद्व्यासस्यन्यतरमर्धमभिपर्यावर्त्तन्ते ।
अन्यतरतोऽपि तद्वरीयः क्रियते ॥ ३ ॥

पञ्चविंश आत्मा भवति । तस्मान्मध्यतः पञ्चोद-
रिष्ठाः । एकविंश पुच्छं । द्विपदासु स्तुवन्ति प्रतिष्ठित्यै ।
सर्वेण सह स्तुवन्ति । सर्वेण चात्मनात्मन्वी । सद्दे-
व्यतन्ति । एकैकामुच्छिषन्ति । आत्मन् चाज्ञानि व-
द्वानि । न वारुतेन सर्वः पुरुषः ॥ ४ ॥

यदितद्वेतोलोमानि दूतो न खान् । परिमादः क्रि-
यन्ते । तान्येव ते न प्रत्युप्यन्ते । औदुम्बरस्तल्पो भवति ।
ऊर्वा अन्नमुदुम्बरः । ऊर्जस्वान्नाद्यस्यावरुध्यै । यस्य
तल्पसद्यमनभिजितः स्यात् । स देवानां साम्यक्षे ।
तल्पसद्यमभिजयानीति तल्पमारुह्योक्तायेत् । तल्पस-
द्यमेवाभिजयति ॥ ५ ॥

यस्य तल्पसद्यमभिजितः स्यात् । स देवानां साम्य-
क्षे । तल्पसद्यं मा पराजेषीति तल्पमारुह्योक्तायेत् ।
न तल्पसद्यं पराजयते । लेङ्गे शसति । महोवै लेङ्गः ।
महसएवान्नाद्यस्यावरुध्यै । देवासुराः संयत्ता आसन् ।
तत्रादित्ये व्यायच्छन्त । तं देवाः समजयन् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणश्च शूद्रश्च चर्मकर्त्ते व्यायच्छेते । दैव्योवै वर्णौ
 ब्राह्मणः । असुर्यः शूद्रः । इमे रात्सुरिमे सुभूतम-
 क्रन्नित्यन्यतरोब्रूयात् । इमउद्दासीका॒रिणइमे दुर्भू-
 तमक्रन्नित्यन्यतरः । यदेवैषां सुकृतं या राद्धिः । तदन्य-
 तरोऽभिप्रीणाति । यदेवैषां दुष्कृतं या राद्धिः । तदन्य-
 तरोऽपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति ॥ अमुमेवादित्यं धा-
 त्वव्यस्य संविन्दन्ते ॥ ७ ॥

भवति भवति क्रियते पुरुषोजयत्यजयञ्जयत्येकञ्च ॥

अनु० ६ ॥

उद्धन्यमानं नवैतानि सन्ततिरेकविंशण्षोऽग्ने-
 तिष्ठां पूजापतिर्दत्तः षट् ॥

उद्धन्यमानः शोचिष्केशोऽग्ने सपत्नानतिग्राह्यावै-
 श्वदेवमालभन्ते पञ्चाशत् ॥

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके तृतीयाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता॒ आसन् । ते दे॒वावि॒जय॑मु॒पय॑-
न्तः । अ॒ग्नी॒षोम॑योस्तेज॒स्विनी॑स्त॒नूः सन्ध॑दधत । इ॒दमु॑
नाभवि॑ष्यति । यदि॑ नाज॑े॒ष्यन्तीति॑ । तेना॒ग्नी॒षोमा॒व-
प्रा॑क्रामतां । ते दे॒वावि॒जित्य॑ । अ॒ग्नी॒षोमा॒वन्ध्वै॑च्छन् ।
तेऽग्नि॑मन्ध्विद॒न्तुषू॑त्सन् । तस्य वि॒भक्ती॑भिस्तेज॒स्विनी॑-
स्त॒नूर॑वारुन्धत ॥ १ ॥

ते सोम॑मन्ध्विन्दन् । तम॑घ्नन् । तस्य यथाभि॑ज्ञायं
त॒नूव्यै॑गृह्णत । ते ग्र॒हाअ॑भवन् । तद्ग्र॒हाणां॑ ग्र॒हत्वं ।
यस्यै॒वंवि॒दुषो॑ग्र॒हागृ॑ह्यन्ते । तस्य त्वे॒व गृ॑हीताः । ना-
ना॒ग्नेयं पुन॑रा॒धेये॑ कुर्यात् । यदना॒ग्नेयं पुन॑रा॒धेये॑
कुर्यात् । व्यृ॒द्धमे॒व तत् ॥ २ ॥

अना॒ग्नेयं वा॑न॒तत्क्रिय॑ते । यत्स॒मिध॑स्त॒नून॑पात-
मि॒डोब॑र्हि॒र्यज॑ति । उ॒भावा॑ग्नेयावा॒ज्यभा॑गौ स्यातां ।
अना॒ज्यभा॑गौ भवत॒इत्याहुः॑ । यदु॒भावा॑ग्नेयाव॒न्ध्वञ्चा॒-
विति॑ । अ॒ग्नेये॑ प॒वमा॑नायोत्तरः स्यात् । यत्प॒वमा॑नाय ।

तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः । वृधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य
पुरोनुवाक्या भवति ॥ ३ ॥

यथा सुसम्बोधयति । तादृगेव तत् । अग्निच्यक्ताः
पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्व्वं भवति । ए-
कधा तेजस्विनीं देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पु-
दहइति । नेति ब्रूयात् । पुजननं वाअग्निः । पुजनन-
मेवोपैतीति । कृतयजुः सम्भृतसम्भारइत्याहुः ॥ ४ ॥

न सम्भृत्याः सम्भाराः । न यजुः कार्य्यमिति । अथो
खलु । सम्भृत्याएव सम्भाराः । कार्य्यं यंजुः । पुनराधे-
यस्य समृध्यै । तेनोपांशु प्रचरति । एष्यइव वाएषः ।
अत्पुनराधेयः । यथोपांशु नष्टमिच्छति ॥ ५ ॥

तादृगेव तत् । उच्चैः स्विष्टकृतमुस्तृजति । यथा नष्टं
चित्वा प्राहायमिति । तादृगेव तत् । एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा पुदहइति । तत्तथा
नोपैति । पुयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः कुर्यात् । यथा
पूर्व्वमाज्यभागौ स्यातां । एवं पत्नीसंयाजाः ॥ तद्वै-
श्वानरवत्पुजननवत्तरमुपैतीति । तदाहुः । व्यृञ्चं वाए-
तत् । अनाग्नेयं वाएतत्क्रियतइति । नेति ब्रूयात् ।
अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नी-

संयाजानां । तेनाग्नेयं । तेन समृद्धं क्रियतइति ॥ ६ ॥

अरुन्धतैव तद्वति सम्भृतसम्भार इत्याहुरिच्छति
पत्नीसंयाजानव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

देवावै यथादशं यज्ञानाहरन्त । योऽग्निष्टोमं । य-
उक्थं । योऽतिराचं । ते सहैव सर्व्वे वाजपेयमपश्यन् ।
ते । अन्योन्यस्मै नातिष्ठन्त । अहमनेन यजाइति । ते
ऽब्रुवन् । आजिमस्य धावामेति ॥ १ ॥

तस्मिन्नाजिमधावन् । तं दृष्ट्वास्पतिरुदजयत् । तेना-
यजत । स स्वाराज्यमगच्छत् । तमिन्द्रोऽब्रवीत् । मामनेन
याजयेति । तेनेन्द्रमयाजयत् । सोऽग्रं देवतानां पर्येत ।
अगच्छत्स्वाराज्यं । अतिष्ठन्तास्मै ज्यैष्ठ्याय ॥ २ ॥

यएवं विद्वान् वाजपेयेन यजते । गच्छति स्वाराज्यं ।
अग्रं समानानां पर्येति । तिष्ठन्तोऽस्मै ज्यैष्ठ्याय । स वाएष
ब्राह्मणस्य चैव राजन्धस्य च यज्ञः । तं वा एतं वाजपेय-
इत्याहुः । बाजाप्योवाएषः । वाजः क्षौतेन देवाएषन् ।
सोमोवै वाजपेयः । योवै सोमं वाजपेयं वेद ॥ ३ ॥

वाज्यैवैनं पीत्वा भवति । आस्य वाजी जायते । अन्नं

व वाजपेयः । य एवं वेद । अत्यन्नं । आस्यान्नादोजा-
यते । ब्रह्म वै वाजपेयः । य एवं वेद । अति ब्रह्मणान्नं ।
आस्यं ब्रह्मा जायते ॥ ४ ॥

वाग्वै वाजस्य प्रसवः । य एवं वेद । करोति वाचा-
वीर्यं । ऐनं वाचा गच्छति । अपिवर्तो वाचं वदति ।
पुजापतिर्देवेभ्यो यज्ञान् व्यादिशत् । स आत्मन् वाजपेय-
मधत्त । तन्देवा अभ्रुवन् । एष वाव यज्ञः । यद्वाजपेयः ॥ ५ ॥

अप्येव नोऽचास्त्विति । तेभ्य एतानुज्जितोः प्रायच्छत् ।
तावा एता उज्जितयो व्यास्थायन्ते । यज्ञस्य सर्व्वत्वाय ।
देवतानामनिर्भागाय । देवा वै ब्रह्मणश्चान्नस्य च शम-
लमपाघ्नम् । यद्ब्रह्मणः शमलमासीत् । सा गाया ना-
राशः स्यभवत् । यदन्नस्य । सा सुरा ॥ ६ ॥

तस्माद्वायतश्च मत्तस्य च न प्रतिगृह्यं । यत्प्रतिगृ-
ह्णीयात् । शमलं प्रतिगृह्णीयात् । सर्व्ववा एतस्य वा-
चोऽवरुद्धाः । यो वाजपेययाजी । या पृथिव्यां याम्नौ या
रथन्तरे । यान्तरिक्षे या वायौ या वामदेव्ये । या दिवि
यादित्ये या बृहति । यासु यौषधीषु या वनस्पतिषु ।
तस्माद्वाजपेययाज्यात्विजिनः ॥ सर्व्वह्यस्य वाचोऽव-
रुद्धाः ॥ ७ ॥

धा॒वा॒मे॒ति॒ ज्यै॒ष्ठ्या॒य॒ वे॒दं॒ ब्॒रह्मा॒ जा॒यते॒ वा॒ज॒पे॒यः॒
सु॒रा॒त्वि॒जी॒न॒एक॑श्च ॥ अ॒नु० २ ॥

तृ॒तियोऽनु॒वाकः ।

दे॒वा॒वै॒ यद॒न्यैर्ग्र॑हैर्यज्ञस्य॒ ना॒वा॒रु॒न्धत॑ । तद॒ति॒गु॒ह्यै-
र॒ति॒गु॒ह्या॒वा॒रु॒न्धत॑ । तद॒ति॒गु॒ह्या॒णाम॒ति॒ग्रा॒ह्यत्वं । य-
द॒ति॒गु॒ह्या॒गृ॒ह्यन्ते॑ । यदे॒वा॒न्यैर्ग्र॑हैर्यज्ञस्य॒ ना॒वा॒रु॒न्धे ।
तदे॒व तै॒र॒ति॒गु॒ह्या॒वा॒रु॒न्धे । प॒ञ्च॒ गृ॒ह्यन्ते॑ । पा॒क्तो॒ य॒ज्ञः ।
या॒वा॒ने॒व॒ य॒ज्ञः । तमा॒ह्वा॒वा॒रु॒न्धे ॥ १ ॥

स॒र्व्वे॒रे॒न्द्रा॒भ॒वन्ति॑ । ए॒क॒धै॒व॒ यज॑मानइन्द्रियं दध-
ति । स॒प्त॒द॒श॒ प्रा॒जा॒प॒त्या॒ग्र॒हा॒गृ॒ह्यन्ते॑ । स॒प्त॒द॒शः॒ पु॒जा-
प॒तिः । पु॒जा॒प॒ते॒रा॒स्यै॑ । ए॒क॒य॒र्चा॒ गृ॒ह्णा॒ति । ए॒क॒धै॒व॒ यज॑-
मा॒ने॒ वी॒र्य्यं॑ दधाति । सो॒म॒गृ॒ह्णा॒श्च॒ सु॒रा॒गृ॒ह्णा॒श्च॒ गृ॒-
ह्णा॒ति । ए॒त॒द्वै॒ दे॒वा॒नां॑ प॒र॒म॒म॒न्त्रं॑ । यत्सोमः ॥ २ ॥

ए॒त॒न्म॒नु॒ष्या॒णां॑ । यत्सु॒रा । प॒र॒मे॒णै॒वा॒स्मा॒श्च॒न्ना॒द्ये-
ना॒वा॒र॒म॒न्त्रा॒द्य॒म॒वा॒रु॒न्धे । सो॒म॒गृ॒ह्णा॒न् गृ॒ह्णा॒ति । ब्र॒ह्म॒णो॒
वा॒ए॒त॒त्ते॒जः॑ । यत्सोमः । ब्र॒ह्म॒ण॒ए॒व॒ ते॒ज॒सा॒ ते॒जो॒यज॑-
मा॒ने॒ दधा॑ति । सु॒रा॒गृ॒ह्णा॒न् गृ॒ह्णा॒ति । अ॒न्न॒स्य॒ वा॒ए॒त॒-
च्छ॒म॒लं॑ । यत्सु॒रा ॥ ३ ॥

अ॒न्न॒स्यै॒व॒ श॒म॒ले॒न॒ श॒म॒लं॒ यज॑मा॒ना॒द॒प॒ह॒न्ति॑ । सो-

मग्रहाऽश्च सुरागृहाऽश्च यत्कृत्वाति । पुमान् वै सोमः ।
स्त्री सुरा । तन्मिथुनं । मिथुनमेवास्य तद्यज्ञे करोति पु-
जननाय । आत्मानमेव सोमगृहैः सृणोति । जायाऽ-
सुरागृहैः । तस्माद्वाजपेययाज्यमुष्मिं लोके स्त्रियऽ- स-
म्भवति । वाजपेयाभिजितऽ- ह्यस्य ॥ ४ ॥

पूर्वे सोमगृहाद्यन्ते । अपरे सुरागृहाः । पुरो-
ह्यऽ- सोमगृहान्त्सादयति । पश्चाद्ध्यऽ- सुरागृहान् । पा-
पवस्य सस्यविधृत्यै । एष वै यजमानः । यत्सोमः । अन्नऽ-
सुरा । सोमगृहाऽश्च सुरागृहाऽश्च व्यतिषजति । अ-
न्नाद्येनैवैनं व्यतिषजति ॥ ५ ॥

सम्पृचस्थ सम्मा भद्रेण पृङ्क्तेत्याह । अन्नं वै भद्रं ।
अन्नाद्येनैवैनऽ- सऽ- सृजति । अन्नस्य वाएतच्छमलं । य-
त्सुरा । पाप्मेव खलु वै शमलं । पाप्मना वाएनमेतच्छ-
मलेन व्यतिषजति । यत्सोमगृहाऽश्च सुरागृहाऽश्च
व्यतिषजति । विपृचस्थविमा पाप्मनापृङ्क्तेत्याह
पाप्मनैवैनऽ- शमलेन व्यावर्त्तयति ॥ ६ ॥

तस्माद्वाजपेययाजी पूतोमेधो दक्षिण्यः । प्राङ्द्रवति
सोमगृहैः । अमुमेव तैर्लोकमभिजयति । पुत्यङ् सुरा-
गृहैः । इममेव तैर्लोकमभिजयति । प्रतिष्ठन्ति सोम-

गृहैः । यावदेव सत्यं । तेन सूयते । वाजसृष्ट्याः । सुरा-
गृहान् हरन्ति । अन्तेनैव विश्वसः सृजति ॥ हिर-
ण्यपाचं मधोः पूषं ददाति । मधव्योसानीति । एकधा
बृहन्न उपहरति । एकधैव यजमान आयुस्तेजो दधाति
॥ ७ ॥

आग्नावरुन्धे सोमः शमलं यत्सुराद्यस्यैनं व्यतिष-
जति व्यावर्त्तयति सृजति चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

बृहन्नादिनोवदन्ति । नाग्निष्टोमो नोक्थ्यः । न षो-
डशी नातिराचः । अथ कस्माद्वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवो-
र्वरुन्धन्त इति । पशुभिरिति ब्रूयात् । आग्नेयं पशुमा-
लभते । अग्निष्टोममेव तेनावरुन्धे । ऐन्द्राग्नेनोक्थ्यं ।
ऐन्द्रेण षोडशिनस्तोचं । सारस्वत्यातिराचं ॥ १ ॥

मारुत्या दृष्टतस्तोचं । एतावन्तो वै यज्ञकृतवः । तान्
पशुभिरेवारुन्धे । आत्मानमेव स्पृणोत्यग्निष्टोमेन ।
प्राणापानावुक्थ्येन । वीर्यं षोडशिनस्तोचेण । वाच-
मतिराचेण । पूजां दृष्टतस्तोचेण । इममेव लोकमभि-
जयत्यग्निष्टोमेन । अन्तरिक्षमुक्थ्येन ॥ २ ॥

सुवर्गं लोकं षोडशिनस्तोचेण । देवानानेव पृथ

आरोहत्यतिरात्रेण । नाकः रोहति दृष्टस्तोत्रेण ।
 तेज एवात्मन्धत्तआग्नेयेन पशूना । ओजोबलमैन्द्राग्ने-
 न । इन्द्रियमैन्द्रेण । वाचः सारस्वत्या । उभावेव देव-
 लोकश्च मनुष्यलोकश्चाभिजयति मारुत्या वशया ।
 सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । सप्तदशः पुजा-
 पतिः ॥ ३ ॥

पुजापतेरास्यै । श्यामाएकरूपाभवन्ति । एवमिव
 हि पुजापतिः समृद्ध्यै । तान्पर्यग्निकृतानुत्सृजति । म-
 रुतोयज्ञमजिघासन् पुजापतेः । तेभ्य एतां मारुतीं
 वशमालभत । तयैवैनानश्मयत् । मारुत्या पुचर्थ्यै ।
 एतान् सञ्चपयेत् । मरुत एव शमयित्वा ॥ ४ ॥

एतैः प्रचरति । यज्ञस्याधाताय । एकधा वपाजुहोति ।
 एकदेवत्याहि । एते । अथो एकधैव यज्ञमानेवायं द-
 धाति । नैवारोण सप्तदशशरावेणैतर्हि प्रचरति । एत-
 त्पुरोडाशाहोते । अथो पशूनामेव ऋद्धिमपि दधाति ।
 सारस्वत्योत्तमया प्रचरति ॥ वाग्वै सरस्वती । तस्मात्प्रा-
 खानां वागुत्तमा । अथो पुजापतावेव यज्ञं प्रतिष्ठापय-
 ति । पुजापतिर्हि वाक् । अपन्नदती भवति । तस्मान्न-
 नुष्याः सर्व्यां वाचं वदन्ति ॥ ५ ॥

अतिराचमन्तरिक्षमुक्थ्येन पुजापतिः श्रमयित्वो-
त्तमया प्रचरति षट्च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

सावित्रं जुहोति कर्मणः कर्मणः पुरस्तात् । कस्त-
द्देत्याहुः । यद्वाजपेयस्य पूर्वं यदपरमिति । सवितृ-
प्रसूतएव यद्वा पूर्वं कर्मणि करोति । सवने सवने
जुहोति । आक्रमणमेव तत्सेतुं यजमानः कुरुते । सुव-
र्गस्य लोकस्य समञ्चै । वाचस्पतिर्वाचमद्य स्वदाति त
इत्याह । वाग्वै देवानां पुराक्षमासीत् । वाचमेवास्मा
अक्ष स्वदयति ॥ १ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्त्तघ्नइति रथमुपावहरति वि-
जित्यै । वाजस्यनुप्रसवे मातरं महीमित्याह । यच्चैवेयं ।
यच्चास्यामधि । तदेवावरुन्धे । अथो तस्मिन्नेवोभयेऽभि-
षिष्यते । अप्सवन्तरुतमसु भेषजमित्यश्नान्पल्लय-
ति । अप्सु वा अश्वस्य तृतीयं प्रविष्टं । तदनुवे तन्ववस-
वते । यदप्सु पल्लयति ॥ २ ॥

यदेवास्यासु प्रविष्टं । तदेवावरुन्धे । बहु वाअश्वो-
मेध्यमुपगच्छति । यदप्सु पल्लयति । मेध्यानेवैनान्
करोति । वायुर्वा त्वामनुर्वात्वेत्याह । एतावा एतं देवता

अग्ने अश्वमयुञ्जन् । तामिरेवैमानं युनक्ति । सवस्यो-
ज्जित्यै । यजुषा युनक्ति व्यावृत्यै ॥ ३ ॥

अपानपादाशु हेमन्निति सम्मार्ष्टि । मेधानेवनान्
करोति । अथोस्तौस्तेवैनानाजिःसरिष्यतः । विष्णुक्र-
मान् क्रमते । विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ।
वैश्वदेवोवै रथः । अकौ न्यङ्गावभितो रथं यावित्याह ।
याएव देवतारथे प्रविष्टाः । ताम्य एव नमस्करोति ।
आत्मनोनात्यै ॥ अशमरथं भावुकोऽस्य रथोभवति ।
यएवं वेद ॥ ४ ॥

स्वदयति पल्लूलयति व्यावृत्याअनात्यै द्वे च ॥
अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवस्याहःसवितुः प्रसवे दृहस्पतिना वाजजिता
वाजं जेषमित्याह । सवितुप्रसूतएव ब्रह्मणा वाजमु-
ज्जयति । देवस्याहःसवितुः प्रसवे दृहस्पतिना वाजं
जितावर्षिष्ठं नाकः रुहेयमित्याह । सवितुप्रसूतएव
ब्रह्मणा वर्षिष्ठं नाकः रोहति । चात्वाले रथचक्र-
न्निमित्तः रोहति । अतोवाअङ्गिरसउत्तमाः सुवर्गं
लोकमायन् । साक्षादेव यजमानः सुवर्गं लोकमे-

ति । आवेष्टयति । वज्रोवै रजः । वज्रस्यैव दिशाऽभि-
जयति ॥ १ ॥

वाजिनाऽसाम् गायते । अक्षं वै वाजः । अक्षमेवा-
वरुन्धे । वाचोवर्षं देवेभ्योऽपाकामत् । तदनुस्पृतीन् प्रा-
विशत् । सैषा वाग्वनस्पतिषु वदति । या दुन्दुभौ । त-
स्मादुन्दुभिः सर्वावाचोऽतिवदति । दुन्दुभीन्समाघ्र-
न्ति । परमा वाग्वा वाक् ॥ २ ॥

या दुन्दुभौ । परमयैव वाचावरां वाचमवरुन्धे ।
अथो वाचश्च वर्षं यजमानोऽवरुन्धे । इन्द्राय वाचं वद-
तेन्द्रं वाजं आपयतेन्द्रो वाजमजयिदित्याह । एष वाग्-
होन्द्रः । योयजते । यजमानश्च वाजमुज्जयति । सप्त-
दशग्रन्थाधानाजिं धावन्ति । सप्तदश स्तोत्रं भवति ।
सप्तदश सप्तदश दीयन्ते ॥ ३ ॥

सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरायै । अर्धासि सप्ति-
रसि वाज्यसीत्याह । अग्निर्वा अर्वा । वायुः सप्तिः ।
आदित्यो वाजी । एताभिरेवास्यै देवताभिर्देवरथं यु-
नक्ति । पृष्टिवाहिनं युनक्ति । पृष्टिवाही वै देवरथः । दे-
वरथमेवास्यै युनक्ति ॥ ४ ॥

वाजिनोवाजं धावत काष्ठां गच्छतेत्याह । सुवर्गोवै

लोकः काष्ठा । सुवर्गमेव लोकं यन्ति । सुवर्गं वा एत
लोकं यन्ति । यश्चाजिं धावन्ति । प्राञ्चोधावन्ति ।
प्राङ्निवहि सुवर्गोलोकः । चतसृभिरनुमन्त्रयते । च-
त्वारि छन्दांसि । छन्दाभिरैवैनां सुवर्गं लोकं ग-
मयति ॥ ५ ॥

प्रवा एतेऽस्मां लोकाश्च्यवते । यश्चाजिं धावन्ति । उदञ्च
आवर्त्तन्ते । अस्मादेव तेन लोकमयन्ति । रथविमा-
चनीयं जुहोमि प्रतिष्ठित्येवं । आमावाजस्य प्रसवोज-
गम्यादित्याह । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवारुन्धे । यथा
लोकं वा एतउज्जयन्ति । यश्चाजिं धावन्ति ॥ ६ ॥

कृष्णलं कृष्णलं वाजसृङ्गः प्रयच्छति । यमेव ते वाजं
लोकमुज्जयन्ति । तं परिक्रीय्यारुन्धे । एकधा बृहत्तणु
उपहरति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । देवावा-
ओषधीष्वाजिमयुः । तावहस्यतिरुदजयत् । स नीवा-
रान्निरवृणीत । तन्नीवाराणां नीवारत्वं । नैवारश्चर-
भवति ॥ ७ ॥

एतद्वै देवानां परममन्नं । यन्नीवाराः । परमे-
शैवास्माअन्नाद्येनावरमन्नाद्यवरुन्धे । सप्तदशशरावो
भवति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेरात्थै । क्षीरे

भवति । रुचमेवास्मिन्दधाति । सर्पिधान् भवति मेध्य-
त्वाय । बार्हस्पत्योवाएष देवतया ॥ ८ ॥

योवाजपेयेन यजते । बार्हस्पत्यएष चरुः । अश्वान्
सरिष्यतः रससुषश्चावधापयति । यमेव ते वाजं लो-
कमुज्जयन्ति । तमेवावरुन्धे । अजीजियतवनस्पतय-
इन्द्रं वाजं विमुच्यध्वमिति दुन्दुभीन् विमुञ्चति । यमेव
ते वाजं लोकमिन्द्रियं दुन्दुभयउज्जयन्ति । तमेवा-
वरुन्धे ॥ ९ ॥

अभिजयति वारुणा वाग्दीयन्तेऽस्मै युनक्ति गमयति
यत्राजिन्धावन्ति भवति देवतयाष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

तार्धं यजमानं परिधापयति । यज्ञोवै तार्धं । यज्ञे-
नैवैनं समर्धयति । दर्भमयं परिधापयति । पविचं वै
दर्भाः । पुनात्येवैनं । वाजं वारुणोऽवरुहत्सते । योवा-
जपेयेन यजते । ओषधयः खलु वै वाजः । यदर्भमयं
परिधापयति ॥ १ ॥

वाजस्यावरुध्यै । जायएहि सुवोरोहावेत्याह ।
पत्न्या एवैष यज्ञस्यान्वारम्भो नवच्छित्यै । सप्तदशार-

त्रिर्यूपो भवति । सप्तदशः पूजापतिः । पूजापतेराह्यै ।
तूपरश्चतुरश्रिर्भवति । गौधूमश्च पालं । न वारुते बीह-
योन यवाः । यज्ञोधूमाः ॥ २ ॥

एवमिव हि पूजापतिः समृद्धौ । अथो अमुमेवासौ
लोकमज्जवन्तं करोति । वासोभिर्वेष्टयति । एष वै यज-
मानः । यद्यूपः । सर्व्वदेवत्यं वासः । सर्व्वभिरेवैनं देव-
ताभिस्समर्धयति । अथो आक्रमणमेव तत्सेतुं यज-
मानः कुरुते । सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै । द्वादशवाज-
ग्रसवीयानि जुहोति ॥ ३ ॥

द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरमेव ग्रीणाति ।
अथो संवत्सरमेवास्मा उपदधाति । सुवर्गस्य लोकस्य
समष्ट्यै । दशभिः कल्पैरोहति । नव वै पुरुषे प्राणाः ।
नाभिर्दशमी । प्राणानेव यथा स्थानं कल्पयित्वा । सु-
वर्गं लोकमेति । एतावद्वै पुरुषस्य स्वं ॥ ४ ॥

यावत्प्राणाः । यावद्देवास्थास्ति । तेन सह सुवर्गं
लोकमेति । सुवर्देवाः अगन्मेत्याह । सुवर्गमेव लोक-
मेति । अमृता अभूमेत्याह । अमृतमिव हि सुवर्गो
लोकः । पूजापतेः पूजा अभूमेत्याह । पूजापत्योवा
अयं लोकः । अस्मादेव तेन लोकाभ्यैति ॥ ५ ॥

सम॒हं पु॒जया॑ सं मया पु॒जेत्या॑ह । आ॒शिष॑मे॒वैता॑मा॒
शा॒स्ते । आ॒स॒पु॒टैर्घ्न॑न्ति । अ॒न्नं वा॒इयं॑ । अ॒न्नाद्ये॑नै॒वैन॑
सम॑र्धयन्ति । ऊ॒र्वैर्घ्न॑न्ति । ए॒ते हि सा॒क्षाद॑न्नं । यदू॒षाः ।
सा॒क्षादे॒वैन॑म॒न्नाद्ये॑न॒ सम॑र्धयन्ति । पर॒स्ता॒त्प्रत्य॑ञ्चं घ॒-
न्ति ॥ ६ ॥

पु॒रस्ता॑हि प्र॒तीची॑न॒मन्न॑म॒द्यते॑ । शी॒र्षतो॑घ्नन्ति ।
शी॒र्षतो॑ह्यन्न॑म॒द्यते॑ । दि॒ग्भ्यो॑घ्नन्ति । दि॒ग्भ्यए॒वास्मा॑
अ॒न्नाद्य॑मव॒रुन्ध॑ते । ई॒श्वरो॑वा॒णष॑ परा॒ङ्पु॒दघः॑ । योयू॒-
प॒रो॒हति॑ । हि॒र॒ण्यम॑ध्यव॒रोह॑ति । अ॒मृतं॑ वै हि॒र॒ण्यं ।
अ॒मृतं॑ सु॒वर्गो॑ लो॒कः ॥ अ॒मृत॑ए॒व सु॒वर्गे॑ लो॒के प्र॑ति॒-
ति॒ष्ठति॑ । श॒त॒मा॒नं भ॑वति । श॒तायुः॑ पु॒रुषः॑ श॒तेन्द्रि॑यः ।
आ॒युष्ये॒वेन्द्रि॑ये प्र॑ति॒ति॒ष्ठति॑ । पु॒ष्ट्यै॒ वा॒एत॑द्रूपं । यद॒-
जा । चिःसँ॒वत्सर॑स्या॒न्यान् प॒शून् परि॑प्र॒जाय॑ते । ब॒-
स्ता॒जिम॑मध्यव॒रोह॑ति । पु॒ष्ट्यामे॒व पु॒जन॑ने प्र॑ति॒ति॒-
ष्ठति॑ ॥ ७ ॥

प॒रि॒धा॒पय॑ति गो॒धूमा॑ जु॒होति॑ स्व॒न्नैति॑ प॒त्यञ्च॑ घ्नन्ति
लो॒कोन॑व च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तान्नहोमाजुहोति । सप्त वाअन्नानि । यावन्त्ये-
वान्नानि । तान्येवावरुन्धे । सप्त ग्राम्याओषधयः । स-
प्तारण्याः । उभयोषामवरुन्धै । अन्नस्यान्नस्य जुहोति ।
अन्नस्यान्नस्यावरुन्धै । यद्वाजपेययाज्यनवरुद्धस्याग्नी-
यात् ॥ १ ॥

अवरुद्धेन व्यूध्येत । सर्वस्य समवदाय जुहोति ।
अनवरुद्धस्यावरुन्धै । औदुम्बरेण सुवेण जुहोति । ऊर्ग्व-
अन्नमुदुम्बरः । ऊर्जएवान्नाद्यस्यावरुन्धै । देवस्य त्वा-
सवितुः प्रसवइत्याह । सवितुप्रसवएवैनं ब्रह्मणा
देवताभिरभिषिञ्चति । अन्नस्यान्नस्याभिषिञ्चति । अ-
न्नस्यान्नस्यावरुन्धै ॥ २ ॥

पुरस्तात्पृत्यश्चमभिषिञ्चति । पुरस्ताद्वि प्रतीचीन-
मन्नमद्यते । शीर्षतोऽभिषिञ्चति । शीर्षतोऽन्नमद्यते ।
आमुखादन्ववसावयति । मुखतएवास्माअन्नाद्यं दधा-
ति । अग्नेस्त्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । एष वा
अग्नेः सवः । तेनैवैनमभिषिञ्चति । इन्द्रस्य त्वा साम्रा-
ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह ॥ ३ ॥

इन्द्रियमेवास्मिन्नेतेन दधाति । इहस्यतेस्त्वा साम्रा-

ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः ।
ब्रह्मणैवैनमभिषिञ्चति । सोमगृहाः श्वावदानीयानि
चत्विग्भ्य उपहरन्ति । अमुमेव तैर्लोकमन्नवन्तं करो-
ति । सुरागृहाः श्वानवदानीयानि च वाजस्तृणाः । इम-
मेव तैर्लोकमन्नवन्तं करोति । अथो उभयीधेवाभि-
षिञ्चते । विमाथं कुर्वते वाजस्तृतः ॥ ४ ॥

इन्द्रियस्यावरुध्यै । अनिरुक्ताभिः प्रातः सवने स्तुव-
ते । अनिरुक्तः पुजापतिः । पुजापतेरास्यै । वाजवतीभि-
र्माध्यन्दिने । अन्नं वै वाजः । अन्नमेवावरुध्ये । शिपि-
विष्टवतीभिस्तृतीयसवने । यज्ञो वै विष्णुः । पशवः शि-
पिः ॥ यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति । बृहदन्यं भवति ।
अन्तमेवैनः अयै गमयति ॥ ५ ॥

अग्नीयादन्नस्यान्नस्यावरुध्या इन्द्रस्य त्वा साम्ना-
ज्येनाभिषिञ्चामीत्याह वाजस्तृतः शिपिस्त्रीणि च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

नृषदन्त्वेत्याह । पुजावै नृन् । पुजानामेवैतेन सू-
यते । द्रुषदमित्याह । वनस्पतयो वै द्रु । वनस्पतीनामे-
वैतेन सयते । भवनसदमित्याह । यदा वै वसीयान्

दुहन्ति । अन्येन प्रतियुहन्ति । अथो व्याहृतमेव
तद्यज्ञमानो गच्छति ॥ ५ ॥

गृहत्वं ग्रहाञ्जुहोत्यकुर्व्वतादुहन्नाग्रयणस्थाली भ-
वति नव च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यवः सुराममश्विना । नमुचा वासुरेसचा । विपि-
याना शुभस्पती । इन्द्रं कर्मस्वावतं । पुत्रमिव पितरा-
वश्विनोभा । इन्द्रावतं कर्मणा दःसनाभिः । यत्सुरामं
व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती त्वा मघवन्नभीष्णात् । अ-
हाव्यग्ने हविरास्येते । सुचीव घृतञ्चमूद्व सोमः ॥ १ ॥

वाजसनिः रयिमस्मेसु वीरं । पृशस्तं धेहि यशसं
दुहन्तं । यस्मिन्नश्वासच्छेषभासउक्षणः । वशामेषा
अवसृष्टासआहुताः । कीलालपे सोमपृष्ठाय वेधसे ।
हृदा मतिं जनय चारुमग्नये । नानाहि वां देवहितं
सदोमितं । मासः सृष्ट्वायां परमे व्योमन् । सुरा त्व-
मसि शुभिणी सोम एषः । मा माहिः सीत्वां योनिमा-
विशन् ॥ २ ॥

यदच शिष्टं रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रो अपिबच्छ-
चीभिः । अहं तदस्य मनसा शिवेन । सोमः राजा-

नमिह भक्षयामि । दे स्तुती अशृण्वं पितॄणां । अहं
देवानामुत मर्त्यानां । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समे-
ति । अन्तरा पूर्वमपरं च केतुं । यस्ते देव वरुण गाय-
चछन्दाः पाशः । तन्तएतेनावयजे ॥ ३ ॥

यस्ते देव वरुण चिष्टुपछन्दाः पाशः । तन्तएतेनाव-
यजे । यस्ते देव वरुण जगतीछन्दाः पाशः । तन्तएतेना-
वयजे । सोमोवाएतस्य राज्यमादत्ते । योराजा स-
नाज्योवा सोमेन यजते । देवसुवामेतानि हवींषि
भवन्ति । एतावन्तोवै देवानां सवाः । तएवास्मै स-
वान्प्रयच्छन्ति । तएनं पुनस्सुवन्ते राज्याय ॥ देवसू-
राजा भवति ॥ ४ ॥

सोमआविशन् यजे राज्यायैकञ्च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

उदस्थाद्देव्यदितिर्विश्वरूपी । आयुर्यज्ञपतावधात् ।
इन्द्राय कण्वती भागं । मिचाय वरुणाय च । इयं वा
अग्निहोत्री । इयं वाएतस्य निषीदति । यस्याग्निहोत्री
निषीदति । तामुह्यापयेत् । उदस्थाद्देव्यदितिरिति ।
इयं वै देव्यदितिः ॥ १ ॥

इयमेवास्मानुत्यापयति । आयुर्यज्ञपतावधादि-

त्याह । आयुरेवास्मिन्दधाति । इन्द्राय ह्यखती भागं
मित्राय वरुणाय चेत्याह । यथा यजुरेवैतत् । अवर्त्तिं
वा एषैतस्य पाप्मानं प्रतिस्थाय निषीदति । यस्याग्नि-
होत्युपसृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् ।
यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रतिमु-
ञ्चति ॥ २ ॥

दुग्ध्वा ददाति । न ह्यदृष्टा दक्षिणा दीप्यते । पृथिवीं
वारतस्य पयः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानं
स्कन्दयति । यद्य दुग्धं पृथिवीमसक्त । यदेषधीरप्य-
सरद्यदापः । पयो गृहेषु पयो अग्नियामु । पयो वत्सेषु
पयो अस्तु तन्मयीत्याह । पय एवात्मन् गृहेषु पशुषु
धत्ते । अप उपसृजति ॥ ३ ॥

अग्निरेवैनदाप्नोति । यो वै यज्ञस्यार्त्तेनानार्त्तं सः सृ-
जति । उभे वै ते तर्ह्यार्त्तः । अर्त्तंति खलु वारतदग्नि-
होत्रं । यद्दुह्यमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आर्त्ते-
नानार्त्तं यज्ञस्य सः सृजेत् । तदेव यादृकीदृक् च हो-
तव्यं । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं । अनार्त्तेनैवात्तं
यज्ञस्य निष्करोति ॥ ४ ॥

यद्युद्रुतस्य स्कन्देत् । यत्ततो हुत्वा पुनरेयात् । यज्ञं

विच्छिन्धात् । यच्च स्कन्देत् । तन्निषद्य पुनर्गृह्णीयात् ।
यच्चैव स्कन्दति । ततएवैनत्पुनर्गृह्णाति । तदेव यादृक्
कीदृक् च होतव्यं । अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं । अ-
नात्तेनैवात्ते यज्ञस्य निष्करोति ॥ ५ ॥

वि वाएतस्य यज्ञश्छिद्यते । यस्याग्निहोत्रेऽधिष्ठिते
श्वान्तरा धावति । रुद्रः खलु वाएषः । यदग्निः । यज्ञा-
मन्वत्यावर्त्तयेत् । रुद्राय पशूनपि दध्यात् । अपशुर्यज-
मानः स्यात् । यदपोऽन्वतिषिञ्चेत् । अनाद्यमग्नेरापः ।
अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात् ॥ गार्हपत्याङ्गस्मादाय ।
इदं विष्णुर्विचिक्रमइति वैष्णव्यर्चाहवनीयाध्वः सय-
जुद्रवेत् । यज्ञोवै विष्णुः । यज्ञेनैव यज्ञः सन्तनोति ।
भस्मना पदमपि वपति शान्त्यै ॥ ६ ॥

वै देव्यदितिर्मुञ्चति सृजति करोति करोत्याभ्या-
मपि दध्यात्पञ्च च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

नि वाएतस्याहवनियो गार्हपत्यं कामयते । नि गा-
र्हपत्यआहवनीयं । यस्याग्निमनुभुतः सूर्योऽभिनिमो-
चति । दर्भेण हिरण्यं पुबध्य पुरस्ताद्धरेत् । अथामिं ।
अथामिहोत्रं । यद्धिरण्यं पुरस्ताद्धरति । ज्योतिर्वै

हिरण्यं । ज्योतिरेवैनं पश्यन्नुद्धरति । यदग्निं पूर्वः
हरत्यथामिहोचं ॥ १ ॥

भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्घ्येयउद्धरेत् ।
ब्राह्मणोवै सर्वादेवताः । सर्वाभिरेवैनं देवताभि-
रुद्धरति । अग्निहोचमुपसाधातमितोरासीत् । वृतमेव
हृतमनुम्रियते । अन्तं वाएषआत्मनोगच्छति । यस्ता-
म्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निमनुवृत्तः
सूर्योऽभिनिम्रोचति ॥ २ ॥

पुनः समन्थ जुहोति । अन्तेनैवान्तं यज्ञस्य निष्क-
रोति । वरुणो वाएतस्य यज्ञं गृह्णाति । यस्याग्निमनु-
धुतः सूर्योऽभिनिम्रोचति । वारुणं चरुं निर्वपेत् । ते-
नैव यज्ञं निष्क्रीणीते । निवाएतस्याहवनीयो गार्हपत्यं
कामयते । निगार्हपत्यआहवनीयं । यस्याग्निमनुधु-
तः सूर्योऽभ्युदेति । चतुर्युहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् ॥ ३ ॥

अथाम्निं । अथामिहोचं । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति ।
एतद्वाअग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यं । प्रियेणैवैनं धाम्ना
समर्धयति । यदग्निं पूर्वः हरत्यथामिहोचं । भागधे-
येनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मणार्घ्येयउद्धरेत् । ब्राह्मणो
वै सर्वादेवताः ॥ ४ ॥

सर्व्वामिरेवैनं देवताभिरुद्धरति । पराची वाएतस्मै
व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्य्याभ्युदेति ।
उषाः केतुना जुषतां । यज्ञं देवेभिरन्वितं । देवेभ्यो
मधुमत्तमः स्वहितिं पृत्यङ्गिषद्याज्येन जुहुयात् । पृती-
चीमेवास्यै विवासयति । अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत् । वृत्तमेव हतमनुस्मियते । अन्तं वाएषआ-
त्मनोगच्छति ॥ ५ ॥

यस्ताम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुधुतः सूर्य्याभ्युदेति । पुनः समन्थं जुहोति । अन्ते-
नैवान्तं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रोवाएतस्य यज्ञं य-
ह्नाति । यस्याग्निमनुधुतः सूर्य्याभ्युदेति । मैत्रं चरुं नि-
र्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते । यस्याहवनिष्येऽनुदाते
गार्हपत्यउद्धार्येत् ॥ ६ ॥

यदाहवनीयमनुदाप्य गार्हपत्यं मन्येत् । विच्छिन्द्या-
त् । आहव्यमस्यै जनयेत् । यद्वै यज्ञस्य वास्तव्यं कि-
यते । तदनुरुद्रोऽवचरति । यत्पूर्व्वमन्ववस्येत् । वास्तव्य-
मग्निमुपासीत् । रुद्रोऽस्य पशून्नातुकः स्यात् । आहवनी-
यमुदाप्य । गार्हपत्यं मन्येत् ॥ ७ ॥

इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः ।

स गायत्रिया चिष्टुभा जगत्यां । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्र-
जानन्निति । छन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्रजनयति ।
गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वा अन्वाहिताग्नेः पशव
उपतिष्ठन्ते । सयदुदायति । तदनुपशवोऽपक्रामन्ति ।
इषे रथ्यै रमस्व ॥ ८ ॥

सहसे द्युन्माय । ऊर्जे पत्यायेत्याह । पशवो वै रथिः ।
पशूनेवासमै रमयति । सारस्वतौ त्वोत्सौ समिन्धातामि-
त्याह । ऋक्सामे वै सारस्वतावुत्सौ । ऋक्सामाभ्यामे-
वैनं समिन्धे । संघ्राडसि विराडसीत्याह । रथन्तरं वै
संघ्राट् । बृहद्विराट् ॥ ९ ॥

ताभ्यामेवैनं समिन्धे । वज्रो वै चक्रं । वज्रो वा एतस्य
यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्यानो वा रथो वा न्तराग्नी याति ।
आहवनीयमुदाय्य । गार्हपत्यादुद्धरेत् । यदग्नेः पूर्वं
प्रवृत्तं पदं हि ते । सूर्यस्य रश्मीनन्वाततान । तच्च
रथिष्ठामनुसम्भरैतं । सन्नः सृज सुमत्या वाजवत्येति ॥
पूर्वैर्गैवास्य यज्ञेन यज्ञमनुसन्तनोति । त्वमग्ने स
प्रधा असीत्याह । अग्निः सर्वा देवताः । देवताभिरेव
यज्ञं सन्तनोति । अग्नये पथि हतं पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथि हतं स्वेन भागधेयेनो-

पधावति । स एवैनं यन्नियं पन्थानमपि नयति । अनन्तान्
दक्षिणा । वही घोष समृद्धौ ॥ १० ॥

हरत्यथामिहोचं निम्नोचति हरेद्देवतागच्छत्युदाये-
न्मन्येद्रमस्व बृहद्विराडेति नव च ॥ अनु० ४ ॥

निवै पूर्वं चीलि निम्नोचति दर्भेण यद्विरण्यमग्नि-
होचं । पुनर्वरुणोवारुणं निवाएतस्याभ्युदेति चतुर्थ-
हीतमाज्यं यदाज्यं यदग्निं पराच्युषाः । पुनर्मिचोमैचं
यस्याहवनियेनुदाते गार्हपत्ये यद्वै मन्येदुद्धरेत् ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

यस्य प्रातःसवने सोमोऽतिरिच्यते । माध्यन्दिनः
सवनं कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गौर्धयति मरुतामिति
धयद्वतीषु कुर्वन्ति । हिनस्ति वै सन्ध्यधीतं । सन्धीव खलु
वाएतत् । यत्सवनस्यातिरिच्यते । यद्वयद्वतीषु कुर्व-
न्ति । सन्धेः शान्त्यै । गायत्रः सामं भवति पञ्चदशः
स्तोमः । तेनैव प्रातःसवनाम्नयन्ति ॥ १ ॥

मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्म-
यन्ति । होतुश्चमसमनुमयन्ते । होतानुशंसति । म-

मध्यतएव यज्ञः समादधाति । यस्य माध्यन्दिने सर्वने
सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं तृतीयसवनं कामयमानो-
ऽभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतः सामं भवति । अतिरिक्तं वै
गौरिवीतं । अतिरिक्तं यत्सवनस्यातिरिच्यते ॥ २ ॥

अतिरिक्तस्य शान्त्यै । बण्महाः असि सूर्येति कु-
र्वन्ति । यस्यैवादित्यस्य सवनस्य कामेनातिरिच्यते ।
तेनैवैनं कामेन समर्धयन्ति । गौरिवीतः सामं भवति ।
तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्नयन्ति । सप्तदशः स्तोमः ।
तेनैव तृतीयसवनान्नयन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते ।
होतानुशंसति ॥ ३ ॥

मध्यतएव यज्ञः समादधाति । यस्य तृतीयसवने सो-
मोऽतिरिच्येत । उक्थं कुर्वीत । यस्योक्थेऽतिरिच्येत ।
अतिरात्रं कुर्वीत । यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते । तं वै
दुष्प्रज्ञानं । यजमानं वा एतत्पशवश्चासाद्य यन्ति ।
बृहत्सामं भवति । बृहद्वाइमाँल्लोकान्दाधार ॥ बा-
ह्वताः पशवः । बृहत्तैवास्मै पशून्दाधार । शिपिविष्ट-
वतीषु कुर्वन्ति । शिपिविष्टेवै देवानां पुष्टं । पुष्ट्यै-
वैनः समर्धयन्ति । होतुश्चमसमनून्नयन्ते । होतानु-
शंसति । मध्यतएव यज्ञः समादधाति ॥ ५ ॥

यन्ति सर्वमस्यातिरिच्यते शःसति दाधाराद्यौ च ॥

अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

एकैकोवै जनतायामिन्द्रः । एकं वाएताविन्द्रमभि-
सःसुनुतः । यौ द्वौ सःसुनुतः । पूजापतिर्वाएष विता-
यते । यद्यन्नः । तस्य आवाणोदन्ताः । अन्यतरं वाएते
सःसुन्वतोर्निर्वसति । पूर्व्वेणोपसृता देवताइत्याहुः ।
पूर्व्वोपसृतस्य वै श्रेयान् भवति । एतावन्त्याज्यानि भव-
न्त्यभिजित्यै ॥ १ ॥

मरुत्वतीः प्रतिपदः । मरुतोवै देवानामपराजित-
मायतनं । देवानामेवापराजितआयतने यतते । उभे
वृहद्रथन्तरे भवतः । इयं वाव रथन्तरं । असौ बृहत् ।
आभ्यामेवैनमन्तरेति । वाचश्च मनसश्च । प्राणाश्चापा-
नाश्च । दिवश्च पृथिव्याश्च ॥ २ ॥

सर्व्वस्मादित्तादेद्यात् । अभिवर्त्तोब्रह्मसाम भवति ।
सुवर्गस्य लोकस्याभिहत्यै । अभिजिद्ववति । सुवर्गस्य
लोकस्याभिजित्यै । विश्वजिद्ववति । विश्वस्य जित्यै ।
यस्य भूयाः सोयन्नकृतवइत्याहुः । स देवतावृङ्क्तइति ।
यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यात् ॥ ३ ॥

उक्थं कुर्वीत । यद्युक्थं स्यात् । अतिराचं कुर्वीत ।
 यज्ञकृतुभिरेवास्य देवता दृक्ते । यो वै छन्दाभिरभि-
 भवति । स सः सुन्वितोरभिभवति । संवेशाय त्वोपवेशा-
 य त्वेत्याह । छन्दाः स वै संवेश उपवेशः । छन्दाभिरे-
 वास्य छन्दाः स्यभिभवति । इष्टर्गोवाक्चत्विजामध्वर्युः
 ॥ ४ ॥

इष्टर्गः खलु वै पूर्वोर्ध्वः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्यो-
 र्मापातमित्याह । प्राणापानयोरैव अयते । प्राणापानौ
 मामाहासिष्टमित्याह । नैनं पुरायुषः प्राणापानौ ज-
 हितः । आर्त्तिं वायते नियन्ति । येषां दीक्षितानां
 पुमीयते । तं यदवयर्ज्युः । क्रूरहतामिवैषां लोकः स्यात् ।
 आहर दहेति ब्रूयात् ॥ ५ ॥

तं दक्षिणतो वेद्यै निधाय । सर्परात्रिया चग्भिस्तु-
 युः । इयं वै सर्पतो रात्री । अस्याएवैनं परिददति ।
 व्यृञ्चं तदित्याहुः । यस्तुतमननुशस्तमिति । होता प्रथ-
 मः प्राचीनावीतो मार्जालीयं परीयात् । यामीरनुब्रुवन् ।
 सर्परात्रीनां कीर्त्तयेत् । उभयोरैवैनं लोकयोः परि-
 ददति ॥ ६ ॥

अथोधुवन्त्येवैनं । अथोन्ये चास्मै हुवते । चिःपरि-

यन्ति । चयइमे लोकाः । एभ्यएवैनं लोकेभ्यो धुवते ।
 षिः पुनः परियन्ति । षट्सम्यचन्ते । षडाऽतवः । ऋ-
 तुभिरेवैनं धुवते । अग्नआयूँषि पवसइति प्रतिपदं
 कुर्वीरन् ॥ रथन्तरसामैषाँ सोमः स्यात् । आयुरे-
 वात्मन्दधते । अथो पाप्मानमेव विजहतोयन्ति ॥ ७ ॥

अभिजित्यै पृथिव्याश्च स्यादध्वर्युर्ब्रूयात्सोकयोः प-
 रिददति कुर्वीरँस्तीक्ष्णं च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

असुर्य्यं वाएतस्माद्वर्षं कृत्वा । पशवोवीर्य्यमपक्रा-
 मन्ति । यस्य यूपोविरोहति । त्वाष्ट्रं बहु रूपमालभेत ।
 त्वष्टा वै रूपाणामीशे । यएव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन्
 पशून् वीर्य्यं यच्छति । नास्मात्पशवोवीर्य्यमपक्रामन्ति ।
 आर्त्तिमेते नियन्ति । येषां दीक्षितानामग्निरुदायति
 ॥ १ ॥

यदाहवनीयउदायेत् । यत्तं मन्येत् । विच्छिन्द्यात् ।
 धातुव्यमस्मै जनयेत् । यदाहवनीयउदायेत् । आग्नी-
 धादुद्धरेत् । यदाग्नीध्रउदायेत् । गार्हपत्यादुद्धरेत् ।
 यद्गार्हपत्यउदायेत् । अतएव पुनर्मन्येत् ॥ २ ॥

अच वाव स निलयते । यच्च खलु वै निलीनमुत्तमं
पश्यन्ति । तदेनमिच्छन्ति । यस्माद्धारौरुद्धार्येत् । तस्या-
रणी कुर्यात् । क्रमुकमपि कुर्यात् । एषा वाअग्नेः
प्रिया तनूः । यत् क्रमुकः । प्रिययैवैनं तनुवा समर्ध-
यन्ति । गार्हपत्यं मन्यति ॥ ३ ॥

गार्हपत्योवाअग्नेर्योनिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति ।
नास्मै भ्रातृव्यं जनयति । यस्य सोमं उपदस्येत् । सुव-
र्षः हिरण्यं द्वेधा विच्छिद्य । ऋजीषेऽन्यदा धूनुयात् ।
जुहुयादन्यत् । सोममेवाभिषुणोति । सोमं जुहोति ।
सोमस्य वाअभिषूयमाणस्य प्रिया तनूरुदक्रामत् ॥ ४ ॥

तत्सुवर्षः हिरण्यमभवत् । यत्सुवर्षः हिरण्यं कुर्व-
न्ति । प्रिययैवैनं तनुवा समर्धयन्ति । यस्याक्रीतः सोम-
मपहरेयुः । कीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यस्य
क्रीतमपहरेयुः । आदाराश्च फाल्गुनानि चाभिषु-
णुयात् । गायत्रीयः सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परा-
पतत् ॥ ५ ॥

तत्रादाराअभवन् । इन्द्रोवृचमहन् । तस्य वल्कः
परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवोवै फा-
ल्गुनानि । पशवः सोमोराजा । यदादाराश्च फाल्ग-

नानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति ।
श्रुतेन प्रातःसवने श्रीणीयात् । दध्ना मध्यन्दिने ॥ ६ ॥

नीतमिश्रेण तृतीयसवने । अग्निष्टोमः सोमः स्याद्र-
थन्तरसाम । यद्यृत्विजोवृताः स्युः । तएनं याजयेयुः ।
एकाङ्गां दक्षिणां दद्यात्तेभ्यएव । पुनः सोमं क्रीणीयात् ।
यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । सर्वा-
भ्योवा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानमागु-
रते । यः सचायागुरते ॥ एतावान् खलु वै पुरुषः । या-
वदस्य वित्तं । सर्व्वेवेदसे न यजेत । सर्व्वपृष्ठोऽस्य सोमः
स्यात् । सर्वाभ्यएव देवताभ्यः सर्व्वेभ्यः पृष्ठेभ्यश्चात्मानं
निष्क्रीणीते ॥ ७ ॥

उदायति मन्थेन्मन्थत्यक्रामत्परापतन्मध्यन्दिनश्चा-
गुरते पञ्च च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

पवमानः सुवर्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पूतः स
पुनातु मा । पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मनवोधिया ।
पुनन्तु विश्वआयवः । जातवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पु-
नीहि मा । शुक्रेण देवदीद्यत् । अग्ने क्रत्वाक्रतूरनु ॥ १ ॥

यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने विततमन्तरा । ब्रह्म तेन

पुनीमहे । उभाभ्यां देव सवितः । पविषेण सवेन च ।
 इदं ब्रह्म पुनीमहे । वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै
 बह्वीस्तनुवीवीतपृष्ठाः । तथा मदन्तः सधमाद्येषु । व-
 यः स्याम पतयोरयोणां ॥ २ ॥

वैश्वानरोरश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनैषिरो-
 मयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । ऋतावरी
 यज्ञिये मा पुनीतां । बृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्दे-
 वमन्मभिः । अग्ने दक्षैः पुनीहि मा । येन देवा अपुनत ।
 येनापो दिव्यं कशः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा ॥ ३ ॥

इदं ब्रह्म पुनीमहे । पावमानीरध्येति । ऋषिभिः
 सम्भृतः रसं । सर्व्वः स पूतमश्नाति । स्वदितं मातरि-
 श्वना । पावमानीर्यो अध्येति । ऋषिभिः सम्भृतः रसं ।
 तस्मै सरस्वती दुहे । क्षीरः सर्पिर्मधूदकं । पावमानीः
 स्वस्थयनीः ॥ ४ ॥

सुदुघाहि पयस्वतीः । ऋषिभिः सम्भृतोरसः । बा-
 ह्यणेष्वमृतः हितं । पावमानीर्दिशन्तु नः । इमं लोक-
 मयो अमुं । कामान्त्समर्धयन्तु नः । देवीर्देवैः समाभू-
 ताः । पावमानीः स्वस्थयनीः । सुदुघाहि घृतश्रुतः ।
 ऋषिभिः सम्भृतोरसः ॥ ५ ॥

ब्राह्मणेष्टन्तः हितं । येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं
 पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमान्यः पनन्तु मा ।
 प्राजापत्यं पवित्रं । शतोद्यामः हिरण्यं । तेन ब्रह्म-
 विदो वयं । पूतं ब्रह्म पुनीमहे । इन्द्रः सुनीती सह मा
 पुनातु ॥ सोमः स्वस्था वरुणः समीच्या । यमोराजा
 प्रमृणाभिः पुनातु मां । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु ॥ ६ ॥
 अनुरयीणां ब्रह्मणा स्वस्त्ययनीः सुदुधाहि घृतश्रुत
 ऋषिभिः सम्भृतोरसः पुनातु चीणि च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

पुजावै सचमासत तपस्तप्यमाना अजुह्वतीः । देवा
 अपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधां । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-
 ह्वुः । तेनार्धमासजर्मवारुन्धत । तस्मादर्धमासे देवा
 इज्यन्ते । पितरोऽपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्णं स्वधां । तमु-
 पोदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेन मास्यूर्जमवारुन्धत । तस्मा-
 न्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या अपश्यच्चमसं घृतस्य
 पूर्णं स्वधां ॥ १ ॥

तमुपोदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेन द्वयीमूर्जमवारुन्धत ।
 तस्माद्विरहोमनुष्येभ्य उपह्रियते । प्रातश्च सायञ्च ।

पशवोऽपश्यच्चमसं घृतस्य पूरुषं स्वधां । तमुपोदतिष्ठ-
न्तमजुह्वुः । तेन चयीमूर्जमवारुन्धत । तस्मात् चिरहः
पशवः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायं । असुरा अपश्यच्चमसं
घृतस्य पूरुषं स्वधां ॥ २ ॥

तमुपोदतिष्ठन्तमजुह्वुः । तेन संवत्सरज्जमवारु-
न्धत । ते देवा अमन्यन्त । अमी वा इदमभूवन् । यद्-
यं स्मरति । तत्तानि चातुर्मास्यान् अपश्यन् । तानि
निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्जमवृञ्जत । ततो देवा अभ-
वन् । परासुराः ॥ ३ ॥

यद्यजते । यामेव देवाज्जमवारुन्धत । तां तेनाव-
रुन्धे । यत्पितृभ्यः करोति । यामेव पितरज्जमवारु-
न्धत । तां तेनावरुन्धे । यदावसथेऽन्नं हरन्ति । यामेव
मनुष्याज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । यद्वक्षिणां
ददाति ॥ ४ ॥

यामेव पशवज्जमवारुन्धत । तां तेनावरुन्धे । य-
च्चातुर्मास्यैर्यजते । यामेवासुराज्जमवारुन्धत । तां
तेनावरुन्धे । भवत्यात्मना । परास्य धातव्यो भवति ।
विराजो वा एषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदे-
वेनास्मिंल्लोके प्रत्यतिष्ठत् ॥ वरुणपृथासैरन्तरिक्षे । सा-

कमेधैरमुष्मिँल्लोके । एष ह त्वा वै तत्सर्वं भवति । यएव
विदाः॥श्चातुर्मास्यैर्यजते ॥ ५ ॥

मनुष्याअपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्यः॥ स्वधामसुरा
अपश्यच्चमसं घृतस्य पूर्यः॥ स्वधामसुरा ददात्यतिष्ठच्च-
त्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्सरः । चन्द्रमा
इदावत्सरः । वा पुनरनुवत्सरः । यद्वैश्वदेवेन यजते ।
अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्वैश्वदेवेन यजमा-
नः । संवत्सरीणाः॥ स्वस्तिमाशास्तइत्याशासीत । यद्व-
रुणप्रधासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति
॥ १ ॥

तस्माद्वरुणप्रधासैर्यजमानः । परिवत्सरीणाः॥ स्व-
स्तिमाशास्तइत्याशासीत । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्र-
मसमेव तदिदावत्सरमाप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यज-
मानः । इदावत्सरीणाः॥ स्वस्तिमाशास्तइत्याशासीत ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्ववस्यति । अथवा
अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्नोतावुच्छिष्येते । यच्छुनासी-
रीयेण यजते ॥ २ ॥

वायुमेव तदनुवत्सरमाप्नोति । तस्माच्छुनसीरी-
येण यजमानः । अनुवत्सरोखाः स्वस्तिमाशास्तद्वत्या-
शासीत । संवत्सरं वा एष ईष्यतीत्याहुः । यश्चातुर्मा-
स्यैर्यजत इति । एष ह वै संवत्सरमाप्नोति । य एवं वि-
द्वाःश्चातुर्मास्यैर्यजते । विश्वे देवाः समयजन्त । तैऽग्नि-
मेवायजन्त । त एतं लोकमजयन् ॥ ३ ॥

यस्मिन्नग्निः । यद्वैश्वदेवेन यजते । एतं मे लोकं ज-
यति । यस्मिन्नग्निः । अग्नेरेव सायुज्यमुपैति । यदा
वैश्वदेवेन यजते । अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति ।
यदा संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । अथ सहस्रयाजि-
नमाप्नोति । यदा सहस्रयाजिनमाप्नोति ॥ ४ ॥

अथ गृहमेधिनमाप्नोति । यदा गृहमेधिनमाप्नोति ।
अथाग्निर्भवति । यदाग्निर्भवति । अथ गौर्भवति । एषा
वै वैश्वदेवस्य माता । एतद्वा एतेषामवमं । अतोतोवा
उत्तराणि अयाःसि भवन्ति । यद्विश्वे देवाः समय-
जन्त । तद्वैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वं ॥ ५ ॥

अथादित्योवरुणः राजानं वरुणप्रघासैर्यजत ।
स एतं लोकमजयत् । यस्मिन्नादित्यः । यद्वरुणप्रघासै-
र्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदि-

त्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यद्वादि॒त्योवरु॑णः राजानं
वरुणप्र॒धासैर॑यजत । तद्वरुणप्र॒धासानां॑ वरुणप्र॒धास॒त्वं ।
अथ सोमो॒राजा॒ छन्दा॑सि साकमेधैर॑यजत ॥ ६ ॥

स॒एतं लो॒कम॑जयत् । यस्मि॑श्चन्द्रमा॒विभा॑ति । य-
त्सा॒कमेधैर्य॑जते । ए॒तमे॒व लो॒कञ्ज॑यति । यस्मि॑श्चन्द्रमा
वि॒भाति॑ । चन्द्रम॑स॒एव सायु॑ज्यमुपैति । सोमो॒वै च-
न्द्रमाः । ए॒ष ह॒ वै सा॒क्षात् सोमं॑ भक्षयति । य॒एवं वि॒द्वान्-
त्सा॒कमेधैर्य॑जते । यत्सोमं॑श्च राजा॒ छन्दा॑सि च स॒मै-
ध॑न्त ॥ ७ ॥

तत्सा॒कमे॒धाना॑ः साकमेध॒त्वं । अ॒वर्त्त॑वः पि॒तरः
पु॒जाप॑तिं पि॒तरं पि॒तृय॑ज्ञेनायजन्त । त॒एतं लो॒कम॑ज-
यन् । यस्मि॑न्मृत॑वः । यत्पि॒तृय॑ज्ञेन॒ यज॑ते । ए॒तमे॒व लो॒कं
ज॑यति । यस्मि॑न्मृत॑वः । ऋ॒तूनामे॒व सायु॑ज्यमुपैति ।
यदृ॒तवः । पि॒तरः पु॒जाप॑तिं पि॒तरं पि॒तृय॑ज्ञेनायजन्त ।
तत्पि॒तृय॑ज्ञस्य पि॒तृय॑ज्ञ॒त्वं ॥ ८ ॥

अथौष॑धयद्भ॒मं दे॒वं त्व॑म्बकैर॑जयन्त प्रथ॑महीति ।
ततो॒वै ता॒अ॒ग्र॑यन्त । य॒एवं वि॒द्वाश्च॑म्बकैर्य॑जते । प्र-
य॑ते पु॒जया॑ प॒शुभिः । अथ॑ वा॒युः प॑रमे॒ष्ठिनः॑ शुना-
सी॒रीये॑षायजत । स॒एतं लो॒कम॑जयत् । यस्मि॑न्वा॒युः ।

यच्छुनासीरीयेण यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् वायुः ॥ ९ ॥

वायोरेव सायुज्यमुपैति । ब्रह्मवादिनोवदन्ति प्रचातुर्मास्ययाजी मीयता इ न प्रमीयता इ इति । जीवन् वा एष क्षतूनर्थेति । यदि वसन्ता पुमीयते । वसन्तोभवतिः । यदि ग्रीष्मे ग्रीष्मः । यदि वर्षासु वर्षाः । यदि शरदि शरत् । यदि हेमन् हेमन्तः ॥ क्षतुर्भूत्वा संवत्सरमर्थेति । संवत्सरः पूजापतिः । पूजापतिर्वावैषः ॥ १० ॥

परिवत्सरमाप्नोति शुनासीरीयेण यजतेऽजयन् सहस्रयाजिनमाप्नोति वैश्वदेवत्वः । साकमेधैरयजत समैधन्त पितृयज्ञत्वं जयति यस्मिन् वायुर्हेमन्तस्त्रीणि च ॥ अनु० १० ॥

उभये युवः सुराममुदस्थान्निवै यस्य प्रातःसवन एकैकोऽसुर्यं पवमानः पूजावै सचमासताग्निर्वाव संवत्सरोदश । उभये वाउदस्थात्सर्व्वाभिर्मध्यतोऽच वाव ब्राह्मणेष्टयं गृहमेधिनः षट्षष्टिः ॥ हरिः ॐ ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके पञ्चमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

अग्नेः कृत्तिकाः । शुक्रं परस्ताज्ज्योतिरवस्तात् । पूजा-
पते रोहिणी । आपः परस्तादोषधयोऽवस्तात् । सोम-
स्येन्धका । विततानि परस्तादयंतोऽवस्तात् । रुद्रस्य
बाह्व । मृगयवः परस्तादिक्षारोऽवस्तात् । अदित्यै पुन-
र्वसू । वातः परस्तादद्रिमवस्तात् ॥ १ ॥

दृहस्पतेस्तिष्यः । जुह्वतः परस्ताद्यजमाना अवस्ता-
त् । सर्पाणामाश्लेषाः । अभ्यागच्छतः परस्तादभ्यान्व-
त्यन्तोऽवस्तात् । पितृणां मघाः । रुदन्तः परस्तादपभृ-
शोऽवस्तात् । अर्यम्णः पूर्वे फल्गुनी । जाया परस्ता-
दृषभोऽवस्तात् । भगस्योत्तरे । वहतवः परस्तादहमाना
अवस्तात् ॥ २ ॥

देवस्य सवितुर्हस्तः । पुसवः परस्तात्सनिरवस्तात् ।
इन्द्रस्य चित्रा । अतं परस्तात्सत्यमवस्तात् । वायोर्नि-
ध्या । वृततिः परस्तादसिद्धिरवस्तात् । इन्द्राग्नियोर्विश-
खे । युगानि परस्तात्कूपमाणा अवस्तात् । मिचस्यानू-

राधाः । अभ्यारोहत्परस्ताद्भ्यारूढमवस्तात् ॥ ३ ॥

इन्द्रस्य रोहिणी । शृणत्परस्तात्प्रतिशृणदवस्तात् ।
निर्घृत्यै मूलवर्हिणी । पुतिभञ्जन्तः परस्तात् प्रतिशृण-
न्तोऽवस्तात् । अपां पूर्वीअषाढाः । वर्चः परस्तात्समि-
तिरवस्तात् । विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभिजयत्पर-
स्तादभिजितमवस्तात् । विष्णोः श्रोणा । पुच्छमानाः
परस्तात्पन्याअवस्तात् ॥ ४ ॥

वसूनाः अविष्ठाः । भूतं परस्ताद्भूतिरवस्तात् । इ-
न्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यचाः परस्ताद्विश्वक्षितिरेव-
स्तात् । अजस्यैकपदः पूर्वे प्रोष्ठपदाः । वैश्वानरं पर-
स्ताद्वैश्ववसवमवस्तात् । अहेर्बुध्नियस्योत्तरे । अभि-
षिञ्चन्तः परस्तादभिशृण्वन्तोऽवस्तात् । पूष्णोरेवती ।
गावः परस्ताद्वत्साअवस्तात् ॥ अश्विनोरश्वयुजौ । आ-
मः परस्तात्सेनाऽवस्तात् । यमस्यापभरणीः । अपकर्ष-
न्तः परस्तादपवहन्तोऽवस्तात् । पूष्णी पश्चाद्यत्ते देवा
अदधुः ॥ ५ ॥

अद्रिमवस्ताद्वहमानाअवस्ताद्भ्यारूढमवस्तात् प-
न्याअवस्ताद्वत्साअवस्तात् पञ्चच ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

यत् पुण्यं नक्षत्रं । तद्वष्टकुर्वीतोपव्युषं । यदा वै सूर्यो
उदेति । अथ नक्षत्रं नैति । यावति तच्च सूर्यो गच्छेत् ।
यच्च जघन्यं पश्यत् । तावति कुर्वीत । यत्कारी स्यात् ।
पुण्याह एव कुरुते । एवम् वै यज्ञेषु च शतद्युम्नश्च मा-
त्स्यो निरवसाययाश्चकार ॥ १ ॥

यो वै नक्षत्रचियं पूजापतिं वेद । उभयोरेनं लोक-
योर्विदुः । हस्त एवास्य हस्तः । चित्रा शिरः । निष्ठा ह-
दयं । ऊरू विशाखे । पुतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षत्रचियः
पूजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेनं लोकयोर्विदुः ॥ २ ॥

अस्मिन् द्यामुष्मिन् च । यां कामयेत दुहितरं प्रिया
स्यादिति । तान्निष्ठा यां दध्यात् । प्रियैव भवति । नैव
तु पुनरागच्छति । अभिजिन्नाम नक्षत्रं । उपरिष्ठाद-
षाढानां । अवस्ताच्छ्रोणायै । देवासुराः संयत्ता आसन् ।
ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेऽभ्यजयन् ॥ ३ ॥

यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजित्वं । यं कामयेताम-
पज्यं जयेदिति । तमेतस्मिन्नक्षत्रे पातयेत् । अनपज-
यमेव जयति । पापपराजितमिव तु । पूजापतिः पशू-

नसृजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त-
एवाभवन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त ॥ ४ ॥

ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्माद्रेवत्यां पशूनां कुर्वीत ।
यत्किंचार्वाचीनः सोमात् । प्रैव भवन्ति । सखिलं वा
इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकत्वं ।
योवाइह यजते । अमुः स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां
नक्षत्रत्वं ॥ ५ ॥

देवगृहावै नक्षत्राणि । य एवं वेद । गृह्यैव भवति ।
यानि वाइमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नक्षत्राणि ।
तस्मादक्षीलनामःश्चित्रे । नावस्येन्न यजेत । यथा पा-
पाहे कुर्वते । तादृगेव तत् । देवनक्षत्राणि वाअन्या-
नि ॥ ६ ॥

यमनक्षत्राण्यन्यानि । कृत्तिकाः प्रथमं । विशाखेउ-
त्तमं । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमं । अप-
भरणीरुत्तमं । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्ष-
त्राणि । तानि दक्षिणेन परियन्ति । यानि यमनक्ष-
त्राणि ॥ ७ ॥

तान्युत्तरेण । अश्वेषामरात्स्मेति । तदनूराधाः ।
ज्येष्ठमेषामवधिष्मेति । तज्ज्येष्ठघ्नी । मूलमेषामवृक्षामे-

ति । तन्मूलवर्हणी । यन्नासहन्त । तदपाढाः । यदस्रो-
णत् ॥ ८ ॥

तच्छ्रोणा । यदश्रुणोत् । तच्छविष्ठाः । यच्छतमभिष-
ज्यन् । तच्छतभिषक् । प्रोष्ठपदेषूदयच्छन्त । रेवत्याम-
रवन्त । अश्वयुजोरयुञ्जत । अपभरणीषपावहन् । तानि
वाएतानि यमनक्षत्राणि ॥ यान्येव देवनक्षत्राणि । तेषु
कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याहएव कुरुते ॥ ९ ॥

चकारैवं वेदोभयौरेनं लोकयौर्विदुरजयनेवतीमु-
पातिष्ठन्त नक्षत्रत्वमन्यानि यानि यमनक्षत्राण्यस्रो-
णद्यमनक्षत्राणि चीणि च ॥ अनु० २ ॥

द्वतीयोऽनुवाकः ।

देवस्य सवितुः प्रातःप्रसवः प्राणः । वरुणस्य साय-
मासवोऽपानः । यत्प्रतीचीनं प्रातस्तन्वात् । प्राचीनः
सङ्गवात् । ततो देवाऽग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्त-
वीर्यं निर्मार्गः । मित्रस्य सङ्गवः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः ।
तस्मात्तर्हि पशवः समायन्ति । यत्प्रतीचीनः सङ्गवात् ॥ १ ॥

प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवाऽउक्थं निरमिमीत ।
तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः । बृहस्पतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुण्यं
तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि तेऽक्षिणं तपति । यत्प्रतीचीनं

मध्यन्दिनात् । प्राचीनमपराह्णात् । ततो देवाः षोड-
शिनं निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः ॥ २ ॥

भगस्यापराह्णः । तत्पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मादपराह्णे
कुमार्योभगमिच्छमानाश्चरन्ति । यत्रतोचीनमपरा-
ह्णात् । प्राचीनः सायाह्णात् । ततो देवा अतिरात्रं निर-
मिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः । वरुणस्य सायं । तत्
पुण्यं तेजस्व्यहः । तस्मात्तर्हि नानृतं वदेत् ॥ ३ ॥

ब्राह्मणोवाअष्टाविंशोनक्षत्राणां । समानस्याहः
पञ्च पुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यंस्त्रीलानि । तानि नव ।
यच्च परस्तान्नक्षत्राणां यच्चावस्तात् । तान्येकादश ।
ब्राह्मणोद्वादशः । य एवं विद्वान्त्संवत्सरं वृतं चरति ।
संवत्सरेणैवास्य वृतं गुप्तं भवति । समानस्याहः पञ्च-
पुण्यानि नक्षत्राणि ॥ चत्वार्यंस्त्रीलानि । तानि नव ।
आग्नेयी राशिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो
द्वादशः । य एवं विद्वान्त्संवत्सरं वृतं चरति । संवत्सरे-
णैवास्य वृतं गुप्तं भवति ॥ ४ ॥

सङ्गवात् षोडशिनं निरमिमीत तत्तदात्तवीर्यं नि-
र्मार्गोवदेद्भवति समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्षत्रा-
ण्यष्टौ च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

ब्रह्मवादिनोवदन्ति । कति पाचाणि यज्ञं वदन्ती-
ति । चयौदशेति ब्रूयात् । स यद्वूयात् । कस्तानि निर-
मिमीतेति । पुजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्वूयात् । कुत-
स्तानि निरमिमीतेति । आत्मनइति । पाणापानाभ्या-
मेवोपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीत ॥ १ ॥

व्यानादुपाश्वसवनं । वाचरेन्द्रवायवं । दक्षक्रतुभ्यां
मैचावरुणं । ओषादाश्विनं । चक्षुषः शुक्रामन्थिनौ ।
आत्मनआग्रयणं । अङ्गैर्भ्यउक्थ्यं । आयुषोभुवं । पुति-
ष्टायाकृतुपाचे । यज्ञं वाव तं पुजापतिर्निरमिमीत ॥ स
निर्मितो नाभ्रियत समवीयत । स एतान्पुजापतिर-
पि वापानपश्यन् । तान्निरवपत् । तैर्वै स यज्ञमय्यवपत् ।
यदपि वापाभवन्ति । यज्ञस्य धृत्याअसंबुयाय ॥ २ ॥

उपाश्वन्तर्यामौ निरमिमीतामिमीत षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

क्षतमेव परमेष्ठि । क्षतन्नात्येति किञ्चन । क्षते
समुद्रआहितः । क्षते भूमिरियञ्छ्रिता । अग्निस्तिग्मेन
शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं ।

वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये ॥ १ ॥

तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तदृतं तत्सत्यं । तदृतं तच्छ्रेयः । तेन श्रेयं तेन राध्यासं । यद्वर्म्मः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान् पृथिव्यादिवः । अग्निरीशानञ्जसा । वरुणोधीतिभिः सह ॥ २ ॥

इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह । अग्निस्त्रिगमेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये ॥ ३ ॥

तदृतं तत्सत्यं । तदृतं तच्छ्रेयः । तेन श्रेयं तेन राध्यासं । योअस्याः पृथिव्यास्त्वचि । निवर्त्तयत्योषधीः । अग्निरीशानञ्जसा । वरुणोधीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह । अग्निस्त्रिगमेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा ॥ ४ ॥

शिरस्तपस्याहितं । वैश्वानरस्य तेजसा । ऋतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शि-

वेनास्योपवर्त्तये । शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्दृतं तत्सत्यं ।
तद्दृतं तच्छकेयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं ॥ ५ ॥

एकं मासमुदसृजत् । परमेष्ठी पूजाभ्यः । तेनाभ्यो
महश्चावहत् । अमृतं मर्त्याभ्यः । पूजामनुप्रजायसे । तदु
ते मर्त्यामृतं । येन मासाअर्द्धमासाः । चतवः परिव-
त्सराः । येन ते ते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्त्तयन् ॥ ६ ॥

तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि जीवसे । अग्निस्ति-
ग्मेन शोचिषा । तपश्चाक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्तपस्या-
हितं । वैश्वानरस्य तेजसा । चतेनास्य निवर्त्तये । स-
त्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । शिवेनास्योपव-
र्त्तये ॥ शग्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्दृतं तत्सत्यं । तद्दृतं तच्छ-
केयं । तेन शकेयं तेन राध्यासं ॥ ७ ॥

परिवर्त्तये सहाभिवर्त्तयउष्णिहा राध्यासं न्यवर्त्त-
यन्नुपवर्त्तये चत्वारिच ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

देवावै यद्यज्ञेऽकुर्वन्त । तदसुराअकुर्वन्त । तेऽसुरा-
ऊर्ध्वं पृष्ठेभ्योनापश्यन् । ते केशानग्रेऽवपन्त । अथ श्म-
श्रूणि । अथोपपक्षौ । ततस्तेऽवाञ्चआयन् । पराभवन् ।
यस्यैवं वपन्ति । अवाङेति ॥ १ ॥

अथो परैव भवति । अथ देवाजुर्ध्वं पृष्ठेभ्योऽपश्यन् ।
तउपपक्षावग्रेऽवपन्त । अथ श्मश्रूणि । अथ केशान् ।
ततस्तेऽभवन् । सुवर्गं लोकमायन् । यस्यैवं वपन्ति ।
भवत्यात्मना । अथो सुवर्गं लोकमेति ॥ २ ॥

अथैतन्मनुर्वप्ते मिथुनमपश्यत् । स श्मश्रूण्यग्रेऽवपन्त ।
अथोपपक्षौ । अथ केशान् । ततो वै स प्राजायत पुजया
पशुभिः । यस्यैवं वपन्ति । प्रपुजया पशुभिर्मिथुनैर्जा-
यते । देवासुराः संयत्ता आसन् । ते संवत्सरे व्यायच्छ-
न्त । तान् देवाश्चातुर्मास्यैरेवाभिप्रायुञ्जत ॥ ३ ॥

वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽदृञ्जतेन्द्रराजानः । ता-
ज्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । वरुणपुष्टासैश्चतुरो मा-
सोऽदृञ्जत वरुणराजानः । ताज्छीर्षं निचावर्त्तयन्त प-
रिच । साकमेधैश्चतुरो मासोऽदृञ्जत सोमराजानः ।
ताज्छीर्षं निचावर्त्तयन्त परिच । या संवत्सरउपजी-
वासीत् । तामेषामदृञ्जत । ततो देवा अभवन् । परा-
सुराः ॥ ४ ॥

य एवं विद्वाश्चातुर्मास्यैर्यजते । भ्रातृव्यस्यैव मासो-
ऽवृङ्क्त । शीर्षन्निचवर्त्तयते परिच । यैषा संवत्सरउपजी-
वा । दृङ्गे तां भ्रातृव्यस्य । क्षुधास्य भ्रातृव्यः पराभवति ।

लोहितायसेन निवर्त्तयते । यद्वाइमामग्निर्हृतावागते
निवर्त्तयति । एतदेवैनाः रूपं कृत्वा निवर्त्तयति । सा
ततश्चञ्चोभूयसी भवन्त्येति ॥ ५ ॥

प्रजायते । य एवं विद्वांल्लोहितायसेन निवर्त्तयते ।
एतदेव रूपं कृत्वा निवर्त्तयते । स ततः श्वशीभूयान्
भवन्ति । प्रैव जायते । चेत्या शल्लत्या निवर्त्तयेत । ची-
णि चीणि वै देवानामृद्धानि । चीणि च्छन्दांसि । चीणि
सवनानि । चयद्मे लोकाः ॥ ६ ॥

अध्यामेव तद्वीर्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठति । यश्चातु-
र्मास्ययाज्यात्मनोनावद्येत् । देवेभ्यश्चादृश्येत् । चतुषु
चतुषु मासेषु निवर्त्तयेत् । परोक्षमेव तदेवेभ्यश्चात्मनो-
ऽवद्यत्यनावस्काय । देवानां वाएषश्चाणीतः । यश्चातु-
र्मास्ययाजी । य एवं विन्निचवर्त्तयते परि च । देवताएवा-
प्येति । नास्य रुद्रः पुजां पशूनभिमन्यते ॥ ७ ॥

एत्येत्युज्जतासुराएति लोकामन्यते ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

आयुषः प्राणः सन्तनु । प्राणादपानः सन्तनु । अ-
पानाद्यानः सन्तनु । व्यानाश्चक्षुः सन्तनु । चक्षुषः श्रो-

च॒ सन्त॑नु । ओ॒चा॒न्मनः॑ सन्त॑नु । मन॑सो वाच॒ स-
न्त॑नु । वाच॒आ॒त्मानः॑ सन्त॑नु । आ॒त्मनः॑ पृथि॒वीः स-
न्त॑नु । पृथि॒व्या॒अन्तरि॑क्ष॒ सन्त॑नु ॥ अन्तरि॑क्षा॒दिवः॑
सन्त॑नु । दि॒वः सु॒वः सन्त॑नु ॥ १ ॥

पृथि॒व्या॒अन्तरि॑क्ष॒ सन्त॑नु हे॒च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

इन्द्रो॑दधी॒चोअ॒स्थभिः॑ । वृ॒चा॒ण्यप्र॑तिष्कृतः । ज॒घान॑
नव॒नीर्न॑व । इ॒च्छन्न॑श्च॒स्य यच्छि॑रः । प॒र्व॒तेष॑प॒श्रितं॑ ।
तद्दि॑द॒च्छर्य॑णाव॒ति । अ॒चा॒ह गोर॑मन्व॒त । ना॒म त्वष्टु॑-
रपी॒च्छं । इ॒त्या च॒न्द्रम॑सो गृ॒हे । इन्द्र॑मि॒ज्ञाधि॑नो॒वृ-
हत् ॥ १ ॥

इन्द्र॑म॒र्केभि॑र॒र्किणः॑ । इन्द्रं॑ वा॒णीर॑नूष॒त । इन्द्र॑इ॒ष्ट-
य्याः॑ स॒चा । स॒मि॒क्ष॒आव॑चो॒युजा॑ । इन्द्रो॑व॒ज्जी हि॑-
र॒ण्ययः॑ । इन्द्रो॑दी॒र्घाय॑ च॒क्ष॒से । आ सूर्यः॑ रो॒हय॑द्वि॒वि ।
वि गो॑भि॒रद्रि॑मैर॒यत् । इन्द्र॑वा॒जेषु॑ नो॒अव॑ । स॒हस्र॑प्र॒ध-
नेषु॑ च ॥ २ ॥

उ॒ग्रउ॒ग्राभि॑रू॒तिभिः॑ । तमिन्द्रं॑ वाज॒याम॑सि । म॒हे
वृ॒चाय॑ ह॒न्त॑वे । स वृ॒षा वृ॒षभो॑भुवत् । इन्द्रः॑ स॒दाम॑ने-

कृतः । ओजिष्ठः सबले हितः । दुग्धी श्लोकी स सौम्यः ।
गिरा वज्रो न सम्भृतः । सबलोअनपच्युतः । ववक्षुरु-
ग्राअस्तृतः ॥ ३ ॥

बृहच्चास्तृतः ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

दे॒वा॒सुराः संय॑त्ता॒आसन् । स पू॒जाप॑तिरिन्द्रं ज्येष्ठं
पु॒त्रम॑प॒न्य॒धत्त । ने॒दे॒न॒मसुरा॑बलीयाः सोऽह॒न॒न्निति॑ ।
पृ॒ह्नादो॑ह॒वै का॒याध॒वः । वि॒रोच॑न॒स्वं पु॒त्रम॑प॒न्य॒धत्त ।
ने॒दे॒नं दे॒वाअ॑ह॒न॒न्निति॑ । ते दे॒वाः पू॒जाप॑तिमु॒पस॑मे-
त्यो॒चुः । ना॒रा॒ज॒कस्य॑ यु॒द्धम॑स्ति । इन्द्र॑म॒न्वि॒ष्णामे॑ति ।
तं य॒ज्ञकृ॑तुभि॒रन्वै॑च्छन् ॥ १ ॥

तं य॒ज्ञकृ॑तुभि॒र्नान्व॑विन्दन् । तमिष्टि॑भि॒रन्वै॑च्छन् ।
तमिष्टि॑भि॒रन्व॑विन्दन् । तदिष्टी॑नामिष्टि॒त्वं । एष्ट॑योह॒
वै नाम॑ । ताइष्ट॑यइत्याचक्षते प॒रोक्षे॑ण । प॒रोक्ष॑प्रिया-
इव॒ हि दे॒वाः । तस्मा॑ए॒तमा॑ग्रावैष्ण॒वमेका॑दशकपालं
दीक्ष॒णीयं॑ निरवपन् । तद॑प॒द्रुत्या॑तन्वत । तान् प॒त्नीसं-
या॒जान्त॑उ॒पान॑यन् ॥ २ ॥

ते तद॑न्तमे॒व कृ॒त्वोद॑द्रवन् । ते प्रा॒य॒णीय॑म॒भिस॑मा-
रोहन् । तद॑प॒द्रुत्या॑तन्वत । ताञ्छ॒न्वन्त॑उ॒पान॑यन् ।

ते तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तन्नातिथ्यमभिसमारो-
हन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तानिडान्तुपानयन् । ते
तदन्तमेव कृत्वोदद्रवन् । तस्मादेता एतदन्ताद्दृष्टयः
सन्तिष्ठन्ते ॥ ३ ॥

एव॑ हि देवा॑ अकुर्वन्त । इति॑ देवा॑ अकुर्वन्त । इत्यु॑व
मनु॑ष्याः कुर्वन्ते । ते दे॒वा ऊ॑चुः । यद्वा॑ इ॒दमु॑चैर्य॒ज्ञेन॑ च-
राम । तन्नो॑ऽसुराः पा॒प्मान॑नुविन्दन्ति । उ॒पा॒शू॒पस॑दा
चराम । तथा॑ नो॒ऽसुराः पा॒प्मान॑नुवेत्स्यन्तीति । तउ॒-
पा॒शू॒पस॑दमतन्वत । तिस्र॑ ए॒व सा॒मिधे॒नीर॒नूच्य॑ ॥ ४ ॥

सुवे॑णा॒धार॒माघा॑र्य्य । तिस्रः॑ परा॒चीरा॑हुतीर्हुत्वा ।
सुवे॑णो॒पस॑दं जुह॒वाञ्च॑क्रुः । उ॒ग्रं व॒चो॒अपा॑वधीन्त्वे॒षं
व॒चो॒अपा॑वधी॒ स्वाहे॑ति । अ॒श॒ना॒यापि॑पा॒से इ॒ वा उ॒ग्रं
व॒चः । ए॒नश्च॑ वैर॒ह॒त्यञ्च॑ त्वे॒षं व॒चः । ए॒तश्च॑ वा॒व तच्च॑-
तु॒र्द्धा वि॒हितं॑ पा॒प्मानं॑ दे॒वा अ॒प॒ज॒घ्निरे॑ । तयो॑ ए॒वैतदे॒वं-
वि॒द्यज॑मानः । तिस्र॑ ए॒व सा॒मिधे॒नीर॒नूच्य॑ । सुवे॑णा॒धा-
र॒माघा॑र्य्य ॥ ५ ॥

तिस्रः॑ परा॒चीरा॑हुतीर्हुत्वा । सुवे॑णो॒पस॑दं जुहोति ।
उ॒ग्रं व॒चो॒अपा॑वधीन्त्वे॒षं व॒चो॒अपा॑वधी॒ स्वाहे॑ति ।
अ॒श॒ना॒यापि॑पा॒से इ॒ वा उ॒ग्रं व॒चः । ए॒नश्च॑ वैर॒ह॒त्यञ्च॑ त्वे॒षं

वचः । एतमेव तच्चतुर्धाविहितं पाप्मानं यजमानोऽपह-
ते । तेभिनीयैवाहः पशुमालभन्त । अन्हएव तद्देवा-
अवर्त्तिं पाप्मानं मृत्युमपजघ्निरे । तेनाभिनीयैव राचेः
प्राचरेन् । राचियाएव तद्देवाअवर्त्तिं पाप्मानं मृत्यु-
मपजघ्निरे ॥ ६ ॥

तस्मादभिनीयैवाहः पशुमालभेत । अन्हएव तद्य-
जमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं धातुव्यानपनुदते । तेनाभि-
नीयैव राचेः प्रचरेत् । राचियाएव तद्यजमानोऽवर्त्तिं
पाप्मानं धातुव्यानपनुदते । सएषउपवसयीये ह द्वि-
देवत्यः पशुरालभ्यते । द्वयं वाअस्मिँल्लोके यजमानः ।
अस्थि च मांसञ्च । अस्थि चैव तेन मांसञ्च यज-
मानः सस्क्रुते । तावाएताः पञ्च देवताः । अभीषो-
मावग्निर्मिचावरुणौ ॥ पञ्चपञ्ची वै यजमानः । त्व-
द्भासः सः स्याव्यस्थि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधाविहित-
मात्मानं वरुणपाशान्मुञ्चति । भेषजतायै निर्वरुणत्वा-
य । तः सप्तभिश्छन्दैभिः प्रातराह्वयन् । तस्मात् स-
प्तचतुरहतराणि छन्दासि प्रातरनुवाकोऽनूच्यन्ते । तमे-
तयोपसमेत्योपासीदन् । उपास्मै गायता नरइति ।
तस्मादेतया बहिष्यवमानउपसद्यः ॥ ७ ॥

ऐ॒च्छन् न॒य॒स्तिष्ठ॒न्तेऽनू॒च्यानू॒च्य सु॒वेणा॒घार॒माघा॒-
र्य॒रात्रि॒या ए॒व तद्दे॒वा अ॒वर्त्ति॑ पा॒प्मानं॑ मृत्युमप॑जघ्निरे
मि॒त्रावरु॑णौ नव॑ च ॥ अनु० ६ ॥

जुह॒वामे॒तः ह॑ दे॒वार्थो॑ जुहोत्ये॒तमे॒व तद्य॑ज॒मान॒स्ते-
ऽभि॒नीय॑ दे॒वाय॑ज॒मानो॑ दे॒वादे॒वाय॑ज॒मानो॒यज॑मानः
प्रा॒चर॑न् प्र॒चरे॑दा॒लभ॑न्ता॒लभे॑त मृत्युमप॑जघ्निरे मि॒त्रा
वरु॑णौ भ्रात॑र्य्यान् ॥

दशमोऽनुवाकः ।

स॒ समु॒द्रउ॒त्तर॒तः प्रा॒ज्वल॑द्भूम्यन्ते॑न । ए॒ष वा॒व स
स॒मु॒द्रः । य॒ज्ञात्वा॑लः । ए॒ष उ॒वे॒व स भू॑म्यन्तः । यद्दे॒द्यन्तः॑ ।
तदे॒तत् चि॑श॒लं चि॑पू॒रुषं॑ । तस्मा॒त्तं चि॑वित॒स्तं ख॑नन्ति ।
स सु॒वर्ण॑र॒जता॑भ्यां कु॒शीभ्यां॑ परि॒गृही॑त॒आसी॑त् । तं
यद॒स्याध्य॑ज॒नय॑न् । तस्मा॒दादि॑त्यः ॥ १ ॥

अथ॒ यत्सु॒वर्ण॑र॒जता॑भ्यां कु॒शीभ्यां॑ परि॒गृही॑त॒आसी॑-
त् । सा॒स्यं कौ॑शिक॒ता । तं चि॒वृता॑भि॒प्रास्तु॑वत । तं चि॒-
वृता॑द॒दत् । तं चि॒वृता॑हरन् । याव॑ती चि॒वृतो॑मा॒चा ।
तं प॑ञ्चद॒शेना॑भि॒प्रास्तु॑वत । तं प॑ञ्चद॒शेना॑द॒दत् । तं
प॑ञ्चद॒शेना॑हरन् । याव॑ती प॑ञ्चद॒शस्य॑ मा॒चा ॥ २ ॥

तः स॒प्तद॒शेना॑भि॒प्रास्तु॑वत । तः स॒प्तद॒शेना॑द॒दत् ।

तः सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य माचा । तस्य
सप्तदशेन द्वियमाणस्य तेजोहरोऽपतत् । तमेकविंशे-
नाभिप्रास्तुवत । तमेकविंशेनाददत् । तमेकविंशे-
नाहरन् । यावत्येकविंशस्य माचा । ते यच्चिहृता स्तु-
वते ॥ ३ ॥

चिहृतैव तद्यजमानमाददते । तं चिहृतैव हरन्ति ।
यावती चिहृतोमाचा । अग्निर्वै चिहृत् । यावद्वाअग्ने-
र्दहतोधूमउदेत्यानुव्येति । तावती चिहृतोमाचा ।
अग्नेरेवैनं तत् । माचाः सायुज्यः सलोकतां गमय-
न्ति । अथ यत् पञ्चदशेन स्तुवते । पञ्चदशेनैव तद्य-
जमानमाददते ॥ ४ ॥

तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य माचा ।
चन्द्रमावै पञ्चदशः । एषहि पञ्चदश्यामपक्षीयते ।
पञ्चदश्यामापूर्यते । चन्द्रमसएवैनं तत् । माचाः सा
युज्यः सलोकतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन स्तुवते ।
सप्तदशेनैव तद्यजमानमाददते । तः सप्तदशेनैव ह-
रन्ति ॥ ५ ॥

यावती सप्तदशस्य माचा । पूजापतिर्वै सप्तदशः ।
पूजापतेरेवैनं तत् । माचाः सायुज्यः सलोकतां गम-

यन्ति । अथ यदेकविंशेन स्तुवते । एकविंशेनैव त-
द्यजमानमाददते । तमेकविंशेनैव हरन्ति । यावत्ये-
कविंशस्य माचा । अतौ वाचादित्येकविंशः । आ-
दित्यस्यैवैनं तत् ॥ ६ ॥

माचाः सायुज्यः सलोकतां गमयन्ति । ते कुश्या ।
व्यघ्नन् । ते अहोरात्रे अभवतां । अहरेव सुवर्णाभवत् ।
रजता रात्रिः । स यदादित्यउदेति । एतामेव तत्सुव-
र्णां कुशीमनुसमेति । अथ यदस्तमेति । एतामेव तद्र-
जतां कुशीमनुसंविशति ॥ पुष्टादो हवै कायाध्रुवः । वि-
रोचनः स्वं पुचमुदास्यत् । स प्रदरोऽभवत् । तस्मात्
प्रदरादुदकं नाचमेत् ॥ ७ ॥

आदित्यः पञ्चदशस्य माचा स्तुवते पञ्चदशेनैव त-
द्यजमानमाददते सप्तदशेनैव हरन्त्यादित्यस्यैवैनं त-
द्विशति चत्वारि च ॥ अनु० १० ॥

एकादशोऽनुवाकः ।

ये वै चत्वारस्तोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च । कलिः
सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वं । तदा-
हुः । कतमानि तानि ज्योतींषि । यस्तस्य स्तोमाद्वि-
ति । चिद्वत्पञ्चदशः सप्तदशएकविंशः ॥ १ ॥

ए॒तानि॒ वाव॒ तानि॒ ज्योती॑ः॒षि । य॒ ए॒तस्य॒ स्तोमाः॑ ।
सो॒ऽब्रवी॑त् । स॒प्त॒द॒शेन॑ ऋ॒यमा॑णो॒व्यले॑शिषि । भि॒ष-
ज्य॑तमेति । तद॒श्विनौ॑ धा॒नाभि॑रभिषज्यतां । पू॒षा क॑-
र॒भेण॑ । भा॒रती॑ परि॒वापे॑ण । मि॒त्राव॑रु॒णौ प॑य॒स्थया॑ ।
तदा॑हुः ॥ २ ॥

यद॒श्विभ्या॑न्धा॒नाः । पू॒ष्णः क॑र॒म्भः । भा॒रत्यै॑ परि॒-
वा॒पः । मि॒त्राव॑रु॒णयोः प॑य॒स्थाद्य॑ । क॒स्मादे॒तेषा॑ः ह॒वि-
षा॑मिन्द्र॒मेव॑ यज॒न्तीति॑ । ए॒ताद्ये॑नं दे॒वता॑इति॒ ब्रूया॑त् ।
ए॒तैर्ह॒विर्भिर॑भिषज्य॒स्तस्मा॑दिति । तं वस॒वोऽष्टा॑कपा॒-
लेन॑ प्रातःस॒वने॑ऽभिषज्यन् । रु॒द्राएका॑दशकपा॒लेन॑ मा-
ध्य॒न्दिने॑ स॒वने॑ । वि॒श्वे दे॒वा द्वाद॑शकपा॒लेन॑ तृतीयस॒-
वने॑ ॥ ३ ॥

स यद॒ष्टाक॑पालान् प्रातःस॒वने॑ कुर्यात् । ए॒काद॑श-
कपा॒लान्माध्य॑न्दिने॒ सव॑ने । द्वा॒द॒शक॑पालाः॒स्तृती॑य-
स॒वने॑ । वि॒श्वोम॑ तद्य॒ज्ञस्य॑ क्रियेत । ए॒काद॑शकपालाने॒व
प्रातःस॑वने कुर्यात् । ए॒काद॑शकपालान्माध्य॒न्दिने॑ स॒-
व॑ने । ए॒काद॑शकपालाः॒स्तृती॑यस॒वने॑ । य॒ज्ञस्य॑ स॒वोम॑-
त्वाय॑ । तदा॑हुः । यद्वसू॒नां प्रातःस॑व॒नं ॥ रु॒द्राणां॑ मा-
ध्य॒न्दिन॑ः स॒व॒नं । वि॒श्वेषां॑ दे॒वानां॑ तृतीयस॒व॒नं । अ॒थ

कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एतादृशं
देवताइति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभियज्यस्तस्मादिति
॥ ४ ॥

एकविंशश्राहुस्तृतीयसवने प्रातःसवनं पञ्च च ॥
अनु० ११ ॥

द्वादशोऽनुवाकः ।

तस्यावाचोऽवपादादविभयुः । तमेतेषु सप्तसु छन्दः-
स्वअयन् । यदअयन् । तच्छायन्तीयस्य आयन्तीयत्वं ।
यदवारयन् । तद्वारवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वं । तस्या
वाचएवावपादादविभयुः । तस्माएतानि सप्तचतुस्त-
राणि छन्दास्त्युपादधुः । तेषामतिचीर्यरिच्यन्त । न
चीर्युदभवन् ॥ १ ॥

स वृद्धतीमेवास्पृशत् । द्वाभ्यामक्षराभ्यां । अहोरा-
चाभ्यामेव । तदाहुः । कतमा सा देवाक्षरा वृद्धती । यस्यां
तत्पुत्यतिष्ठत् । द्वादश पौर्णमास्यः । द्वादशाष्टकाः । द्वा-
दशमावास्याः । एषा वाव सा देवाक्षरा वृद्धती ॥ २ ॥

यस्यां तत्पुत्यतिष्ठदिति । यानि च छन्दास्त्यरि-
च्यन्त । यानि च नोदभवन् । तानि निर्वीर्याणि ही-
नान्यमन्यन्त । साब्रवीद् वृद्धती । मामेव भूत्वा । मा-

मुपस॑ऋय॑तेति । चतुर्भि॑रक्षरै॑रनुष्टु॒ग्बृ॒हती॒न्मोद॑भवत् ।
चतुर्भि॑रक्षरैः प॒ङ्क्तिर्बृ॒हती॒मत्य॑रिच्यत । तस्यामे॒तानि
चत्वार्य॑क्षराण्यप॒च्छिद्या॑दधात् ॥ ३ ॥

ते बृ॒हती॒एव॑ भूत्वा । बृ॒हती॒मुप॑सम॒श्रय॑तां । अष्टा॒भि॒रक्षरै॑रु॒ष्णिग्बृ॒हती॒न्मोद॑भवत् । अष्टाभि॑रक्षरैस्त्रिष्टु॒ग्बृ॒हती॒मत्य॑रिच्यत । तस्यामे॒तान्यष्टा॒वक्षरा॑ण्यप॒च्छिद्या॑दधात् । ते बृ॒हती॒एव॑ भूत्वा । बृ॒हतो॒मुप॑सम॒श्रय॑तां ।
द्वाद॑शभि॑रक्षरैर्गा॒यत्री॒ बृ॒हती॒न्मोद॑भवत् । द्वाद॑शभि॒रक्षरै॑र्ज॒गती॒ बृ॒हती॒मत्य॑रिच्यत । तस्यामे॒तानि॒ द्वाद॑शा॒क्षरा॑ण्यप॒च्छिद्या॑दधात् ॥ ४ ॥

ते बृ॒हती॒एव॑ भूत्वा । बृ॒हती॒मुप॑सम॒श्रय॑तां । सौ॒व्र॒वीत् पु॒जाप॑तिः । छन्दा॑सि॒ रथो॑ मे भवत । युष्माभि॑र॒हमे॒तमध्वा॑नमनुस॒ञ्चरा॑णीति । तस्य॑ गा॒यत्री॒ च ज॒गती॒ च प॒क्षाव॑भवतां । उ॒ष्णिक् चिष्टु॑प॒च प्र॒त्स्थौ । अनुष्टु॑प॒च प॒ङ्क्तिश्च॑ धुर्य्यौ । बृ॒हत्ये॒वोद्भिर॑भवत् । स॒एतं॑ छन्दो॒रथ॑मा॒स्थाय॑ ॥ ए॒तमध्वा॑नमनुसम॒चर॑त् । ए॒त॒इवै॑ छन्दो॒रथ॑मा॒स्थाय॑ । ए॒तमध्वा॑नमनुस॒ञ्चर॑ति । ये॒नैव॑ ए॒तत्स॒ञ्चर॑ति । य॒एवं वि॒द्वान्त्सोमे॑न॒ यज॑ते । य॒उ॒चैनमे॒वं वेद॑ ॥ ५ ॥

अ॒भ॒व॒न्वा॒व सा दे॒वाक्ष॑रा बृ॒ह॒त्य॒द॒धा॒द्वा॒द्वा॒द॒शाक्ष॑रा-
ण्य॒प॒च्छि॒द्या॒द॒धा॒द्वा॒स्था॒य षट् च ॥ अनु० १२ ॥

अ॒ग्नेः कृ॒त्तिका॑ यत्पु॒ण्यं दे॒वस्य॑ स॒वि॒तुर्ब्र॑ह्म॒वादि॑ना
क॒त्यु॒तमे॒व दे॒वावा॑आयु॒षइ॒न्द्रो॒द॒धी॒षो॒दे॒वासु॑राः स प॒-
जा॒प॒तिः स॒ समु॑द्रो॒ये वै च॒त्वार॑स्त॒स्यावा॒चो॒द्वा॒द॒श ॥
अ॒ग्नेः कृ॒त्तिका॑ दे॒वगु॑हा वा॒क्य॑तमे॒वर्था॑मे॒व ति॒स्रः परा॑-
ची॒र्ये वै च॒त्वारो॑न॒वप॑ञ्चा॒शत् ॥ हरिः॑ ओम् ॥

इति पञ्चमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके षष्ठाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

अ॒नु॒म॒त्यै पु॒रो॒डा॒शम॑ष्टाक॒पा॒लं निर्व॑पति । ये पु॒त्य-
श्चः श॒म्या॒या॒अ॒व॒शी॒यन्ते । तन्नै॒र्क॒र्तमे॑क॒कपा॒लं । इ॒यं
वा॒अ॒नु॒म॒तिः । इ॒यं नि॒र्क॒र्तिः । नै॒र्क॒र्तेन॑ पू॒र्वेण॑ प्र॒च॒रति॑ ।
पा॒प्मान॑मे॒व नि॒र्क॒र्तिं पू॒र्व्यान्नि॑र॒व॒द॒यते॑ । ए॒क॒कपा॒लो
भ॒वति॑ । ए॒क॒धैव॑ नि॒र्क॒र्तिं नि॑र॒व॒द॒यते॑ । यद्द॒ह॒त्वा गा-
ह्य॑प॒त्य॒ई॒युः ॥ १ ॥

रुद्रोभूत्वाग्निरनूत्याय । अध्वर्युश्च यजमानश्च ह-
न्यात् । वीहि स्वाहाहुतिं जुषाणइत्याह । आहुत्यैवै-
नः शमयति । नार्तिमार्च्छत्यध्वर्युर्न यजमानः । एको-
ल्लुके नयन्ति । तद्धि निर्वृत्यै भागधेयं । इमां दिशं
नयति । एषा वै निर्वृत्यै दिक् । स्वायामेव दिशि निर्वृतिं
निरवदयते ॥ २ ॥

स्वहृतइरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै निर्वृत्याआ-
यतनं । स्वएवायतने निर्वृतिं निरवदयते । एष तै नि-
र्वृते भागइत्याह । निर्दिशत्येवैनां । भूते ह विभत्यसी-
त्याह । भूतिमेवोपावर्त्तते । मुञ्चेममः हसइत्याह । अ-
हसएवैनं मुञ्चति । अङ्गुष्ठाभ्यां जुहोति ॥ ३ ॥

अन्ततएव निर्वृतिं निरवदयते । कृष्णं वासः कृष्ण-
सूर्ष दक्षिणा । एतद्वै निर्वृत्यै रूपं । रूपेणैव निर्वृतिं
निरवदयते । अप्रतीक्षमायन्ति । निर्वृत्याअन्तर्हित्यै ।
स्वाहा नमोयइदं चकारेति पुनरेत्य गार्हपत्ये जुहोति ।
आहुत्यैव नमस्यन्तो गार्हपत्यमुपावर्त्तन्ते । आनुमतेन
प्रचरति । इयं वाअनुमतिः ॥ ४ ॥

इयमेवास्मै राज्यमनुमन्यते । धेनुर्दक्षिणा । इमा-
मेव धेनुं कुरुते । आदित्यं चरन्निर्वपति । उभयीषेव

पु॒जास्त्र॒भिर्वि॒ष्यते । दै॒वीषु॒ च मा॒नुषीषु॒ च । व॒रोद॒-
क्षि॒णा । व॒रोहि॒ राज्यं॑ स॒मृध्यै । आ॒ग्नावै॒ष्णवमेका॑-
द॒शक॒पालं॑ निर्व॒पति । अ॒ग्निः स॒र्वीदे॒वताः ॥ ५ ॥

विष्णु॒र्यज्ञः । दे॒वता॒श्चैव॑ य॒ज्ञश्चाव॑रुन्धे । वा॒म॒नो व॒ही
दक्षि॒णा । यद्वा॒ही । तेना॒ग्नयः॑ । यद्वा॒म॒नः । तेन॑ वै॒ष्णवः॑
स॒मृध्यै । अ॒ग्नीषो॒मीयमेका॑द॒शक॒पालं॑ निर्व॒पति । अ॒ग्नी-
षो॒माभ्यां॑ वा॒इन्द्रो॑वृ॒चम॑ह॒न्ति । यद॒ग्नीषो॒मीयमे॒-
का॑द॒शक॒पालं॑ निर्व॒पति ॥ ६ ॥

वा॒चं॑ग्नमे॒व विजि॑त्यै । हि॒र॒ण्यं दक्षि॑णा॒समृ॑ध्यै । इ॒न्द्रो
वृ॒चं॑ह॒त्वा । दे॒वता॒भिश्चेन्द्रि॑येण॒ च व्या॑र्ध्यत । स॒एत॒मै-
न्द्रा॒ग्नमेका॑द॒शक॒पालम॑पश्यत् । तं नि॒र॒वप॑त् । तेन॑ वै स
दे॒वता॒श्चेन्द्रि॑यश्चा॒वारु॑न्धे । यदै॒न्द्रा॒ग्नमेका॑द॒शक॒पालं॑
निर्व॒पति । दे॒वता॒श्चैव॑ तेनेन्द्रि॒यश्च॑ यज॒मानो॑ऽव॒रुन्धे ।
ऋ॒षभो॑व॒ही दक्षि॑णा ॥ ७ ॥

यद्वा॒ही । तेना॒ग्नयः॑ । यद्वा॒षभः॑ । तेनै॒न्द्रः स॒मृध्यै । आ॒-
ग्नैय॒मष्टा॑क॒पालं॑ निर्व॒पति । ऐ॒न्द्रं दधि॑ । यदा॒ग्नयो॑भ॒व-
ति । अ॒ग्निर्वै य॒ज्ञमु॑खं । य॒ज्ञमु॑खमे॒वधिं॑ पर॒स्ता॒वृत्ते । य-
दै॒न्द्रं दधि॑ ॥ ८ ॥

इन्द्रि॒यमे॒वाव॑रुन्धे । ऋ॒षभो॑व॒ही दक्षि॑णा । यद्वा॒ही ।

तेनाग्नेयः । यहषभः । तेनैन्द्रः समृध्यै । यावतीर्वै पूजा
ओषधीनामहुतानामाग्नन् । ताः पराभवन् । आग्र-
यणं भवति हुताद्याय । यजमानस्यापराभावाय ॥ ९ ॥

देवावाओषधीष्वाजिमयुः । तादन्द्राग्नीउदजयतां ।
तावेतमैन्द्राग्रं द्वादशकपालं निरवृणातां । यदैन्द्राग्नी
भवत्युज्जित्यै । द्वादशकपालोभवति । द्वादशमासाः
संवत्सरः । संवत्सरेणैवास्माअन्नमवरुन्धे । वैश्वदेवश्चर-
भवति । वैश्वदेवं वाअन्नं । अन्नमेवास्मै स्वदयति
॥ १० ॥

पृथमजोवत्सोदक्षिणा समृध्यै । सौम्यः श्यामाकं
चरुं निर्वपति । सोमोवाअकृष्टपचस्य राजा । अकृष्ट-
पच्यमेवास्मै स्वदयति । वासोदक्षिणा । सौम्यः हि दे-
वतया वासः समृध्यै । सरस्वत्यै चरुं निर्वपति । सर-
स्वते चरुं । मिथुनमेवावरुन्धे । मिथुनौ गावौ दक्षिणा
समृध्यै ॥ एति वारुण यज्ञमुखाहध्याः । योऽग्नेर्देवताया-
एति । अष्टावेतानि हवीःषि भवन्ति । अष्टाक्षरा गा-
यत्री । गायत्रौऽग्निः । तेनैव यज्ञमुखाहध्याअग्नेर्देवता
यैर्नति ॥ ११ ॥

ईयुर्निरवदयतेऽङ्गुष्ठाभ्यां जुहोत्यनुमतिर्देवता निर्व-

पति वही दक्षिणा यद्वैन्द्रं दध्यपराभावाय स्वदयेति
गावौ दक्षिणा समृध्यै षट् च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै पुजापतिः पुजाञ्चसृजत । ताः सृष्टान
प्राजायन्त । सोऽग्निरकामयत । अहमिमाः प्रजनयेयमि-
ति । स पुजापतये शुचमदधात् । सोऽशोचत् पुजामि-
च्छमानः । तस्माद्यच्च पुजा भुनक्ति यच्च न । तावुभौ
शोचतः पुजामिच्छमानौ । तास्वग्निरमध्यसृजत् । ताञ्च-
ग्निरर्ध्वैत् ॥ १ ॥

सोमोरेतोऽदधात् । सविता प्राजनयत् । सरस्वती
वाचमदधात् । पूषापौषयत् । ते वाएते ऋः संवत्सरस्य
प्रयुज्यन्ते । ये देवाः पुष्टिपतयः । संवत्सरोवै पुजापतिः ।
संवत्सरेणैवास्मै पुजाः प्राजनयत् । ताः पुजाजाताम-
रुतोऽघ्नन् । अस्मानपि न प्रायश्चतेति ॥ २ ॥

स एतं पुजापतिर्मारुतः सप्तकपालमपश्यत् । तं नि-
रवपत् । ततोवै पुजाभ्योऽकल्पत । यन्मारुतो निरूप्य-
ते । यज्ञस्य कृत्यै । पुजानामधाताय । सप्तकपालोभव-
ति । सप्त गणावै मरुतः । गणशरणास्मै विश्वं कल्पयति ।
स पुजापतिरशोचत् ॥ ३ ॥

याः पूर्वाः पूजाञ्चसृष्टिः । मरुतस्ताञ्चवधिषुः । क-
थमपराः सृजेयेति । तस्य शुष्मआण्डं भूतं निरवर्तत ।
तद्युद्धरत् । तदपोषयत् । तत्प्राजायत् । आण्डस्य वा
एतद्रूपं । यदामिक्षा । यद्युद्धरति ॥ ४ ॥

पूजाएव तद्यजमानः पोषयति । वैश्वदेव्यामिक्षा-
भवति । वैश्वदेव्यावै पूजाः । पूजाएवास्मै प्रजनयति ।
वाजिनमानयति । पूजास्वेव प्रजातासु रेतोदधाति ।
द्यावापृथिव्येककपालोभवति । पूजाएव प्रजाता द्या-
वापृथिवीभ्यामुभयतः परियुक्ताति । देवासुराः संय-
त्ताश्चासन् । सोऽग्निरब्रवीत् ॥ ५ ॥

मामग्रेऽयजत । मया मुखेनासुरान् ज्येष्ठयेति । मां
द्वितीयमिति सोमोऽब्रवीत् । मया राज्ञा ज्येष्ठयेति । मां
तृतीयमिति सविता । मया प्रसूता ज्येष्ठयेति । मां च-
तुर्थीमिति सरस्वती । इन्द्रियं वोऽहन्थास्यामीति । मां
पञ्चममिति पूषा । मया प्रतिष्ठया ज्येष्ठयेति ॥ ६ ॥

तैऽग्निना मुखेनासुरानजयन् । सोमैऽन राज्ञा । स-
वित्रा प्रसूताः । सरस्वतीन्द्रियमदधात् । पूषा प्रतिष्ठा-
सीत् । ततोवै देवाव्यजयन्त । यदेतानि इवींषि नि-

रूप्यन्ते विजित्यै । नोत्तरवेदिमुपवपति । पशवोवाउ-
त्तरवेदिः । अजाताइव ह्येतर्हि पशवः ॥ ७ ॥

ऐदित्यशोचद्युद्धरत्यब्रवीत् प्रतिष्ठया जेष्ययेत्येतर्हि
पशवः ॥ अनु० २ ॥

दृतीयोऽनुवाकः ।

त्रिष्टुर्द्विर्भवति । माता पिता पुत्रः । तदेव तन्मिथु-
नं । उखं गर्भोजरायु । तदेव तन्मिथुनं । चेधा बर्हिः
सन्नद्धं भवति । त्रयद्विमे लोकाः । एषेव लोकेषु प्रति-
तिष्ठति । एकधा पुनः सन्नद्धं भवति । एकद्वयं ह्ययं
लोकः ॥ १ ॥

अस्मिन्नेव तेन लोके प्रतितिष्ठति । पुसुवोभवन्ति ।
पृथमजामेव पुष्टिमवरुन्धे । पृथमजोवत्सोदक्षिणा
समृध्यै । पृषदाज्यं गृह्णाति । पशवोवै पृषदाज्यं । पशू-
नेवावरुन्धे । पञ्चगृहीतं भवति । पाङ्गाहि पशवः । बहु-
रूपं भवति ॥ २ ॥

बहुरूपाहि पशवः समृध्यै । अग्निं मन्यन्ति । अग्नि-
मुखावै पुजापतिः पुजाअसृजत । यदग्निं मन्यन्ति ।
अग्निमुखाएव तत्पुजायजमानः सृजते । नव प्रजाया

इज्यन्ते । नवानूयाजाः । अष्टौ इवींषि । द्वावाधारी ।
द्वावाज्यभागौ ॥ ३ ॥

चि॒ःश॒त्स॒म्य॒द्यन्ते । चि॒ःश॒द॒क्षरा॒ वि॒राट् । अ॒र्धं वि॒-
राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॒मव॒रुन्धे । यज॑मानो वा॒एक॑कपा-
लः । तेज॒आज्यं॑ । यदे॒क॑कपाल॒आज्य॑मा॒नय॑ति । यज॑-
मानमे॒व तेज॑सा॒ सम॑र्द्धयति । यज॑मानो॒वा॒एक॑कपालः ।
प॒शव॒आज्यं॑ ॥ ४ ॥

यदे॒क॑कपाल॒आज्य॑मा॒नय॑ति । यज॑मानमे॒व प॒शुभिः॑
सम॑र्द्धयति । यद॒ल्प॑मा॒नये॑त् । अ॒ल्पा॒एनं॑ प॒शवो॑भुञ्ज-
न्त॒उप॑तिष्ठेरन् । यद॒ह्वान॑येत् । ब॒हव॑ए॒नं प॒शवो॑भुञ्ज-
न्त॒उप॑तिष्ठेरन् । ब॒ह्वानी॑याविः पृ॒ष्ठं क॑र्यात् । ब॒हव॑-
ए॒वैनं॑ प॒शवो॑भुञ्जन्त॒उप॑तिष्ठन्ते । यज॑मानो॒वा॒एक॑क-
पालः । यदे॒क॑कपालस्याव॒द्येत् ॥ ५ ॥

यज॑मानस्याव॒द्येत् । उ॒द्दामा॑द्ये॒द्यज॑मानः । प्र॒वामी॑-
येत । स॒क्तदे॒व हो॑त॒व्यः । स॒क्तदि॒व हि॒ सु॒वर्गो॑लो॒कः ।
हु॒त्वाभि॑जुहोति । यज॑मानमे॒व सु॒वर्गं॑ लो॒कं ग॑मयित्वा ।
तेज॑सा॒ सम॑र्द्धयति । यज॑मानो॒वा॒एक॑कपालः । सु॒वर्गो॑-
लो॒कआ॑हवनीयः ॥ ६ ॥

यदे॒क॑कपालमा॒हव॑नीये जुहोति । यज॑मानमे॒व

सुवर्गं लोकं गमति । यद्धस्तेन जुहुयात् । सुवर्गल्लोका-
द्यजमानमवविध्येत् । सुचा जुहोति । सुवर्गस्य लोकस्य
समंश्चै । यत्पाङ्पद्येन । देवलोकमभिजयेत् । यह-
क्षिणा पितृलोकं । यत् पुत्यक् ॥ ७ ॥

रक्षासि यज्ञं हन्युः । यदुदङ् । मनुष्यलोकम-
भिजयेत् । प्रतिष्ठितो होतव्यः । एककपालं वै प्रतिति-
ष्ठन्तं द्यावापृथिवी अनुप्रतितिष्ठतः । द्यावापृथिवी-
क्षतवः । क्षतून यज्ञः । यज्ञं यजमानः । यजमानं पूजाः ।
तस्मात् प्रतिष्ठितो होतव्यः ॥ ८ ॥

वाजिनो यजति । अग्निर्वायुः सूर्यः । ते वै वाजिनः ।
तानेव तं तद्यजति । अथो खल्वाहुः । छन्दासि वै वा-
जिन इति । तान्येव तद्यजति । ऋक्सामे वाइन्द्रस्य हरी
सोमपानौ । तयोः परिधय आधानं । वाजिनं भाग-
धेयं ॥ ९ ॥

यदप्रहृत्य परिधीं जुहुयात् । अन्तराधानाभ्यां द्या
सम्प्रयच्छेत् । प्रहृत्य परिधीं जुहोति । निराधानाभ्या-
मेव द्या सम्प्रयच्छति । बर्हिषि विषिञ्चन् वाजिनमान-
यति । पूजावै बर्हिः । रेतो वाजिनं । पूजास्वेव रेतो
दधाति । समुपहृत्य भक्षयन्ति । एतत्सोमपीयाहोते ॥

अथैवात्मन्नेव रेतोदधते । यजमानउत्तमोभक्षयति ।
पशवोवै वाजिनं । यजमानएव पशून् प्रतिष्ठापयन्ति
॥ १० ॥

लोकोबहुरूपं भवत्याज्यभागौ पशवआज्यमवद्ये-
दाहवनीयः पुत्यक् तस्मात्प्रतिष्ठितोहोतव्योभागधेय-
मेते चत्वारि च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

पूजापतिः सविता भूत्वा पूजाअसृजत । तानम-
त्यमन्यन्त । ताअस्मादपाक्रामन् । तावरुणोभूत्वा पूजा
वरुणेनाग्राहयत् । ताः पूजावरुणयहीताः । पूजापतिं
पुनरुपाधावन्नाथमिच्छमानाः । सएतान् पूजापतिर्व-
रुणप्रघासानपश्यत् । तां निरवपत् । तैर्वै स पूजावरु-
णपाशादमुञ्चत् । यद्वरुणप्रघासानिरुप्यन्ते ॥ १ ॥

पूजानामवरुणग्राहाय । तासां दक्षिणोबाहुन्या-
क्त्रासीत् । सव्यः प्रसृतः । सएतां द्वितीयां दक्षिण-
तो वेदिमुदहन् । ततोवै स पूजानां दक्षिणबाहुं प्रा-
सारयत् । यद्वितीयां दक्षिणतोवेदिमुदहन्ति । पूजा-
नामेव तद्यजमानोदक्षिणं बाहुं प्रसारयति । तस्मा-

चातुर्मास्ययाज्यमुष्मिँल्लोकउभया बाहुः । यज्ञाभिजि-
तः स्य । पृथमाचादेदी असम्भिन्ने भवतः ॥ २ ॥

तस्मात्पृथमाचं व्यसौ । उत्तरस्यां वेद्यामुत्तरवेदि-
मुपवपति । पशवोवाउत्तरवेदिः । पशूनेवावरुन्धे ।
अथो यज्ञपुरुषोनन्तरित्यै । एतद्वाह्मणान्येव पञ्च ह-
वीषि । अथैषेन्द्राग्नोभवति । प्राणापानौ वाएतौ
देवानां । यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्नोभवति ॥ ३ ॥

प्राणापानावेवावरुन्धे । ओजोबलं वाएतौ देवानां ।
यदिन्द्राग्नी । यदैन्द्राग्नोभवति । ओजोबलमेवावरुन्धे ।
मारुत्यामिक्षा भवति । वारुण्यामिक्षा । मेषी च मेषश्च
भवतः । मिथुनाएव पूजा वरुणपाशान्मुञ्चति । लोम-
शौ भवतोमेध्यत्वाय ॥ ४ ॥

शमीपर्क्षान्युपवपति । घासमेवाभ्यामपि यच्छति ।
पूजापतिमन्नाद्यन्नोपानमत् । स एतेन शतेधेन हवि-
षान्नाद्यमवारुन्धे । यत्परः शतानि शमीपर्क्षानि भव-
न्ति । अन्नाद्यस्यावरुन्ध्यै । सौम्यानि वै करीराणि । सौ-
म्या खलु वाआहुतिर्दिवोदृष्टिं च्यावयति । यत्करी-
राणि भवन्ति । सौम्यैवाहुत्या दिवोदृष्टिमवारुन्धे ॥
कायककपालो भवति । पूजानां कन्त्वाय । पतिपू-

रुषं करम्भपाचाणि भवन्ति । जाताएव पुजा वरुणपा-
शान्मुञ्चति । एकमतिरिक्तं । जनिष्यमाणाएव पुजावरु-
णपाशान्मुञ्चति ॥ ५ ॥

निरुप्यन्ते भवतोभवति मेध्यत्वाय रुन्धे षट् च ॥
अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

उत्तस्यां वेद्यामन्यानि हवींषि सादयति । दक्षि-
णायां मारुतीं । अपधुरमेवैनां यनक्ति । अथो ओज-
एवासामवहरति । तस्माद्ब्रह्मणश्च क्षत्राच्च विशोऽन्यतो-
ऽपक्रमिणीः । मारुत्या पूर्व्या प्रचरति । अन्तमेवाव-
यजते । वारुण्योत्तरया । अन्ततएवं वरुणमवयजते ।
यदेवाध्वर्युः करोति ॥ १ ॥

तत्प्रतिप्रस्थाता करोति । तस्माद्यच्छेयान् करोति ।
तत्पापीयान् करोति । पत्नीं वाचयति । मेध्यामेवैनां
करोति । अथो तपएवैनामुप च नयति । यज्जारः स-
न्तन्न प्रब्रूयात् । पियं ज्ञातिः रुन्ध्यात् । असौ मे जार-
इति निर्दिशेत् । निर्दिश्यैवैनं वरुणपाशेन ग्राहयति
॥ २ ॥

पृष्ठास्थान् हवामहइति पत्नीमुदानयति । अहूतै-

वैनां । यत्पत्नीं पुरोनुवाक्यामनुब्रूयात् । निर्व्वीर्य्यं
यजमानः स्यात् । यजमानोऽन्वाह । आत्मन्नेव वीर्य्यन्धत्ते ।
उभौ याज्याः सवीर्य्यत्वाय । यद्वामे यदरण्य इत्याह ।
यथोदितमेव वरुणमवयजते । यजमानदेवत्यो वाआ-
हवनीयः ॥ ३ ॥

भ्रातृव्यदेवत्योदक्षिणः । यदाहवनीये जुहुयात् ।
यजमानं वरुणपाशेन ग्राहयेत् । दक्षिणोऽग्नौ जुहोति ।
भ्रातृव्यमेव वरुणपाशेन ग्राहयति । शूर्पेण जुहोति ।
शीर्षतएव वरुणमवयजते । प्रत्यङ्गिष्ठञ्जुहोति ॥ ४ ॥*

प्रत्यङ्गेव वरुणपाशान्निर्मुच्यते । अकृन् कर्म कर्मकृत-
इत्याह । देवानृणं निरवदाय । अनृणा गृहानुपप्रेती-
ति वावैतदाह । वरुणयुहीतं वाएतद्यज्ञस्य । यद्यजुषा
युहीतस्यातिरिच्यते । तुषाश्च निष्कासश्च । तुषैश्च नि-
ष्कासेन चावभृथमवैति । वरुणयुहीतेनैव वरुणमवय-
जते । अपोऽवभृथमवैति ॥ ५ ॥

अप्सु वै वरुणः । साक्षादेव वरुणमवयजते । प्रति-
युतो वरुणस्य पाश इत्याह । वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ।
अप्रतोक्षमायन्ति । वरुणस्यान्निर्हित्यै । रधोऽस्येधिषी-

* यदपातभमेण दण्डपातभमेण वा कण्डिकैषाण्यपदाजाता ।

महीत्याह । समिधैवाग्निं नमस्यन्तुपायन्ति । तेजो-
ऽसि तेजोमयि धेहीत्याह । तेजएवात्मन्धत्ते ॥ ६ ॥

करोति ग्राहयत्याहवनीयस्तिष्ठञ्जुहोत्यपोऽवभृथ-
मवैति धत्ते ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

देवासुराः संयत्ता आसन् । सौऽग्निरब्रवीत् । ममेय-
मनीकवती तनूः । तां प्रीणीत । अथासुरानभिभविष्य-
थेति । ते देवाअग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं
निरवपन् । सौऽग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन पीतः ।
चतुर्थानीकान्यजनयत् । ततो देवाश्च भवन् । परासु-
राः ॥ १ ॥

यदग्नयेऽनीकवते पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपति ।
अग्निमेवानीकवन्तः स्वेन भागधेयेन प्रीणाति । सौऽ-
ग्निरनीकवान्त्वेन भागधेयेन पीतः । चतुर्थानीकानि
जनयते । असौ वाआदित्यौऽग्निरनीकवान् । तस्य र-
श्मयोऽनीकानि । साकः सूर्येणोद्यता निर्वपति । सा-
क्षा देवास्माअनीकानि जनयति । ते सुराः पराजिता
यन्तः । द्यावापृथिवी उपाश्रयन् ॥ २ ॥

ते देवामरुद्धाः सान्तपनेभ्यश्चरुं निरवपन् । तान्
 द्यावापृथिवीभ्यामेवोभयतः समतपन् । यन्मरुद्धाः
 सान्तपनेभ्यश्चरुं निर्वपति । द्यावापृथिवीभ्यामेव तदु-
 भयतोयजमानो भ्रातृव्यात् सन्तपति । मध्यन्दिने नि-
 र्वपति । तर्हि हितेऽक्षिणष्ठन्तपति । चरुर्भवति । सर्व्वत-
 एवैनान्तसन्तपति । ते देवाः श्रौविजयिनः सन्तः । सर्वा-
 सां दुग्धे गृहमेधीयं चरुं निरवपन् ॥ ३ ॥

आशिताएवाद्योपवसाम । कस्य वाहेदं । कस्य वाश्रौ
 भवितेति । स श्रुतोऽभवत् । तस्याहुतस्य नाश्रन् । न
 हि देवाअहुतस्याश्रन्ति । तेऽब्रुवन् । कस्माद्महोष्वा-
 मइति । मरुद्गोयुहमेधिभ्यइत्यब्रुवन् । तं मरुद्गोयुह-
 मेधिभ्योऽब्रुवुः ॥ ४ ॥

ततोदेवाअभवन् । परासुराः । यस्यैवं विदुषो म-
 रुद्गोयुहमेधिभ्योगृहे जुहति । भवत्यात्मना । परास्य
 भ्रातृव्योभवति । यद्वै यज्ञस्य पाकचा क्रियते । पशुभ्य-
 न्तत् । पाकचा वाएतत्क्रियते । यन्मेधावर्हिर्भवति ।
 न सामिधेनीरन्वाह ॥ ५ ॥

न प्रयाजादुज्यन्ते । नानूयाजाः । य एवं वेद । पशु-
 मान् भवति । आज्यभागौ यजति । यज्ञस्यैव चक्षुषी

नान्तरेति । म॒रुतो॑ गृ॒हमे॒धिमे॒धाय॑जति । भा॒गधे॒येनै॒वै-
ना॒न्तस्म॑र्धयति । अ॒ग्निः स्वि॑ष्ठ॒कृतं॑ यजति॒ प्रति॑ष्ठित्यै ।
इ॒डा॒न्तो॒भवति॑ ॥ प॒शवो॑वा इ॒डा । प॒शुष्वे॒वोप॑रि॒ष्टात्
प्रति॑तिष्ठति ॥ ६ ॥

अ॒सुरा॑अ॒श्रयन्॑ गृ॒हमे॒धीयं॑ च॒रं नि॒रव॑पन्न॒जुह॑वुर-
न्या॒हेडा॒न्तो॒भवति॑ हे च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

यत्प॒त्नी गृ॒हमे॒धीय॑स्या॒ग्नीयात् । गृ॒हमे॒ध्ये॒व स्यात् ।
वि त्व॑स्य य॒ज्ञश्च॑ध्येत । य॒ज्ञा॒ग्नीयात् । अ॒गृ॒हमे॒धी स्यात् ।
नास्य॑ य॒ज्ञोऽवृ॑ध्येत । प्रति॑वेशं प॒चेयुः । तस्या॒॑ग्नीयात् ।
गृ॒हमे॒ध्ये॒व भवति॑ । नास्य॑ य॒ज्ञोऽवृ॑ध्यते ॥ १ ॥

ते दे॒वागृ॒हमे॒धीये॒नेद्वा । आ॒शि॒ता॒अभवन् । आ॒ञ्ज-
ता॒भ्यञ्ज॑त । अ॒नु॒व॒त्सान॑वा॒सयन् । तेभ्योऽ॒सुराः॑ क्षु॒धं
प्रा॒हि॒स्वन् । सा दे॒वेषु॑ लो॒कम॑वि॒त्वा । अ॒सुरा॑न् पुन॑-
रगच्छन् । गृ॒हमे॒धीये॒नेद्वा । आ॒शि॒ता॒अभवन्ति । आ॒ञ्ज-
तेभ्य॑ञ्जते ॥ २ ॥

अ॒नु॒व॒त्सान॑ वा॒सय॑न्ति । धा॒तृ॒व्यायै॑व तद्य॒जमा॑नः
क्षु॒धं प्रा॒हि॒णोति॑ । ते दे॒वागृ॒हमे॒धीये॒नेद्वा । इन्द्रा॑य
निष्का॒सं न्य॑दधुः । अ॒स्माने॒व श्व॑ इन्द्रो नि॒हित॑भा॒गउपा॑-

वर्त्तितेति । तानिन्द्रोनिहितभागउपावर्त्तते । गृहमेधी-
येनेष्टा । इन्द्राय निष्कासं निदध्यात् । इन्द्र एवैनं नि-
हितभागउपावर्त्तते । गार्हपत्ये जुहोति ॥ ३ ॥

भागधेयेनैवैनं समर्धयति । ऋषभमाह्वयति । वष-
ट्कारणवास्य सः । अथो इन्द्रियमेव तद्दीप्यं यजमानो
भ्रातृव्यस्य वृक्षे । इन्द्रोवृचं हत्वा । परां परावर्त्तम-
गच्छत् । अपाराधमिति मन्यमानः । सोऽब्रवीत् । कइदं
वेदिष्यतीति । तेऽब्रुवन् मरुतोवरं दृणामहै ॥ ४ ॥

अथ वयं वेदाम । अस्मभ्यमेव प्रथमं हविर्निरूप्या-
ताइति । तएनमध्यक्रीडन् । तत्क्रीडिनां क्रीडित्वं । य-
न्मरुद्भिः क्रीडिभ्यः प्रथमं हविर्निरूप्यते विजित्यै ।
साकं सूर्येणोद्यता निर्वपति । एतस्मिन् वै लोकइ-
न्द्रोवृचमहन्त्समृध्यै । एतद्वाह्मणान्येव पञ्च हवी-
षि । एतद्वाह्मणऐन्द्राग्रः । अथैष ऐन्द्रश्चरुर्भवति ॥
उद्धारं वाएतमिन्द्र उदहरत् । वृचं हत्वा । अन्यासु
देवतास्वधि । यदेष ऐन्द्रश्चरुर्भवति । उद्धारमेव तं य-
जमानउद्धरते । अन्यासु पूजास्वधि । वैश्वकर्म्मण एक-
कपालोभवति । विश्वान्येव तेन कर्म्माणि यजमानोऽव-
रुन्धे ॥ ५ ॥

अध्यातेभ्यञ्जते जुहोति दृणामहै भवत्यष्टौ च ॥
अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

वैश्वदेवेन वै पूजापतिः पूजाअसृजत । तावरुणप्र-
धासैर्वरुणपाशादमुञ्चत् । साकमेधैः प्रत्यस्थापयत् ।
त्यम्बकैर्द्वं निरवादयत् । पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकम-
गमयत् । यद्वैश्वदेवेन यजते । पूजाएव तद्यजमानः सृ-
जते । तावरुणप्रधासैर्वरुणपाशान् मुञ्चति । साकमेधैः
प्रतिष्ठापयति । त्यम्बकैर्द्वं निरवादयते ॥ १ ॥

पितृयज्ञेन सुवर्गं लोकं गमयति । दक्षिणतः प्राची-
नावीती निर्वपति । दक्षिणावृद्धिं पितॄणां । अनाहत्य
तत् । उत्तरतएवोपवीय निर्वपेत् । उभये हि देवाश्च
पितरश्चेज्यन्ते । अथो यदेव दक्षिणार्धेऽधिअयति । तेन
दक्षिणावृत् । सोमाय पितृमते पुरोडाशः षट्कपालं
निर्वपति । संवत्सरोवै सोमः पितृमान् ॥ २ ॥

संवत्सरमेव प्रीणाति । पितृभ्यो बर्हिषन्नोधानाः ।
मासावै पितरोबर्हिषदः । मासानेव प्रीणाति । य-
स्मिन् वाक्यतौ पुरुषः प्रमीयते । सोऽस्यामुष्मिन्लोके

भवति । बहुरूपाधानाभवन्ति । अहोरात्राणामभि-
जित्यै । पितृभ्योऽग्निघ्रात्तेभ्योमन्यं । अर्द्धमासावै पित-
रोऽग्निघ्रात्ताः ॥ ३ ॥

अर्द्धमासानेव प्रीणाति । अभिवान्यायै दुग्धे भव-
ति । सा हि पितृदेवत्यं दुहे । यत्पूष्यं । तन्मनुष्याणां ।
उपर्यर्द्धोदेवानां । अर्द्धः पितृणां । अर्द्धउपमन्यति ।
अर्द्धोहि पितृणां । एकयोपमन्यति ॥ ४ ॥

एका हि पितृणां । दक्षिणोपमन्यति । दक्षिणावृद्धि
पितृणां । अनारभ्योपमन्यति । तद्धि पितृन् गच्छति ।
इमां दिशं वेदिमुद्धन्ति । उभये हि देवाश्च पितरश्चे-
ज्यन्ते । चतुस्तन्तिर्भवति । सर्वाद्यनुदिशः पितरः ।
अस्नाता भवति ॥ ५ ॥

स्नाता हि देवानां । मध्यतोऽग्निराधीयते । अन्ततो
हि देवानामाधीयते । वर्षीयानिधद्भाद्भवति व्याहृ-
त्यै । परिश्रयति । अन्तर्हितोहि पितृलोकोमनुष्य-
लोकात् । यत् परुषि दिनं । तद्देवानां । यदन्तरा ।
तन्मनुष्याणां ॥ ६ ॥

यत्समूलं । तत्पितृणां । समूलं बर्हिर्भवति व्याहृत्यै ।
दक्षिणा स्तृणाति । दक्षिणावृद्धि पितृणां । चिःपर्येति ।

तृतीये वादृतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । चिः-
पुनः पर्येति । षट्सम्पद्यन्ते ॥ ७ ॥

षड्वा ऋतवः । ऋतूनेव प्रीणाति । यत्प्रस्तरं यजुषा
यज्हीयात् । पुमायुको यजमानः स्यात् । यन्न यज्हीयात् ।
अनायतनः स्यात् । तूष्णीमेव न्यस्येत् । न पुमायुको
भवति । नानायतनः । यज्ञीन् परिधीन् परिदध्यात्
॥ ८ ॥

मृत्युना यजमानं परिदध्यात् । यन्न परिदध्यात् ।
रक्षांसि यज्ञं हन्युः । द्वौ परिधी परिदधाति । रक्ष-
सामपहत्यै । अथो मृत्योरेव यजमानमुत्सृजति । य-
ज्ञीणि चीणि हवींश्चुदाहरैयुः । चयस्त्रयश्वासाकं
प्रमीयेरन् । एकैकमुदोचीनान्युदाहरन्ति । एकैकएवै-
षामन्वचः प्रमीयते ॥ कशिपु कशिपन्थाय । उपवर्हणमु-
पवर्हणाय । आञ्जनमाञ्जन्याय । अभ्यञ्जनमभ्यञ्ज-
न्याय । यथाभागमेवैनान् प्रीणाति ॥ ९ ॥

निरवदयते पितृमानमिष्टान्ताएकयोपमन्यत्यस्ताता
भवति मनुष्याणां पद्यन्ते परिदध्यान्मीयते पञ्च च ॥
अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

अ॒ग्नये॑ दे॒वेभ्यः॑ पि॒तृभ्यः॑ समि॒ध्यमा॑ना॒यानु॑ब्रूहीत्या-
ह । उ॒भये॑ हि दे॒वाश्च॑ पि॒तर॑श्चे॒ज्यन्ते॑ । एका॑मन्वाह ।
एका॑ हि पि॒तृणां॑ । चिर॑न्वाह । चि॒र्हि दे॒वानां॑ । आ॒घा-
रा॒वाधा॑रयति । य॒ज्ञप॒रुषो॑रनन्तरित्यै । ना॒र्षेयं॑ वृ॒णी-
ते । न हो॑तारं ॥ १ ॥

यदा॒र्षेयं॑ वृ॒णीते॑ । य॒ज्ञो॒तारं॑ । पु॒मायु॑को॒यज॑मानः
स्यात् । पु॒मायु॑को॒होता॑ । तस्मा॑न् वृ॒णीते॑ । य॒ज॑मानस्य
हो॒तुर्गो॑पीथाय । अप॒बर्हि॑षः प्र॒याजा॑न् यजति । पु॒जावै
बर्हिः॑ । पु॒जा ए॒व मृ॒त्योस्तृ॑जति । आ॒ज्य॒भागौ॑ यज-
ति ॥ १ ॥

य॒ज्ञस्यै॒व चक्षु॑षी नान्तरै॑ति । पु॒चीना॒वीती॑ सोमं
यजति । पि॒तृदे॒वत्या॑हि । ए॒षाहु॑तिः । प॒ञ्च॒कृत्वो॑ऽव॒द्यति॑ ।
प॒ञ्च॒ ह्ये॒ता दे॒वताः॑ । द्वे पु॒रोऽनु॑वा॒क्ये । या॒ज्यादे॒वता॑
वषट्का॑रः । ता ए॒व प्रो॑णाति । सन्त॑तमव॒द्यति॑ ॥ ३ ॥

च॒तु॒नाः सन्त॑त्यै । प्रै॒वैभ्यः॑ पू॒र्व्या पु॒रोऽनु॑वा॒क्यया॑-
ह । प्र॒णय॑ति द्वि॒तीयया॑ । ग॒मय॑ति या॒ज्यया॑ । तृ॒तीये॒
वा॒इतो॑ लो॒के पि॒तरः॑ । अ॒ह॒एवै॑नां पू॒र्व्या पु॒रोऽनु॑वा॒-
क्या॑त्यानयति । रात्रि॑यै द्वि॒तीयया॑ । ऐ॒वैना॑न् या-

ज्यया गमयति । दक्षिणतोऽवदाय । उदङ्कुतिक्रामति
व्याहृत्यै ॥ ४ ॥

आस्वधेत्याश्रावयति । अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रावयति ।
स्वधा नम इति वषट्करोति । स्वधाकारो हि पितॄणां ।
सोममग्रे यजति । सोमप्रयाजाहि पितरः । सोमं पि-
तृमन्नं यजति । संवत्सरोवै सोमः पितृमान् । संवत्स-
रमेव तद्यजति । पितॄन् बर्हिषदोयजति ॥ ५ ॥

ये वै यज्वानः । ते पितरोऽबर्हिषदः । तानेव तद्य-
जति । पितॄन्मिध्वात्तान्यजति । ये वाअयज्वानोऽगृह-
मेधिनः । ते पितरोऽमिध्वात्ताः । तानेव तद्यजति । अग्निं
कव्यवाहनं यजति । यएव पितॄणामग्निः । तमेव तद्य-
जति ॥ ६ ॥

अथो यथाग्निः स्वष्टकृतं यजति । तादृगेव तत् ।
एतत्ते ततयेच त्वामन्विति तिसृषु सक्तीषु निदधाति ।
तस्मादातृतीयात् पुरुषान्नाम न गृह्णन्ति । एतावन्तो
हीज्यन्ते । अथ पितरो यथाभागं मन्दध्वमित्याह । ह्नी-
काहि पितरः । उदङ्क्षोनिष्क्रामन्ति । एषा वै मनुष्या-
णां दिक् । स्वामेव तद्दिशमनुनिष्क्रामन्ति ॥ ७ ॥

आहवनीयमुपतिष्ठन्ते । न्येवास्मै तद्भुवते । यत्सत्या-

हवनीये । अथान्यत्र चरन्ति । आतमितोरुपतिष्ठन्ते ।
अग्निमेवोपदृष्टारं कृत्वा । पितृन्निरवदयन्ते । अन्तं
वाएते प्राणानां गच्छन्ति । यत्रातमितोरुपतिष्ठन्ते ।
सुसन्दृशं त्वावयमित्याह ॥ ८ ॥

प्राणो वै सुसन्दृक् । प्राणमेवात्मन्दधते । योजान्वि-
न्द्रते हरीइत्याह । प्राणमेव पुनरयुंक्त । अक्षन्ममीम-
दन्त हीति गार्हपत्यमुपतिष्ठन्ते । अक्षन्ममीमदन्ताश्च
त्वोपतिष्ठामहइति वावैतदाह । अमीमदन्त पितरः
सोम्याइत्यभिप्रपद्यन्ते । अमीमदन्त पितरोऽयं त्वाभि-
प्रपद्यामहइति वावैतदाह । अपः परिषिञ्चति । मा-
र्जयत्येवैनान् ॥ ९ ॥

अथो तर्पयत्येव । तृप्यति पूजया पशुभिः । य एवं
वेद । अपबर्हिषावनूयाजौ यजति । पूजावै बर्हिः । पू-
जाएवमृत्योरुत्सृजति । चतुरः प्रयाजान् यजति । द्वाव-
नूयाजौ । षट्सम्पद्यते । षड्वा ऋतवः ॥ ऋतूनेव प्रीणा-
ति । न पत्यन्वास्ते । न संयाजयन्ति । यत्पत्यन्वासीत् ।
यत्संयाजयेयुः । प्रमायुका स्यात् । तस्मान्नान्वास्ते । न
संयाजयन्ति । पत्नियै गोपीधाय ॥ १० ॥

होतारमाज्यभागौ यजति सन्ततमवद्यति व्याहृत्यै

वर्हिषदोयजति तमेव तद्यजत्यनुनिष्कामन्थाहैनामृ-
तवोनव च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

पूतिपूषमेककपालान्निर्वपति। जाताएव पूजा रुद्रा-
न्निरवदयते । एकमतिरिक्तं । जनिष्यमाणा एव पूजा
रुद्रान्निरवदयते । एककपालाभवन्ति । एकधैव रुद्र-
न्निरवदयते । नाभिधारयति । यदभिधारयेत् । अन्त-
रवचारिणः रुद्रं कुर्यात् । एकोऽस्युके नयन्ति ॥ १ ॥

तद्वि रुद्रस्य भागधेयं । इमां दिशं वन्ति । एषा वै
रुद्रस्य दिक् । स्वायामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्रो
वाअपशुकायाआहुत्यै नातिष्ठत । असौ ते पशुरिति
निर्दिशेद्यं दिध्यात् । यमेव देष्टि । तमस्मै पशुनिर्दिश-
ति । यदि न दिध्यात् । आखुस्ते पशुरिति ब्रूयात् ॥ २ ॥

न गाम्यान् पशून् हिनस्ति । नारण्यान् । चतुष्पद्ये
जुहोति । एष वाअग्नीनां पञ्जीशेनाम । अग्निवत्येव
जुहोति । मध्यमेन पर्षेन जुहोति । स्तुर्घ्येषा । अथो
खलु । अन्तमेनैव होतव्यं । अन्ततएव रुद्रन्निरवद-
यते ॥ ३ ॥

एष ते रुद्रभागः सह स्वसाम्बिकयेत्याह । शरद्वाअस्या-

म्बिका स्वसा । तया वाएष द्विनस्ति । यः द्विनस्ति । त-
यैवैनः सह शमयति । भेषजं गवइत्याह । यावन्तएव
गाम्याः पशवः । तेभ्योभेषजं करोति । अवाम्बरुद्रम-
दिमहीत्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते ॥ ४ ॥

त्यम्बकं यजामइत्याह । मृत्योर्मुक्षीयमामृतादिति
वावैतदाह । उत्किरन्ति । भगस्य लीप्सन्ते । मूतं कृ-
त्वासजन्ति । यथा जनं यतेवसं करोति । तादृगेव तत् ।
एष ते रुद्रभागइत्याह निरवत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति ।
अपः परिषिञ्चति ॥ रुद्रस्यान्तर्हित्यै । प्रवाएतेऽस्माँसो-
काच्यवन्ते । ये त्यम्बकैश्चरन्ति । आदित्यं चरुं पुनरे-
त्य निर्वपति । इयं वाअदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठ-
न्ति ॥ ५ ॥

यन्ति ब्रूयान्निरवदयते शास्ते सिञ्चति षट् च ॥
अनु० १० ॥

अनुमत्यै वैश्वदेवेन ताः सृष्टास्त्रिवृत् पूजापतिः स-
वितोत्तरस्यां देवासुराः सोऽग्निर्मम * यत्पत्नी वैश्वदेवेन
ता वरुणप्रधासैरग्नये देवेभ्यः प्रतिपूरुषं दश ॥ १० ॥

अनुमत्यै प्रथमजोवत्सो बहुरूपाहि पशवस्तस्मात्

* सोऽग्नयं पत्न्यात् का० पु० पाठः ।

प्रथमाचं यदग्नयेऽनीकवतउद्धारं वा * अग्नये देवेभ्यः
प्रतिपूरुषं पञ्चसप्ततिः ॥ ७५ ॥ हरिः ओम् ॥

इति षष्ठोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ।

प्रथमाष्टके सप्तमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीःषि । अवेन्द्राय शुना-
सीराय पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो
वाइन्द्रा शुनासीरः । संवत्सरेणैवास्मा अन्नमवरुन्धे । वा-
ययं पर्याभवति । वायुर्वै दृष्ट्वै प्रदापयिता । सखास्मै
दृष्टिं प्रदापयति । सौर्यैककपालो भवति । सूर्येण
वाअमुष्मिलोके दृष्टिर्धृता । सखास्मै दृष्टिं नियच्छ-
ति ॥ १ ॥

द्वादशगवःसीरं दक्षिणा समृद्धौ । देवासुराः संय-
त्ताआसन् । ते देवाअग्निमब्रुवन् । त्वया वीरेणासुरा-
नभिभवामेति । सौऽब्रवीत् । चेधाहमात्मानं विकरि-

* वा एतमग्नये इति का० पु० पाठः ।

य्यइति । स चेधात्मानं व्यकुर्वत । अग्निं तृतीयं । इन्द्रं
तृतीयं । वरुणं तृतीयं ॥ २ ॥

सोऽब्रवीत् । कइदं तुरीयमिति । अहमितीन्द्रोऽब्र-
वीत् । सन्तु सृजावहाइति । तौ समसृजेतां । सइन्द्र-
स्तुरीयमभवत् । यदिन्द्रस्तुरीयमभवत् । तदिन्द्रतुरी-
यस्येन्द्रतुरीयत्वं । ततोवै देवाव्यजयन्त । यदिन्द्रतुरीयं
निरूप्यते विजित्यै ॥ ३ ॥

वहिनी धेनुर्दक्षिणा । यद्वहिनी । तेनाग्नेयी । यज्ञैः ।
तेन रौद्री । यद्वेनुः । तेनैन्द्री । यस्त्री सती दान्मा । तेन
वारुणी समृध्यै । पूजापतिर्यज्ञमसृजत ॥ ४ ॥

तः सृष्टः रक्षाःस्यजिघांसन् । स एताः पूजापति-
रात्मनो देवतानिरमिमीत । ताभिर्वै स दिग्भ्यो रक्षाः-
सि प्राणुदत । अत्यञ्चावत्तीयं जुहोति । दिग्भ्य एतच्चज-
मानो रक्षाःसि प्राणुदते । समूढः रक्षः सन्दग्धः रक्ष-
इत्याह । रक्षाःस्येव सन्दहति । अग्नये रक्षोऽग्ने स्वाहे-
त्याह । देवताभ्य एव विजिघानाभ्यो भागधेयं करोति ।
पृष्टिवाहीरयोदक्षिणा समृध्यै ॥ ५ ॥

इन्द्रोवृचः इत्या । असुरान् पराभाष्य । नमुचिमासुरं
नालभत । तः शच्यागृह्णात् । तौ समलभेतां । सोऽस्मा-

इभिर्गुनतरोऽभवत् । सोऽब्रवीत् । सन्धाः सन्दधावहे ।
अथ त्वावः सख्यामि । न मा शुष्कोणाद्र्रेण हनः ॥ ६ ॥

न दिवा न नक्तमिति । स एतमपां फेनमसिञ्चत् । न
वा एष शुष्कोणाद्र्रेण व्युष्टासीत् । अनुदितः सूर्यः । न
वा एतद्दिवा । न नक्तं । तस्यैतस्मिं लोके । अपां फेनेन शि-
रउदवर्त्तयत् । तदेनमग्ववर्त्तत । मिचद्गुगिति ॥ ७ ॥

स एतानपामार्गानजनयत् । तानजुहोत् । तैर्वै
स रक्षाः स्यपाहन्* । यदपामार्गहोमोभवति । रक्ष-
सामपहत्यै । एकोत्प्लुकोन यन्ति । तद्वि रक्षसां भाग-
धेयं । इमां दिशं यन्ति । एषा वै रक्षसां दिक् । स्वाया-
मव दिशि रक्षाः सि हन्ति ॥ ८ ॥

स्वकृतद्वरिणे जुहोति प्रदरे वा । एतद्वै रक्षसामा-
धतनं । स्वएवायतने रक्षाः सि हन्ति । पर्शमयेन सुवेश
जुहोति । ब्रह्म वै पर्शः । ब्रह्मणैव रक्षाः सि हन्ति । दे-
वस्य त्वा सवितुः प्रसवइत्याह । सवितुः प्रसूतएव रक्षाः-
सि हन्ति । इतः रक्षोवधिष्म रक्षइत्याह । रक्षसा-
स्तृत्यै ॥ यदस्ते तद्वक्षिणा निरवत्यै । अप्रतीक्षमायन्ति ।
रक्षसामन्तर्हित्यै ॥ ९ ॥

* अपाहतेति का० मु० पाठः ।

यच्छति वरुणं तृतीयं विजित्या अस्तृजत समृध्यै च-
नोमिचद्गुगिति हन्ति स्तृत्यै चीरिणि च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयोऽनुवाकः ।

धाचे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति । संवत्सरो वै
धाता । संवत्सरेणैवास्मै पूजाः प्रजनयति । अन्वेवास्मा-
अनुमतिर्मन्यते । रात राका । प्र सिनीवाली जनयति ।
पूजास्वेव प्रजातासु कुक्षा वाचं दधाति । मियुनौ गावौ
दक्षिणा समृध्यै । आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्व-
पति । ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं ॥ १ ॥

वैष्णवं चिकपालं । वीर्यं वाअग्निः । वीर्यमिन्द्रः ।
वीर्यं विष्णुः । पूजाएव प्रजातावीर्यं प्रतिष्ठापयति ।
तस्मात्प्रजा वीर्यावतीः । वामनचष्टभोवही दक्षिणा ।
यद्वही । तेनाग्नेयः । यदष्टभः ॥ २ ॥

तेनैन्द्रः । यद्वामनः । तेन वैष्णवः समृध्यै । अग्नीषो-
मीयमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रासोमीयमेकाद-
शकपालं । सौम्यं चरुं । सोमोवै रेतोधाः । अग्निः प्र-
जानां प्रजनयिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रदापयिता । सोम-
एवास्मै रेतोदधाति ॥ ३ ॥

अग्निः पूजां प्रजनयति । वृद्धामिन्द्रः प्रयच्छति । ब-
भुर्दक्षिणा समृद्धौ । सोमापौष्णं चरुं निर्वपति । ऐन्द्रा-
पौष्णं चरुं । सोमो वै रेतोधाः । पूषा पशूनां प्रजन-
यिता । वृद्धानामिन्द्रः प्रजापयिता । सोमएवास्मै रेतो
दधाति । पूषा पशून् प्रजनयति ॥ ४ ॥

वृद्धानिन्द्रः प्रयच्छति । पौष्णश्चरुर्भवति । इयं वै
पूषा । अस्थामेव प्रतितिष्ठति । श्यामोदक्षिणा समृ-
द्धौ । बहु वै पुरुषोमेध्यमुपगच्छति । वैश्वानरं द्वादश-
कपालं निर्वपति । संवत्सरोवाअग्निर्वैश्वानरः । संव-
त्सरेणैवैनं स्वदयति । हिरण्यं दक्षिणा ॥ ५ ॥

पवित्रं वै हिरण्यं । पुनात्येवैनं । बहु वै राजन्योऽमृतं
करोति । उपजाम्यै हरते । जिनाति ब्राह्मणं । वदत्य-
नृतं । अमृतं खलु वै क्रियमाणे वरुणोऽप्लाति । वा-
रुणं यवमयं चरुं निर्वपति । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति ।
अश्वोदक्षिणा ॥ वारुणोहि देवतयाश्वः समृद्धौ ॥ ६ ॥

ऐन्द्रावैष्णवमेकादशकपालं यद्वषभोदधाति पूषा
पशून् प्रजनयति हिरण्यं दक्षिणा दक्षिणैकञ्च ॥
अनु० २ ॥

हृतीयोऽनुवाकः ।

रत्निनामेतानि हवींषि भवन्ति । एते वै राष्ट्रस्य
प्रदातारः । एते पादातारः । यएव राष्ट्रस्य प्रदातारः ।
ये पादातारः । तएवासौ राष्ट्रं प्रयच्छन्ति । राष्ट्रमेव भ-
वति । यत्समाहृत्य निर्वपेत् । अरत्निनः स्युः । यथा-
यथं निर्वपति रत्नित्वाय ॥ १ ॥

यत्सद्योनिर्वपेत् । यावतीमेकेन हविषाशिषमव-
रुन्धे । तावतीमवरुन्धीत । अन्वहं निर्वपति । भूयसी-
मेवाशिषमवरुन्धे । भूयसोयज्ञकमूनूपैति । बार्हस्पत्यं
चरुं निर्वपति बृहन्नखोगृहे । मुखतएवासौ ब्रह्म सः श्य-
ति । अथो ब्रह्मन्नेव स्रचमन्वारम्भयति । शितिपृष्ठो
दक्षिणा समृध्यै ॥ २ ॥

ऐन्द्रमेकादशकपालः राजन्यस्य गृहे । इन्द्रियमे-
वावरुन्धे । ऋषभोदक्षिणा समृध्यै । आदित्यं चरुं म-
हिष्यै गृहे । इयं वाअर्दितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति ।
धेनुर्दक्षिणा समृध्यै । भगाय चरुं वावातायै गृहे । भ-
गमेवास्मिन्दधाति । विचिन्तगर्भा पृष्ठौही दक्षिणा स-
मृध्यै ॥ ३ ॥

नैर्ऋतं चरुं परिवृत्तयै गृहे कृष्णानां ब्रीह्यीणां नख-

निर्भिन्नं । पाप्मानमेव निर्वृतिं निरवदयते । कृष्णा-
कूटा दक्षिणा समृध्यै । आग्नेयमष्टाकपालः सेनाग्नौ
गृहे । सेनामेवास्य सःश्रयति । हिरण्यं दक्षिणा समृ-
ध्यै । वारुणं दशकपालः सूतस्य गृहे । वरुणसवमेवा-
वरुन्धे । महानिरष्टो दक्षिणा समृध्यै । माततः सप्त-
कपालं ग्रामण्योगृहे ॥ ४ ॥

अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे । पृश्निर्दक्षिणा स-
मृध्यै । सावित्रं द्वादशकपालं क्षत्र्युर्गृहे प्रसूत्यै । उप-
धस्तोदक्षिणा समृध्यै । आश्विनं द्विकपालः सङ्गृही-
तुर्गृहे । अश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवासौ
भेषजं करोति । सवात्यू दक्षिणा समृध्यै । पौष्णं चरुं
भागदुधस्य गृहे ॥ ५ ॥

अन्नं वै पूषा । अन्नमेवावरुन्धे । श्यामोदक्षिणा
समृध्यै । रौद्रं गावीधुकं चरुमक्षावापस्य गृहे । अन्त-
तएव रुद्रं निरवदयते । शबलउद्धारोदक्षिणा समृ-
ध्यै । द्वादशैतानि हवीःषि भवन्ति । द्वादश मासाः
संवत्सरः । संवत्सरेणैवासौ राष्ट्रमवरुन्धे । राष्ट्रमेव भ-
वति ॥ ६ ॥

यन्न प्रतिनिर्वपेत् । रत्निनश्चाशिषोऽवरुन्धीरन् ।

प्रतिनिर्वपति । इन्द्राय सुचाम्णे पुरोडाशमेकादशक-
पालं । इन्द्रायाः होमुचे । आशिषएवावरुन्धे । अयन्नो
राजा वृचहा राजा भूत्वा वृचं वध्यादित्याह । आ-
शिषमेवैतामाशास्ते । मैत्राबार्हस्पत्यं भवति । श्वेतायै
श्वेतवत्सायै दुग्धे ॥ ७ ॥

बार्हस्पत्ये मैत्रमपि दधाति । ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रं
समीची दधाति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रं प्रतिष्ठापयति ।
बार्हस्पत्येन पूर्व्वेण प्रचरति । मुखतएवास्मै ब्रह्म सँ-
श्यति । अथो ब्रह्मन्नेव क्षत्रमन्वारम्भयति । स्वयं कृता
वेदिर्भवति । स्वयं दिनं बर्हिः । स्वयं कृतइध्मः । अन-
भिजितस्याभिजित्यै ॥ तस्माद्राश्वामरथ्यमभिजितं । सैव
श्वेता श्वेतवत्सा दक्षिणा समृध्यै ॥ ८ ॥

रत्नित्वाय समृध्यै पष्ठौही दक्षिणा समृध्यै ग्राम-
रथोगृहे भागदुघस्य गृहे भवति दुग्धेऽभिजित्यै द्वे च ॥
अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

देवसुवामेतानि हवीःषि भवन्ति । एतावन्तौवै दे-
वानाः सवाः । तएवास्मै सवान् प्रयच्छन्ति । तएनः
सुवन्ते । अग्निरेवैनं गृहपतीनाः सुवते । सोमोवन-

स्यतीनां । रुद्रः पशूनां । वृहस्पतिर्वाचां । इन्द्रोऽज्येष्टा-
नां । मित्रः सत्यानां ॥ १ ॥

वरुणोधर्मपतीनां । एतदेव सर्व्वं भवति । सविता
त्वा प्रसवानां सुवतामिति हस्तं गृह्णाति प्रसूतयै । ये
देवादेवसुवः स्येत्याह । यथा यजुरेवैतत् । महते क्षत्राय
महत्तत्राधिपत्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशि-
षमेवैतामाशास्ते । एष वोभरता राजा सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानोब्राह्म-
णाः । प्रतित्यन्नाम राज्यमधायीत्याह ॥ २ ॥

राज्यमेवास्मिन् प्रतिदधाति । स्वान्तनुवं वरुणोअ-
शिश्नेदित्याह । वरुणसवमेवावरुण्ये । शुचैर्मित्रस्य व्र-
त्याअभूमेत्याह । शुचिमेवैनं व्रत्यं करोति । अमन्महि
महत्तच्छतस्य नामेत्याह । मनुतएवैनं । सर्व्वे व्राता
वरुणस्याभूवन्नित्याह । सर्व्वव्रातमेवैनं करोति । विमि-
चरावैररातिमतारीदित्याह ॥ ३ ॥

अरातिमेवैनं तारयति । असूषुदन्त यज्ञिया च्युते-
नेत्याह । स्वदयत्येवैनं । व्युचितो जरिमाणन्नआनडि-
त्याह । अयुरेवास्मिन्दधाति । दाभ्यां विमृष्टे । द्विपा-
द्यजमानः प्रतिष्ठित्यै । अग्नीषोमीयस्य चैकादशकपा-

सस्य देवसुवाच्च हविषामग्नये स्विष्टकृते समवद्यति ।
 देवताभिरेवैनमुभयतः परिगृह्णाति । विष्णुकृमान्
 क्रमते ॥ विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोकानभिजयति ॥ ४ ॥

सत्यानामधायीत्याहातारीदित्याह क्रमतएकञ्च ॥

अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

अर्थेतरस्येति जुहोति । आहुत्यैवैना निष्क्रीय गृह्णा-
 ति । अथो हविष्कृतानामेवाभिष्टतानां गृह्णाति । वह-
 न्तीनां गृह्णाति । एतावाअपाः राष्ट्रं । राष्ट्रमेवासौ
 गृह्णाति । अथो अयमेवैनमभिवहन्ति । अपां पतिर-
 सीत्याह । मियुनमेवाकः । वषास्यूर्मिरित्याह ॥ १ ॥

जूर्मिमन्तमेवैनं करोति । वृषसेनोऽसीत्याह । से-
 नामेवास्य सःश्यति । वृजक्षितस्येत्याह । एतावाअपां
 विशः । विशमेवासौ पर्यहति । मरुतामोजस्येत्याह ।
 अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे । सूर्यवर्चसस्येत्याह
 ॥ २ ॥

राष्ट्रमेव वर्चस्यकः । सूर्यत्वचसस्येत्याह । सत्यं वा-
 एतत् । यद्वर्षति । अमृतं यदा तपति वर्षति । सत्या-
 नृते एवावरुन्धे । नैनः सत्यानृते उदिते हिःस्तः ।

यएवं वेद । मां दास्येत्याह । राष्ट्रमेव ब्रह्मवर्चस्यकः
॥ ३ ॥

वाशास्येत्याह । राष्ट्रमेव वश्यकः । शक्नोत्येत्याह ।
पशवोवै शक्नोति । पशून्वावरुन्धे । विश्वभृतस्येत्याह ।
राष्ट्रमेव पयस्यकः । जनभृतस्येत्याह । राष्ट्रमेवेन्द्रिया-
व्यकः । अग्नेस्तेजस्यास्येत्याह ॥ ४ ॥

राष्ट्रमेव तेजस्यकः । अपामोषधीनां रसस्येत्या-
ह । राष्ट्रमेव मध्व्यमकः । सारस्वतं ग्रहं गृह्णाति । एषा
वाअपां पृष्ठं । यत्सरस्वती । पृष्ठमेवैनं समानानां
करोति । षोडशभिर्गृह्णाति । षोडशकलोवै पुरुषः । या-
वानेव पुरुषः ॥ तस्मिन् वीर्य्यन्दधाति । षोडशभिर्जुहो-
ति षोडशभिर्गृह्णाति । द्वाविंशत्सम्पद्यन्ते । द्वाविंश-
दक्षरानुष्टुप् । वागनुष्टुप् सर्व्वणि छन्दांसि । वाचैवै-
नं सर्व्वेभिश्छन्दाभिरभिषिञ्चति ॥ ५ ॥

ऊर्म्मिरित्याह सूर्य्यवर्चसस्येत्याह ब्रह्मवर्चस्यकस्ते-
जस्यास्येत्याहैव पुरुषः षट् च ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठाऽनुवाकः ।

देवीरायः सम्मधुमतीर्मधुमतीभिः सृज्यध्वमित्याह ।
ब्रह्मण्यैवैनाः सः सृजति । अनाधृष्टाः सीदुतेत्याह ।

ब्राह्मणवैनाः सादयति । अन्तरा होतुश्च धिष्णियं ब्रा-
ह्मणाच्छसिनश्च सादयति । आग्नेयोवै होता । ऐन्द्रो
ब्राह्मणाच्छसी । तेजसा चैवेन्द्रियेण चोभयतोराष्ट्रं
परियुक्ताति । हिरण्येनोत्पुनाति । आहुत्यै हि पवि-
त्राभ्यामुत्पुनन्ति व्याहृत्यै ॥ १ ॥

शतमानं भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आ-
युष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । अनिमृष्टमसीत्याह । अनि-
मृष्टं चेतत् । वाचोबन्धुरित्याह । वाचोद्धेष बन्धुः ।
तपोजाइत्याह । तपोजाचेतत् । सोमस्य दाचमसी-
त्याह ॥ २ ॥

सोमस्य चेतद्दाचं । शुक्रावः शुक्रणोत्पुनामीत्याह ।
शुक्राद्यापः । शुक्रं हिरण्यं । चन्द्राश्चन्द्रेणेत्याह । चन्द्रा-
द्यापः । चन्द्रं हिरण्यं । अमृताअमृतेनेत्याह । अमृ-
ताद्यापः । अमृतं हिरण्यं ॥ ३ ॥

स्वाहा राजसूयायेत्याह । राजसूयाय चेतान्*उत्पुना-
ति । सधमादो युग्मि नीरुर्जएताइति वारुण्यर्चा युक्ता-
ति । वरुणसवमेवावरुन्धे । एकया युक्ताति । एकधैव
यजमाने वीर्य्यन्दधाति । क्षत्रस्योत्त्वमसि क्षत्रस्य यो-

* एना इति काशीखण्डमुक्तं पाठः ।

नि॒र॒सोति॑ ता॒र्य॒ञ्चोष्णो॑ष॒ञ्च प्र॑यच्छति॒ स॒योनि॑त्वाय ।
एक॑शतेन दर्भपुञ्जी॒लैः प॑वयति । श॒तायुर्वै पु॑रुषः श॒त॒-
वी॒र्य्यः । आ॒त्मैक॑शतः ॥ ४ ॥

या॒वा॒ने॒व पु॑रुषः । तस्मिन् वी॒र्य्ये॑न्दधाति । द॒ध्याश॑-
यति । इ॒न्द्रि॒यमे॒वाव॑रुह्ये । उ॒दु॒म्बरे॑माशयति । अ॒न्ना॒-
द्य॒स्याव॑रुह्ये । श॒ध्या॒ख्याश॑यति । सु॒रा॒बलि॑मे॒वैनं॑ करो॒-
ति । आ॒वि॒द॒ए॒ता भ॑वन्ति । आ॒वि॒द॒मे॒वैनं॑ गमयन्ति ॥ ५ ॥

अ॒ग्निरे॒वैनं॑ गा॒र्हप॑त्ये॒वाव॑ति । इ॒न्द्रे॒ इन्द्रि॑येण । पू॒षा
प॒शुभिः॑ । मि॒त्राव॑रुह्ये प्रा॒णप॑ानाभ्यां । इ॒न्द्रो॒ वृ॒चाय॑
वज्र॑मु॒दय॑च्छत् । स दि॒वस॑मलिखत् । सोऽ॒र्य्य॒म्णः प॑न्थाअ॒-
भव॑त् । स आ॒वि॒न्ने द्या॒वापृ॑थि॒वी धृ॑तव्र॒तेइ॒ति द्या॒वा॒-
पृ॒थि॒वीउ॑पाधावत् । स आ॒भ्यामे॒व प्र॑सू॒तइ॒न्द्रो वृ॒चाय॑
वज्रं॑ प्रा॒हर॑त् । आ॒वि॒न्ने द्या॒वापृ॑थि॒वी धृ॑तव्र॒तेइ॒ति य॒-
दाइ॑ ॥ ६ ॥

आ॒भ्यामे॒व प्र॑सू॒तोय॑ज॒मानो॒वज्रं॑ धा॒तुव्या॑य प्र॒ह॒-
रति॑ । आ॒वि॒न्ना दे॒व्यदि॑तिर्वि॒श्वरू॒पीत्या॑ह । इ॒यं वै दे॒-
व्यदि॑तिर्वि॒श्वरू॒पी । अ॒स्यामे॒व प्र॑तितिष्ठति । आ॒वि॒न्नो॒-
ऽयम॑सा॒वामु॑ध्याय॒णोऽस्यां॑ वि॒श्ये॒स्मिन्ना॒घ्नइ॒त्याह । वि॒श्वे॒वै॒-
न॑ रा॒ष्ट्रेण॑ सम॒र्द्धय॑ति । म॒ह॒ते क्ष॒त्राय॑ म॒ह॒तआ॑धिप॒-

त्याय महते जानराज्यायेत्याह । आशिषमेवैतामाशा-
स्ते । एष वै भरता राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां
राजेत्याह । तस्मात् सोमराजानो ब्राह्मणाः ॥ ७ ॥

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चघ्न इति धनुः प्रयच्छति विजि-
त्यै । शत्रुबाधनास्येतीषून् । शत्रून्नेवास्य बाधन्ते । पातमा
पुत्यञ्च पातमातिर्यञ्चमन्वञ्चं मा पातेत्याह । तिस्रोवै
शरव्याः । पुतीची तिरश्चनूची । ताभ्यएवैनं पान्ति ।
दिग्भ्यो मा पातेत्याह । दिग्भ्यएवैनं पान्ति । विश्वा-
भ्यो मा नाष्ट्राभ्यः पातेत्याह ॥ अपरिमितादेवैनं पान्ति ।
हिरण्यवर्णावुषसां विरोक इति चिष्टुभा बाह्वुःकृत्ता-
ति । इन्द्रियं वै वीर्यं चिष्टुक् । इन्द्रियमेव वीर्यमुपरि-
ष्टादात्मन्धत्ते ॥ ८ ॥

व्याष्ट्यै दाचमसीत्याहामृतं हिरण्यमेकशतोऽग-
मयन्त्याह ब्राह्मणानां प्राभ्यः पातेत्याह चत्वारि च ॥
अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

दिशोऽव्यास्थापयति । दिशामभिजित्यै । यदनुपुक्रा-
मेत् । अभिदिशोजयेत् । उत्तुमाद्येत् । मनसानुपुक्रा-

मति । अभिदिशेजयति । नोन्माद्यति । समिधमाति-
ष्ठेत्याह । तेजएवावरुन्धे ॥ १ ॥

उग्रा मा तिष्ठेत्याह । इन्द्रियमेवावरुन्धे । विराज
मा तिष्ठेत्याह । अन्नाद्यमेवावरुन्धे । उदीची मा तिष्ठे-
त्याह । पशूनेवावरुन्धे । ऊर्द्धा मा तिष्ठेत्याह । सुवर्गमेव
लोकमभिजयति । अनूजिहीते । सुवर्गस्य लोकस्य स-
मर्थ्यै ॥ २ ॥

मारुतएव भवति । अन्नं वै मरुतः । अन्नमेवावरुन्धे ।
एकविंशतिकपालोभवति प्रतिष्ठित्यै । योऽरख्येऽनुवा-
को गणः । तं मध्यत उपदधाति । गाम्यैरेव पशुभिरा-
रण्यान् पशून् परिगृह्णाति । तस्माद्गाम्यैः पशुभिरार-
ण्याः पशवः परिगृहीताः । पृथिवैन्यः । अभ्यविध्यत
॥ ३ ॥

स राष्ट्रन्नाभवत् । स एतानि पार्थान्यपश्यत् । तान्य-
जुहोत् । तैव स राष्ट्रमभवत् । यत् पार्थानि जुहोति ।
राष्ट्रमेव भवति । बार्हस्पत्यं पूर्वेषामुत्तमं भवति । ऐन्द्र-
मुत्तरेषां प्रथमं । ब्रह्म चैवास्मै क्षत्रं समीची दधा-
ति । अथो ब्रह्मक्षेत्रं प्रतिष्ठापयति ॥ ४ ॥

षट्पुरस्तादभिषेकस्य जुहोति । षडुपरिष्ठात् । द्वा-

दश सपचन्ते । द्वादश मासाः संवत्सरः । संवत्सरः सखु
 वै देवानां पूः । देवानामेव पुरं मध्यतोऽन्वयसर्पति ।
 तस्य न कुतश्च गोपाय्याधीभवति । भूतानामेवैष्टीर्जु-
 होति । अजाच वै मृत्युर्जायते । यच्च यच्चैव मृत्युर्जायते ॥
 तत्तस्यैवमयजते । तस्माद्राजसूयेनेजानः सर्वस्मायु-
 रेति । तत्त्वं ह्यस्य मृत्यवोर्बेष्टाः । तस्माद्राजसूयेनेजा-
 नानाभिचरितवै । पृत्यगेनमभिचारःस्तृणुते ॥ ५ ॥

इन्धे समञ्जाश्चसिञ्चत स्थापयति जायते पञ्च च ॥
 अमुं ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

सोमस्य त्विषिरसि तमेव मे त्विषिर्भूयादिति शादू-
 लचर्मोपस्तृणाति । यैव सोमे त्विषिः । या शादूले । ता-
 मेवावरुन्धे । मृत्योर्वाएष वरुणः । यच्छादूलाः । अद्वतः
 हिरण्यं । असूतमसि मृत्योर्मा पाहीति हिरण्यमुपा-
 स्यति । असूतमेव मृत्योरन्तर्धत्ते । शलमानं भवति ॥ १ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येनेन्द्रिये प्रतिति-
 ष्ठति । दिद्योन्मा पाहीत्युपरिष्ठादधि निदधाति । उभ-
 यतएवास्मै शर्म दधाति । अवेष्टादन्दशूकादिति शीबः-

सीसेन विध्यति । दन्द्शूकानेवावयजते । तस्मात् स्त्रीषं
दन्द्शूकादश्शुकाः । निरस्तं नमुचेः शिर इति लोहि-
तायसन्निरस्यति । पाप्मानमेव नमुचिन्निरवदयते ।
प्राणाआत्मनः पूर्व्वेऽभिषिञ्च्य इत्याहुः ॥ २ ॥

सोमोराजा बरुणः । देवा धर्मसुवञ्चये । ते ते वाचः
सुवन्ता ते ते प्राणः सुवन्तामित्याहुः । प्राणानेवात्मनः
पूर्व्वानभिषिञ्चति । यद्व्यात् । अग्नेस्त्वा तेजसाभिषि-
ञ्चामीति । तेजस्त्वेव स्यात् । दुश्चर्मा तु भवेत् । सो-
मस्य त्वा द्युमेनाभिषिञ्चामीत्याहुः । सौम्येवै देवतया
पुरुषः ॥ ३ ॥

स्वयैवैनं देवतयाभिषिञ्चति । अग्नेस्तेजसेत्याहुः ।
तेज एवास्मिन्दधाति । सूर्य्यस्य वर्चसेत्याहुः । वर्च एवास्मि-
न्दधाति । इन्द्रस्यन्द्रियेणेत्याहुः । इन्द्रियमेवास्मिन्दधा-
ति । मित्रावरुणयोर्वीर्य्येणेत्याहुः । वीर्य्यमेवास्मिन्दधाति ।
मरुतामोजसेत्याहुः ॥ ४ ॥

ओज एवास्मिन्दधाति । क्षत्राणां क्षत्रपतिरसीत्याहुः ।
क्षत्राणामेवैनं क्षत्रपतिं करोति । अतिदिवस्याहीत्या-
हुः । अत्यन्यान्पाहीति वावैतदाहुः । समावृचन्नधरा-
गुदीचीरित्याहुः । राष्ट्रमेवास्मिन्ध्रुवमकः । उच्छेषणेन

जुहोति । उच्छेषणभागेवै रुद्रः । भागधेयेनैव रुद्रन्निरवदयते ॥ ५ ॥

उदङ्परेत्याग्राध्रे जुहोति । एषा वै रुद्रस्य दिक् । स्वयामेव दिशि रुद्रन्निरवदयते । रुद्र यत्ते क्रयीपरं नामेत्याह । यद्वा अस्य क्रयीपरं नाम । तेन वा एष हिनस्ति । यः हिनस्ति । तेनैवैनः सह शमयति । तस्मै हुतमसि यमेष्टमसीत्याह । यमा देवास्य मृत्युमवयजते ॥ ६ ॥

प्रजापते न त्वदेतान्यन्यद्वति तस्यै गृहे जुहुयात् । यां कामयेत राष्ट्रमस्यै पूजा स्यादिति । राष्ट्रमेवास्यै पूजा भवति । पर्शमयेनाध्वर्युरभिषिञ्चति । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्त्विषिन्दधाति । औदुम्बरेण राजन्यः । ऊर्जमेवास्मिन्नन्नाद्यं दधाति । आश्वत्येन वैश्यः । विशामेवास्मिन् पुष्टिं दधाति । नैयग्रोधेन जन्यः ॥ मिचाण्येवास्यै कल्पयति । अथो प्रतिष्ठित्यै ॥ ७ ॥

भवत्याहुः पुरुषओजसेत्याह निरवदयते यजते जन्यो द्वे च ॥ अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य वज्रोऽसि वार्चमिद्वति रथमुपावहरति विजि-

तै। मि॒चाव॑रु॒णयो॑त्स्वा प्र॒शास्त्रोः पु॒शिषा यु॒न॒ज्मी॒त्याह॑ ।
ब्र॒ह्म॒णै॒वैनं॑ दे॒वता॑भ्यां यु॒नक्ति॑ । पु॒ष्टि॒वा॒हि॒नं यु॒नक्ति॑ ।
पु॒ष्टि॒वा॒ही वै दे॒वर॒थः । दे॒वर॒थमे॒वास्मै॑ यु॒नक्ति॑ । च॒योऽ-
श्वा॑भवन्ति । रथ॑श्चतु॒र्यः । द्वौ स॑व्येष्ठसार॒थी । षट्स॑म्य-
च॒न्ते ॥ १ ॥

ष॒ष्ठा॒क्ष॒तवः॑ । ऋ॒तुभि॑रे॒वैनं॑ यु॒नक्ति॑ । वि॒ष्णुकु॑मान्
क्र॒मते॑ । वि॒ष्णुरे॒व भू॒त्वेमाँ॑स्त्रो॒कान॒भिज॑यति । यः क्ष-
चि॒यः प्र॑ति॒द्वितः॑ । सोऽ॒म्बार॑भते । रा॒ष्ट्रमे॒व भ॑वति । चि-
ष्टु॒भा॒म्बार॑भते । इ॒न्द्रि॒यं वै चि॒ष्टुक॑ । इ॒न्द्रि॒यमे॒व यज॑-
मा॒ने द॑धाति ॥ २ ॥

म॒रुतां॑ प्र॒सवे॑जेष॒मित्या॑ह । म॒रुद्भि॑रे॒व प्र॑सू॒तउज्ज॑-
यति । आ॒सं म॒नइ॒त्याह॑ । यदै॒व म॒नसै॑षीत् । तदा॑पत् ।
रा॒ज॒न्यं जि॑नाति । अ॒नाक्रा॑न्त॒एवा॑क्र॒मते॑ । वि॒षा॒ण॒ष
इ॒न्द्रि॒येण॑ वी॒र्य्ये॑ण॒र्ध्यते॑ । योरा॑ज॒न्यं जि॑नाति । स॒म॒ह-
मि॒न्द्रि॒येण॑ वी॒र्य्ये॑णेत्या॑ह ॥ ३ ॥

इ॒न्द्रि॒यमे॒व वी॒र्य्यमा॑त्म॒न्यत्ते॑ । प॒शूनां॑ म॒न्युर॑सि॒ तवे॒व
मे॒ म॒न्युर्भू॑यादिति॒ वारा॑हीउ॒पान॑हा॒वुप॑मु॒च्यते॑ । प॒शू-
नां॑ वा॒ण॒ष म॒न्युः । यद्व॑रा॒हः । तेनै॒व प॑शूनां म॒न्युमा॑त्म॒-
न्यत्ते॑ । अ॒भिवा॑इ॒यः सु॑षु॒षाणं॑ का॒मय॑ते । तस्यै॒श्वरे॑न्द्रि॒यं

वीर्य्यमादातोः । वाराहीउपानहावुपमुच्यते । अस्या-
एवान्वर्धते । इन्द्रियस्य वीर्य्यस्यानात्यै ॥ ४ ॥

नमोमाचे पृथिव्याइत्याहादिः सायै । इयदस्यायु-
रस्यायुर्मे धेहीत्याह । आयुरेवात्मन्धत्ते । जर्गस्थूर्जं
मे धेहीत्याह । जर्जमेवात्मन्धत्ते । युङ्गसि वर्चोऽसि वर्चो
मयि धेहीत्याह । वर्धेवात्मन्धत्ते । एकधा ब्राह्मणउप-
हरति । एकधैव यजमानआयुरुर्जं वर्चोदधाति । र-
थविमोचनीया जुहोति प्रतिष्ठित्यै ॥ ५ ॥

चयोऽश्वाभवन्ति । रथश्चतुर्थः । तस्माच्चतुर्जुहोति ।
यदुभौ सहावतिष्ठेतां । समानं लोकमियतां । सह स-
ज्जहीचा रथवाहने रथमादधाति । सुवर्गादेवैनं लो-
कादन्तर्दधाति । इन्द्रसः शुचिषदित्यादधाति । ब्रह्मणै-
वैनमुपावहरति । ब्रह्मणा दधाति ॥ अतिच्छन्दसा द-
धाति । अतिच्छन्दावै सर्वाणि छन्दाःसि । सर्व्येभि-
रेवैनं छन्दोभिरादधाति । वर्धं वाण्या छन्दसां । यद-
तिच्छन्दाः । यदतिच्छन्दसा दधाति । वर्धेवैनं समा-
नानां करोति ॥ ६ ॥

पथन्ते दधाति वीर्य्येणेत्याहानात्यै प्रतिष्ठित्यै ब्रह्म-
णा दधाति सप्त च ॥ अनु० ८ ॥

मिचोऽसि वरुणोऽसीत्याह । मैचं वाअहः । वारुणी
राचिः । अहोरात्राभ्यामेवैनमुपावहरति । मिचोऽसि
वरुणोऽसीत्याह । मैचोवै दक्षिणः । वारुणः सव्यः । वै-
श्वदेव्यामिक्षा । स्वमेवैनौ भागधेयमुपावहरति । सम-
हं विश्वैर्देवैरित्याह ॥ १ ॥

वैश्वदेव्यो वै पूजाः । ताण्वाद्याः कुरुते । क्षत्रस्य ना-
भिरसि क्षत्रस्य योनिरसीत्यधीवासमास्तृणाति सयो-
नित्वाय । स्योना मासीद सुषदा मासीदेत्याह । यथा
यजुरेवैतत् । मा त्वा हिःसीन्मा मा हिःसीदित्याहा
हिःसायै । निषसाद धृतव्रतोवरुणः पत्या स्वासाम्ना-
ज्याय सुक्रतुरित्याह । साम्नाज्यमेवैनः सुक्रतुं करोति ।
ब्रह्मा इ त्वः राजन् ब्रह्मासि सवितासि सत्यसंवद-
त्याह । सवितारमेवैनः सत्यसंव करोति ॥ २ ॥

ब्रह्मा इ त्वः राजन् ब्रह्मासीन्द्रोऽसि सत्यौजस्रित्याह ।
इन्द्रमेवैनः सत्यौजसं करोति । ब्रह्मा इ त्वः राजन्
ब्रह्मासि मिचोऽसि सुशेवदित्याह । मिचमेवैनः सुशेवं
करोति । ब्रह्मा इ त्वः राजन् ब्रह्मासि वरुणोऽसि सत्य-
धर्मेत्याह । वरुणमेवैनः सत्यधर्मांशं करोति । सवि-
तासि सत्यसंवदित्याह । गायत्रीमेवैतेनाभिव्याहरति ।

इन्द्रोऽसि सत्यौजा इत्याह । चिद्बुभमेवैतेनाभिध्याह-
रति ॥ ३ ॥

मिचोऽसि सुशेव इत्याह । जगतीमेवैतेनाभिध्याह-
रति । सत्यमेता देवताः । सत्यमेतानि छन्दाः । स-
त्यमेवावरुन्धे । वरुणोऽसि सत्यधर्मेत्याह । अनुष्टुभमेवै-
तेनाभिध्याहरति । सत्यानृते वा अनुष्टुप् । सत्यानृते
वरुणः । सत्यानृते एवावरुन्धे ॥ ४ ॥

नैनः सत्यानृते उदिते हिः स्तः । य एवं वेद । इन्द्रस्य
वज्रोऽसि वार्चं घ्नति स्फ्यं प्रयच्छति । वज्रोवै स्फ्यः । व-
ज्रोणैवास्माञ्चरपरः रन्धयति । एवं हि तच्छ्रेयः ।
यदस्मा एते रन्धेयुः । दिशोऽभ्ययः राजा भूदिति पञ्चा-
क्षान् प्रयच्छति । एतेवै सर्व्वेयाः । अपराजायिनमे-
वैनं करोति ॥ ५ ॥

ओदनमुद्बुवते । परमेष्ठी वारुणः । यदोदनः । पर-
मामेवैनः श्रियं गमयति । सुस्त्रोकाः ३ सुमङ्गलाः ३ स-
त्यराजा ३ नित्याह । आशिषमेवैतामाशास्ते । श्यौनः
श्येपमास्थापयते । वरुणपाशादेवैनं मुञ्चति । परः शतं
भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः ॥ आयुष्येवेन्द्रिये प्र-
तिष्ठति । मारुतस्य चैकविंशतिकपालस्य वैश्वदेव्यै

चामि॒क्षाया॒अ॒ग्नये॑ स्वि॒ष्ट॒कृते॑ स॒मव॑द्यति । दे॒वता॑भिरे॒वै-
नमु॑भयतः परि॒गृह्णा॑ति । अ॒पां न॒म्रे स्वा॒हो॒र्जो॒न॒म्रे स्वा॒-
हा॒ग्नये॑ गृ॒हप॑तये स्वा॒हेति॑ ति॒स्रश्चा॑हु॒तीर्जु॑हेति । अ॒य-
इ॒मे लो॒काः । ए॒षेव॑ लो॒केषु॑ प्र॒तिति॑ष्ठति ॥ ६ ॥

दे॒वैरि॒त्याह॑ स॒त्यस॑वं करोति चि॒ष्ट॒भमे॑वैतेनाभि-
व्या॒हर॑ति स॒त्यानृ॑ते॒एवा॑वरुन्धे करोति श॒तेन्द्रि॑यः षट्
च ॥ अनु० १० ॥

एतद्ब्रा॒ह्म॒णानि॑ धा॒चे र॒त्निनां॑ दे॒वसु॑वाम॒र्थोऽतो॒दे॒-
वोर्हि॑शः सोम॒स्येन्द्र॑स्य मि॒षोद॑श ॥ १० ॥

एतद्ब्रा॒ह्म॒णानि॑ वैष्ण॒वं चि॒क॒पा॒लम॑न्नं वै पू॒षावा॒-
शा॒स्येत्या॑ह दि॒श॒उद॑ङ्परेत्य॒ब्रह्मा॑ इ॒ त्वः रा॒ज॒ञ्चतुः॑-
षष्टिः ॥ ६४ ॥ हरिः ओ३म् ॥

इति सप्तमोऽध्यायः ॥

हरिः ॐ ॥

प्रथमाष्टके अष्टमाध्याये

प्रथमोऽनुवाकः ।

व॒ह॒णस्य॑ सु॒षुवा॑णस्य॒ दश॑धेन्द्रि॒यं वी॒र्य्यं॑ परा॒पत॑त् ।
तत्स॒ः॒सृ॒द्भि॒रनु॑सम॒सर्प॑त् । तत्स॒ः॒सृ॒पाः॒ सः॒सृ॒प॒त्वं । अ॒-

मिना देवेन प्रथमेऽहं ननु प्रायुङ्क्त । सरस्वत्या वाचा
द्वितीये । सवित्रा प्रसवेन तृतीये । पूष्णा पशुभिश्चतुर्थे ।
वृहस्पतिना ब्रह्मणा पञ्चमे । इन्द्रेण देवेन षष्ठे । वह-
णेन स्वया देवतया सप्तमे ॥ १ ॥

सोमेन राज्ञाष्टमे । त्वष्टा रूपेण नवमे । विष्णुना
यज्ञेनाप्तोत् । यत्सः सृष्टोभवन्ति । इन्द्रियमेव तदीर्थं
यजमानश्चाप्नोति । पूर्वा पूर्वा वेदिर्भवति । इन्द्रियस्य
वीर्थस्यावरुध्यै । पुरस्तादुपसदाः सौम्येन प्रचरति ।
सोमो वै रेतोधाः । रेत एव तदधाति ॥ अन्तरा त्वाष्ट्रेण ।
रेत एव हितं त्वष्टा रूपाणि विकरोति । उपरिष्टाद्वै-
ष्णवेन । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञ एवान्ततः प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

सप्तमे दधाति पञ्च च ॥ अनु० १ ॥

द्वितीयाऽनुवाकः ।

जामि वा एतत् कुर्वन्ति । यत्सद्यो दीक्षयन्ति सद्यः
सोमं क्रीणन्ति । पुरुडरिसृजां प्रयच्छत्यजामित्वाय ।
अङ्गिरसः सुवर्गं लोकं यन्तः । अप्सु दीक्षातपसी प्रा-
वेशयन् । तत्पुण्डरीकमभवत् । यत्पुण्डरिसृजां प्रय-
च्छति । साक्षादेव दीक्षातपसी अवहन्ते । दशभिर्वत्स-
तरैः सोमं क्रीणाति । दशाक्षरा विराट् ॥ १ ॥

अ॒न्नं वि॒राट् । वि॒राजै॒वान्नाद्य॒मवरु॑न्धे । मु॒ष्करा॒भ-
व॑न्ति से॒न्द्रत्वाय॑ । द॒शपे॒यौभ॑वति । अ॒न्नाद्य॒स्वावरु॑न्धे ।
अ॒तं ब्रा॒ह्मणाः पि॑बन्ति । श॒तायुः पु॒रुषः श॒तेन्द्रि॑वः ।
आयु॒ष्येवेन्द्रि॑ये प्र॒तिति॑ष्ठति । स॒प्तद॒शः स्तो॒त्रं भ॑वति ।
स॒प्तद॒शः पु॒जाप॑तिः ॥ २ ॥

पु॒जाप॑ते॒राष्ट्रै॑ । पु॒काशा॒वध्व॑र्ष्ये द॒दाति । पु॒काश॑मे-
वै॒नं ग॑मयति । स॒जमु॒ज्ञाचे॑ । व्ये॒वास्यै॑ वा॒सय॑ति । रु॒क्मः
हो॒त्रे । आ॒दि॒त्यमे॒वास्मा॒उच्य॑ति । अ॒श्वं प्र॑स्तो॒तृप्र॑ति-
ह॒र्ष्यां । पु॒जाप॑त्यो॒वाश्र॑यः । पु॒जाप॑ते॒राष्ट्रै॑ ॥ ३ ॥

द्वा॒द॒शप॑ष्ठौ॒हीर्ब्र॑ह्मणे । आ॒युरे॒वावरु॑न्धे । व॒शां मै॒त्रा
व॒ह्मणाय॑ । रा॒ष्ट्रमे॒व व॒शकः । अ॒ध॒मं ब्रा॒ह्मणा॑श्च॒सिने॑ ।
रा॒ष्ट्रमे॒वेन्द्रि॑या॒व्यकः॑ । वा॒ससी॑ ने॒ष्टापो॒तृभ्यां । प॒वित्रे॑-
ए॒वास्यै॑ते । स्थू॒रिय॑वा॒चित॑म॒च्छावा॑काय । अ॒न्त॒एव॑ वरु॒-
ण॑म॒षय॑ते ॥ ४ ॥

अ॒न॒ज्ञा॒हम॑ग्नी॒धे । व॒ह्निर्वा॒अन॑ज्ञान् । व॒ह्निर्ग॑भीत् ।
व॒ह्निर्नै॒व व॒ह्नि॒यज्ञ॑स्वावरुन्धे । इ॒न्द्रस्य॑ सु॒षुवा॑णस्य चे॒धे-
न्द्रि॑यं वी॒र्यं॑ प॒राप॑तत् । भृ॒गुस्तृ॑तीयमभवत् । आ॒य-
न्ती॒यं तृ॑तीयं । सर॑स्वती॒ तृती॑यं । भा॒र्गवो॑ हे॒ता भ॑वति ।
आ॒यन्ती॑यं ब्र॒ह्मसा॑मं भ॒वति ॥ वा॒र॒वन्ती॑यम॒ग्निहो॑म॒सा-

मं । सारस्वतीरपोऽप्युज्ज्वाति । इन्द्रियस्य वीर्यस्यावरुध्यै ।
 आयन्तीयं ब्रह्मसामं भवति । इन्द्रियमेवास्मिन् वीर्यं
 अयति । वारवन्तीयमग्निष्टोमसामं । इन्द्रियमेवास्मिन्
 वीर्यं वारयति ॥ ५ ॥

विराट् पुजापतिरश्वः पुजापतेरास्यै यजते ब्रह्मसामं
 भवति सप्त च ॥ अनु० २ ॥

तृतीयोऽनुवाकः ।

ईश्वरोवाण्य दिशोऽनुन्मदितोः । यं दिशोऽनुव्या-
 स्थापयन्ति । दिशामवेष्टयोभवन्ति । दिक्ष्वेव प्रतिति-
 ष्ठत्यनुन्मादाय । पञ्च देवतायजति । पञ्च दिशः । दि-
 क्ष्वेव प्रतितिष्ठति । हविषो हविष इष्ट्वा वाहस्पत्यमभि-
 धारयति । यजमानदेवत्यो वै वृहस्पतिः । यजमानमेव
 तेजसा समर्धयति ॥ १ ॥

आदित्यामल्हां गर्भिणीमालभते । मारुतो पृश्निं
 पृष्टीही । विश्वैवास्यै राध्नश्च समीची दधाति । आ-
 दित्या पूर्वाया प्रचरति । मारुत्योत्तरया । राध्नश्च
 विश्वमनुबध्नाति । उच्चैरादित्याया आश्रावयति । उ-
 पाशु मारुत्यै । तस्माद्राध्नं विश्वमतिवदति । गर्भिण्या-
 दित्या भवति ॥ २ ॥

इन्द्रियं वै गर्भः । राष्ट्रमेवेन्द्रियाव्यकः । अगर्भा मा-
रुती । विचै मरुतः । विशमेव निरिन्द्रियामकः । देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवाश्चिन्तोः पूषन्वाचः स-
त्यः सन्निधाय । अन्तेनासुरानभ्यभवन् । तैश्चिन्तोः
पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपन् । ततो वै ते
वाचः सत्यमवारुन्धत ॥ ३ ॥

यदश्चिन्तोः पूष्णे पुरोडाशं द्वादशकपालं निर्वपति ।
अन्तेनैव आत्तुव्यानभिभूय । वाचः सत्यमवारुन्धे ।
सरस्वते सत्यवाचे चरुं । पूर्वमेवोदितं । उत्तरेणाभि-
युणाति । सविचे सत्यप्रसवाय पुरोडाशं द्वादशकपालं
प्रसूत्यै । दूतान् प्रहियोति । आविदंताभवन्ति ।
आविदमेवैनं गमयन्ति ॥ अथो दूतेभ्यएव न च्छिद्यते ।
तिसृधन्वः शुष्कदृतिर्दक्षिणा समृध्यै ॥ ४ ॥

अर्धयति भवत्यरुन्धत गमयन्ति द्वे च ॥ अनु० ३ ॥

चतुर्थोऽनुवाकः ।

आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपति । तस्माच्छिरे कुरु-
पञ्चालाः प्राञ्चोयान्ति । सौम्यं चरुं । तस्मादसन्तं व्य-
वसायादयन्ति । सविचं द्वादशकपालं । तस्मात् पुर-

स्ताद्यवानाः सविषाविहन्धते । वार्हस्पत्यं चरुं । सवि-
चैव विरुध्य । ब्राह्मणायवानादधते । त्वाष्ट्रमष्टाक-
पालं ॥ १ ॥

रूपाण्येव तेन कुर्वते । वैश्वानरं द्वादशकपालं ।
तस्माज्जघन्ये नैदाघे प्रत्यञ्चः कुरुपञ्चालायान्ति । सा-
रस्वतं चरुं निर्वपति । तस्मात् पाद्विषि सर्वावाचो
वदन्ति । पौष्णेन व्यवस्यन्ति । मैत्रेण दधन्ते । वारुणेन
विधृता आसते । क्षैचपत्येन पाचयन्ते । आदित्येनाद-
धते ॥ २ ॥

मासि मास्येतानि हवींषि निरूप्याणीत्याहुः ।
तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्ष्विति । अथो खल्वाहुः । कः संवत्सरं
जीविष्यतीति । षडेव पूर्वेषु निरूप्याणि । षडुत्तरेषु ।
तेनैवर्तून् प्रयुङ्क्ष्वे । दक्षिणोरथवाहनवाहः पूर्वेषां द-
क्षिणा । उत्तरउत्तरेषां । संवत्सरस्यैवान्तौ युनक्ति ॥
सुवर्गस्य लोकस्य समष्ट्यै ॥ ३ ॥

त्वाष्ट्रमष्टाकपालं दधते युनक्त्येकं च ॥ अनु० ४ ॥

पञ्चमोऽनुवाकः ।

इन्द्रस्य सुषुवाणस्य दशधेन्द्रियं वीर्यं परापतत् ।
स यत्प्रथमं निरणीवत् । तत्कलमभवत् । यद्वितीयं ।

तददरं । यत्तृतीयं । तत्कर्कन्धु । यन्नस्तः । स सिंहः ।
यदक्ष्योः ॥ १ ॥

स शार्दूलः । यत्कर्णयोः । स वृकः । यजुर्ध्वः । स सोमः ।
यावाची । सा सुरा । चयाः सक्तवोभवन्ति । इन्द्रिय-
स्यावरुध्यै । चयाणि लोमानि ॥ २ ॥

त्विषिमेवावरुन्धे । चयोग्रहाः । वीर्यमेवावरुन्धे ।
नाम्ना दशमी । नव वै पुरुषे प्राणाः । नाभिर्दशमी । प्रा-
णा इन्द्रियं वीर्यं । प्राणानेवेन्द्रियं वीर्यं यजमान आत्म-
न्यत्ते । सीसेन क्लीवाच्छयाणि क्रीणाति । न वा एतदयो
न हिरण्यं ॥ ३ ॥

यत्सीसं । न स्त्री न पुमान् । यत् क्लीबः । न सोमो
न सुरा । यत्सौचामणीसमृद्धौ । स्वादी त्वा स्वादुने-
त्याह । सोममेवैनां करोति । सोमोऽस्य श्विभ्यां पच्यस्व
सरस्वत्यै पच्यस्वेन्द्राय सूचाम्णे पच्यस्वेत्याह । एताभ्यो
ह्येषा देवताभ्यः पच्यते । तिस्रः सः सृष्टा वसति ॥ ४ ॥

तिस्रो हि रात्रीः क्रीतः सोमो वसति । पुनातु ते प-
रिसुतमिति । यजुषा पुनाति व्याहृत्यै । पवित्रेण पुना-
ति । पवित्रेण हि सोमं पुनन्ति । वायुः पूतः पवित्रेणेति ।
नैतया पुनीयात् । व्यृद्धा ह्येषा । अतिपवितस्यैतया पुनी-

यात् । कुविदङ्गेत्यनिरुक्तया प्राजापत्यया गृह्णाति ॥ ५ ॥

अनिरुक्तः पुजापतिः । पुजापतेरास्यै । एकयर्चा गृह्णाति । एकधैव यजमाने वीर्यं दधाति । आश्विनं धूममालभते । आश्विनौ वै देवानां भिषजौ । ताभ्यामेवास्मै भेषजं करोति । सारस्वतं मेषं । वाग्वै सरस्वती । वाचैवैनं भिषज्यति ॥ ऐन्द्रमृषभं सेन्द्रत्वाय ॥ ६ ॥

अश्व्योर्लोमानि हिरण्यं वसति गृह्णाति भिषज्यत्येकम् ॥ अनु० ५ ॥

षष्ठोऽनुवाकः ।

यन्निषु यूपेष्वालभेत । बहिर्द्वास्मादिन्द्रियं वीर्यं दध्यात् । आतृव्यमस्मै जनयेत् । एकयूपश्चालभते । एकधैवास्मिन्निन्द्रियं वीर्यं दधाति । नास्मै आतृव्यं जनयति । नैतेषां पशूनां पुरोडाशभवन्ति । ग्रहपुरोडाशा ह्येते । युवः सुराममश्विनेति सर्व्वदेवत्ये याज्यानुवाक्ये भवतः । सर्व्वै एव देवताः प्रीणाति ॥ १ ॥

ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारं । ब्राह्मणो ह्याहुत्याउच्छेषणस्य पाता । यदि ब्राह्मणं न विन्देत् । वल्मीकवपायामवनयेत् । सैव ततः प्रायश्चित्तिः । यद्वै-

सौचामण्यै व्यृद्धं । तदस्यै समृद्धं । नानादेवत्याः पशवश्च
पुरोडाशाश्च भवन्ति समृद्ध्यै । ऐन्द्रः पशूनामुत्तमो भ-
वति । ऐन्द्रः पुरोडाशानां प्रथमः ॥ २ ॥

इन्द्रिये एवास्मै समीचीं दधाति । पुरस्तादनूयाजा-
नां पुरोडाशैः प्रचरति । पशवो वै पुरोडाशाः । पशूने-
वारुन्ध । ऐन्द्रमेकादशकपालं निर्वपति । इन्द्रियमेवा-
वरुन्धे । सावित्रं द्वादशकपालं प्रसृत्यै । वारुणं दशक-
पालं । अन्ततएव वरुणमवयजते । वडबा दक्षिणा ॥ ३ ॥

उत वाएषाश्चसूते । उताश्चतरं । उत सोमउत सु-
रा । यत्सौचामणीसमृद्ध्यै । बार्हस्पत्यं पशुं चतुर्थम-
तिपवितस्यालभते । ब्रह्म वै देवानां बृहस्पतिः । ब्रह्म-
णैव यज्ञस्य व्यृद्धमपि वपति । पुरोडाशवानेष पशुर्भव-
ति । न ह्येतस्य ग्रहं गृह्णन्ति । सोमप्रतीकाः पितरस्तृ-
ष्णुतेति शतातृष्णायाः समवनयति ॥ ४ ॥

शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतिति-
ष्ठति । दक्षिण्येऽग्नौ जुहोति । पापवस्यसस्य व्यावृत्यै । हि-
रण्यमन्तरा धारयति । पूतामेवैनां जुहोति । शतमानं
भवति । शतायुः पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्र-
तितिष्ठति । यच्चैव शता तृष्णां धारयति ॥ ५ ॥

तन्निदधाति प्रतिष्ठित्यै । पितॄन् वा एतस्येन्द्रियं
 वीर्यं गच्छति । यः सोमाऽतिपवते । पितॄणां याज्यानु-
 वाक्याभिरुपतिष्ठते । यदेवास्य पितॄनिन्द्रियं वीर्यं ग-
 च्छति । तदेवावरुन्धे । तिसृभिरुपतिष्ठते । तृतीये वा-
 इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति । अथो चीणि वै
 यज्ञस्येन्द्रियाणि ॥ अध्वर्युर्होता ब्रह्मा । तउपतिष्ठन्ते ।
 यान्येव यज्ञस्येन्द्रियाणि । तैरेवास्मै भेषजं करोति ॥ ६ ॥
 पीणाति पृथमो दक्षिणा समवनयति धारयतीन्द्रि-
 याणि चत्वारि च ॥ अनु० ६ ॥

सप्तमोऽनुवाकः ।

अग्निष्टोममग्राहरति । यज्ञमुखं वा अग्निष्टोमः ।
 यज्ञमुखमेवारभ्य सवमाक्रमते । अथैषोऽभिषेचनीय-
 श्वतुस्त्रिंशपवमानोभवति । त्रयस्त्रिंशद्वै देवताः ।
 ता एवाप्नोति । पूजापतिश्चतुस्त्रिंशः । तमेवाप्नोति । स-
 शरण्य स्तोमानां मयथापूर्वं । यद्विषमास्तोमाः ॥ १ ॥
 एतावान् वै यज्ञः । यावान् पवमानाः । अन्तश्छेषणं
 त्वा अन्यत् । यत्समाः पवमानाः । तेनासंशरः । तेन
 यथापूर्वं । आत्मनैवाग्निष्टोमेन भ्रोति । आत्मना

पुण्योभवति । पूजा वा उक्थानि । पशव उक्थानि* । यदु-
क्थ्यो भवत्यनुसन्तत्यै ॥ २ ॥

स्तोमाः पशव उक्थान्येकञ्च ॥ अनु० ७ ॥

अष्टमोऽनुवाकः ।

उप त्वा जामयोगिर इति प्रतिपद्भवति । वाग्व वायुः ।
वाच एवैषोऽभिषेकः । सर्वासांमेव पूजानां सूयते ।
सर्वा एनं पूजाराजेति वदन्ति । एतमुत्तं दशक्षिपद्-
त्याह । आदित्यावै पूजाः । पूजानामेवैतेन सूयते ।
यन्ति वा एते यज्ञमुखात् । ये संभार्या अक्रन् ॥ १ ॥

यदाह पवस्व वाचो अग्निय इति । तेनैव यज्ञमुखान्न-
यन्ति । अनुष्टुक् प्रथमा भवति । अनुष्टुगुत्तमा । वाग्वा-
अनुष्टुक् । वाचैव पुयन्ति । वाचोद्यन्ति । उद्धतोर्भवन्ति ।
उद्धवा अनुष्टुभोरूपं । आनुष्टुभोराजन्यः ॥ २ ॥

तस्मादुद्धतोर्भवन्ति । सौर्य्यनुष्टुगुत्तमा भवति । सुव-
र्गस्य लोकस्य सन्तत्यै । योवै सवादेति । नैनं सव उप-
नमति । यः सामभ्यएति । पापीयान्त्सुषुवाणोभव-
ति । एतानि खलु वै सामानि । यत्पृष्ठानि । यत्पृष्ठा-
नि भवन्ति ॥ ३ ॥

* काशीस्थपुस्तके, पशव उक्थानि । प्रजा वा उक्थानि । इति पाठ-
व्यत्ययो वर्तते ।

तैरेव सवाचैति । यानि देवराजानां सामानि ।
 तैरमुष्मिँल्लोकचक्षुर्भोति । यानि मनुष्यराजानां सा-
 मानि । तैरस्मिँल्लोकचक्षुर्भोति । उभयोरैव लोकयो-
 र्क्षुर्भोति । देवलोके च मनुष्यलोके च । एकविंशोऽभि-
 षेचनीयस्योत्तमोभवति । एकविंशः केशवपनीयस्य
 प्रथमः । सप्तदशो दशपेयः ॥ ४ ॥

विद्वाएकविंशः । राष्ट्रं सप्तदशः । विश्वैतन्म-
 द्यतोऽभिषिच्यते । तस्माद्वाएष विशां प्रियः । विशोहि
 मध्यतोऽभिषिच्यते । यद्वाएनमदोदिशोऽनुव्यास्थापय-
 न्ति । तत्सुवर्गं लोकमभ्यारोहति । यदिमं लोकं न प्र-
 त्यवरोहेत् । अतिजनं वेयात् । उद्धा माद्येत् ॥ यदेष
 प्रतीचीनस्तोमोभवति । इममेव तेन लोकं प्रत्यवरो-
 हति । अथोअस्मिन्नेव लोके प्रतितिष्ठत्यनुन्मादाय
 ॥ ५ ॥

अक्रन्नाजन्योभवन्ति दशपेयोमाद्येत् चीणि च ॥
 अनु० ८ ॥

नवमोऽनुवाकः ।

द्वयं वै रजता । असौ हरिणी । यद्रुकमौ भवतः ।
 आभ्यामेवनमुभयतः परिगृह्णाति । वरुणस्य वाअभि-

पिच्यमानस्यापः । इन्द्रियं वीर्यं निरघ्नन् । तत्सुवर्षः
हिरण्यमभवत् । यद्रुक्ममन्तर्दधाति । इन्द्रियस्य वी-
र्यस्यानिर्घाताय । शतमानो भवति शतक्षरः ॥ शतायुः
पुरुषः शतेन्द्रियः । आयुष्येवेन्द्रिये प्रतितिष्ठति । आयु-
र्वै हिरण्यं । आयुष्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । तेजोवै हि-
रण्यं । तेजस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति । वर्चोवै हिरण्यं ।
वर्चस्याएवैनमभ्यतिक्षरन्ति ॥ १ ॥

शतक्षरोऽष्टौ च ॥ अनु० ६ ॥

दशमोऽनुवाकः ।

अप्रतिष्ठितो वाण्डइत्याहुः । यो राजसूर्येन यजत-
इति । यदा वाण्ड एतेन द्विराचेण यजते । अथ प्रति-
ष्ठा । अथ संत्सरमाप्नोति । यावन्ति संवत्सरस्याहोरा-
चाणि । तावतीरेतस्य स्तोत्रीयाः । अहोरात्रेष्वेव प्रति-
तिष्ठति । अग्निष्टोमः पूर्वमहर्भवति । अतिरात्रउत्तरं
॥ १ ॥

नानैवाहोरात्रयोः प्रतितिष्ठति । पौर्णमास्यां पूर्व-
महर्भवति । व्यष्टकायामुत्तरं । नानैवार्धमासयोः प्रति-
तिष्ठति । अमावास्यायां पूर्वमहर्भवति । उद्दृष्टउत्तरं ।

नानैव मासयोः प्रतितिष्ठति । अथो खलु । येव स-
मानपक्षे पुण्याहे स्यातां । तयोः कार्यप्रतिष्ठित्यै ॥ २ ॥

अपश्योदिराचइत्याहुः । हे ह्येते छन्दसो । गा-
यचच्च षैष्टुभच्च । जगतीमन्तर्यन्ति । न तेन जग-
तीकृतेत्याहुः । यदेनां तृतीयसवने कुर्वन्तीति । यदा
वाष्वा हीनस्याहर्भजते । साहस्य वा सवनं । अथैव
जगती कृता । अथ पशव्यः ॥ व्युष्टिर्वाष्वा दिराचः । य-
एवंविद्वान् दिराचेण यजते । व्येवास्माउच्छति । अथो
तमेवापहते । अग्निष्टोमं ततआहरति । अग्निः सर्वा
देवताः । देवतास्वेव प्रतितिष्ठति ॥ ३ ॥

उत्तरं प्रतितिष्ठत्यै पशव्यः सप्त च ॥ अनु० १० ॥

वरुणस्य जामीश्वरआग्नेयमिन्द्रस्य यच्चिषमिष्टोम-
मुपत्वेयं वै रजताऽप्रतिष्ठितो दश ॥ १० ॥

वरुणस्य यदश्विभ्यां यच्चिषु तस्मादुद्धतीः सप्तचि-
शत् ॥ ३७ ॥ ॐ तत्सत् । हरिः ॐ ॥

इति तैत्तिरीयशाखीयब्राह्मणे प्रथमाष्टकः समाप्ति-
मगमत् ॥

भाधवीये वेदार्थप्रकाशे तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्यम् ।

आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

हरिः ॐ ।

वागीवाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।

यजन्ता हतहत्याः स्तुतयामासि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

यत्कटाक्षेण तद्रूपं दधदुक्तमहीपतिः ।

आदिब्रह्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमीमांसे ते व्याख्यायातिशङ्कहात् ।

कृपासुर्माधवाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याता सुखबोधाय तैत्तिरीयकसंहिता ।

तद्ब्राह्मणं व्याकरिभ्यो सुखेनार्थविबुद्धये ॥ ५ ॥

यद्यपि संहितायां “इवेतोर्ज्वला” इत्यादीनां दर्शपूर्णमास-
मन्त्राणामादौ समाजातत्वात् तद्व्याख्यानरूपे ब्राह्मणे पौरोडा-
शिककाण्डमादौ पठितव्यमथापि दर्शपूर्णमासबोराहवनीवास-
प्रियापेक्षत्वादग्नीनां साधनसाध्यत्वात् प्रथमकाण्डस्यास्य प्रप-
ठकेऽन्वयाधानविधिदृश्यते । यद्यपि ‘कृतिकास्रग्निमादधीत’ इत्य-

यमेव आधानब्राह्मणस्य उपसङ्गमस्तथापि संहितायां यद्वकाख्ये
 शुक्रामन्यग्रहप्रचारार्थानां मन्त्राणामनुकृतेनात्र वक्तव्यत्वात् तेषा-
 म्ब्राह्मणानीयफलप्रतिपादकत्वेन मङ्गलरूपत्वादाद्यानुवाके तान्
 परिब्रिष्टान् मन्त्रानभिदधानोऽर्थान्मङ्गलाचरणं सत्यादयति ।
 'ब्रह्म सन्धत्तं' इत्यादिना ॥ ब्रह्मब्रह्मो जगत्कारणे परमात्मनि
 मुख्यतया वेदे प्रयुज्यते । तथाचैतरेयिणः स्वकीयोपनिषदि समा-
 मनन्ति 'प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म' इति । (२३०।१क०) । तैत्ति-
 रीयास्य 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । (२६०।१३०) वाजसनेयि-
 नस्य 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' इति* । एवं सति ब्रह्मब्रह्मप्रतिपादके-
 ऽस्य वर्षमात्रके परब्रह्मणि सहसा बुद्धिस्थत्वादर्थान्मङ्गलाचरणं
 सन्वयते । तस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदोऽपि ब्रह्मब्रह्मस्यार्थः ।
 ततो यन्वादौ वेदपुरुषोऽनुसृतो भवति । तादृशस्य वेदाध्ययना-
 ध्यापनयोर्मुख्याधिकारसमादिका ब्राह्मणजातिरपि ब्रह्मब्रह्म-
 स्यार्थः सोऽयमत्र मन्त्रे विवक्षितः । उत्तरवाक्यगतचचब्रह्मसाह-
 चर्यात् । एवं सत्यत्र प्रतिपाद्यत्वेनाविवक्षितोऽपि परमात्मा सह-
 सा प्रतीयमानो विघ्नपरिहारादिरूपं मङ्गलं सत्यादयति । अथा
 ब्राह्मणभोजनार्थमानीयमानस्य दधिकुलस्य दर्शनेन यामा-
 नारे जिगमिषूणां मङ्गलं तदत् । तस्मादाद्यानुवाके 'ब्रह्म
 सन्धत्तं' इत्यादि मन्त्राणामाधानं युक्ततरम् । मन्त्रविनियोगं
 चापसम्भो दर्शयति । अपरेषोत्तरेष वेदेर्घहावरत्नी चासन्धत्ते ॥
 "ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिव्यतम् । चचः सन्धत्तं तन्मे जिव्यतम् ।

* एतत् प्रमाणं वाजसनेयसंहितायां न दृश्यते ।

इष्टं सन्धत्तां मे जिव्यतम् । जर्जं सन्धत्तां मे जिव्यतम् ।
रविं सन्धत्तां मे जिव्यतम् । पुष्टिं सन्धत्तां मे जिव्यतम् ।
प्रजां सन्धत्तां मे जिव्यतम् । पशून् सन्धत्तां मे जिव्यतम् ।
इति ॥ अथाध्वर्युः शुक्रपात्रं प्रतिप्रस्थाता मन्त्रिपात्रादात्र
उत्तरे वेदेः पञ्चाङ्गाग्रेऽवस्थापयतः खड्गस्त्रिते पात्रे परस्पर-
संस्पृष्टे कुर्वतः । यदा खकीचावरत्नी परस्परसंस्पृष्टौ कुर्वतः । हे
यशो युवां 'ब्रह्म' यजमानसम्बन्धिनीं ब्राह्मणजातिं 'सन्धत्तां' स्तो-
त्रितधर्मादित्यं यथा न भवति तथा सम्पादयतम् । किञ्च मे
तद्ब्रह्म मदीयां ब्राह्मणजातिं 'जिव्यतम्' प्रीययतम् । एवमपि सर्वत्र
योज्यम् ॥ 'सन्धत्तां' देवाधिपतिस्त्राभिगतां च निययति । 'इष्टं'
इत्यञ्जम् । 'जर्जं' क्षीरादिरसः । 'रविं' धनम् । 'पुष्टिः' वरीर-
पोषः । 'प्रजाः' पृथ्वीचादिः । 'पशवः' गवादयः ॥

कल्पः । 'सुतोऽसि जनधाः । देवास्त्रा शुक्रपाः प्रजयन्तु'
इति । 'शुक्रमध्वर्युरादत्ते' इति पूर्वोक्तग्रहसन्धानात् प्रागेवेद-
मुपादानम् । पाठकमादर्थक्रमस्य बलवत्त्वात् ॥ हे शुक्रग्रह त्वस-
स्त्राभिः सुतोऽसि । हे 'जनधाः' जनानां धारयितः । 'शुक्रपाः'
ये देवाः शुक्रपात्रस्त्रस्य सोमस्य पातारस्ते त्वां प्रकर्षणादवनी-
यसमीपे नयन्तु ॥ १ ॥

कल्पः । 'सुवीराः प्रजाः प्रजनयन् परीहि । शुक्र शुक्र-
शोचिषा' इति । 'दक्षिणेनाध्वर्युः प्रतिपद्यते' इति पात्रं दक्षिण
गृहीत्वा हविर्धानस्य पूर्वद्वारि निर्गत्योत्तरवेदेर्दक्षिणेन मार्गेण
पूर्वस्थां दिग्ध्वर्युर्गच्छति । हे शुक्रग्रह 'शुक्रशोचिषा' आप्त-

रदीत्या युक्तः । 'सुवीरः' शोभनवीरश्चत्ययुक्ताः 'प्रजाः' पुन-
 र्मोचादिकाः 'प्रजनयन्' उत्पादयन् उत्तरवेदेः परितो गच्छ ॥
 कथ्यः । 'सुतोऽसि जनधाः । देवास्वा मन्विषाः प्रषयन्तु'
 इति । 'मन्विन् प्रतिप्रस्थाता' इति । 'आदत्ते' इत्यनुवर्त्तते । हे
 मन्विषाह तमस्माभिः सुतोऽसि । हे 'जनधाः' जनानां धार-
 यितः, मन्विषाचक्षस्व सोमस्य पातारो ये देवास्तो त्वां प्रकर्षे-
 खाहवनीयसमीपे गयन्तु ॥

कथ्यः । 'सुप्रजाः प्रजाः प्रजनयन् परीहि । मन्वी मन्विषो-
 चिषा' इति । उत्तरेण प्रतिप्रस्थाता इति । 'प्रतिपद्यते' इत्यनुव-
 र्त्तते । हे यदह, त्वं 'मन्वी' मन्विणामको यदो भूत्वा 'मन्विषोचि-
 षा' मन्विषास्वस्य तव तेजसा युक्तः, शोभनापत्योपेताः 'प्रजाः'
 भ्रातृवन्भादियुक्ताः 'प्रजनयन्' उत्पादयन् 'परीहि' उत्तर-
 वेदेऽन्तरभागे परीत्य पूर्वस्थां दिग्निं गच्छ ॥

कथ्यः । अग्नेषोत्तरवेदिं यद्वावरणी चासन्धत्तः । 'सञ्च-
 य्मानौ दिव आ वृथिष्यायुः । सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । प्राणः
 सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । अपानः सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् ॥ १ ॥

आनः सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् । अक्षुः सन्धत्तं तस्ये जिन्वतम् ।
 ओचः, मनः, वाचः, सन्धत्तं तां मे जिन्वतम्' इति । हे
 शुक्लामन्विणौ युवां 'सञ्चय्मानौ' परस्परं सङ्गता ऐकमत्यङ्गता
 'आ दिवो' सुलोकसहितया वृथिष्या च सङ्गतावकादीयमायुः
 'सन्धत्तं' सम्यग् धारयतमभिवर्द्धयतमित्यर्थः । 'प्राणः' ऊर्ध्व-
 गामी वायुः । 'अपानो' अधोगामी वायुः । 'आनो' मध्यवायुः ।

चतुःशोऽथे मनेवाक् च इत्येतान्मोहियाणि, एतेषु सर्वेषु पूर्व-
मद्व्याख्येयम् ॥ 'ब्रह्म बन्धनं' इत्येतात्तरवेदेः पश्चात् सन्धानम्
इह तु पुराणादिति विशेषः ॥

कल्पः । अथैनावध्यैरभिमन्त्रयते । 'आयुःस्र आयुर्मे ध-
नम् । आयुर्वज्राय धनम् । आयुर्वज्रपतये धनम् । प्राणस्रः
प्राणं मे धनम् । प्राणं यज्ञाय धनम्' ॥ २ ॥

'प्राणं यज्ञपतये धनम् । चतुःस्रचतुर्मे धनम् । चतुर्वज्राय
धनम् । चतुर्वज्रपतये धनम् । ओन्नःस्रः ओन्नं मे धनम् ।
ओन्नं यज्ञाय धनम् । ओन्नं यज्ञपतये धनम् । तौ देवौ इन्द्र-
क्रामन्विनौ । कल्पयतं देवीर्विजः । कल्पयतं मानुषीः' ॥

'इवमूर्जमस्त्रासु धनम् । प्राणान् पशुषु । प्रजां मयि च यज-
माने च' इति । ये इन्द्रक्रामन्विनौ, युवाम् 'आयुःस्रः' 'आयुषः स्र-
मिनी, भवयः । अतो 'मे' ममाध्यैरायुर्धनम् । तथा यज्ञस्त्रा-
स्यायुर्धनम् । समान्तिरेव यज्ञस्यायुः । तथा 'यज्ञपतये' यजमा-
नस्यास्यायुरभिवर्द्धयतम् । एवं प्राणादिषु योज्यम् । 'तौ' युवां
प्राणादिस्त्रामिनी 'इन्द्रक्रामन्विनौ' ग्रहदद्याधिपती देवौ 'देवी-
र्विजः' देवसम्बन्धिनीः प्रजाः 'कल्पयतम्' अस्मदनुकूलाः कुरुतम् ॥
तथा मनुष्यजातियुक्ताः प्रजास्त्रास्मदनुकूलाः कुरुतम् ॥ ४ ॥

किञ्च 'इव' शीघ्राद्यन्तम् 'ऊर्जम्' शीरादिरयस्त्रास्त्रासु
स्थापयतम् । 'पशुषु' गवादिषु चिरजीवनहेतुन् प्राणान् स्त्रा-
पयतम् । 'मयि' अध्यैः चास्मिन् यजमाने च 'प्रजां' पुत्रपौ-
त्रादिरूपां स्थापयतम् ।

‘कृत्तिकास्त्रग्निमादधीत । एतदाग्नेर्नक्षत्रम् । यत् कृत्तिकाः ।
 स्वायामेधेन देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति’ इति । अग्नि-
 चयनकाण्डे बाहुसा नितमिरित्याद्याः कृत्तिकानां चस्मिन्
 दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन् दिने तासु कृत्तिकासु चन्द्र-
 योगं प्राप्तासु अग्न्याधानं कुर्यात् । यदेतत् कृत्तिकासम्पातरूपं
 तदग्निसम्बन्धि नक्षत्रम् । अतएवान्वयाच्चातं ‘कृत्तिका नक्षत्रमग्नि-
 देवता’ इति । अत आधेयस्त्राग्नेः कृत्तिकास्त्राधाने इति स्वस्व-
 पभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेर्नक्षत्राभि-
 मानित्वात् । तत्प्रसादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपब्रह्मवर्चससम्पन्नो
 भवति । प्रकारान्तरेण प्रसंगति । ‘मुखं वा एतं नक्षत्राणां यत्
 कृत्तिकाः । यः कृत्तिकास्त्रग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति’ इति ।
 ‘कृत्तिकाः’ इति यत् तदेतन्नक्षत्राणां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नक्षत्रम् ।
 अतएव नक्षत्रप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पश्यते । ‘कृत्तिकानक्ष-
 त्रमग्निर्देवता’ इति । एकत्र अग्नेः कृत्तिकाः शुभ्रं परस्तात्’ इति ।
 अन्यत्र ‘अग्निर्नः पातु कृत्तिका नक्षत्रं देवमिन्द्रियं’ इत्येतत् । तदे-
 तत् सर्वमन्त्रानुवाकेषु इष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीधैवेष्टिरा-
 दावाच्चाता । ‘अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्थामिति’ ।
 य एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरवपत्’ इति ।
 अतो मुखभूतासु कृत्तिकास्त्रादधानः पुनश्च सर्वेषु स्वयं मुख्यो
 भवति । अस्मिन् पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कश्चिद्ब्रूवति । ‘अथो
 खलु’ ॥ १ ॥

‘अग्निनक्षत्रमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाडको भवति’ इति ।

पूर्वोक्तगुणवैलक्षण्यस्योतनायायोऽशब्दः । अभिज्ञाः स्वस्मिन्देव-
ताकमिदं न च चमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्मन्त्रे आदधानस्य
यजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाडको दहनशीलो भवति ।

अथ निर्दोषं न च त्रं विधत्ते । 'प्रजापती रोहिष्यामग्नि-
मसृजत । तं देवा रोहिष्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्नो-
द्धानरोहन् । तद्रोहिष्यै रोहिषित्वम् । यो रोहिष्यामग्निमा-
धत्ते । अग्नेत्येव । सर्वान्नोद्धानोदति' इति ॥ रक्षन्ते प्राप्यन्त-
इति रोहाः कामाक्षे च यस्यां रक्षन्ते सा रोहिणी । 'अग्नेभ्यो-
त्येव' समृद्धो भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्' इत्यनेन विप्र-
दीक्षता ॥

न च चान्तरं विधत्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्तः,
[२] तेषामनादितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वस्रपाक्रामत् ।
ते पुनर्वस्रोरदधत । ततो वै तान् वामं वस्रपावर्त्तत । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान् स्यात् । स पुनर्वस्रोरग्निमादधीत ।
पुनरेवैनं वामं वस्रपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्पन्नाः 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अद्वारा-
दित्यादग्निः सम्बगादितो न स्यात् । अनन्तरं तेन विकलानु-
ष्ठानेन तदीयं 'वामं' वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अद्भुतलो भूत्वा पुनर्वस्रं न च चैव तारका-
विशेषौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्बगा-
धाय तद्धनं पुनर्लब्धवन्तः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पश्चात् 'पापीयान् स्यात्' अत्यन्तनिर्धने

‘हस्तिकास्त्रिमादधीत । एतद्वाग्नेर्नचम् । यत् हस्तिकाः ।
 स्वाध्यामेवैर् देवतायामाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति’ इति । अग्नि-
 चयनकाखे वाङ्मता नितमिरित्याद्याः हस्तिकानां चस्त्रि-
 दिने चन्द्रेण संयुज्यन्ते तस्मिन् दिने तासु हस्तिकासु चन्द्र-
 योगं प्राप्तासु अन्याधानं कुर्यात् । यदेतत् हस्तिकासन्यातरूपं
 तदग्निस्मन्नि नचम् । अतएवान्यवाद्यातं ‘हस्तिका नचचमग्नि-
 देवता’ इति । अत आधेयस्त्राग्नेः हस्तिकास्त्राधाने सति स्वरू-
 पभूतायामेव देवतायामाधानं कृतं भवति । अग्नेर्नच्यणाभि-
 मानित्वात् । तत्प्रसादेनाधीतश्रुताध्ययनरूपत्रयवर्चससम्पन्नो
 भवति । प्रकारान्तरेण प्रसंगति । ‘मुखं वा एतं नचचाणां यत्
 हस्तिकाः । यः हस्तिकास्त्रिमाधत्ते । मुख्य एव भवति’ इति ।
 ‘हस्तिकाः’ इति यत् तदेतन्नचचाणां मध्ये ‘मुखं’ प्रथमं नचचम् ।
 अतएव नचचप्रतिपादकेऽप्यनुवाके आदौ पथते । ‘हस्तिकानच-
 चमग्निर्देवता’ इति । एकत्र अग्नेः हस्तिकाः शुक्लं परस्तात्’ इति ।
 अन्यत्र ‘अग्निर्नः पातु हस्तिका नचचं देवमिन्द्रियं’ इत्येतत् । तदे-
 तत् सर्वमन्त्रानुवाकेषु दृष्टिविधायकेऽप्यनुवाके एतदीधैवेष्टिरा-
 दावाद्याता । ‘अग्निर्वै अकामयत अन्नादो देवानां स्वामिति’ ।
 स एतमग्नये हस्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपात्रं निरवपत्’ इति ।
 अतो मुखभूतासु हस्तिकास्त्रादधानः पुमन् सर्वेषु स्वयं मुखो
 भवति । अस्मिन् पक्षे गुणमुक्त्वा दोषमपि कश्चिद्ब्रूवति । ‘अथो
 खलु’ ॥ १ ॥

‘अग्निनचचमित्यपचायन्ति । गृहान् ह दाडको भवति’ इति ।

पूर्वोक्तगुणवैलक्षण्यस्योतनायाथोपपन्नः । अभिज्ञाः खल्वग्निदेव-
ताकमिदं नक्षत्रमित्येवं निन्दन्ति । तस्मिन्नक्षत्रे आदधानस्य
यजमानस्य गृहान् सोऽग्निर्दाह्यको दहनशीलो भवति ।

अथ निर्दोषं नक्षत्रं विधत्ते । 'प्रजापती रोहिण्यामग्नि-
मसृजत । तं देवा रोहिण्यामादधत । ततो वै ते सर्वान्नो-
हानरोहन् । तद्रोहिण्यै रोहिणित्वम् । यो रोहिण्यामग्निमा-
धत्ते । सन्नेभ्यो । सर्वान्नोहानोहति' इति ॥ रक्षन्ते प्राप्यन्-
इति रोहाः कामाक्षे च यस्यां रक्षन्ते सा रोहिणी । 'सन्नेभ्यो-
त्येव' समृद्धौ भवत्येव । समृद्धिरेव 'सर्वान्' इत्यनेन विघ्न-
दीक्षता ॥

नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'देवा वै भद्राः सन्तोऽग्निमाधित्सन्त,
[२] तेषामनाहितोऽग्निरासीत् । अथैभ्यो वामं वसूपाक्रामत् ।
ते पुनर्वसूरादधत । ततो वै तान् वामं वसूपावर्त्तत । यः
पुरा भद्रः सन् पापीयान्स्यात् । स पुनर्वसूराग्निमादधीत ।
पुनरेवैमं वामं वसूपावर्त्तते । भद्रो भवति' इति । 'भद्राः'
धनसम्पन्नाः 'आधित्सन्त' आधातुमैच्छन् धनगर्वेण अद्वारा-
दित्यादग्निः सम्बगाहितो न स्यात् । अनन्तरं तेन विकलानु-
ष्ठानेन तदीयं 'वामं' वननीयं मणिमुक्तादिकं धनं तेभ्योऽप-
गतम् । ततः 'ते' देवाः अद्वारलो भूत्वा पुनर्वसू नक्षत्रौ तारका-
विज्ञेयौ यस्मिन् दिने चन्द्रेण युक्तौ तस्मिन् दिनेऽग्निं सम्बगा-
धाय तद्धनं पुनर्लब्धवन्तः । 'ततोऽप्यन्योऽपि पूर्व्वं धनिकः सन्
केनापि निमित्तेन पश्चात् 'पापीयान् स्यात्' अत्यन्तनिर्धनो

अवेत् । स पुनर्वसोरग्निमाधाद्य पूर्ववद्भुजं प्राप्य सर्वेषां मध्ये
'भद्रः' पूज्यो भवति ॥

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'यः कामयेत दानकामा मे
प्रजाः स्युरिति । स पूर्व्ययोः फल्गुन्योरग्निमादधीत [३]
'अर्थ्यंशो वा एतन्नक्षत्रम् यत् पूर्व्ये फल्गुनी । अर्थ्यमेति त-
न्माज्ज्योः ददाति । दानकामा अक्षौ प्रजा भवन्ति' इति ।
सर्व्याः प्रजा 'मे' मङ्गं धनं दातुमिच्छन्त्विति 'यो' वज्रमानः
कामयेत सोऽयं पूर्व्ययोः फल्गुन्योराधाद्य प्रजाभिर्दत्तं धनं
लभते । एतन्न नक्षत्रमर्थ्यमदेवताकम् । 'फल्गुनीनक्षत्रमर्थ्यमा
देवता' इत्यन्यत्राज्ञानात् । अरीन् यमयति धनदानेन वशी-
करोतीत्यर्थ्यमा धनस्य दाता ॥

नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'यः कामयेत भगी स्यामिति । स
उत्तरयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । भगस्य वा एतन्नक्षत्रम् ।
यदुत्तरे फल्गुनी । भग्येव भवति' इति । ऐश्वर्यादिगुणपट्क
कामः । तथा च स्मर्यते

“ऐश्वर्यस्य समयस्य धर्मस्य चक्षुः श्रिषः ।

ज्ञानवैराग्ययोश्चैव वर्या भग इतीरितम्” इति ॥

तत् कामं उत्तरयोः फल्गुन्योराधाद्य तत् फलं प्राप्नोति ।
उत्तरफल्गुन्योर्भगदेवताकत्वमन्यत्राज्ञातम् । 'फल्गुनीनक्षत्रं भगो
देवता' इति ॥

अथ नक्षत्रान्तरं विधत्ते । 'कास्तकक्षा वै नामासुरा आ-
सन् [४] 'ते सुवर्गाश्च लोकायाग्निमचिन्वन् । पुरुष इष्ट-

कामुपादधात् पुरुष इष्टकाम् । स इन्द्रो ब्राह्मणोऽनुवाच इष्ट-
कामुपाधत् । एषा मे चिचा नामेति । ते सुवर्गे लोकमाप्रा-
रोहन् । स इन्द्र इष्टकामावृत् । तेवाकीर्यन्त । येवाकी-
र्यन्त । त ऊर्ध्वनाभयोऽ- भवन् । दावुदपतताम् [५] तौ
दिव्यौ आनावभवताम् । यो भ्रातृव्यवान्स्यात् । स चिचा-
यामग्निमादधीत । अवकीर्यैव भ्रातृव्यान् । ओजोवसमिन्द्रि-
वीर्यमात्मन्भते' इति । कास्तकञ्चब्रह्मेऽसुरविशेषनामधेयम् ।
ते चासुरा यदा स्वर्गार्थं अग्निं चेतुं प्रारभन्त, तदानीमेकै-
कोऽसुर एकैकामिष्टकामुपादधात् । तानसुरान् जेतुकाम
इन्द्रो वेषान्तरं कृत्वा ब्राह्मणोऽहमिति ब्रुवाणः मध्ये प्रविश्य
काश्चिदिष्टकामुपाधत् । तदानीं मनसि 'एषा मे' मदी-
येष्टका चिचा इति नामधेयेन युक्ता अपेक्षितविचित्रफलप्र-
दाकृत्वात् इत्यमन्यत । तेन चाग्निचयनेनासुराः स्वर्गमारोह-
प्रारभन्त । तदानीं स इन्द्रः स्वकीयां तामिष्टकां चितेरुह-
तवान् । चित्तिभ्रंजेन मार्गमध्य एवासुराः प्रभ्रष्टाः । ते चोर्ध्व-
नाभिनामकाः क्षुताकीटाः प्राभवन् । तेन कीटेन संसृष्टं
तन्नुजासमूर्ध्वब्रह्मेणोच्यते । तस्मिन्मूर्ध्वं सूचजासो क्षिता अभयो
भीतिरहिता आसते । ते स्नाधारयोः काष्ठयोर्मध्ये आकाशे
तन्नुजासं सृष्ट्वा तत्र निर्भयास्तिष्ठन्तीत्येतत् सर्वं लोक-
प्रसिद्धम् । ऊर्ध्वनाभय इति पदद्वयं मिलित्वा एकं नाम-
धेयम् । 'तनूनपात्' इति पदद्वयं ययैकस्याग्नेर्नाम तद्वत् ।
तेषामसुराणां मध्ये दावसुरौ अद्भुतिब्रवात् स्वर्गं प्राप्ता-

विति भ्रंशान्तत्र देवल्लोके श्यामावभूताम् । यस्मादत्रेन्द्रश्चिन्ता-
भिरिष्टकाभिस्तानसुरान् विनाशितवान्, तस्माद्यजमानश्चि-
न्तानक्षत्रेऽग्निमाधाय आद्वयान् विनाशय खस्मिन्नोजश्रादिकं
स्थापयति । ‘ओजः’ वक्षहेतुरष्टमो धातुः । ‘वक्षं’ प्रसि-
द्धम् । ‘इन्द्रियं’ चक्षुरादिकम् । ‘वीर्यं’ तदीयव्यवहारपा-
टवम् ॥

इत्थं गच्छन्नाणि विधायाधिकारिविशेषाद्वृत्तन् विधत्ते । “व-
सन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । वसन्तो वै ब्राह्मणस्यर्तुः । ख एवै-
नमृतावाधाय । ब्रह्मवर्चसी भवति ।” मुखं वा एतद्वृत्तनाम् [६]
‘यद्वसन्तः । यो वसन्ताग्निमाधत्ते । मुख्य एव भवति । अथो’
योनिमन्तमेवैनं प्रजातमाधत्ते । यीशे राजन्य आदधीत । यीशो
वै राजन्यस्यर्तुः । ख एवैनमृतावाधाय । इन्द्रियावी भवति ।
अरदि वैश्व आदधीत । अरद्वै वैश्वस्यर्तुः [७] ख एवैन-
मृतावाधाय । पशुमान् भवति” इति ॥ ‘वसन्तः’ वसन्तर्तुः
तस्य च ब्राह्मणस्य प्राथम्यसाम्यात् खस्वामिभावात् खकीयश्च-
तावादधानस्य ब्राह्मणस्य खोचितं ब्रह्मवर्चसमेव फलम् । किञ्च ।
‘मधुश्च माधवश्च वासन्तिकावृत्त’ इत्याख्यानात् । मुखत्वं प्राथम्यं
वसन्तस्याप्यवगन्तव्यम् । अपि च । यथा स्त्रीणां षट्तुविशेषे प्र-
वृत्तः पुरुषः प्रजननसमर्थो भवति, तथाप्युत्तुविशेषे ‘योनिमन्तं’
प्रजननसामर्थ्यवन्तं प्रादुर्भूतं प्रजातं चाग्निमाधत्ते ॥ एवं यीश-
अरदाकथोरपि व्याख्येयम् ॥

पूर्व्यं काम्य आधाने पूर्व्यान्तरफल्गुनीनक्षत्रद्वयं विहितम् ।

इदानीन्तु नित्य आधाने नक्षत्रमेकं निषिध्येतरदिधत्ते । “न पूर्वयोः फल्गुन्योरग्निमादधीत । एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य । यत् पूर्वं फल्गुनी । पृष्ठत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । पापीयान् भवति । उत्तरयोरादधीत । एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य । यदुत्तरे फल्गुनी । मुखत एव संवत्सरस्याग्निमाधाय । वसीयान् भवति” इति । फाल्गुनमासे येयं पूर्णिमा तत्र प्राप्तं यत् पूर्वफल्गुनीनक्षत्रं तद्युक्ता रात्रिः पूर्वसंवत्सरस्य समाप्तिस्थानीया । अतस्तत्रादधानः संवत्सरस्य ‘पृष्ठतः’ पृष्ठभागेऽनुष्ठानाद्विरुद्धो भवति । उत्तरफल्गुनीनक्षत्रे भाविसंवत्सरादित्वात् तत्रादधानः संवत्सरप्रारम्भ एवाधायात्यन्तधनिको भवति ।

पचान्तरं विधत्ते । ‘अथो खलु । यदैवैनं यज्ञ उपनमेत् । अथादधीत । सैवाखर्द्धिः” इति ॥ अन्येऽभिज्ञा एवमाहुः खलु यस्मिन्नेव काले ‘एनं’ पुरुषं सोमयज्ञः प्राप्नुयात्, सोमयागं करिष्याम्वहमिति बुद्धिरुदियात्, तदानीमेवादधीत । न तु नक्षत्रादिकं परीक्षितव्यम् । सैव सोमयागबुद्धिरेवाख्य पुरुषस्य नक्षत्रादिदृष्टत्त्वविहितकालसमृद्धिः । अतएव सूत्रकारेणोक्तम् । “सोमेन यक्ष्यमाणो नर्तुर्न नक्षत्रम्” इति । अत्र भीमांसाद्वतीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

“आधानं किं प्रकृत्यर्थं वज्रिमात्रेण वा युतम् ।

संस्कृताग्निप्रणाल्येतत् पर्ववत्प्रकृतौ स्थितम् ॥

लौकिकाकारमात्रेण विफलत्वात् कृतौ युतिः ।

पर्वस्याहवनीयादौ ब्राह्मीयेऽस्य स्ततन्मता” ॥

अनारभ्याधीतं पर्वमधीत्वम् । यथा जुहः प्रसिद्धा प्रकृतौ निविष्टा तथैवाग्निप्रवासा तत्संस्काररूपमाधानं प्रकृतौ निवि-
व्रत इति चेत् । मैवं, वैषम्यात् । द्विविधो हि जुह्वा आकारः
लौकिकः ब्राह्मीयश्च । अरत्तिमात्रदैर्घ्यहंसमुखत्वविस्तृतादि-
रूपो दृश्यमानो लौकिकः । अपूर्व्यत्वाकारस्य ब्राह्मीयः ।
तथोरपूर्व्यत्वं क्रतुप्रवेग्नमन्तरेण नास्ति । तत्र यदि लौकिका-
कारमात्रे पर्यवस्येत् तदा पर्वमधीत्वं विफलं भवेत् । काष्ठान्त-
रेणापि तदाकारस्य सुसम्पादकत्वात् । अतोऽपूर्व्यत्वाच्च पर्वता-
क्रतौ प्रविष्टा । आहवनीयादीनां लेक एव ब्राह्मीयाकारः ।
स च विधिवत्सादाधानेनैव जन्यते नान्यथा । तस्मादाधानस्य
क्रतुप्रवेग्नं विनैव ब्राह्मीयाहवनीयाद्याकारसम्पादनार्थत्वाद-
ग्निमात्रेण तत् संयुज्यते । तथासति पर्ववैषम्यात् प्रकृताव-
प्रविश्याग्नीनुत्पाद्य क्रतुवत्त्वात्तच्छेषावतिष्ठते । ततो लौकिक-
पापसम्पादितसुवर्षव्रीह्यादिवदाधानसम्पादितानां स्ततन्माणा-
मेवाहवनीयाद्यग्नीनां पश्चादाक्षीः क्रतुषु विनियोगोऽस्य । तत्रै-
वान्यचिन्तितम् ।

“आधानं पवमानादेरिष्टेरङ्गं न वा भवेत् ।

अग्नीनामिष्टिशेषत्वात् तद्वाराऽस्य तदङ्गता ॥

अनारभ्य विधानान्तु नाङ्गं कश्चिदहितम् ।

अन्यर्थत्वात्तत्समेष्टिरग्रवत्त्वमिष्टोच्यम् ॥

इदमावाचते । “अग्नये पवमानायाष्टाकपात्रं निर्वपेदग्नये

पावकाद्याग्नये ऋचये” इति । ‘वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत’ इति च । तच्चाधानं पवमानादीनामिष्टीनामङ्गभवेत्, कुतः द-
र्शपूर्णमासविक्रान्तिषु पवमानादीष्टिषु चोदकप्राप्तानामाहवनी-
याद्यग्नीनां ? इच्छाकृते सति अग्निद्वारा तत्संस्काररूपस्याधान-
स्यापि तदङ्गताया अनिर्वार्यत्वादिति चेत् । मैवम् । न ह्येत-
दाधानं कस्यचित्कृतोः प्रकरणे पठितं किन्त्वनारम्भाधीतम् । अतो
न कस्याप्येतदङ्गम्, किन्त्वाधानवदिष्टीनाम् । अग्निसंस्कारार्थ-
त्वात् परस्परं नाख्यङ्गाङ्गिभावशङ्का ॥ ननु पवमानेऽप्यङ्गलाभावे
अग्निसंस्कारवैयर्थ्यादग्निद्वारा तदङ्गत्वं युक्तमिति चेन्न । संस्क-
तानामग्नीनामग्निद्योचाद्युत्तरक्रतुषु तत्तदाक्यैर्विनिधोगावग-
मात् । तस्माच्चाधानमङ्गम् । द्वितीयाध्यायस्य तृतीयपादे
चिन्तितम् ।

“वसन्ते विप्र आदध्यात् तत्रैवोपनीयते तम् ।

अनुवादः प्रापणं वाऽनुवादः कालसिद्धये ॥

अन्तरेणाग्निविद्याभ्यां कर्मानुष्ठित्यसम्भवात् ।

कृष्णे आधानोपनीयते प्राप्ता विप्रादयस्ततः ॥

लौकिकाम्नेः पुस्तकाच्च तत्सिद्धेर्नास्ति कल्पनम् ।

कालविप्रादिसंयुक्तं अतोऽग्रातं विधीयते” ॥

“वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत । यीमे राजन्यः । श्रदि
वैश्वः” इति श्रूयते । वसन्ते ब्राह्मणमुपनीयते । यीमे राजन्यं,
श्रदि वैश्वम्, इति च । तत्र वसन्तादिकालविशेषं विधातुं ब्रा-
ह्मणादयोऽनूच्यन्ते । न च तेषां प्राप्यभावः । कृत्वनुष्ठानान्य-

द्यानुपपत्त्या कृत्तत्वात् । न ह्याहुत्याधारभूतमग्निं अनुष्ठानप्र-
कारश्चापिकां विद्याञ्च विना कर्मानुष्ठानं सम्भवति । अग्निस्य
नाधानमन्तरेणास्तीति ब्राह्मणादिकर्तृकमाधानं कल्पयति ।
विद्या सोपनयनपूर्वकाध्ययनमन्तरेण न सम्भवतीति ब्राह्मणा-
द्युपनयनं कल्पयन्तीति तत्प्राप्तिरिति चेत् । मैवम् । लौकि-
काग्नौ होतुं पुस्तकपाठेनाधिगन्तुञ्च ब्रह्मत्वेनाधानोपनयनयो-
रकल्पने ब्राह्मणादीनामप्राप्तेः । तस्मादसन्नादिकास्तद्विशिष्ट-
ब्राह्मणादिकर्तृकेनाधानोपनेचा विधीयते । षष्ठाध्यायस्य प्रथ-
मपादे चिन्तितम् ।

“पुंसोरेकस्य वाऽऽधानं वसानावित्यतो द्वयोः ।

एष क्षौमविधिर्द्वित्वं दम्पत्योरेकता ततः” ॥

आधाने श्रूयते “क्षौमे वसानावग्निमादधीयातां” इति ।
तत्र वसानाविति पुल्लिङ्गवद्विवचनम् । उभयोः पुंसोराधानेऽधि-
कार इति चेत् । मैवम् । क्षौमस्याप्राप्तस्य विधेयतया पुंस्त्व-
स्यापि विधाने वाक्यभेदाच्च तद्विधीयते । किन्तु दम्पत्योः स-
हाधिकारेण प्राप्तं द्वित्वमनूयते । पतिश्च पत्नी चेति विगृह्य
पतिशब्दस्यैकशेषात् पुल्लिङ्गद्विवचनमविरुद्धम् । तस्मादाधाने-
ऽधिकारिणः पुंस एकत्वमेव ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयानुवाके आधानार्थं नक्षत्रादिकास्तोऽभिहितः । त-
त्तीक्ष्णे देवयजनार्थाः संस्कारा उच्यन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण । “आ-
ग्नीमप्रवणं देवयजनमुद्धृत्य” इति । तदिदं विधत्ते । “उद्धृन्ति ।
यदेवासा अभेष्यम् । तदपहन्ति” इति । अग्नेर्हृद्भागं खनि-
चादिना खनेत् । तेन निष्ठीवनादिनिमित्तं यदग्नेर्हृत् तदपहन्तं
अवति । उद्धृन्नक्षत्रं तदा ‘उद्धृत्यमानं’ इत्यादि । स योपरि-
तनप्रपाठकादौ आध्यातत्वात् । तत्रैव व्याख्यायते । एवमुक्तरे-
ष्वपि विधिवु द्रष्टव्यम् ।

अथ विधत्ते, “आपो वोचति ज्ञान्यै” इति । उद्धृन्नक्षत्र-
अग्नेर्वैश्वानरं ज्ञेयं ज्ञापयति । “आपो वै ज्ञान्ता” इति अन्वयोप-
क्रमश्चेतुस्तत्रवशात् ।

विधत्ते । “सिकतामि वपति । एतदा अग्नेर्वैश्वानरस्य रूपम् ।
अपेयैव वैश्वानरमब्रून्धे” इति । सिकतायां तद्रूपत्वं वैश्वान-
रस्य रूपमिति मन्त्रादवगन्तव्यम् । सिकतादयो द्रव्यविशेषा
देवयजनभूमौ प्रक्षेपणीयाः संस्काराः । अतएव सूत्रकारेणो-
क्तम् । ‘सप्त वार्थिवान् संस्कारानाहरति । एवं वाजस्यस्यान्’
इति । तत्र वार्थिवेषु सिकतारूप एकः संस्कार उक्तः ।

द्वितीयां संस्कारं विधत्ते । ‘ऊषां विवधति । पुष्टिर्वा एषा
अजननम् । यदूषाः’ [१] पुष्ट्यामेव अजननेऽग्निमाधत्ते ।
तथो ब्रह्मज्ञानं एव । ब्रह्मज्ञानं ज्ञेयं पशूनाम् । यदूषाः’
इति । पशवो ब्रह्मरचेनेत्यस्य तत्त्वादिनां रक्षान्तरयुक्तत्वाद्वा-
द-

रेण भक्षयित्वा पुष्टाः सन्तोऽपत्यानुत्पादयन्ति । तस्मादूषा
खवणान्मसा मिश्रितास्तस्यावयवा इति यावत् । सैषा पुष्टिः
प्रजननञ्च । तस्मादूषनिवपेण तदुभयप्राप्तिः । अपि च सञ्-
ज्ञाने प्रदेश एवाग्निराहितो भवति । एतद्योषरक्षेत्रं पशूनां
सञ्ज्ञानम् । पशवो ह्याघ्राणेन तत् संस्नानं जानन्ति । तस्मा-
दूषा आधानस्य स्थाने निवपनीयाः ।

एवं निवपनकाले ध्यानविशेषं विधत्ते । “द्यावापृथिवी सहा-
स्ताम् । ते वियती अभूताम् । अस्त्वेव नौ सहयश्चियमिति । यद-
मुष्या यश्चियमासीत् । तदस्यामदधात् । त ऊषा अभवन्’ [२]
यदस्या यश्चीयमासीत् । तदमुष्यामदधात् । तददसन्मसि
कृष्णम् । ऊषान्निवपन्नदो ध्यायेत् । द्यावापृथिव्योरेव यश्चिये-
ऽग्निमाधत्ते’ इति । सृष्टिकाले द्याव्यापृथिव्यौ मध्यगतान्तरि-
क्षव्यवधानरहिते अभूतां तदा प्राणिनामवकाशार्थमीश्वरा-
नुज्ञया परस्परवियोगं गते । वियोगकाले च खेहातित्रयात्
परस्परमेवाभूताम् । आवयोर्यश्चियोग्यं यत् सारमस्ति तत् सहैव
तिष्ठतु । भूसारस्य दिवो वियोगो माभूत् । द्युसारस्य च भू-
मेर्वियोगो माभूदिति । ततोऽमुष्या दिवः सम्मन्धि यश्चश्चिद्यं
सारं तदस्यां पृथिव्यां सा द्यौः स्थापयते । ते च द्युलोकसारान्ना
एते दृश्यमाना भूम्यवयवादूषरूपा अभवन् । तस्यां पृथिव्यां
यश्चिद्यं सारमासीत् । तदमुष्यां दिवि भूमिरस्थापयत् । तच्च
स्थापितं भूसारं अदो दृश्यमानं चन्द्रमसि कलङ्करूपं कृष्णं, त-
स्माद्भूसारत्वादूषाणां निवपनकाले तत् कृष्णरूपमच तिष्ठति

इति ध्यायेत् । तथा सति द्युलोकसम्बन्धिन्युषे भूलोकसम्बन्धिनि कृष्णे चाग्निराहितो भवति ।

अथ तृतीयं सभारं विधत्ते । “अग्निर्देवेभ्यो निष्ठायात् । आरुह्य रूपं कृत्वा । स पृथिवीं प्राविशत् । स ऊतीः कुर्वाणः पृथिवीमनुसमचरत् । तदाखुकरीषमभवत् [३] यदाखुकरीषः सभारो भवति । यदेवास्त्यतश्च न्यक्तम् । तदेवावहन्धे” इति । अग्निः कदाचित् केनापि निमित्तेन देवेभ्योऽपरक्तः सन् मूषिको भूत्वा तदीयं रूपञ्च सन्पूर्वं कृत्वा निष्ठीनो देवैरहृष्टो भूत्वा, स च पृथिवीं प्रविष्टो बिलानि कुर्वाणोऽनुक्रमेण भूमेरन्तरेव समचरत् । यद्विलनिर्माणे निःसारितं पाण्डुरूपं तदेतदाखुकरीषं, तस्मिन् सन्भूते सति तच्च निगूढं यदग्नेस्तेजस्तत् सर्वं प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थसभारं विधत्ते । “ऊर्जं वा एतः रसं पृथिव्या उपदीका उद्दिहन्ति । यदल्लीकं । यदल्लीकवपासभारो भवति । ऊर्जमेव रसं पृथिव्या अवहन्धे । अथो ओचमेव । ओचः स्तेतत् पृथिव्याः । यदल्लीकः” इति ॥ ४ ॥ “उपदीकाः” पिपीलिकासमाना आर्द्राङ्गितमृत्तिकोपचयचमा जन्तवः, ते हि पृथिव्याः सम्बन्धिनमूर्जशब्दाभिधेयं रसं पृथिव्याः सकाशादूर्जमानीयोपचिन्वन्ति । तत्सभारेण भूसारं प्राप्नोति । अपि च ओचेन्द्रियसामर्थ्यमपि प्राप्नोति । वल्लीकस्य पृथिवीश्रोचत्वात् । एतद्देदनं प्रशंसति । “अवधिरो भवति । य एवं वेद” इति ॥

अथ पञ्चमं सञ्चारं विधत्ते । “प्रजापतिः प्रजा अस्तुजत । तासामन्नमुपासीयत । ताभ्यः सुदमुपप्राभिजत् । ततो वै तासामन्नं वासीयत । यस्मै सुदः सञ्चारो भवति । वास्य-गृहेऽन्नं स्वीयते” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतिः सृष्ट्यानां प्रजायां अदन्नं नहुज्यमानमुपसीषमभूत् ततः प्रजार्थं “सुदम्” श्रोत्र्यजलप्रदेशावस्थितं कर्दममुपासीय प्राभिजत् । तेषु तेषु पृथ्वीप्रदेशेषु पृथक् पृथक् प्रसारितवान् । ततस्तत्र तत्र सस्योत्पत्तौ सत्यां तासां प्रजानामन्नमसीषमभूत् । अतस्तत्सञ्चारेण गृहेऽन्नमन्नं भवति ॥

अथ षष्ठं सञ्चारं विधत्ते । “आपो वा इदमग्रे सलिलं भवसीत् । तेन प्रजापतिरग्नम्वत् [५] कथमिदं स्यादिति । सोऽपश्यत् । पुष्करपर्षं तिष्ठत् । सो ऽमन्यत । अस्ति वै तत् । अस्तिमिदमधितिष्ठतीति । स वराहो रूपं कृतोपन्यमज्जत् । स पृथिवीमध आर्च्छत् । तस्मा उपपत्त्योदमज्जत् । तत् पुष्करपर्षेऽप्रथयत् । यदप्रथयत् [६] तत् पृथिवी पृथिविलम् । अभूद्वा इदमिति । तद्भूमौ भूमिलम् तां दिशोऽनुवातः समवहत् । तत्र शर्कराभिरदृष्टत् । ग्रं वै नेऽभूदिति । तच्छर्कराणां शर्करत्वम् । यदराहविष्टत् सञ्चारो भवति । अस्यामेवाकृत्यङ्कारमग्निप्राधत्ते । शर्करा भवन्ति पृथ्वी [७] अन्नो ब्रह्माय” इति । इदमिदानीं दृश्यमानं गिरिगङ्गीसमुद्रमदिकं स्रग्वरं मनुष्यगवादिकं जङ्गमञ्च सृष्टेः पूर्वं ईदृशं नासीत् । किन्तु सलिलं, पक्षगतौ श्रेणादिक इत्यत्र । इदं दृश्यमानं

जगत् सलिलक्षारणेन सङ्गतं अविभागापन्नम् । यदा 'इमे वै
 लोकाः सरिरं' इति श्रुतेः । सरिरशब्देन लोका उच्यन्ते ।
 रसस्योदरभेदात् सलिलरूपमासीत् । तथाप्यत्र एव, न तु भू-
 मिस्वरूपम् । तदानीं प्रजापतिस्तेन सिद्धचित्तजगन्निमित्तेना-
 श्रित्यत् । पर्यालोचनरूपं तपोऽकुर्वत् । कथं नामेदं सर्व्वं जग-
 त्कृत् इति विचार्य्य तस्य सलिलस्य मध्ये दीर्घनासाग्रेऽवलि-
 तमेकं पद्मपत्रमपश्यत् । तच्च दृष्ट्वा मनस्त्रेवमतर्कयत् । सलि-
 लाधार इदं सनाथं पद्मपत्रमधिष्ठित्य तिष्ठति तदस्य किंशि-
 द्धसादस्त्रेव इति तर्कयित्वा च स प्रजापतिर्व्वराहो भूत्वा त-
 दीर्घं रूपं च सम्यक् कृत्वा स पद्मपत्रनालस्य समीपे जलमध्ये नि-
 मग्नोऽभूत् । मग्नस्याभावसाद् भूमिं प्राप्तवान् । तस्या भूमे;
 सकाशात् कियतीमथार्द्रां मृदं स्वरङ्ग्या इत्यकृत् सलिलस्यो-
 पर्युष्मज्जनं कृतवान् । तच्च मृद्रूपं तस्मिन् पुष्करपर्णे प्रसारित-
 वान् । यस्माद्विधं मृत्तिका प्रथिता तस्मात् पृथ्वीनाम सम्यग्जम् ।
 ततः सन्नुष्ट इदं स्थावरजङ्गमाधारभूतं वस्त्रमभूदित्युवाच । ततो
 भवति इति व्युत्पत्त्या भूमिनाम सम्यग्जम् । तामार्द्रभूमिमनु
 लक्ष्य श्रोत्रयितुश्चतस्रो दिग्गोऽप्यनुप्रजापतिसङ्ख्यादायुः स-
 म्यग्जन्तः । शुश्रूक्षीं तां भूमिं स प्रजापतिः शर्कराभिः सुद्रपा-
 वाणैर्दृढीचकार । कृत्वा च 'नोऽस्माकं नं सुखमभू'दित्युवाच ।
 तस्मात् कारणाच्छुखं कृतमाभिरिति व्युत्पत्त्या शर्करेति नाम
 सम्यग्जम् । यस्माद्वराहेषानीताया मृदः ईदृशो महिमा, त-
 स्माद्वराहेण भूमौ विहितं खनितं अस्मां मृत्स्वरूपं सम्यग्ज-

शीघ्रं, तथा सत्यां भूम्यामेव वैयर्थ्यं यथा न भवति तथाग्नि-
माधत्ते । यस्माच्छर्कराभिर्भूमिर्दृढीकृता तस्मादद्यापि 'धृत्यै'
दाढ्याय शर्करा प्रचेष्टव्या । अथो अपि च 'शन्वाय' सुखसि-
द्धये शर्कराः कार्याः ॥

अथ सप्तमं सम्भारं विधत्ते । "सरेता अग्निराधेय इत्याहुः ।
आपो वरुणस्य पत्नय आसन् । ता अग्निरभ्यध्यायत् । ताः सम-
भवन् । तस्य रेतः परापतत् । तद्द्विरण्यमभवत् । यद्द्विरण्यमु-
पास्यति । सरेतसमेवाग्निमाधत्ते" इति । या अब्देवता वरु-
णस्य भार्याः ताः कामुकोऽग्निर्ध्यात्वा सम्भोगं कृतवान् । त-
दानीं व्ययस्य तस्य रेतो भूमौ पतित्वा द्विरण्यमभूत् । अतोऽपि
द्विरण्ये प्रचिप्ते सति सरेतस्कोऽग्निराहितो भवति । एतस्य
द्विरण्यस्य प्रचेपस्थानं विधत्ते ।

"पुरुष इन्वैस्त्राद्रेतसो बीभत्सत इत्याहुः" [८] उत्त-
रत उपास्यत्यबीभत्सायै" इति । इन्वा इति निपातद्वयं मि-
लित्वा प्रसिद्धिमाचष्टे । लोके सर्वोऽपि पुरुषः स्वकीयं रेतो
हस्तेन स्पृष्टुं जुगुप्सते । तदेतत् प्रसिद्धमित्यभिज्ञा आहुः । त-
स्मादद्याग्निस्थापनप्रदेशं विहायेत्तरस्मिन् पार्श्वे द्विरण्यं प्रचि-
पेत् । तच्चाबीभत्सायै सम्पद्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण । "देव्याय
रजतं प्रयच्छति" इति ।

तदिदं विधत्ते । "अति प्रयच्छति । आर्त्तिमेवातिप्रय-
च्छति" इति । देवयजने प्रचिप्तं सुवर्णं अतिक्रम्यान्यद्रजतं प्रय-
च्छेत् । तथा सति स्वात्मानमतिक्रम्यान्यस्मै देव्याय स्वकीयामा-

र्त्ति दत्तवान् भवति । तदेवं पार्थिवाः सम्भारा अभिहिताः ।

अथ वागस्यत्येषु सप्तसु सम्भारेषु प्रथमं सम्भारं विधत्ते ।
“अग्निर्देवेभ्यो निस्त्रायत । अग्ने रूपं कृत्वा । सोऽस्यत्ये संवत्सर-
मतिष्ठत् । तदस्यत्यस्यास्यत्यत्वम् । यदाऽस्यत्यः सम्भारो भवति ।
यदेवास्य तच्च न्यक्तम् । तदेवावरुन्धे’ इति ॥ कदाचिदग्निर्देवे-
भ्योऽपक्रम्याग्ने भूत्वा तदीयं रूपं सम्यक् अस्यत्यवृत्ते निरूढः
संवत्सरमाचमतिष्ठत् । अस्यस्तिष्ठत्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तस्य वृत्त-
स्यास्यत्यनाम सम्यक्त्वम् । तस्मादस्यत्यसम्भारेण तच्च निगूढमग्न्येजः
प्राप्नोति ॥

द्वितीयं सम्भारं विधत्ते । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त । तत-
उदुम्बर उदतिष्ठत् । ऊर्ज्वा उदुम्बरः । यदौदुम्बरः सम्भारो
भवति । ऊर्जमेवावरुन्धे” इति । देवाः सर्वे कदाचिदन्नोप-
विश्यान्नरसंविभक्तवन्तः । तदा तस्मिं स्थाने पतितादन्नरसात्
उदुम्बरवृक्ष उदतिष्ठत् । तस्मादन्नरसस्यैवोदुम्बरत्वात् तत्स-
म्भारेणान्नरसम्प्राप्नोत्येव ।

अथ तृतीयं सम्भारं विधत्ते । “तृतीयस्यामितो दिवि
सोम आसीत् । तं गायत्र्याऽहरत् । तस्य पर्षमश्चिद्यत ।
तत्पर्षोऽभवत् । तत्पर्षस्य पर्षत्वम् [१०] ‘यस्य पर्षमयः
सम्भारो भवति । सोमपीथमेवावरुन्धे’ इति । इतो भूलो-
कादारभ्यागणनायामन्तरिक्षमतिक्रम्य परतो वर्त्तमाना या
द्यौः तृतीया तस्यां सोमवह्नी स्थिता । तच्च सोमं गायत्री
देवता, तच्चतैः सोमरक्षकैः सह युद्धं कृत्वा समाहरत् ।

अथ ह्युक्तान्तः कद्रूय वै सुपर्णा चेत्यनुवाके प्रपञ्चितः ।
सहसा समानीयमानस्य तस्य सोमस्यैकं पथं द्विजं सद्रूमी
यतित्वा पक्षाग्रवृक्षोऽभवत् । पक्षजन्यमात् तस्य वृक्षस्य पथं
नाम सम्यजम् । सोमजन्यस्य तस्य सम्भरणेन सोमपानमेव प्रा-
प्नोति ॥

पुनरपि तमेव सम्भारं प्रपञ्चति । “देवा वै ब्रह्मण्यवदन्त ।
तत्पथं उपाश्रयोत् । सुश्रवा वै नाम । यत्पथंमयः सम्भारो भ-
वति । ब्रह्मवर्चसमेवावदन्ते” इति । देवाः कश्चिदेकान्ते पक्षाग्र-
वृक्षच्छायायामुपविश्य परस्मिन् ब्रह्मणि संवादं कृतवन्तः । तत्
पथं समीपे स्थितः पक्षाग्रवृक्षोऽश्रयोत् । शोभनं वस्तु श्रुतवान्
इति श्रुत्वा सुश्रवा इति तस्य नाम सम्यजम् । तस्मात् परं ब्रह्म
श्रुतवतो वृक्षस्य सम्भरणेन ब्रह्मवर्चसमेव प्राप्नोति ॥

अथ चतुर्थं सम्भारं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमसृजत । सो-
ऽविभेत्प्रमाधच्छतीति । तः प्रजाऽग्रमयत् [११] ‘तच्छत्ये-
वमितम् । यच्छमीमयः सम्भारो भवति । ज्ञात्वा अग्रद-
हाय” इति । प्रजापतिरग्निं सृष्ट्वा मामवमग्निः प्रधच्छतीति
भीतः शमीशाखया ज्वालामग्रमयत् । अग्रयत्यनेनेति श्रुत्वा
ज्ञात्वा ज्ञमीति नाम सम्यजम् । अतस्तत्सम्भारः पूर्वं विद्यमानस्य
दाहस्य उपशान्त्यै । इतः परमदाहाय च सम्यजते ॥

अथ पञ्चमं सम्भारं विधत्ते । “अग्नेः सृष्टस्य यतः । विक-
ङ्कतं भा आर्क्षत् । यदैकङ्कतः सम्भारो भवति । भा एवाव-
दन्ते” इति । प्रजापतिना सृष्टोऽग्निरस्य यत्कङ्कतं विकङ्कतवृक्ष-

मपश्यत्, तदा तदीयं तेजो वृक्षं प्राप्नोत् । अतस्तत्सम्भारे
सति भा एव दीप्तिरेवावहन्ते ।

अथ षष्ठं सम्भारं विधत्ते । “सहृदयोऽग्निराधेय इत्याहुः ।
मरुतोऽङ्गिरग्निमतमयन् । तस्य तान्तस्य हृदयमाच्छिन्दन् ।
साग्निरभवत् । यदग्निरहतस्य वृक्षस्य सम्भारो भवति । सहृद-
यमेवाग्निमाधत्ते” इति । मरुतः कदाचिदग्निना सह विरोधे
सति तमग्निमङ्गिरसक्तिमजनयन्नित्यर्थः । ‘अतमयन्’ त्वानिं
प्रापयन् । ततो निःशक्तेरग्रे हृदयमाच्छिन्दन् । तस्य हृदय-
मग्निरूपेणोदभूत् । तस्मादग्निरहतस्य वृक्षस्य सम्भारेण सह-
दयोऽग्निराहितो भवति ॥ १२ ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे यजु-
र्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये देवयजनदेशे प्रचेत्तव्याः सम्भारा उक्ताः, अथ च-
तुर्थे तैः सम्भारैर्युक्तोऽयत्तनेषु वज्राधानमभिधीयते । यदुक्तं
सूचकारेण । “प्राचीनप्रवर्णं देवयजनमुद्धृत्य तस्मिन्नुदीचीनवर्णं
शरणं करोति । तस्याग्रेण मध्यमं वर्णं गार्हपत्यायतनं भवति ।
तस्मात् प्राचीनमष्टासु प्रक्रमेषु ब्राह्मणस्याहवनीयायतनमेका-
दशसु राजन्यस्य दादशसु वैश्यस्य चतुर्विंशत्यामपरिमिते वा
यावता वा चक्षुषा मन्यते । तस्मान्नातिदूरमाधेय इति सर्वेषा-
मविशेषेण श्रूयत इति” ॥

तत्रैकं पक्षं विधत्ते । “द्वादशसु विक्रामेष्वग्निमादधीत । द्वादशमासाः संवत्सरः । संवत्सरादेवैनमवस्थाधत्ते” इति । विक्रामः प्रक्रमः । स च द्विविधः । तथाचोक्तम् । “प्रक्रमो द्विपदस्त्रिपदो वा” इति । गार्हपत्याद् द्वादशसु विक्रामेषु समाप्तेषु आहवनीयायतनं कृत्वा तत्राग्निमादध्यात् । सङ्ख्यासाम्येन मासद्वारा संवत्सरवत्सादेनमग्निमवस्थ आधानकृतवान् ॥

पक्षान्तरं विधत्ते । “यद्वादशसु विक्रामेष्व्यादधीत । परिमितमवस्थन्तीत । चक्षुर्निमित्त आदधीत । इयद्वादश विक्रामा इति । परिमितश्चैवापरिमितश्चावस्थन्ते” इति । द्वादशसु विक्रामेष्व्याधाने सति देवस्य पादेन परिमितत्वात् फलमपि परिमितमेव भवति । तस्माद्देवो न पादेन परिमातव्यः, किन्तु चक्षुषा दृष्ट्वा प्रायेक्षेतावान् देवो द्वादशविक्रामः सम्भवतीति निश्चयित्वादादधीत । एवं सति पादेन परिमितत्वाभावाच्च परिमितदोषो भविष्यति । चक्षुषा परिमितत्वात् तदीयगुणश्च भवति ॥

चाक्षुषनिश्चयद्योतनार्था ऋतिः । इममेव पक्षं पुनः प्रशंसति । “अनृतं वै वाचा वदति । अनृतं मनसा ध्यायति [१] चक्षुर्वै सत्यम् । अद्राश्गित्याह । अदर्शमिति । तत्सत्यम् । यश्चक्षुर्निमित्तेऽग्निमाधत्ते । सत्य एवैनमाधत्ते” इति । वाङ्मनसयोरनृतविषयत्वमपि कश्चित् दृष्टम् । चक्षुस्तु पुरोवर्त्तिवस्तुनेऽप्यथार्थमेव पश्यतीति तत् सत्यस्वरूपम् । अतएव लोकेऽपि दूरदेशदृष्टान्तं पुरुषमुखादाकर्ण्य किन्त्वमेव दृष्टवान् दृष्ट-

जमसीत्येवं सत्यत्वनिश्चयाय पृच्छन्ति । विचारार्थं भुतिः । सोऽप्यहमेव दृष्टवानस्मीति यदा ब्रूते तदा तत्सत्यमिति निश्चिन्वन्ति । तस्माच्चक्षुर्निमित्तस्य सत्यत्वात् सत्यदेशेऽग्निराहितो भवति । यत्तु लोके प्रकृतिरजतादिदर्शनं तच्च काचकामसादिदोषकृतमिति न कदाचिदपि चक्षुः सत्यं व्यभिचरति ॥

इदानीं प्रसङ्गादाहिताग्नेः कश्चिद्भूयैर् दर्शयति । “तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेत् । नास्य ब्राह्मणो नाश्वान् गृहे वसेत् । सत्ये ह्यस्याग्निराहितः” इति । यस्माच्चक्षुर्निमित्तत्वेन सत्यभूते देशेऽयमग्निराहितस्तस्मादाहिताग्निः सत्यमेव वदेत् । नन्वनृतम् । सत्यानृतयोरेकच विरोधात् । गृहस्थस्य गृहे ब्राह्मणस्यानृतो यो निवासः सोऽप्यनृतसमानः, तस्मात्तं ब्राह्मणं भोजयेदेव ।

देशविशेषं विधाय कास्यविशेषं विधत्ते । “आग्नेयी वै रात्रिः [२] आग्नेयाः पञ्चवः । ऐन्द्रमहः । नक्तं गार्हपत्यमादधाति । पशून्मेवावहन्ते । दिवाहवनीयम् । इन्द्रियमेवावहन्ते” इति । रात्रावग्नेः प्रकाशाधिकाद्रात्रिराग्नेयी । एतच्चाग्निहोत्रब्राह्मणचपपादितम् । “अग्निं वा आदित्यः सायं प्रविशति । तस्मादग्निर्दूराज्जक्तं ददृशे” इति । अग्नेः पशुप्रदत्तात् पशूनामाग्नेयत्वम् । एतच्चान्युपस्थानब्राह्मणे देवैरभिहितम् । “इममेवाग्निः स्वाम स नः स्तुतः पशून् पुनर्दास्यति” इति । तेऽग्निमस्तुवन् स एभ्यः स्तुतो रात्रि्या अथ्यहरमि पशून् निरार्ज्जदिति । एवमिन्द्रस्याहः-समन्वो ब्राह्मणान्तराद् द्रष्टव्यः । तस्माद्रात्रौ गार्हपत्याधानेन पशून् प्राप्नोति अह्न्याहवनीयाधानेन इन्द्रियं प्राप्नोति ॥

अहन्वपि विज्ञेयं विधत्ते । “अर्धोदिते सूर्य्यं ब्राह्मणीय-
मादधाति । एतस्मिन् वै लोके प्रजापतिः प्रजा असृजत ।
प्रजा एव तद्यजमानः सृजते । अथो भूतस्यैव भविष्यत्तावदन्धे”
[३] इति । लोकोदितेऽवगम्यते इति व्युत्पत्त्या लोकशब्दः काल-
परः । अर्द्धोदयकाले प्रजानां सृष्टत्वात् तत्राधानं प्रजायं
भवति । अपि च उदयस्यासम्पूर्णत्वात् भूतमतीतं रात्रिरूपञ्च
भविष्यदागम्यहस्येत्युभयं प्राप्तं भवति ॥

अथाधातव्यानामग्नीनां क्रमं निर्णेतुमाहवनीयस्य प्राथम्यं
निराचष्टे । “इडा वै मानवी यज्ञानुकाशिन्यासीत् । साऽऽश्रूणोत् ।
असुराअग्निमादधत इति । तदगच्छत् । त आहवनीयमय आ-
दधत । अय गार्हपत्यम् । अथान्वाहार्यपचनम् । साऽब्रवीत् । प्र-
तीच्येषाऽऽ श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा पराभविष्यन्तीति [४]
सखैवमग्निराधीयते । प्रतीच्यस्य श्रीरेति । भद्रो भूत्वा पराभ-
वति” इति । इडानाम गोरूपा काचिद्देवता । सा च मनु-
सम्बन्धिनी । तत्सम्बन्धस्य मानवी धृतपदी मैत्रावरुणीति इडो-
पाकानस्य ब्राह्मणे स्पष्टमाधातम् । मानवीत्याह मनुर्ज्ञेयतामये-
ऽपश्चदिति । सा चेडा ‘यज्ञानुकाशिनो’ यज्ञतत्त्वप्रकाशनसमर्थी
आसीत् । सा कदाचिदसुराणामन्याधानवार्त्तां श्रुत्वा द्रष्टुं
गता । दृष्ट्वा मनोः पार्श्वे समागत्यैवमुवाच “असुराः प्रथमं
पूर्वदिगवस्थितमाहवनीयमाधाय ततः पश्चिमदिगवस्थितं गा-
र्हपत्यमाहितवन्तः । अनन्तरं दक्षिणाग्निम् । तथा चाधानमुद्धतेन
किञ्चित्कालं धनिका भूत्वा पश्चादिनामं प्राप्स्यन्ति । एतेषां प-

सिमाभिमुखत्वेन प्रवृत्तत्वादेतेषां श्रीरपि प्रतीची प्रतिकूलग-
मना सती तेभ्योऽसुरेभ्यो निवर्त्तयिष्यते” इति ॥ अतोऽसुरव-
दिदानीन्तनस्य आहिताग्नेरपि अन्ते पराभवो भवति ।

अथान्वाहार्यपचनस्य प्राचम्यं निराचष्टे । “साऽगृणोत् । देवा
अग्निमादधत् इति । तदगच्छत् । तेऽन्वाहार्यपचनमय आद-
धत् । अथ गार्हपत्यम् अथाहवनीयम् । साऽग्नवीत् [५] प्राच्ये-
षाः श्रीरगात् । भद्रा भूत्वा सुवर्गे लोकमेव्यन्ति । प्रजान्तु
न वेत्यन्त इति । यस्यैवमग्निराधीयते । प्राच्यस्य श्रीरेति ।
भद्रो भूत्वा सुवर्गे लोकमेति । प्रजान्तु न विन्दते” इति । पूर्व-
वद्वाक्येयम् । अत्र गार्हपत्यादूर्ध्वं प्राप्नुस्वप्रवृत्तेर्देवानां श्रीरपि
प्राचीं प्रवृत्ता । प्रवृष्टं पूर्वदिगवस्थितं स्वर्गं अश्नति गच्छतीति
प्राची । तस्माद्देवानां स्वर्गप्राप्तिर्भविष्यति किन्तु प्रजाहेतोर्गा-
र्हपत्यस्य पूर्वमाधानाभावात् प्रजां न लप्स्यन्ते । एवं तादृगा-
धानकर्त्तरि यजमानेऽपि द्रष्टव्यम् ॥

अथ गार्हपत्यस्य प्राचम्यं विधत्ते । “साऽग्नवीदिडा मनुम् ।
तथा वा अहं तवाग्निमाधास्यामि । यथा प्रप्रजया पशूभिर्मिथु-
नैर्जनिष्यसे [६] प्रत्यस्मिँल्लोके स्थास्यसि । अभि सुवर्गे लोकं
जेयसीति । गार्हपत्यमय आदधात् । गार्हपत्यं वा अनु प्रजाः
पशवः प्रजायन्ते । गार्हपत्येनैवास्मै प्रजां पशून् प्राजनयत् । अ-
थान्वाहार्यपचनं । तिर्यङ्गिव वा अयं लोकः । अस्मिन्नेव तेन
लोके प्रत्यतिष्ठत् । अथाहवनीयम् । तेनैव सुवर्गे लोकमभ्यजयत्
[७] यस्यैवमग्निराधीयते । सप्रजया पशूभिर्मिथुनैर्जायते ।

प्रत्यस्मिंल्लोके तिष्ठति । अभि सुवर्गे लोकं जयति” इति । गार्ह-
पत्यस्य प्रजापशुसामित्वात् तस्य प्रथमाधानेन तत्प्राप्तिः । गार्ह-
पत्यस्य दक्षिणभागे स्थितो योऽयमन्वाहार्यपचनः तस्य ति-
र्थक्षेत्रेण वर्त्तमानस्य ऊर्द्धगमनाभावेन मनुष्यलोकसदृशत्वात्
तदाधानेन मनुष्यलोके प्रतिष्ठा तत ऊर्द्धमाहवनीयाधानाच्च
प्राप्नुष्वप्रवृत्तेः स्वर्गस्य च प्राप्त्वर्त्तित्वात् तत्प्राप्तिः ॥

अथाधिकारिभेदेनाधानमन्त्रविशेषान् विधत्ते । “यस्य वा
अथथादेवतमग्निराधीयते । आ देवताभ्योऽवृष्यते । पापीयान्
भवति । यस्य यथादेवतम् । न देवताभ्योऽवृष्यते । वसीयान्
भवति । ऋगूणां त्वाङ्गिरसां व्रतपते व्रतेनादधामीति ऋग्व-
ङ्गिरसामादधात् । आदित्यानां त्वा देवानां व्रतपते व्रते-
नादधामीत्यन्यासां ब्राह्मणीनां प्रजानाम् । वरुणस्य त्वा राज्ञो
व्रतपते व्रतेनादधामीति राज्ञः । इन्द्रस्य त्वेन्द्रियेण व्रतपते
व्रतेनादधामीति राजन्यस्य । मनोस्त्वा सामस्यो व्रतपते व्रते-
नादधामीति वैश्यस्य । अश्वभूणां त्वा देवानां व्रतपते व्रतेनाद-
धामीति रथकारस्य । यथादेवतमग्निराधीयते । न देवताभ्य-
ोऽवृष्यते । वसीयान् भवति” इति [८] यस्य पुरुषस्य चाभिमा-
निनी देवता तामनतिक्रम्याधानं तस्य पुरुषस्याधानं यथादेव-
तमाधानमित्युच्यते । तदतिक्रमे सति देवताद्रोहो दारिद्र्यञ्च
भवति । अनतिक्रमे तु देवताप्रसादो धनसम्पत्तिश्च भवति ।
ये मनुष्या ऋगुगोत्रोत्पन्ना ये चाङ्गिरसगोत्रोत्पन्नाः* तेषामु-

* अङ्गिरोगोत्रोत्पन्नाः इति B पुस्तकपाठः ।

भयेषां तत्प्रतिपादकेन 'भृगूणाम्' इति मन्त्रेणाधानम् । "हे
व्रतपते" कर्मस्वामिन्नग्रे भृगूणामङ्गिरसांश्च सम्बन्धिना "व्रतेन"
कर्मविशेषेण निमित्तभूतेन "त्वामादधामि" इहायतने स्था-
पयामीति मन्त्रार्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । गोचान्तर्ग-
तानां ब्राह्मणाणामादित्या एव देवताः । अभिविक्तस्य राज्ञो
वह्मणो देवता इतरस्य चचियस्य इन्द्रो देवता । "इन्द्रियेण
व्रतेन" इन्द्रियाभिवृद्धिहेतुना कर्मणेत्यर्थः । वैश्वस्य याम-
निर्व्वाहको मनुदेवता । "रथकारः" अनुलोमजः सङ्कीर्ण-
जातिः । तस्य च भवो देवता । एतैर्मन्त्रैर्यथादेवतमाधानं
सम्पद्यते ॥

अत्र मीमांसा षष्ठाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

"विप्रादिर्नैव रथकदन्यो वायसु योगतः ।

रूढेर्वर्णान्तरं तस्याधाने वर्षर्तुदृश्यते" ॥

आधाने श्रूयते । "वर्षासु रथकार आदधीत" इति । तत्र
रथं करोतीति व्युत्पत्त्या चैवर्णिको रथकार इति चेत् । मैवम् ।
सङ्कीर्णजातिविशेषे रूढत्वात् । वैश्यायां चचियादुत्पन्नो माहि-
व्यः । शुद्रायां वैश्यादुत्पन्ना करणी । तस्यां करण्यां माहिव्या-
दुत्पन्नो रथकारः । तथा च याज्ञवल्क्यः ।

"माहिव्येण करण्यां तु रथकारः प्रजायते" इति ॥

तस्य च रथकारस्याधानकालो वर्षर्तुः ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे चयाणामाहवनीयादीनामाधानमुक्तं, पञ्चमे तत्रैव कश्चिद्विशेषं पवमानहवींषि चाभिदधाति ।

तच्चादौ व्याहृतिमन्त्रान् विधत्ते । “प्रजापतिर्वाचः सत्यम-
पश्यत् । तेनाग्निमाधत्त । तेन वै स आर्भोत् । भूर्भुवः सुवरि-
त्याह । एतद्वै वाचः सत्यम् । य एतेनाग्निमाधत्ते । ऋभ्रोत्येव ।
अथो सत्यप्राशूरेव भवति । अथो य एवं विद्वानभिचरति ।
सूणुत एवैनम्” [१] इति । वाचः सम्बन्धि यत् सत्यं अवश्यम्भावि
फलसाधनं मन्त्ररूपं तच्छास्त्रमुखेन दृष्ट्वा प्रजापतिस्तेनाग्निमा-
धाय समृद्धोऽभूत् । “किं तत्सत्यम्” इति पृच्छद्भ्यः शिष्येभ्यो “भू-
र्भुवः सुवः” इति मन्त्रस्वरूपं प्राह । एतस्य वाक्सम्बन्धि सत्यत्वात्
एतेनाग्निमादधानः समृद्धो भवति । अपि चासौ सत्यप्राशूर्भव-
त्येव । प्रकर्षेणाश्रिते व्याप्यतेऽभिमतमनेनेति प्राशूः पराक्रमः ।
सत्यः कदाचिदप्यविसंवादी प्राशूः, अपि च एवं व्याहृतिमहि-
मानं विद्वान् शत्रुं मारयितुमभिचरन्नेनं हिनस्त्येव ॥

सामर्थ्यप्रदर्शनेन व्याहृतित्रयं प्रशंसति । “भूरित्याह । प्रजा
एव तद्यजमानः सृजते । भुवइत्याह । अस्मिन्नेव लोके प्रति-
तिष्ठति । सुवरित्याह । सुवर्गएव लोके प्रतितिष्ठति” इति ।
योऽयं भूरिति मन्त्रमुच्चारयति असौ तन्मन्त्रसामर्थ्येन प्रजाः
पुन्रपौत्रादिका उत्पादयति । एवमुत्तरयोरपि योज्यम् ।

सामान्येन विहितं व्याहृतित्रयं पुनर्विशेषाकारेण विधत्ते ।

त्रिभिरक्षरैर्गार्हपत्यमादधाति । अथ इमे लोकाः । एष्वेवेन लो-
केषु प्रतिष्ठितमाधत्ते । सर्वैः पञ्चभिराहवनीयम् [१] सुवर्गाय
वा एष लोकायाधीयते । यदाहवनीयः । सुवर्ग एवासौ लोके
वाचः सत्यः सर्वमाप्नोति” इति । भूभुव इत्येतां चोष्ण-
चराणि तैराधीयमानः त्रिलसाम्बाहोक्तचये प्रतिष्ठितोऽग्निरा-
हितो भवति । भूभुवः सुवरिति पञ्चाचराणि तैराधीयमा-
नस्याहवनीयस्य स्वर्गार्थत्वात् स्वर्गे वाक्सम्बन्धि द्युत्तं सत्यमसौ
प्राप्नोति ॥

अथ तत् अयं पञ्चकं च मिश्रित्वा प्रशंसति । “त्रिभिर्गार्हप-
त्यमादधाति । पञ्चभिराहवनीयम् । अष्टौ सम्पद्यन्ते । अष्टाचरा
गायत्री । नायत्रोऽग्निः । चावानेवाग्निः । तमाधत्ते” इति [१]
अग्नेर्मुखजलेन गायत्रीसम्बन्धितम् । यदुक्तं सूत्रकारेण “गार्हपत्ये
प्रणयनीयमाश्वत्यमिभमादीषयति सिकतासोपयमनोरुपकल्प-
यते तमुच्यच्छति” इति ॥

तदेतदिधत्ते । “प्रजापतिः प्रजाअद्यजत । ता अस्मात् सृष्टाः
पराचोरायन् । ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । तं ज्योतिः पश्यन्तोः
प्रजा अभिसमावर्त्तन्त । उपरीवाग्निमुद्गृहीयादुद्धरन् । ज्योतिरेव
पश्यन्तोः प्रजा यजमानमभिसमावर्त्तन्ते” इति । प्रजापतिना
सृष्टाः प्रजाः ‘पराञ्च्यः’ पुनरावृत्तिरहिता यदा गताः तदा
प्रजापतिः ताभ्यो ज्योतिरुदगृह्णात् । अन्धकारे पलायमानानां
प्रजानां दर्शनार्थं किञ्चिद्दीपमूर्द्धमुद्भूतवान् । तासु प्रजा ज्यो-
तिर्दृष्ट्वा तं प्रजापतिमभिलक्ष्य समावृताः । अतो गार्हपत्यो-

दाहवनीयं प्रत्यग्निमुद्धरन् ऊह्यमेव भस्मीयान् च तयो धार-
येत् । निज सर्वाः प्रजाः ज्योतिः पश्यन्त्यो यजमानं प्रत्याव-
र्त्तन्ते । यदुक्तं सूत्रकारेण “प्राज्ञोऽग्निः प्रथमा अभिमप्रजन्ति”
इति ॥

तदेतद्विधन्ते । “प्रजापतेरक्ष्यश्चयत् । तत्परापतत् । तदस्ये-
ऽमेवत् । तदस्यस्याश्वत्वम् [४] एष वै प्रजापतिः । यदग्निः । प्रा-
जापत्योऽस्यः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । स्वमेव चक्षुः पश्यन् प्रजा-
पतिरनुदेति” इति । पुरा कदाचित् प्रजापतेरक्षिमोक्षकं
केनापि व्याधिनाच्छूनं भूत्वा भूमौ पतिर्न सदश्वरूपेणोद्भूतः ।
अश्वयदश्वमिति धृत्येता लक्ष्ययमानं सम्यजन् । अग्निश्च प्रजं-
यतिष्ठेष्टृत्वात् प्रजापतिरेव । अश्वस्योक्तरीत्या प्राज्यायत्यः ।
तस्मादाहवनीयं प्रति गच्छन्तं पुरस्तान्नयेत् । तथा यति
स्वकीयमेव चक्षुः पश्यन् प्रजापतिरूपोऽग्निरनुवच्छति ।

एतदेवाश्वस्य पुरोगमनं पुनः प्रशंसति । “वज्री वा एषः ।
यदश्वः । यदश्वं पुरस्तान्नयति । आतामेव भ्रातृव्यान् प्रबुदते”
इति । वज्रिवद्युद्धे विनाशहेतुत्वादस्यो वज्री । यच्च पुरस्तान्नी-
यमानः यजमानस्य पूर्वमुत्पन्नान् भ्रातृव्यान् विनाशयति ।
वज्रसमानदकोपेतत्वादास्य वज्रित्वम् । एतदेवाभिप्रेत्याग्निप्र-
क्षणे समाह्वतम् । “वज्री वा एष यदस्यो दह्निरन्यतो दह्यो
भूयान्” इति ॥

आहवनीयपर्यन्तं नीतस्याश्वस्य तेनैव पथा पुनरावृत्तिं वि-
धन्ते । “पुनरावर्त्तयति [५] अनिष्टमायानेव प्रतिनुदते” इति ।

आहवनीयात् पुनराहुत्या भविष्यतः ब्रह्मन् प्रतिब्रूयति । य-
दुक्तं सूत्रकारेण “पूर्ववाडस्यो भवति” इति ॥

तद्विद् विभक्ते । “आहवनीयो गार्हपत्यसकामयत । निष्प-
र्षपत्य आहवनीयम् । तौ विभाजं वासक्रोत् । सोऽश्वः पूर्ववाड्
भूत्वा । प्राश्वं पूर्वमुदवहत् । तत्पूर्ववाडः पूर्ववाट्त्वम् । ब्रह्मं
पुरस्ताद्वयति । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो नानावीर्यावेनैना
ब्रूयत” इति [६] पुरा कदाचिदाहवनीयो “गार्हपत्ये नितरा-
मकामयत” गार्हपत्यधर्मं धृतवानित्यर्थः । गार्हपत्यश्च नितरा-
माहवनीयधर्मं धृतवान् । ततः तौ उभावाग्नी ऋक्षीर्बभर्जतया
प्रवापतिर्विभाजं विभक्तुं वाञ्छन् । ततस्तद्विभागकत्वं स्वयं पूर्व-
वाडस्यो भूत्वा धर्मवाङ्मयं परिहृत्य “प्राश्वं” प्राग्देशनिष्पत्यस्योऽयं
आहवनीयं पूर्वमुदवहत् । पूर्वहेतुं प्रत्युद्भूत्य नीतवान् । पूर्व-
वाडित्यश्वविशेषः । सेनामधो इतरेभ्योऽश्वेभ्यः पूर्वं वहतीति वा
पूर्वस्मिन् ब्रह्मस्यत्यक्तत्वात् एव वहतीति वा पूर्ववाट् । अतस्त-
द्वृत्तस्यमत्र पुरस्ताद्वयत् । तस्य च विभागसमत्वात् “एनयो”
अनयोः सैव “विभक्ति” विभागः । पूर्वदेशेऽवस्थितः* आहवनीयः
पश्चिमदेशेऽवस्थितो गार्हपत्य इति विभागः । अपि च धर्मवा-
ङ्मयं परिहारादेनावुभावग्नी भिन्नतीर्यावेव करोति । पत्नीसंवा-
जश्रीमाधारलक्षणं बोध्यं गार्हपत्यस्यैव । आग्नेयादिहविरा-
धारलक्षणमाहवनीयस्यैव । यदुक्तं सूत्रकारेण “न कर्षद्व-
भित्युद्भूयति” ॥

* अत्र पूर्वदेशेऽवस्थितिमिति वा पाठः ।

तदिदं विधत्ते । “यदुपयुंपरि शिरो हरेत् । प्राणान् वि-
च्छिन्वात् । अधोधः शिरो हरति । प्राणानां गोपीयाय” इति ।
इत्येनोऽङ्गुल्याहवनीयं प्रति नीयमानमग्निं “शिर उपयुंपरि”
शिरःसमीपवर्त्तिन्यूर्ध्वभागे यदि धृत्वा विच्छित्त्वा हरेत् तदा
प्राणान् विच्छिन्देरन् । अतः प्राणरक्षणाय शिरसः समीपव-
र्त्तिन्यधःप्रदेष्टे धृत्वा गयेत् । यदुक्तं सूत्रकारेण “जानुदग्ने धा-
रयमावसृतीयमध्वनोऽग्निं हरति नाभिदग्ने तृतीयमावसृदग्ने
तृतीयम्” इति ॥

तदेतदङ्गुल्याभिनयन् विधत्ते । “इत्यत्यग्रे हरति । अथेय-
त्यथेयति । च य इमे लोकाः । एव्येवेनं लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते”
इति । जानुदग्ने इव नाभिदग्नावसृदग्नयोरपि ॥

एतस्मादग्निप्रणयनात् पूर्वमग्नेर्विभागं विधत्ते । “प्रजापति-
रग्निमसृजत् । सोऽविभेत् प्र मा धक्ष्यतीति [७] तस्य चेधा महि-
मानं व्यौहत् । ज्ञान्या अप्रदाहाय । यत् चेधाग्निराधीयते ।
महिमानमेवास्व तद्भूहति । ज्ञान्या अप्रदाहाय” इति । अग्निं
सृष्ट्वा तदीयदाहात् विभ्यत् प्रजापतिस्तदीयसामर्थ्यं चेधा
व्यभजत् । सोऽयं विभागो ज्वालायाः ज्ञान्यै स्वविषये दाहा-
भावाय च सम्यक् । एवमचाधितुरपि गार्हपत्यादग्नेरेकं भागं
आहवनीयार्थमपरं भागं दक्षिणाम्यर्थं च विभज्य ज्ञान्यर्थम-
प्रदाहार्थं च चेधा कुर्यात् ॥

तच्चाहवनीयार्थस्याग्नेराहवनीयायतनं विधत्ते । “पुनराव-
र्त्तयति । महिमानमेवास्व सन्दधाति” इति । विभागेन सोऽग्ने-

महिमा ब्रान्तसं माह्वमानं पुनः सन्धातुं विभक्तमाह्वनीय-
माह्वनीयायतने स्थापयेत् ॥

तत्र स्थापने किञ्चिद्विशेषं विधत्ते । “पशुर्वा एषः। यदश्वः ।
एष इन्द्रः [८] यदग्निः । यदश्वस्य पदेऽग्निमादधात् । इन्द्राय
पशून्पि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् । यन्नाक्रमयेत् । अ-
नवरुद्धा अश्व पशवः स्युः । पार्श्वत आक्रमयेत् । यथाहितस्याग्ने-
रङ्गारा अभ्यववर्त्तेरन् । अनवरुद्धा अश्व पशवो भवन्ति । न इ-
न्द्रायापिदधाति” इति [८] अत्रेदं चिन्त्यते । पुरस्तादानीतमश्वं
किमाह्वनीयायतनमाक्रमयेन्न वेति । उभयमध्येतदनुपपन्नम् ।
अश्वस्य पशुत्वात् । अग्नेः क्रूरदेवत्वात् । अश्वपदस्त्राञ्छिते प्र-
देहेऽग्निस्थापने सति क्रूरदेवाय पशून् समर्पयेत् । ततो यज-
मानः पशुरहितः स्यात् । अनाक्रमणे तु यजमानस्य पशवो
न सम्भवेयुः । अत उभयदोषपरिहारार्थं आयतनस्य कस्मिं-
स्त्रित्पार्श्वे तमश्वमाक्रमयेत् । स्थायतने स्थापितस्य प्रज्वाल्यमान-
स्याग्नेरङ्गारा येन प्रकारेण तदश्वपदमभिलक्ष्य स्वत एव प्रवृत्ता
भवन्ति, तथा समोपवर्त्तिप्रदेशमाक्रमयेत् । एवं सति अङ्गा-
राणामश्वपदे प्रविष्टत्वात् पशवोऽपि सम्भवे । स्वयं बुद्धिपूर्व-
कमश्वपदेऽग्नेरप्रतिष्ठापनात् उग्रदेवाय पशवोऽपि समर्पिता न
भवेयुः । इत्यमाधानगतो विशेषो निरूपितः ॥

अथ पवमानहवींषि विधत्ते । “चीणि हवींषि निर्वपति ।
विराज एव विक्रान्तं यजमानोऽनुविक्रमते” इति । विशेषेण रा-
जते इति विराडग्निः, तस्य “विक्रान्तं” सामर्थ्यमनु यजमानोऽपि

“विक्रमत्ते” समर्थो भवति ॥ सामान्येन विहितानां चविषां दे-
वताविशेषान् विधत्ते । “अग्नये पवमानाच । अग्नये पावकाय ।
अग्नये शुचये । अदग्नये पवमानाच निर्वपति । पुनात्येवैनम् ।
अदग्नये पावकाय । पूत एवास्मिन्नजासं दधाति । अदग्नये
शुचये । ब्रह्मवर्चसमेवास्मिन्नुपरिष्ठाद् दधाति” इति [१०] “पव-
मानः” खयं शुद्धः । “पावकः” अन्यस्य मोधकः “शुचिः”
दीप्यमानः । तत्र प्रथमेन यजमानस्य शुद्धिः । द्वितीयेनाश्व-
प्राप्तिः । तृतीयेन फलदक्ष्योपरिष्ठाद् ब्रह्मवर्चसप्राप्तिः । अथ
मीमांसाद्वितीयाध्यायस्य षष्ठपादे चिन्तितम् ।

संस्कृते पवमानेष्ट्या वज्रौ नेष्टिर्नवेष्टयः ।

वज्रौ तत्संस्कृते कार्याश्चोदकस्थानुरोधतः ॥

चोदकः पवमानेष्टौ न तां प्रापयितुं प्रभुः ।

अवज्रत्वेष्ट्यसिद्धिर्भां दृष्टव्यसदसंस्कृते ॥

पवमानादोष्टिभिराश्ववनीयाद्यग्नयः संस्क्रियन्ते । संस्कृतेष्व-
ग्निशेषदर्शपूर्णमासा हि कृतवः प्रवर्त्तन्ते । तथा सति विमताः
पवमानेष्टयः ताभिरिष्टिभिः संस्कृते वज्रौ कार्या दृष्टिमादि-
तरेष्टिवत् चोदकस्यैवं कथ्यनुगृहीतो भवति । एताभिरिष्टिभिः
संस्कृते वज्रौ प्रकृत्यनुष्ठानादिति प्राप्ते ब्रूमः । अद्यपि पवमान-
नेष्टिर्विकृतिः, तथापि चोदको न तस्यां पवमानेष्टौ पवमाने-
ष्टिभिः संस्कृते वज्रौ तां पवमानेष्टिमतिदेष्टुं प्रभवति । प्रकृतौ
प्रत्याशादिपवमानेष्टेरङ्गत्वाभावात् । किञ्च एतस्याः पवमानेष्टेः
संस्कृताग्निषिद्धार्थं पवमानेष्ट्यन्तराङ्गीकारे तत्रापि तच्चेत्यन्व-

आध्यामिष्टिरेव न विद्यते । तस्मात्तामिरिष्टिनिरसंस्कृते वज्रो
पवमानेष्टयः कर्त्तव्या लुप्यद्वयमस्य द्वितीये । लुप्यते पवमानेष्टौ
निर्वापः क्रियते ऽथवा । लुप्यते साधनाभावात् तेन मुखो न
लुप्यते । आधानप्रकरणान्तायां पवमानेष्टौ निर्वापसाधनं
वास्ति अग्निहोत्रसाधनोत्तरकालीनत्वेन तद्धोमसाधनमृता-
याः तस्या अपि तथात्वाप्राप्ते ब्रूमः । मुखो निर्वापस्तं प्रति गुण-
भूताग्निहोत्रहवणी । न हि गुणलोपेन मुखो स्थातुमर्हति । किञ्च
आधानकाले स्वरूपेणैव अविद्यमानाथामग्निहोत्रहवण्यां साध-
नत्वं दुरापेतम् । ततः साधनाभावादित्यनुपम्यायः । तस्माच्चिर्वापे
न लुप्यते । मीमांसपक्षमाध्यायस्य स्तोत्रपादे चिन्तितम् ।

आहिते पवमानेष्टिसंस्कृते वाग्निहोत्रकम् ।

आधानेनग्निनिधौ स्तोत्रपादे कर्त्तव्यत्वात् ॥

आधानस्तानपेक्षस्य नाम्बुत्परादकता मता ।

समुचितस्य हेतुत्वात् कर्त्तव्यं स्तोत्रिष्टिसंस्कृते ॥

अग्न्याधानादूर्ध्वं विलम्ब्य पवमानेष्टयः क्रियन्ते । इदं ब्रह्म
रात्रोच्चनुनिर्वपेदितिष्टिकालविधानात् ताम्यः पुरा इदं ब्रह्म
दिनेष्वग्निहोत्रमनुष्ठेयम् । आधानमात्रेणाहवनीयाद्यग्नेर्निष्पन्न-
त्वादिति प्राप्ते ब्रूमः । आधानेन पवमानेष्टिनिरपेक्षेण नाह-
वनीयाद्यग्निरुत्पद्यते । अन्यथा पवमानेष्टिवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न च
विकल्पः । आधानमुपजीव्य तस्मादुत्तरकाले तद्विधानात् । तत
इष्टिभिः समुचितैवाधानमन्युत्पादकमितीष्टिभिः संस्कृते वज्रो
पश्चादग्निहोत्रानुष्ठानम् ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे दृष्ट-
वज्रुर्ग्राह्ये आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे पवमानहविंषि सङ्क्षिप्योक्तानि । अथ षष्ठे तद्विस्तारो
हविरन्तराणि दक्षिणाद्योच्यन्ते । तत्र प्रथमं तावत्पवमानहविषा-
न्देवताविशेषस्य पूर्वमनुक्तत्वात् तदनुवादेन हविर्विशेषं विधत्ते ।
“देवासुराः संयन्ता आसन् । ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नौ
वामं वसु सत्यदधत् । इदमु नो भविष्यति । यदि नो जेष्य-
न्तीति । तदग्निर्नोत्सहमन्नक्रोत् । तत् चेधा विन्यदधात् । पशुषु
तृतीयम् । अशु तृतीयम् । आदित्ये तृतीयम् [१] तद्देवाविजित्य ।
पुनरवाहन्त्यत । तेऽग्नयेऽपवमानाय पुरोडाशमष्टाकपालं नि-
रवपन् । पशवो वा अग्निः पवमानः । यदेव पशुस्वासीत् । त-
प्तेनावाहन्त्यत । तेऽग्नये पावकाय । आपो वा अग्निः पावकः ।
यदेवास्वासीत् । तप्तेनावाहन्त्यत [२] तेऽग्नये शुचये । असौ
वा आदित्योऽग्निः शुचिः । यदेवादित्य आसीत् । तप्तेनावाह-
न्त्यत” इति । यदा देवासुराः परस्परं युद्धेद्युक्ताः तदानीं विज-
यमपेक्षमाणा देवाः स्वकीयं “वामं” वमनीयं “वसु” धनम् अग्नौ
सत्यक् स्थापितवन्तः । तेषामयमभिप्रायः । यद्यस्मानसुरान्
जेष्यन्ति तदानीमापत्कालेऽस्माकमिदमेव धनं जीवनाय भ-
विष्यतीति । अग्निश्च तान् भाराधिक्येन तद्धनमुद्धृत्य मोढुं
नामन्नक्रोत् । तत् चेधा विभज्य पश्वादिषु स्थापितवान् । तदानीं

देवास्य असुरान् विजित्य पुनः स्वकीयं धनं प्राप्तुमैच्छन् ।
तदा पञ्चाद्यभिमानिदेवतासु स्थापितं धनं बलादवरोद्धुम-
शक्ताः सन्तः तदुक्तोच्चार्य पवमानगुणकायामग्रे पुरोडाशं नि-
रवपन् । पञ्चवक्ष्य पवमानाम्यधीनत्वात् तत्स्वरूपाः, तेन च
हविषा पवमानमग्निं तर्पयित्वा पशुखवस्थितं धनं स्वीकृतवन्तः ।
एवं ते देवाः पावकगुणकायामग्रे पुरोडाशं निरवपन्नित्यनुव-
र्त्तन्ते । अपां पावकाम्यधीनत्वात्, तन्मुखेनापु स्खितं प्राप्तुवन् ।
तथा शुचिगुणकायामग्रे पुरोडाशं निरूप्य तस्याग्रेरादित्य-
रूपत्वात् आदित्ये स्थापितं धनमवाप्नुवन् । तस्मादेताभ्यो दे-
वताभ्यः प्रत्येकमष्टाकपात्रं पुरोडाशं निर्वपेदिति द्रव्यविधि-
रुक्तेयः ॥

अथैतेषां हविषामाग्नेयेन हविरन्तरेण सह निर्वपणं विधत्ते ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । तनुवो वावैता अग्न्याधेयस्य । आग्नेयो वा
अष्टाकपात्रोऽग्न्याधेयमिति । यत्तं निर्वपेत् । नैतानि । यथात्मा
स्यात्[३] नाङ्गानि । तादृगेव तत् । यदेतानि निर्वपेत् । न तम् ।
यथाङ्गानि स्युः । नात्मा । तादृगेव तत् । उभयानि सह निरु-
प्याणि । यज्ञस्य सात्मत्वाय” इति । याः पूर्वोक्ताः पवमाना
अग्न्यादिदेवतास्त्रिस्तथा अग्न्याधेयरूपस्य देवविशेषस्य शरी-
राणि । यस्तु ताभ्योऽतिरिक्तः अष्टाकपात्र आग्नेयः, सोऽग्न्या-
धेयस्य स्वरूपभूतः पूर्वोक्तशरीरत्रयस्यामी । एवं सति आग्नेयं
निरूप्य पवमानहविषामनिर्वपे अवयवरहितः केवल आत्मैव
स्यात् । अथ तानि हवींषि निरूप्य आग्नेयस्य निर्वपणो न क्रियेत

तदानीमात्मरहिताः केवला अवयवा एव स्युः । तस्मादाग्नेयेन सह पूर्वाणि चीणि हवींषि निरूप्याणि । तथा सति यज्ञस्य सावयवत्वं सात्मत्वञ्च सम्पद्यते ॥

अथानुनिर्वाणं हविर्विधत्ते । “उभयं वा एतस्तेन्द्रियं वीर्य-
माप्यते [७] योऽग्निमाधत्ते । ऐन्द्राग्नमेकादशकपालमनुनिर्वपेत् ।
आदित्यश्चरम् । इन्द्राग्नी वै देवानामयातयामानौ । ये एव
देवते अयातयाञ्चौ । ताभ्यामेवास्मा इन्द्रियं वीर्यमवहन्धे । आ-
दित्यो भवति । इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठति” इति ।
अग्निमादधानस्तेन्द्रियवीर्यस्य प्राप्ता भवितव्यम् । अतस्तत्सिद्ध्य-
र्थमिन्द्राग्निदेवताकं पुरोडाशमनुनिर्वपेत् । देवानां मध्ये इन्द्रा-
ग्न्योरगतसारत्वात् तत्प्रसादेनेन्द्रियवीर्यप्राप्तिर्भवति । अगत-
सारत्वञ्चानयोर्जटत्वादवगन्तव्यम् । जयस्व राजसूयप्रकरणे प-
द्यते । “देवा वा ओषधीष्वजिमयुः । ता इन्द्राग्नी उदजय-
ताम्” इति । आदित्यश्चरुनिर्वापेण भूम्यां प्रतितिष्ठति । भूमे-
रखण्डनीयत्वेनादितित्वात् ॥

अस्य चरोः सहकारिद्रव्यं घृतं विधत्ते । “धेनौ वा एतद्रेतः
[४] यदाज्यम् । अनडुहस्तण्डुलाः । मिथुनमेवावरन्धे । घृते
भवति । यज्ञस्यालूचान्तत्वात्” इति । आज्यस्य धेनुनिष्पाद्य-
त्वात्तद्रेतस्त्वम् । तण्डुलानाञ्चानडुहाकृष्टायां भूमौ निष्पाद्यत्वा-
त्तद्रेतस्त्वम् । अत उभयमेखने सति मिथुनं सम्पद्यते । तस्माच्चरु-
निष्पत्तये घृते तण्डुलाः प्रक्षेप्तव्याः । एतेन घृतेन यज्ञस्य अ-
लूचान्तत्वं सम्पद्यते । लूचो रुक्षः खेहरहितः परस्वः तदैपरी-

त्याद्यालूचः तादृशोऽन्तः समीपवर्त्ती द्रव्यविशेषो यज्ञस्य सो-
ऽयमलूचान्तस्तस्य भावोऽलूचान्तत्वं तत्सिद्धये घृतस्वीकारः ।
यदुक्तं सूत्रेण । “चतुर्धा करणकालस्यादित्यश्चरं ब्रह्मणे परि-
हरति तच्चत्वार आर्षेयाः प्राप्नन्ति ॥

तदिदं विधत्ते । “चत्वार आर्षेयाः प्राप्नन्ति । दिशामेव
ज्योतिषि जुहोति” इति । योऽयमादित्यश्चरः तस्यैतत् हवि-
र्वचतुर्धाकरणं नास्ति किन्तु ब्रह्मणो हस्ते सर्वं दत्त्वा चत्वार-
श्चत्विजः प्राप्नोयुः । तेषां श्रुताध्ययनसम्पन्नत्वावर्षेयत्वम् । अतए-
वान्वचाज्ञातम् । “आर्षेयो यः शुश्रुवान्” इति । चतुःसङ्ख्यासा-
म्येन दिशाश्चतसृणां सम्बन्धिनि ज्योतिषि जुतं भवति ॥

उक्तानां हविषां कालविशेषं विधत्ते । “पञ्चो वा एतानि
हवींषि । एष रुद्रः । यदग्निः [६] यत्सद्य एतानि हवींषि
निर्वपेत् । रुद्राय पशून्पि दध्यात् । अपशुर्यजमानः स्यात् ।
यज्ञानुनिर्वपेत् । अनवरुद्धा अस्य पञ्चवः स्युः । द्वादशसु रात्री-
ष्वनुनिर्वपेत् । संवत्सरप्रतिमा वै द्वादश रात्रयः । संवत्सरेष्वेवास्मै
रुद्रः शमयित्वा । पशून्वरुन्धे” इति । अत्रेदं विचिन्त्यते ।
यस्मिन् दिने अग्नय आहितास्तस्मिन् दिने किमेतानि हवींषि
निर्वपेत् किं वा नेति । तत्र निर्वापो न युक्तः । एतेषां हविषां
पशुसाधनत्वेन पशुरूपत्वात् । आहितस्य चाग्नेः क्रूरदेवत्वात्
तस्मै क्रूराय पशुसमर्पणप्रसङ्गात् यजमानोऽयपशुः स्यात् ।
अनिर्वापपक्षे तु पञ्चो न सम्पादिताः स्युः । अतो दोषद्वय-
परिहारायाधानादूर्ध्वं द्वादशसु रात्रीषु गतासु पश्चादूर्ध्वं

निर्वपेत् । द्वादशसंख्याया मासद्वारेण तासां संवत्सरसङ्कृत्तत्वादे-
तद्यजमानार्थं संवत्सरेणैवाग्निं ज्ञानं हत्वा पशून् प्राप्नोति ॥

तस्मिन्निर्वापे कश्चिद्विधेयं विधत्ते । “यदेकमेकमेतानि हवींषि
निर्वपेत् [७] यथा चीष्णावपनानि पूरयेत् । तादृक्तत् । न
प्रजननमुच्छिषेत् । एकं निरूप्य । उत्तरे समस्येत् । तृतीयमे-
वासौ लोकमुच्छिषति प्रजननाय । तं प्रजया पशुभिरनुप्र-
जायते । अथो यज्ञस्यैवैषाभिज्जान्तिः” इति । एतानि चीषि
पवमानहवींषि पृथक् पृथगेव निर्वपेदिति केषाञ्चिन्मन्त्रानां
पक्षः । तस्मिन् पक्षे यथा लोके चीषि वीजावापस्नानानि क्षे-
चाणि वीजैः पूरितानि भवन्ति, तथा लोकत्रयस्यापि त्रिभि-
र्हविर्भिः पूरितत्वाद्यजमानस्य स्नातक्येण प्रजोत्पत्तिस्थानं कि-
मपि नावञ्चियेत; तस्मात् प्रथममेकं हविः पृथक् निरूप्य द्विती-
यतृतीये हविषी सम्भूय निर्वपेत् । तथा सति निर्वापद्वयेन
लोकद्वयस्यैव पूरितत्वात् तृतीयो लोको यजमानस्य प्रजोत्पा-
दनायावशेषितो भवति । ततस्तं लोकमनु यजमानः प्रजापशु-
समृद्धो भवति । अपिच यत् तृतीयलोकावशेषणं एषा यज्ञस्यै-
वाभिज्जान्तिरभितीत्याप्तिः । प्रजापशुरूपस्य तत्फलस्य निष्प-
न्नत्वात् । यदुक्तं सूत्रकारेण “प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्ति ।
दक्षिणतो ब्रह्मा रथं रथचक्रं वा प्रवर्त्तयति यावच्चक्रं चिः परि-
वर्त्तते” इति ॥

तदेतद्विधत्ते । “रथचक्रं प्रवर्त्तयति । मनुष्यरथेनैव देवरथं
प्रत्यवरोहति” [८] इति । गार्हपत्यादाहवनीयं प्रत्यग्नेः प्रण-

यनकाण्डे रथचक्रस्य प्रवर्त्तनम् । अनेन मनुष्यरथप्रवर्त्तनेन नीयमानाग्न्यर्थं देवरथ एव प्रवर्त्तितो भवति ॥

अथ मीमांसामुखेन होमनिर्णयं करोति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । होतव्यमग्निहोत्रां न होतव्या इमिति । यद्यजुषा जुहुयात् । अथथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात् । यन्न जुहुयात् । अग्निः पराभवेत् । तृष्णीमेव होतव्यम् । यथापूर्वमाहुतीर्जुहोति । नाग्निः पराभवति” इति । नेयं नित्याग्निहोत्रविषया मीमांसा । तस्य पवमानेष्टिभ्य ऊर्द्धं प्रवर्त्तिष्यमाणत्वात् । किन्तु आधानाङ्गमेतत् किञ्चित्कर्म्म पूर्णाहुतेः प्राक् प्रवर्त्तमानत्वात् । पूर्णाहुत्यन्तमग्न्याधानमित्याश्रयायनेनोक्तम् । “अस्य आधानाङ्गस्याग्निहोत्रस्य मन्त्रेण होमे सति अथथापूर्वत्वं प्रसज्येत । तथा हि । अग्निहोत्रशब्देऽत्र नित्याग्निहोत्रधर्मानतिदिशति । नित्याग्निहोत्रे च सूर्या ज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति” । अयं अहनि पठितो होममन्त्रः सोऽत्र प्रसक्तः । अहन्वेव ह्ययमानत्वात् । प्रकृतिभूते त्वग्निहोत्रे रात्रावेवोपक्रमात् । ‘अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहा’ इति मन्त्रस्य रात्रिहोमाङ्गत्वात् । तेन मन्त्रेण प्रथममनुष्ठाय पश्चात् प्रातःकाले ‘सूर्या ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्ठानमित्येष क्रमः । इह त्वादवेव ‘सूर्या ज्योतिः’ इति मन्त्रेणानुष्ठानप्रकृतिवैलक्षण्यादथथापूर्वत्वम् । अहोमपक्षे तु आधानेनोत्पन्नोऽग्निराहाराभावात् पराभूतोभवेत् । अतो दोषद्वयं परिहर्तुं मन्त्रं परित्यज्य तृष्णीमेव होतव्यम् । तथा सति मन्त्रवैपरीत्याभावादथथापूर्वत्वदोषो न भवेत् । होमस्थानुष्ठितत्वादग्रेः

पराभवाऽपि न भवति । यदुक्तं सूत्रकारेण । “आग्नेयस्य दक्षिणा-
काले दक्षिणां ददात्यजं पूर्षपात्रमुपवर्षणं सार्वसूत्रम्” इति अ-
ग्नीध्रे उपवर्षणं ददाति, अश्वं ब्रह्मणेऽध्वर्यवे वाऽऽहवनीयदेशेऽन-
ङ्गाहमध्वर्यवेऽपरेण गार्हपत्यं धेनुं होत्रे वासो गावौ मिथुनौ
गावौ नवञ्च रथं ददाति । तानि साधारणानि सर्वेषामादा-
दशभ्यो ददातीत्युक्ताह “काममूर्ध्वं देयम् अपरिमितस्यावरुध्ये”
इति विज्ञायत ऊर्ध्वमादिष्टदक्षिणाभ्यो वदति “षड् देया द्वादश
देयाश्चतुर्विंशति देया इति ताविकल्प्यन्त” इति ॥

तदेतत् सर्वं क्रमेण विधत्ते । “अग्नीध्रे ददाति [८] अग्नि-
मुखानेवर्त्तन् प्रीणाति । उपवर्षणं ददाति । रूपाणामवरुध्ये ।
अश्वं ब्रह्मणे । इन्द्रियमेवावरुध्ये । धेनुं होत्रे । आग्निष एवा-
वरुध्ये । अनङ्गाहमध्वर्यवे । वज्रिर्वा अनङ्गान् । वज्रिरध्वर्युः
[१०] वज्रिनैव वज्रियञ्जस्यावरुध्ये । मिथुनौ गावौ ददाति ।
मिथुनस्यावरुध्ये । वासो ददाति । सर्वदेवत्यं वै वासः । सर्वा
एव देवताः प्रीणाति । आद्वादशभ्यो ददाति । द्वादशमासाः
संवत्सरः । संवत्सर एव प्रतिष्ठति । काममूर्ध्वं देयम् । अपरि-
मितस्यावरुध्ये” [११] इति । आग्नीध्रेण तत्तदृतावग्निरिथ्यमा-
नत्वात् तस्मै दत्तेन द्रव्येणाग्निसहितानामृत्नानां प्रीतिः । तस्मै
यद्देयमुपवर्षणं शिरसः पृष्ठस्य वा आधारभूतं तस्य कार्पास-
शाणोर्षादिमयैः शुक्लनीलपीतादिवर्णैः सर्वैः सूत्रैर्निष्पन्नत्वात्
तेन रूपाणां प्राप्तिः । अश्वस्य प्रजापतिचक्षुर्जन्यत्वात् तेनेन्द्रिय-
प्राप्तिः । दातव्याया धेनोः कामधेनुरूपत्वादाग्निषां प्राप्तिः ।

अनङ्गान् शकटं वहति । अग्निश्च द्रव्यं वहति । अध्वर्युरप्यनु-
ष्ठानं वहति । ततः समानत्वात् बलीवर्द्धरूपेणाध्वर्युरूपेण च
वह्निर्नैव यज्ञस्य वह्नियज्ञसम्बन्धिहविर्वाहनमग्निं प्राप्नोति ।
गोमिथुनेन मनुष्यमिथुनप्राप्तिः । वाससः सर्वदेवत्यत्वं दीक्षा-
प्रकरणे 'अग्रे स्त्रुषाधानम् । वायोर्वातपानम् । इत्यादिवाक्येन प्रति-
पादितम् । आद्वादशभ्यो गोभ्य इति शेषः । उक्तदक्षिणाभ्य ऊर्जं
षड् देया द्वादश देया इत्यादिशाखान्तरोक्तं बहुपदानुसारेण
स्वाभिमतं यावत्तावद्देयम् । तेनापरिमितफलप्राप्तिः । अत्र
मीमांसा एकादशाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“पवमानेष्टिहविषां तन्त्रं भेदोऽथ वादिमः ।

साध्यदेशाद्यभेदाच्च काम्ये भेदोऽक्तितोऽन्तिमः” ॥

आधानप्रकरणे पठ्यते । ‘अग्नये पवमानायाष्टाकपालं निर्व-
पेदग्नये पावकायाग्नये शुचये’ इति । तैरेतैर्हविर्भिः साध्यस्याग्ने-
रेकत्वाद्देशाद्यभेदाच्चाङ्गानां तन्त्रमिति प्राप्ते ब्रूमः । “यं काम-
येतोत्तरं वसीथान् अथान्त्याम्” इति तस्याग्नये पवमानाय
निरूप्याय “पावकाय शुचये चोत्तरे हविषी समानवर्हिषी
निर्वपेद्” इति वचनात् काम्यप्रयोगे प्रथमस्य हविषोऽङ्गभेद
उत्तरयोस्तन्त्रम् । नित्यप्रयोगे तु चयाणां तन्त्रम् । द्वादशा-
ध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

“एका देया समुच्चैयं विकल्पं वाद्य आनतेः ।

सौख्यभ्यादन्तिमो नैरपेक्षात् सङ्ख्यानतरादपि” ॥

आधाने श्रूयते । “एका देया षड् देया द्वादश देया इ-

त्यादि” । तत्र सोमक्रयन्यायेनानतेः सौख्यत्वात् समुच्चय इति चेत् नैवम् । सङ्ख्यानां ग्रीष्मादिवत् परस्परनैरपेक्षावगमात् । समुच्चये तु श्रूयमाणाभिः सङ्ख्याभिः सङ्ख्यान्तरस्य दुर्वारत्वाच्च । तस्मादिकल्पः ।

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण-
यजुर्ग्राह्ये आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे हविर्विशेषा दक्षिणासोक्ताः । अथ सप्तमे आधानमन्त्रा उच्यन्ते । तत्रादौ गार्हपत्यविषयं मन्त्रमाह । “घर्भः शिरस्त-
दयमग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । हृदिस्तोकाय तनयाय यच्छ” इति । घर्भो दीप्तिर्वासा, स च घर्भोऽग्निः शरीरस्य शिरस्त्वानीयः । तच्च शिरः अयं पुरोवर्त्ती गार्हपत्योऽग्निः, तादृश हे गार्हपत्याग्ने त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह “सम्प्रियो भुवत्” सम्यक् प्रीतियुक्तो भव । ततोऽस्मदपत्याय तदीयाप-
त्याय च “हृदिर्यच्छ” तेजो देहि ॥

अथान्वाहार्यपचनविषयं मन्त्रमाह । “वातः प्राणस्तदय-
मग्निः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवत् । स्तदितं तोकाय तनयाय पितुं पच” इति । योऽयमग्निसखो वायुः सोऽग्नेः प्राणः तत् प्राण-
रूपं अयमाधीयमानोऽन्वाहार्यपचनोऽग्निः । हे अन्वाहार्यपचन त्वमस्मदीयैः पशुभिः सह सम्प्रियो भव । अस्मत्पुत्राय तत्-
पुत्राय च “स्तदितं” स्तादुयुक्तं “पितुम्” अन्नं “पच” पक्वं कुरु ॥

अथाहवनीयदेशं प्रति गमनमन्वमाह । “प्राचीमनुप्रदिशं
प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो
विभाहि । ऊर्जको धेहि द्विपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने त्वं
“विद्वान्” मार्गं जानन् “प्राचीं प्रदिशमनु” प्रागाख्यां प्रकृष्टां
दिशमनुलक्ष्य “प्रेहि” प्रकर्षेण गच्छ । गत्वा चेहायतने प्रथ-
ममाहितस्य गार्हपत्यस्याग्नेः पुरो “अग्निः” पूर्वदिग्भर्त्ता वक्रि-
र्भव । ततो “दीद्यावः” प्रकाशमानः “विश्वा आशाः” सर्वादिशो
“विभाहि” विभ्रेषेण प्रकाशमानोऽस्मदीयाद्य “द्विपदे” मनुष्याद्य
“चतुष्पदे” पशवे च ऊर्जं धेहि देहि अक्षरसं सम्पादय ।

अथाहवनीयविषयं मन्वमाह । “अर्कश्चक्षुस्तदसौ सूर्यस्त-
दद्यमग्निः । समिप्यः पशुभिर्भुवत् । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्चः शुक्रां
तनूः । शुक्रं ज्योतिरजस्तम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्नि-
नाग्ने ब्रह्मणा” इति । “अर्कः” अर्चमानो मण्डलात्मा वक्रिऋरी-
रस्तु चक्षुःस्थानीयः तच्चक्षुःस्वरूपं असौ दिवि दृश्यमानः सूर्य-
रूपः स सूर्यः “अद्यम्” आधीयमान आहवनीयोऽग्निः । हे आ-
हवनीय अस्मदीयैः पशुभिः समिप्यो भव । हे “शुक्रं” दीप्यमा-
नाहवनीय “ते” त्वदीयं यत् “शुक्रं वर्चः” वहिःप्रसृतं दीप्तिरूपं
तेजः या च “शुक्रा तनूः” ज्वालारूपं शरीरं यदपि “अजस्रं
शुक्रं ज्योतिः” सर्व्वदा वर्त्तमानो भारूपशरीरगतप्रकाशः “तेन”
सर्व्वेण “मे दीदिहि” मां प्रकाशय । हे अग्ने ब्रह्मणा परिवृढेन
“अर्कश्चक्षुर्” इति मन्त्रेण तेन पूर्व्वोक्तगुणयुक्तेन अग्निना आह-
वनीयरूपेण त्वामिहादधे ॥

अथाहितस्याग्नेरभिमन्त्रणमन्त्रमाह । “आनग्ने व्यानग्ने सर्व-
मायुर्व्यानग्ने” इति । अयमग्निः “आनग्ने” उदराग्निरूपेण भोक्तृ-
शरीरं व्याप्तवान् । तथा “व्यानग्ने” विविधं भोग्यजातं व्याप्तवान् ।
तथा “सर्वमायुर्व्यानग्ने” अपमृत्युपरिहारेण स सम्पूर्णमायुः
सम्पादितवान् ॥

कल्पः । अथ यजमानः शिवा जपति । “ये ते अग्ने शिवे
तनुवौ । विराट् च खराट् च । ते मा विघ्नतां ते मा जिन्वताम्
[२] ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । सचाट् चाभिभूस्व । ते मा विघ्नतां
ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । विभूस्व परिभूस्व ।
ते मा विघ्नतां ते मा जिन्वताम् । ये ते अग्ने शिवे तनुवौ । प्रभ्वी
च प्रभूतिस्व । ते मा विघ्नतां ते मा जिन्वताम् । यास्ते अग्ने
शिवास्तनुवः । ताभिस्त्वा दधे” इति । विराडादिभिः प्रभूति-
पर्यन्तैरष्टाभिः शब्दैरुक्ता अग्नेः शिवाः शान्तास्तनुवः । हे अग्ने
ते त्वदीये विराट् खराडाख्ये ये शान्ते तनू ते उभे मां प्रविश्या
प्रीणयताम् । एवमुत्तरचापि । विविधं राजत इति विराट् ।
स्वयमेव राजत इति खराट् । सम्यगाजत इति सचाट् । वैरि-
णोऽभिभवतीत्यभिभूः । विशिष्टेन रूपेण भवतीति विभूः ।
परितो भवतीति परिभूः । आज्ञास्त्रक्षणत्वेन प्रभुत्वेन युक्ता
प्रभ्वी । प्रलुष्टेनैश्वर्य्येणोपेता प्रभूतिः । हे अग्ने या एतास्त्व-
दीयाः शिवास्तनुवः ताभिर्युक्तं त्वामिहा दधे ॥

कल्पः । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं गच्छ” इति यज-
मानो देव्याय प्रहिणोतीति । घोरतनवः क्षुत्तृष्णादिरूपाः ॥

तथा चारण्यकाण्डे समाप्तातम् । यास्ते अग्ने घोरास्तनुवः
क्षुच दृष्येत्यादि । ताभिर्घोराभिस्तनुभिरमुं ब्रह्मं गच्छ प्रा-
प्नुहि ॥

इति सायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छण्ड-
बज्रब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमोऽनुवाकः ।

आधानमन्त्राः सप्तमेऽभिहिताः । अष्टमे तद्ब्राह्मणमुच्यते ।
तच्च चीनाधानमन्त्रान् विनियुक्ते । “इमे वा एते लोका अ-
ग्नयः । ते यद्व्यावृत्ता आधीयेरन् । शोचयेयुर्यजमानम् ।
घर्म्मः शिर इति गार्हपत्यमादधाति । वातः प्राण इत्यम्वा-
हार्यपचनम् । अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । तेनैवैनाद्यावर्त्तयति ।
तथा न शोचयन्ति यजमानम्” इति । एते चयोऽग्नयः जित्व-
साम्यादिमे चयो लोका भवन्ति । ते यदि परस्परमव्यावृ-
त्ताः समुदिता आधीयेरन् तदा दाहाधिक्येन यजमानं स-
न्नापयेयुः । अतः त्रिभिर्मन्त्रैः पृथगादध्यात् । तेन व्यावृत्ताः
सन्तः तापाधिक्याभावाद्यजमानं नैव सन्नापयन्ति ॥

अथाधानकाले सामगानं विधत्ते । “रथन्तरमभिगायति
गार्हपत्य आधीममाने । रथन्तरो वा अयं लोकः [१] अ-
स्मिन्नेवैनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते । वामदेव्यमभिगायत उन्नि-
यमाणे । अन्तरिक्षं वै वामदेव्यम् । अन्तरिक्ष एवैनं प्रतिष्ठित-
माधत्ते । अथो शान्तिर्वै वामदेव्यम् । शान्तमेवैनं पश्यन्मुहुरते ।

वृहद्भिर्वायत आहवनीय आधीयमाने । वार्हतो वा असौ
 लोकः । अमुन्निवेनं लोके प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । ‘अभित्वा
 भूर नो नुम’ इत्यस्यासृच्युत्पन्नं रथन्तरम् । ‘कथानसिच आभू-
 वद्’ इत्यस्यासृच्युत्पन्नं वामदेवम् । ‘त्वामिद्धि इवामहे’ इत्यस्या-
 सृच्युत्पन्नं वृहत् । रथन्तरादीनां भूरादिलोकभोगहेतुत्वात्त-
 लोकरूपत्वम् । अत एतेषां गाने सति तत्तल्लोकेऽग्निः प्रतिष्ठितो
 भवति । अपि च वामदेवस्य उपद्रवशान्तिकरत्वात् पशुप्राप्तिहे-
 तुत्वाच्च एनमुद्भिचक्राण्यमग्निं शान्तं पशुपाधनञ्च जलोद्धरति ॥

पुनरपि ब्राह्मण्यं विधत्ते । “प्रजापतिरग्निमश्नुत [२]
 सोऽश्वेवारो भूत्वा पराङ्मैत् । तं वारवन्तीयेनावारयत । तद्वा-
 रवन्तीयस्य वारवन्तीयत्वम् । श्वैतेष श्वेती अकुहत् । तच्छ्वैतस्य
 श्वैतत्वम् । चक्षारवन्तीयमभिगाधत्ते । वारयित्वेनं प्रतिष्ठित-
 माधत्ते । श्वैतेन श्वेतीकुहते” इति । यः प्रजापतिना सहोऽग्निः
 स वारोऽश्वो भूत्वा पुनरावृत्तिरक्षितः पश्चाद्यवमकरोत् । यो
 हस्तद्वयेन खस्त्रिणं गृह्णित्वा त्रिषाञ्जिवारशीयः स वारः, तं
 प्रारमभ्यं पश्चाद्यमानं वारवन्तीयेन वाक्वा प्रजापतिर्निवारया-
 मास । ‘अभं नत्वा वारवन्तम्’ इत्यस्यासृच्युत्पन्नं वारवन्तीयं
 निवारणहेतुत्वात्तस्य वारवन्तीयं नाम सम्पन्नम् । निवारित-
 अभ्यं श्वैतवाक्वा श्वेतीकृतवान् स्वाधीनीकृतवान्नित्यर्थः । ‘अभि-
 प्रवः सुराधवम्’ इत्यस्यासृच्युत्पन्नं श्वैतम् । स्वाधीनकरणहेतुत्वा-
 त्तस्य श्वैतनाम सम्पन्नम् । अतो वारवन्तीयवाक्वा पश्चाद्यनं नि-
 वार्य प्रतिष्ठितमग्निमाधाच्च श्वैतगानेनाग्निं स्वाधीनं करोति ॥

आभाणमन्त्रे श्रिरःशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “घर्मः श्रिर इति नार्हपत्यमादधाति । सशरीर्षाणमेवैनमाधत्ते [३] उपैन-मुत्तरो यज्ञो नमति” इति । अग्नेः श्रिरःसहितले सति न्यून-त्वाभावादुत्तरो दर्शपूर्णमाससोमादिरेनं प्राप्नोति ॥

सम्प्रियशब्दतात्पर्यं दर्शयति । “रद्वो वा एषः । यदग्निः । स आधीयमान ईश्वरो यजमानस्य पशून् हिंसितोः । सम्प्रियः पशुभिर्भुवदित्याह । पशुभिरेवैनं सम्प्रियं करोति । पशूना-महिंसायै” इति । आधीयमानस्याग्नेः क्रूरत्वेन पशून् हिंसितुं समर्थत्वादहिंसार्थं पशुभिः सह सम्प्रीतिं मन्त्रेण करोति ॥

यच्छेति पदस्याशीरर्थं दर्शयति । “ऊर्दिस्तोकाय तनयाय यच्छेत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते” इति ॥

प्राणशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “वातः प्राण इत्यन्वाचार्य-वचनम् [४] सप्राणमेवैनमाधत्ते” इति ॥

स्वदितं पितुंशब्दस्योक्तात्पर्यं दर्शयति । “स्वदितं तोकाय तनयाय पितुं पचेत्याह । अश्वमेवासौ स्वदयति” इति ॥

प्राचीं प्रेक्षीति पदद्वयस्य तात्पर्यं दर्शयति । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेक्षि विद्वानित्याह । विभक्तिरेवैनयोः सा । अथो ना-नावीर्यावेवैनौ कुरुते” इति । येषं प्राच्यां दिशि गतिरश्वमेव “एनयोः” आहवनीयनार्हपत्ययोर्विभागः । अपि च विभागे सति पूर्वोक्तरीत्या द्वयोः पृथक्त्वमर्थं भवति ॥

धेहीति पदस्याशीरर्थत्वं दर्शयति । “ऊर्ज्ज्जो धेहि दिपदे चतुष्पद इत्याह । आग्निषमेवैतामाशास्ते” इति ॥

अर्कशब्दस्य तात्पर्यं दर्शयति । “अर्कश्चक्षुरित्याहवनीयम् । अर्को वै देवानामन्नम् [५] अन्नमेवावरुन्धे” इति । अर्चनीय-
त्वव्युत्पत्त्या देवानामन्नकारित्वादन्नप्राप्तिः ॥

दीदिहिशब्दस्य समिन्धनार्थत्वं दर्शयति । “तेन मे दीदि-
हीत्याह । समिन्ध एवैनम्” इति ॥

पूर्वपक्षहेतुत्वेन मन्त्रस्य किञ्चिदिन्नियोगं दर्शयति । “आ-
गन्ने ध्यानञ्च इति चिरदिङ्गयति । अय इमे लोकाः । एष्वेवैनं
लोकेषु प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । हस्ते धृतस्याग्नेस्त्रिवारमूर्द्ध-
चलनेन लोकत्रयप्रतिष्ठा ॥

तमेतं दूषयित्वा विनियोगान्तरं दर्शयति । “तत्तथा न
कार्यम् । वीक्षितमप्रतिष्ठितमादधीत । उद्धृत्यैवाधायामिम-
न्धः । अवीक्षितमेवैनं प्रतिष्ठितमाधत्ते” इति । चिरूर्द्धचल-
नेन वीक्षितं विविधं चाखितमप्रतिष्ठितमग्निमाहितवान् भ-
वेत् । तस्मात् तथोर्द्धचलनं न कार्यम्, किन्तु हस्ते सह्यदुद्ध-
ृत्यैवायतने तमग्निमाधाय पश्चात् सोऽग्निरनेन मन्त्रेण मन्त्र-
णीयः । तथा सति विविधचलनरहितं स्थिरत्वेन प्रतिष्ठितम-
ग्निमाहितवान् भवति ॥

विराडादिशब्दानां तात्पर्यं दर्शयति । “विराट् च ख-
राट् च यास्ते अग्ने शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वादध इत्याह । एता
वा अग्नेः शिवास्तनुवः । ताभिरेवैनं समर्द्धयति” इति ॥

मन्त्रान्तरं विनियुक्ते । “यास्ते अग्ने घोरास्तनुवस्ताभिरमुं
गच्छेति ब्रूयाद्यं द्विधात् । ताभिरेवैनं पराभावयति” [६]

इति । यं पुरुषमसौ यजमानो दिव्यात् तं प्रत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् ।
तथा सति ताभिरेव घोरभिस्तनुभिरेनं देशं विनाशयति ।
अथ मीमांसादशमाध्यायस्याष्टमपादे चिन्तितम् ।

“उन्नेयो ब्रह्मसामस्य निषेधो विहितस्तुतिः ।

विकल्पितो वा शून्योऽपि वपोत्खेद इव स्तुतिः ॥

विध्यनन्वयतः स्तोत्रं ब्रह्मोद्गाता तथा सति ।

विषयैक्यादिकल्पोऽत्र षोडशीयद्वयतः ॥

आधाने वामदेव्यादिसाक्षां गानानि विहितानि । आधान
एवेदमपरमाश्चायते । ‘उपवीता वा एतस्याग्नयो भवन्ति य-
स्याग्न्याधेये ब्रह्मा सामानि गायति’ इति । उपब्रह्मः सामीप्यं
ब्रूते । वीता विगताः कालविलम्बमन्तरेण परित्यक्ता इत्यर्थः ।
अनया निन्दया ब्रह्मणः सामगाननिषेध उक्तीयते । स नि-
षेध उद्गादविहितं वामदेव्यादि सामगानं स्तौति । ननु ब्रह्म-
णः सामगानमप्रसक्तमतस्तन्निषेधोऽत्यन्तमसम्भावितत्वाच्छ्रवि-
षाणवच्छून्यः, न हि बन्ध्यापुत्रो वा तदधो वा सम्भावयितुं
शक्यते, तथा सति तादृशनिषेधो न कथं स्तुतिरिति चेत् । वपो-
त्खेदवदिति ब्रूमः । तथा हि । स आत्मनो वषामुदखिददित्य-
नेनात्यन्तासम्भावितार्थेन यथा प्राजापत्यद्वपरस्याजस्य विधिः
स्तूयते तददिति प्राप्ते ब्रूमः । नेदं वामदेव्यादि साम विधीनां
स्तोत्रं भवितुमर्हति । विधीनामनेकत्वेन स्वस्वसन्निधिपठितैर-
र्थवादैर्निराकाङ्क्षत्वेन च तदन्वयायोगात् । का तर्ह्यस्य वाक्यस्य
गतिरिति चेत् । उच्यते । ब्रह्मब्रह्मोऽत्र विप्रलजातिद्वारेणोद्गा-

‘तारं ब्रूते । यस्तु च गानं प्रसक्तं तस्मिन्निवेधे सति विधिनिषे-
धाभ्यामेकविषयाभ्यामुद्गातुर्गानं विकल्पते । मीमांसा एका-
दशाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

“प्रतिकर्मा पृथक् कार्यमाधानं यदि वा सक्तम् ।

अन्यां तावत् पृथक्मेवं स्रकास्तत्त्वसमन्वतः” ॥

वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीतेति विहितमाधानं प्रयाजा-
द्यङ्गवत् प्रतिकर्मा पृथक् कार्यमिति चेत्, मैवम् । आधानस्य
स्वातन्त्र्येण वसन्तादिकास्ते विहिते तत्तत्कर्मकास्तेषु पृथगनुष्ठा-
नायोगात् । स्रकास्तेऽनुष्ठितस्य सर्वकर्मणि सम्बन्धः समानः ।
न च प्रकरणेनाविशेषो नियन्तुं शक्यः । आधानस्यानारम्भाधी-
नत्वात् । ‘आहवनीये जुहोति’ इत्यादिवाक्येन तैष्टिकपाशुक-
सौमिकदार्वािकहोमेषु उपयोगः साधारणः प्रतिपाद्यते । तस्मात्
तत्त्वज्ञानमुद्देशम् । यद्यप्याधानं नेष्ट्यादिकर्मणां साक्षादङ्गं तथापि
पृथक्फलाभावादाहवनीयादिद्वारा कर्मापकारित्वाच्चाङ्गत्वम-
भ्युपेत्येयञ्चिन्ता ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छान्द-
यजुर्ब्राह्मणे आसक्त्याख्ये प्रथमप्रपाठके अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे आधानमन्त्रव्याख्यानमुक्तम् । अथ नवमे ब्रह्मौदन-
मुच्यते । तत्रादौ तावद्ब्रह्मौदनात् पराचीनमाधानात् प्राची-

नमाधानात् प्राचीनमग्निमन्यनमुच्यते । यदुक्तं सूत्रकारेण ।
“ब्राह्मोदनिकाङ्गसापोऽद्य तस्मिन् ब्रमीगर्भादग्निमन्यन्ति” इति॥

तदिदं विधत्ते । “ब्रमीगर्भादग्निं मन्यति । एषां वा अग्ने-
र्यज्ञिया तनूः । तामेवासौ जनयति” इति । आधानदिनात्
पूर्वेद्युर्ब्रह्मोदनं पक्वाऽपरेद्युर्दद्यात् पूर्वं तस्माद्ब्राह्मोदनि-
कादग्नेर्भसापोऽद्य तस्मिन् स्थाने ब्रमीवृक्षस्य गर्भगतेनाश्वत्थेन
निष्पादितामरणिमवस्थाप्याग्निं मन्येत् । तस्माच्छ्रमीगर्भादु-
त्पन्नायाः अग्नेस्तनूरेषा यज्ञार्हा अतस्तामेव जनयति ॥

अथ ब्रह्मोदनं विधत्ते । “अदितिः पुत्रकामा । साध्येभ्यो
देवेभ्यो ब्रह्मोदनमपचत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् ।
सा रेतोऽधत्त । तस्यै धाता चार्यमा चाजायेताम् । सा द्वि-
तीयमपचत् [१] ॥ तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा
रेतोऽधत्त । तस्यै मित्रश्च वह्णश्चाजायेताम् । सा तृतीयमप-
चत् । तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त ।
तस्या अश्वश्च भगश्चाजायेताम् । सा चतुर्थमपचत् [२] ॥
तस्या उच्छेषणमददुः । तत्प्राश्नात् । सा रेतोऽधत्त । तस्या
इन्द्रश्च विवश्वाश्चाजायेताम् । ब्रह्मोदनं पचति । रेत एव तद-
धाति” इति । ब्रह्माणं देवमुद्दिश्य होमार्थं ब्राह्मणानामृत्विजां
प्राश्नार्थञ्च पच्यमान ओदनो ब्रह्मोदनः । तं कदाचिददि-
तिर्देवी पुत्रकामा सती साध्येभ्यो देवेभ्य उत्पादनीयधात्रा-
दिदेवाद्यर्थमपचत् । तदानीमृत्विजो होमं प्राश्नन्स कृत्वा
ब्रह्मोदनं तस्या अदितये प्रायच्छन् । सा च तदुच्छेषणं

प्राञ्च गर्भमाधत्त । तस्माद्गर्भाद् दादन्नादित्यानामादिभूतौ
धाताचार्यमाप्तेत्युभौ अजायेताम् । एवमुत्तरेषु चिच्चपि पर्या-
येषु योज्यम् । तस्मादाधिसुम्रंष्टौदनं पचेत् । तेन पुत्रोत्पा-
दकं रेत एव दधाति ॥

अलिजां प्राञ्चनं विधत्ते । “प्राञ्चन्ति प्राञ्चणा ओदनम्” इति ॥

तस्मात् प्राञ्चनात् पूर्वं समिदाधानं विधत्ते । “यदाज्यमु-
च्छिष्यते । तेन समिधोऽभ्यज्यादधाति । उच्छेषणादा अदितौ
रेतोऽधत्त [३] ॥ उच्छेषणादेव तद्रेतोधत्त” इति । सोम-
श्रिष्टं समिधं जनसाधनामाज्यंतेनाभ्यक्ताः ।

समिधः प्रशंसति । “अस्त्रि वा एतत् । यत्समिधः । एत-
द्रेतः । यदाज्यम् । यदाज्येन समिधोऽभ्यज्यादधाति । अस्थ्येव
तद्रेतसि दधाति” इति । काठिन्यवाम्यात् समिधमस्त्रि-
त्वम् ।

समिधश्चां विधत्ते । “तिस्र आदधाति मिथुनत्वाच्च” इति ।
सपुत्रयोर्मातापित्रोर्मिथुनरूपयोस्त्रित्वसाम्यम् । अतएवान्वजा-
जातम् । माता पिता पुत्रस्तदेव तस्मिथुबम्” इति ।

प्रादेशामिनयेन समिधां परिमाणं विधत्ते । “इयती-
र्भवन्ति । प्रजापतिना यज्ञमुखेन सन्विताः [४] ॥ इयतीर्भव-
न्ति । यज्ञपुरुषा सन्विताः । इयतीर्भवन्ति । इतावदै पुरुषे
वीर्यम् । वीर्यसन्विताः” इति । इयत्यः प्रादेशपरिमिताः ।
प्रजापत्यवतारस्य यज्ञपुरुषस्य मुखं मूर्द्ध्निस्थानमारभ्य चिवुक-
पर्यन्तं प्रादेशपरिमितं भवति । अतस्तत्पुरुषत्वम् । यज्ञपुरुषः

पर्यावयवविशेषः पवित्ररूपः । तस्य च प्रादेशपरिमाणं तन्मन्त्रे
समाख्यातम् । “चिद्वृत्त्याग्ने इर्म इषान् प्रादेश सञ्चित” इति ।
अतो यज्ञपर्वणा तुल्यत्वम् । किञ्च पुरुषविशेषे * चक्षुःश्रोत्रा-
दिज्ञानेन्द्रियसामर्थ्यं प्रादेशपरिमिते मुखे वर्तते । अतस्तेन
वीर्येण तुल्यत्वम् ॥

तावदाद्य समिधां शुष्कत्वं वारचितुं विधत्ते । “आर्द्रा
भवन्ति आर्द्रमिव हि रेतः सिञ्चत” इति । इवञ्च इव-
कारार्थः ।

समिधां वृक्षविशेषं विधत्ते । “चिचिचिस्थान्यत्यादधाति ।
चिचमेव भवति” इति । अन्त्ययामोऽन्त्यचिचक इत्युच्यते ।
योऽन्त्यो यामादेशिक्रीभूतस्तदोयाः समिध आदध्यात् । तेन
विचिचमेवैश्वर्यं भवति ॥

समिदाधानार्थान् ऋग्विशेषान् विधत्ते । “घृतवतीभि-
रादधाति [५] ॥ एतदा अग्नेः प्रियं धाम । बहुतम् । प्रिये-
ष्वैवेनं धाया समर्द्धयति । अथो तेजसा” इति । घृतशब्दो
आसृष्टु स्थिता घृतवत्यः । घृतैर्बोधयतातिथिमित्येवं घृतशब्द-
स्याच श्रूयते । घृतेन आसाभिष्टुद्धेरग्रेर्घृतप्रिचवलम् । अत-
स्तेन घृतयुक्तेन मन्त्रेण समिध आदधानः प्रियेण स्थानेन
समृद्धो भवति । अपि च तेजसा समृद्धो भवति ॥

अधिकारिभेदादुग्न्यवसां विधत्ते । “गायत्रीभिर्ग्राह्य-

* पुरुषश्चरोरे इति A पुस्तकपाठः ।

स्वाध्यात् । गायत्रीकृन्दा वै ब्राह्मणः । स्वस्य कृन्दसः प्रत्ययनस्वाय । त्रिष्टुभभीराजन्यस्य । त्रिष्टुप्कृन्दा वै राजन्यः । स्वस्य कृन्दसः प्रत्ययनस्वाय [६] ॥ जगतीभिर्वैश्वस्य । जगतीकृन्दा वै वैश्वः । स्वस्य कृन्दसः प्रत्ययनस्वाय” इति । समिधाग्निं “दुवस्यते”त्याद्या गायत्र्यः । “समिध्यमानः प्रथमोऽनु धर्म्मा” इत्याद्या त्रिष्टुभः । त्वामग्ने समिधानमित्याद्या जगत्यः । एता-
स्योपरितनप्रपाठके आस्त्रायन्ते । गायत्रीब्राह्मणयोरेकमुख-
त्वसम्बन्धः । अतः स्वकीयस्यैव गायत्रीकृन्दसः प्रत्ययनस्वाय
पुनः प्राप्तये गायत्रीभिर्ब्राह्मणस्यादध्यात् । एवमुत्तरयोर्वाक्य-
स्योर्थोऽयम् ।

समिद्धस्य ब्राह्मोदनिकाम्नेसिरावस्थानं विधत्ते । “तः
संवत्सरं नोपायेत् । संवत्सरः हि रेतो हितं वर्द्धते” इति ।
यस्मात्सोके गर्भाश्रये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्माद-
ग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरक्षेत् । यदुक्तं सूत्रका-
रेण । “यद्येनः संवत्सरान्याधेयं नोपनमेद्* ब्राह्मोदनं पक्त्वा
समिमाधाथ यदैवेनमुपनमेदधीत” इति ॥

तदिदं विधत्ते । “यद्येनः संवत्सरे नोपनमेत् । समिधः
पुनरादध्यात् । रेत एव तद्धितं वर्द्धमानमेति” इति । केना-
पि द्रव्यराहित्यादिना निमित्तेनास्य यजमानस्याग्न्याधेय-
प्राप्तिर्यदि न स्यात्तदा संवत्सरगोपिते तस्मिन् ब्राह्मोदनिके-

* A नोपनोपनमेद् ।

ऽग्नौ समिधं आधाद्य तस्मिद्धिपर्यन्तं गोपायेत् । तेन गर्भाशये स्थापितं रेतः संवत्सरं वर्द्धते । तस्मादग्निरूपस्य गर्भस्य वृद्धये संवत्सरमभिरचेत् तेन गर्भाशये स्थापितं वर्द्धमानं रेतः प्राप्नोति ।

ब्राह्मोदनिकस्य रक्षणकर्त्तुर्नियमं विधत्ते । “न मा१५-मश्रीयात् । न स्त्रियमुपेयात्” [७] इति ॥

व्यतिरेकमुखेन नियमं प्रशंसति । “यन्मा१५मश्रीयात् । यत्स्त्रियमुपेयात् । निर्वीर्यः स्यात् । नैनमग्निरूपममेत्” इति । अन्यथाधेयं न प्राप्नुयादित्यर्थः ।

आधानदिनात् पूर्वदिने पुनर्ब्रह्मोदनं विधत्ते । “अथा-धास्यमानो ब्रह्मोदनं पचति । आदित्या वा इत उत्तमाः सुवर्गं लोकमायन् । ते वा इतोयन्तं प्रतिनुदन्ते । एते खलु वावादित्याः । यद्वाङ्मणाः । तैरेव सत्त्वं गच्छन्ति [८] ॥ नैनं प्रतिनुदन्ते” इति । पुरा कदाचिदादित्या इतो भूलोकादुद्गततमाः स्वर्गं प्राप्ताः । तेचान्यं पुरुषमितः स्वर्गं गच्छन्तं प्रतिबभ्रन्ति । भूलोकवर्त्तिताद् ब्राह्मणा एवादितिसम्बन्धादादित्याः । अनेन ब्रह्मोदनेन तुष्टैस्त्रैर्ब्राह्मणैरादित्यैः सह स्वर्गं प्राप्तौ सस्यतत्वं गच्छन्ति । तत एनं न प्रतिबभ्रन्ति ।

तस्य ब्राह्मोदनिकाग्नेः समिन्धनं तस्मिन्नरणिप्रतापनञ्च विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कावः । अग्निः कार्यः । यो ऽसौ प्रजां पशून् प्रजनयतीति । ब्रह्मैस्ता१५ राजिमग्निमिन्धीत । तस्मिन्नुपयुषमरणी निवृपेत् । यथर्षभाय वाशितान्याविष्का-

यति । तादृगेव तत्” इति । आधातव्यो योऽग्निरस्मा आ-
 दित्ताग्नये प्रजां पशूँश्च सन्पादयति सोऽग्निः क कार्यः कुच
 सन्पादनीय इति ब्रह्मवादिनां प्रश्नः । तस्मै तदुत्तरम् । तस्यां
 रात्रौ निरन्तरं तस्मिन् काष्ठलेग्नैरग्निं समिध तस्मिन् समिद्धे
 ऽग्न्यावुषःकालसमीपे मन्यनसाधनमरणिद्वयां निवृत्ते निः-
 श्लेषेण तपेत् । तेन स ब्राह्मोदनिकोऽग्निररण्योः प्रविशति ।
 यथा लोके कस्यैचिद्दृषभाय प्रियाणि वाञ्छितानि किञ्चित्ता-
 दिशब्दजातानि तदागमनाय विशेषेण सन्पादयति । तदरणी-
 प्रतापनं तादृगेव इति द्रष्टव्यम् ।

अथ देशविशेषे मन्यनं विधत्ते । “अपोदृक्ष्यभस्माग्निं स-
 न्यति [८] ॥ सैव वाग्नेः सन्ततिः” इति । ब्राह्मोदनिकाग्नि-
 सन्निभस्यान्यपोदृक्ष्य निःसार्य तस्मिन् स्थाने तत्ताभ्यामरणी-
 भ्यामग्निं मन्येत् । तस्मिन् स्थाने येयं मन्यनक्रिया सैव ब्रह्मो-
 दनिकस्याग्रेरुत्पत्त्यमानेनाग्निना सह सा सन्ततिः । तथा
 विच्छेदाभावः ॥

मथितस्याग्नेर्गार्हपत्याधानार्थमुद्धरणं विधत्ते । “तं मन्वि-
 ता प्राक्षमुद्धरति । संवत्सरमेव तद्वेतो हितं प्रजनयति” इति ।
 अरणावुत्पत्त्यं मथितमग्निं कस्मिंश्चित्वाचे प्राक्षमुद्धरति । न
 तु प्रत्यक्षम् । यथा लोके संवत्सरं गर्भे धत्ते रेतोऽन्ते प्रजन-
 यति तद्वदेतद्भवति ।

ब्राह्मोदनिकेऽग्नौ गायत्र्यादिभिर्यः समिदाधानविधौ विधि-
 रक्तसमेव पञ्चान्तरविधानाथ पुनः प्रामृशति । “अनाहित-

सामिधिरित्याहुः । यः समिधोभ्याधायाग्निमाधत्ते इति ।
ताः संवत्सरे पुरसादादध्यात् । संवत्सरादेवैनमवदध्याधत्ते”
इति । समिदाधानाभावे कृतमप्याधानमकृतमेव सादित्य-
भिज्ञा आहुः । तस्यादाधानात् पुरसात् संवत्सरपरिमिते
काले समिदाधानं मुख्यः पक्षः ।

तमेतं मुख्यं पञ्चमनूय तदसम्भवेन कल्पं विधत्ते । “यदि
संवत्सरे नादध्यात् । द्वादश्यां पुरसादादध्यात् । संवत्सरप्रतिमा
वै द्वादशरात्रयः । संवत्सरमेवास्याहिता भवन्ति” इति । आ-
धानदिनमारभ्याधत्तनतिथिगणनायां या द्वादशसङ्ख्यापूरणी-
तिथिः तस्यां ताः समिधः आदध्यात् । द्वादशानां रात्रीणां
मासस्यानीयत्वेन मिलित्वा संवत्सरसादृश्यम् ॥

पुनरप्यसम्भवेऽनुकल्पान्तरं विधत्ते । “यदि द्वादश्यां ना-
दध्यात् । अहे पुरसादादध्यात् । आहिता एवास्य भवन्ति”
[१०] इति । पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
चतुर्भाष्ये आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे ब्राह्मीदनोऽभिहितः । अथ दशमे पञ्चान्याधान-
मभिधीयते । पूर्वं पञ्चमेऽनुवाके यज्ञेधाग्निराधीयते इत्यग्नि-
चयाधानपक्ष एवाभिहितः । इह तु पञ्चान्याधानं विधातुमु-
पाख्यानमाह । “प्रजापतिः प्रजा असृजत । स रिरिचानो-
ऽमन्यत । स तपोऽतप्यत । स आत्मन् वीर्यमपश्यत् । तदवर्द्धत ।

तदस्मात् सहस्रोद्धमसृज्यत । सा विराडभवत् । तां देवासुरा
 व्यगृह्णन्त* । सोऽब्रवीत्प्रजापतिः । मम वा एषा [१] । दोहा
 एव युष्माकमिति” इति । प्रजापतिः प्रजा सृष्ट्वा स्वकीयस्य
 वीर्यस्योपचयेण रिक्तोऽहमिति भत्वा वीर्यस्याभाय सः तपस्वया
 स्वात्मनि किञ्चिद् वीर्यमपश्यत् । तच्च वीर्यं कालेनावर्द्धत
 तत्प्रवृद्धं वीर्यं धारयितुमशक्यं सत् श्रीममेवास्मात् प्रजापते-
 र्हृद्धं निर्गत्य केनचिद्रूपेण दृष्टमभूत् । सा सृष्ट्वा निष्पन्ना
 विविधं राजमाना काचिद् गौरभवत् । तामुद्दिश्य देवास्यासु-
 राश्च वयमेतां गृह्णीम इत्येवं परस्परं विग्रहमकुर्वन् । तदा
 विग्रहश्चान्तये प्रजापतिरेवमब्रवीत् । एषा गौर्ममैव तिष्ठतु ।
 युष्माकं तु दोहा एव चीराण्येवेति ।

अथ पञ्चान्युत्पत्तिप्रकारं दर्शयति । “सा ततः प्राप्नुद-
 क्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अथर्वपितुं मे गोपायेति ।
 सा द्वितीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । नर्यं प्रजां
 मे गोपायेति । सा तृतीयमुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् ।
 शस्त्रं पशून् मे गोपायेति [२] ॥ सा चतुर्थमुदक्रामत् । त-
 त्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । सप्रथ सभां मे गोपायेति । सा पञ्चम-
 मुदक्रामत् । तत्प्रजापतिः पर्यगृह्णात् । अश्वेषुभ्रिय मन्त्रं मे
 गोपायेति । अग्नीं वाव सा तान् व्याक्रामत् । तान् प्रजापतिः
 पर्यगृह्णात् । अथो पङ्क्तिमेव” इति । येयं गौः प्रजापतिना
 स्वार्थमेव स्वीकृता विराट् सा प्रजापतेः सकाशात् प्राप्नुवा

* अगृह्णन्तेति वो पाठः ।

सती उदक्रामत् । तदा प्रजापतिरथर्वेति मन्त्रेण तां विराजं
परितो निरुद्धवान् । हे अथर्वं चतुर्थवेदप्रवर्तकाचार्यरूप
दक्षिणाग्ने यदा हिंसादिरहित मे पितुमर्घं गोपाय एवमु-
त्तरेषु चतुर्षु पर्यायेषु बोध्यम् । नरेभ्यो मनुष्येभ्यो हितो
मर्घ्यो नार्हपत्यः । अस्त्रिभिः प्रशंसनीयरूपत्वाच्छः आहव-
नीयः । प्रथया कीर्त्या सह वर्त्तमानत्वात् सप्रथः सभ्यः । अहिं-
सकत्वात् शुभेर्मूले अमदादावुत्पन्नत्वाच्चाहिर्वृत्रिष्य आवसथ्यः
अगादिर्मन्त्रः । इत्थं सैवविराट् तावन्नीन् पञ्चधा विवेक्तुं पञ्च-
वारं श्यक्रामत् । तान् पञ्चाग्नीन् प्रजापतिः परितः स्वीकृत-
वान् । अपि च क्रमेणावस्त्राणात् पञ्चसङ्ख्यावत्त्वाद्वा पङ्क्तिमेवैताव-
दस्त्रिविधं गृहीतवान् । इदानीं विधत्ते । पङ्क्तिर्वा एषा
ब्राह्मणे ताम्रास्त्रेण पाङ्क्तं सृज्येतीति । पूर्वोक्ताग्राममथर्वेत्या-
दीनां मन्त्राणां ब्राह्मणेनाधीतत्वात् प्रजापतिप्रतिपाद्यत्वाद्वा
पङ्क्तिर्विधे प्रविष्टा । तथासत्त्वग्न्याधानेन तां पङ्क्तिं तस्मादुत्पाद-
यति । तस्मादेतावन्तः पञ्चाग्रजः आधातव्याः । अदिदं मनुष्य-
पञ्चादिरूपं जगत् सर्वं पञ्चसङ्ख्यापेतत्वात् पाङ्क्तम् । अत्रो हस्तौ
मादौ श्रेष्ठेवं मनुष्याणां पञ्चावयवाः । अत्रिसा पुच्छेन वा
सह चत्वारः पादाः पञ्चानां पञ्चावयवाः । अतः पञ्चसङ्ख्या-
युक्तेनैवाग्निना पञ्चसङ्ख्यायुक्तं अमघीषयति ।

अथ सन्त्राणां तात्पर्यं क्रमेण दर्शयति । “अथर्वपितुं मे
गोपायेत्याह । अथमेवैतेन सृज्येति । नर्थं प्रजां मे गोपायेत्याह ।
अथमेवैतेन सृज्येति । अथ पञ्चसङ्ख्या गोपायेत्याह [४] । पञ्चने-

वैतेन सृषोति । सप्रच सभां मे गोपायेत्याह । सभामैवैतेनेन्द्रि-
यः सृषोति । अहेर्बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेत्याह । मन्त्रमेवैतेन
अियः सृषोति” इति । मन्त्रे तानोन्द्रियवत् इत्यभिधानादि-
न्द्रियप्रीतिः । सा हि श्रीरित्यभिधानात् अियः प्रीतिः ।

पञ्चानामग्नीनां पृथगुपयोगं दर्शयन् प्रशंसति । “यद-
न्वाहार्यपचनेऽन्वाहार्यं पचन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ।
यद्गार्हपत्यं आज्यमधिअयन्ति सन्पत्नीर्याजयन्ति । तेन सोऽस्या-
भीष्टः प्रीतः । यदाहवनीये जुह्वति । [५] तेन सोऽस्याभीष्टः
प्रीतः । यत् सभायां विजयन्ते । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ।
यदावसथेऽन्नः हरन्ति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः । तथाऽस्य
सर्व्वे प्रीता अभीष्टा आधीयन्ते” इति । दर्शपूर्णमासकर्म्मणि
अलिजो दक्षिणार्थो आद्विचते इत्योदनोऽन्वाहार्यः । स च
पच्यते यस्मिन् दक्षिणाद्यौ सोयमन्वाहार्यपचनः । तेनोदन-
पाकेनोपयुक्तत्वात् स दक्षिणाग्निरस्य अजमानस्याभीष्टोऽपि भव-
ति । एतदीयपरिचर्य्या प्रीतश्च भवति । एवमुत्तरत्रापि । गा-
र्हपत्ये ह्याज्यं विस्वापयन्ति । देवपत्नीस्य संयाजयन्ति । अतः
पत्नीसम्बन्धाद्गृहपतिना संयुक्त इति गार्हपत्यः । प्रधानाहुतिं
जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनीयः ।

अथ सभाया मध्येऽधिदेवनमुद्धृत्येत्यादिना द्यूतविजयः सू-
चेभिहितः । तां द्यूतसभामर्हतीति सभ्यः । तदन्नं संकृत्य सभासङ्ग
उपहरन्त्यावसथे भुञ्जते इति सूचे अन्नहरणमुक्तम् । तत्स्थान-
मावसथः । तमर्हतीत्यावसथः । तेनोक्तप्रकारेण सर्व्वेऽप्यग्नयो अन्न-

यजमानस्य प्रीतिपूर्वकमभीष्टं संपादयन्त आहिता भवन्ति ।

पूर्वोक्तैरथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैरुपस्थानं विधत्ते । “प्रवसथ-
मेवमेवमुपतिष्ठेतेकमेकम् । यथा ब्राह्मणाय गृहे वाग्निने परि-
दाय गृहानेति । तादृगेव तत्” इति । आहिताग्निर्घृदा देवान्तरं
गमिष्यति तदा पूर्ववदुपतिष्ठेत् । पूर्ववत्प्रजापतिर्विराजः क्रमेण
अथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैर्विराजं परिगृहीतवानित्यर्थवाद उक्तः ।
तेनार्थवादेनाधानकास्त्रीनखोपस्थानस्य विधिरुद्धेयः । अतएव
सूचकार आधानादूर्ध्वं पवमानेष्टिभ्यः पूर्वमेतदुवाच । अथ
विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते । अथर्वपितुं मे गोपाचेत्यादि ।
अत आधानकास्त्रीनमुपस्थानं दृष्टान्तीकर्तुमेवमित्युक्तम् । यथा
स्त्रोके गृहस्थामी कश्चिदन्यं कश्चिद्ब्राह्मणं गृहरक्षार्थं वासयित्वा
तस्मै ब्राह्मणाय गृहान् परिदाय तमेवमेवं रक्षेति बुद्धिप्र-
दानं कृत्वा यामान्तरे गच्छति । तादृगेव तदुपस्थानं द्रष्टव्यम् ।

उपस्थानान्तरं विधत्ते । “पुनरागत्योपतिष्ठते । सा भागेय-
मेवैषान्तत् । सा तत ऊर्ध्वारोहत् । सा रोहिष्यभवत् । तद्रोहिष्यै
रोहिणीत्वम् । रोहिष्यामग्निमादधीत । स एवैनं योनौ प्रतिष्ठि-
तमाधत्ते । “अग्नोत्येनेन” इति । यामान्तरादागत्य पुनरप्याहि-
तानग्नीन् अथर्वपितुमित्यादिमन्त्रैरुपतिष्ठेत् । ते च प्रत्येकमुप-
स्थानमन्त्राः । सन्ध्योपस्थानमन्त्रस्तु पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामदित्यादिः ।
सचैवमुत्तरप्रपाठके पठिष्यते । पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामत् । विराट्
सृष्टा प्रजापतेः । ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी । योऽग्निरग्नेः प्रतिष्ठिति-
रिति । एतन्मन्त्रतात्पर्यस्य प्राजापत्योपाख्यानरूपार्थवादे पूर्व-

मनुकृतादिदानीं साभागेयमित्यादिना तदीयतात्पर्यमुच्यते ।
 येथं प्रजापतिस्त्वष्ट्रविराट् सेथं तदानोमेवामग्नीनां भागरहि-
 ताऽभूत् । अन्वाहार्यं पचन्ति । आञ्चमधिअचन्ति इत्याद्युप-
 योगो यथाग्नीनामभिहितो न तथा विराजः कश्चिदुपयोग
 उक्तः । तस्माद् भागत्वं सा च भागरहिता ततो देशादूर्ध्वा
 भूत्वा दिवमारोहत् । आरुह्य च रोहिणीं गच्छत्तथाऽभूत् ।
 रोहतीति व्युत्पत्त्या रोहिणी नाम सम्पद्यम् । एवञ्च सति रो-
 हिण्यामग्न्याधानेन स्वकारण एवाग्निः प्रतिष्ठितो आहितो भ-
 वति । रोहिण्या विराट्पूषेणाग्निकारणत्वात् । तथाच सत्यु-
 पयुक्तादिराट्सभागा सम्पद्यते । आधाता च सस्वष्टिं प्रा-
 भेति । अतएव पूर्वञ्च रोहिण्यामग्निमाधत्ते ऋद्धेऽत्येवेति
 विहितम् । अत्रतु तद्विध्यनुवादेन विराजस्यन्नः प्रशंस्यते ।

अस्य प्रपाठकस्य विनियोगसङ्ग्रहः ।

अनुवाका दशप्रोक्ताः प्रथमेऽस्मिन् प्रपाठके ।

शुक्रामन्थिगता मन्त्रा आधाने काशनिर्णयः ॥

सम्भारविधिराधानं तत्प्रकारस्यष्टयः ।

आधानमन्त्राख्यानं ऋद्धौदनविधिसाध्या ॥

पञ्चाग्निपच इत्येवमनुवाकार्था उदीरिताः ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं विनाशयन् ॥

पुमर्थीस्वतुरो दद्याद्विद्यातीर्थमहेश्वरः ।

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
 यजुर्ब्राह्मणे आद्यकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्य निश्चितं वेदा योवेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

आद्ये प्रपाठके प्रोक्तो विधिराधानगोऽखिलः ।

मवामयनब्रह्मोच्यं द्वितीयेऽस्मिन्नुदीर्यते ॥

आद्यानुवाक आधाने ये मन्त्राः नोदिताः पुरा ।

ते सर्वेऽप्यभिधीयन्ते पूर्वब्रह्मो भवेत्ततः ॥

कल्पः । “उद्धन्वमानमस्मा अमेध्यम् । अप पाप्मानं यजमानस्य हन्तु । शिवा नः सक्तु प्रदिश्वत्तसः । ब्रह्मोमाता पृथिवी तोकासाता” इति प्राचीनप्रवणं देवयजनमुद्धत्येति । अस्याः पृथिव्याः सम्बन्धि यत् स्थानं निष्ठीवनादिभिर्हपहतत्वादमेध्यम् । यज्ञायोग्यं तदिदानीं मुद्धन्वमाणं सद्यजमानस्य पाप्मानमपहन्तु । प्राच्यादिचतस्रः प्रकृष्टा दिशो नोऽस्मान् प्रति शिवाः सुखप्रदाः सक्तु । तोकासाता तोकासातवे अपत्यस्माभाष पृथिवी माता नोऽस्माकं ब्रं सुखं करोतु ।

कल्पः । “ब्रह्मोदेवीरभिष्टुधे । आपोभवन्तु पीतये । ब्रं योरभिष्टवन्तु नः” इति । अङ्गिरवेष्ट्येति । आपोदेवीरिमाः ता इमा जलदेवता नोऽस्माकमभिष्टुधे अभीष्टप्राप्त्यर्थं पी-

तद्ये पानाय ब्रह्मवन्तु सुखप्रदा भवन्तु । किञ्च नोस्माकं यत्
सुखं सम्पादयितुं योर्दुःखं पृथक्कर्तुं च अभिचवन्तु । सर्वतः
प्रवर्त्तन्ताम् ।

कल्पः । सप्त पार्थिवान् सन्धाराणाहरत्येवं वागस्यत्यान् । पञ्च
पञ्च वा भूयसो वा पार्थिवान् सन्धारान्नाहरेदिति वाजसने-
यकम् । “वैश्वानरस्य रूपं पृथिव्यां परिस्त्रसा । ख्येनमाविशन्तु
नः” इति । सिकता इति । विशेषां गराणां हितकारी वैश्वा-
नरोऽग्निः तस्याग्नेः स्वरूपं पृथिव्यां परिस्त्रसा परितः पार-
यन्तुः सिकताः ख्येनं सुखं यथाभवति तथा नोस्माकं देव-
यजनमाविशन्तु ।

कल्पः । “यदिदं दिवो यददः पृथिव्याः । सञ्जज्ञाने रोदसी
सम्भूवतुः । उषान् कृष्णमवतु कृष्णमूषाः । इहोभयोर्यज्ञिय-
मागमिष्ठाः” इति । उषानित्याहरतीत्येवं सर्व्ववानुवर्त्तते ।
दिवः सम्मन्त्रि यदिदं उषरूपं पृथिव्यां स्थापितं पृथिव्याः
सम्मन्त्रि यददः कृष्णरूपं चन्द्रमसि स्थापितं तच्च यदद्रूपं
संजज्ञाने सम्मगवगच्छन्त्यौ रोदसी द्यावापृथिव्यौ सम्भूवतुः
परस्परसङ्गते तच्च यत् कृष्णरूपं द्यावापृथिवीरूपमसि तदे-
तदूषान् दिवःस्वरूपभूतानवतु रचतु । तेषोषास्तत् कृष्णम-
वन्तु । उभयोः द्यावापृथिव्योः सम्मन्त्रि यज्ञियं यज्ञयोग्यं अङ्ग-
द्वयमिह देवयजने आगमिष्ठाः आगच्छतु ।

कल्पः । “ऊतीः कुर्वाणो यत् पृथिवीमचरः । गुहाकर-
रमाखुरूपं प्रतीत्य । तप्तेन्यक्तमिह सन्धरन्तः । व्रतं जीवेम व्रददः

सवीराः” इत्यासु करीषमिति । अग्रे त्वं आसुरूपं मूषकरूपं स्वीकृत्य
गुहाकारं पर्वतगुहाद्याः आकारो यथा भवति तथा जतोः
विज्ञानि कुर्माणः पृथिवीमचरः भूम्यां चरितवानसीति यत्
तत् तच्च न्यक्तं निगूढं ते त्वदीयं सारमिह देवयजने सम्भरन्तः
सम्पादयन्तो वयं सवीराः पुत्रभृत्यसहिताः तान् शरदः व्रतं
व्रतसङ्ख्याकान् संवत्सरान् जीवेम ।

कश्यपः । “ऊर्जं पृथिव्यारसमाभरन्तः । व्रतं जीवेम शरदः
पुरुषीः । वक्षीभिरनुविशन्तं गुहासु । औचक्षन् उर्व्यवधिरा-
भवामः” इति । वल्लीकवपामिति । पृथिव्याः रसः सारं
ऊर्जं वीरादिवत् समानं वल्लीकवपारूपं सम्भरन्तो वयं व्रतं
शरदो जीवेम । कीदृशीः शरदः पुरुषीः पुरुषि वह्नि भो-
ग्यानि अश्नन्ति सम्पादयन्तीति पुरुष्यः तादृशीः । कीदृशं
रसं गुहासु भृष्टिद्रेषु वक्षीभिः पिपीसिकाभिः सदृशीभिः
अनुविशन्तं अनुक्रमेण सन्तं हे उर्वि तच्छोचं, त्वदीयश्रोत्रा-
नीयां वल्लीकवपामाहृत्य यत् अवधिरा अनुपहतश्रोत्रेन्द्रिया-
भूयास्त ।

कश्यपः । “प्रजापतिसृष्टानां प्रजानाम् । क्षुधोपहत्यै सुविश्वो-
अस्तु । उपप्रभिक्षमिषमूर्जं प्रजाभ्यः । सुदं गृहेभ्यो रसमाभ-
रामि” इति सुदमिति । याः प्रजापतिसृष्टाः प्रजाः तासां क्षुधि-
रणाय नेष्टत्सम्बन्धीदं कर्द्मरूपं सुविश्वं सुहु प्राप्तमस्तु । येय-
मिदञ्च याचोर्क् रसः उभयं प्रजाभ्यः प्रजार्थं उपप्रभिक्षं अत्य-
न्तसामीप्यं यथाभवति तथा एकीभूतं तादृशं सुदं रसं पद्वरूपं

सोऽहं मृदेभ्यो वक्त्रिणामायतनार्थमाहरामि । इहानयामि ।

कस्यः । “यस्य रूपं विभ्रदिमामविन्दत् । गुहा प्रविष्टाऽ
सरिरस्य मध्ये । तस्येदं विहतमाभरन्तः । अष्टं वषट्कारमस्त्रां
विधेम” इति । वराहविहतमिति । पुरा प्रजापतिर्धस्य वराहस्य
रूपं विभ्रत् धार्यमाणः इमां पृथिवीमविन्ददस्यभत । कीदृशीं
सरिरस्य मध्ये प्रलयकालीनजलस्थान्तः गुहा मोयं स्नानं पा-
तास्वरूपं प्रविष्टाम् । अवमर्धस्त्रिरात्रब्राह्मणे स्पष्टमाज्ञातः ।
आपो वा इदमग्रेस्रिस्त्रिमासीत्तस्मिन् प्रजापतिर्वायुर्भूत्वाऽच-
रत् । स इदमपश्यन्तां वराहो भूत्वाऽहरदिति । तस्य वरा-
हस्य विहतं पोषेत्स्नातमिदं मृद्भूयं आभरन्त आनयन्तो
वधमस्त्रां पृथिव्यामष्टं वषट्कारं वैद्यर्थं यथा न भवति
तथा विधेम कर्माण्यनुतिष्ठेम ।

कस्यः । “यत् पर्यपश्यत् सरिरस्य मध्ये । उर्वीं समञ्जसगतः
प्रविष्टाम् । तत् पुष्करस्थायतनाद्भि जातम् । पर्यं पृथिव्याः प्र-
थमऽहरामि” इति । पर्यं जगतः स्थावरजङ्गमरूपस्य प्रतिष्ठां
आधारभूतां उर्वीं लब्धुकामः प्रजापतिः सरिरस्य मध्ये प्रस-
यकालीनजलस्थान्तः यत् पुष्करपर्यमपश्यत् । तथाच पूर्वमा-
ज्ञातम् । सोपश्यत् पुष्करपर्यं तिष्ठदिति । तत् पुष्करस्य पर्यं
हरामि । देववज्रभूयो नयामि । कीदृशम् । आयतनाद्भि
जलमध्ये निमज्जात् आधारदुत्यसम् । हि ब्रह्मे ब्राह्मणप्रवि-
ष्टिं स्मरयति । तत्र ब्राह्मणं पूर्वमेवेकम् । सोमान्वतः । अस्मि
चेमत् । अस्मिन्निदमितिष्ठतीति । तादृशमयमादिदमुप-

क्रमम् । तथा पृथिव्याः प्रथमभूमेर्विस्तारस्थानम् । एतदपि पूर्व-
चास्मात् । तत् पुष्करपर्णे प्रथयति ।

कल्पः । “याभिरदृष्टं हज्जगतः प्रतिष्ठाम् । उर्वीमिमां विश्व-
जनस्य भर्त्साम् । ता नः शिवाः शर्कराः सन्तु सर्वाः” इति । जगतः
स्थावरादेः प्रतिष्ठामाश्रयभूतां विश्वजनस्य भर्त्साम् सत्यादिद्वारा
सर्वजनस्य पोषयित्रीमिमामुर्वीं याभिरदृष्टं हृत् दृढीकृत-
वान् प्रजापतिः । एतदपि पूर्वमुक्तम् । तां शर्कराभिरदृष्टं-
हृदिति । तास्तादृशः शर्कराः क्षुद्रपाषाणा नोस्मदर्थं सुख-
प्रदाः सन्तु ।

कल्पः । “अग्नेरेतश्चन्द्रं हिरण्यम् । अद्भ्यः सम्भूतममृतं
प्रजासु । तत्सम्भरन्नुत्तरतो निधाय [४] । अतिप्रयच्छन्दु-
रिति तरेयम्” इति । हिरण्यमिति । तद्विरण्यं तत्सम्भ-
रन् सन्पादयन् अग्नेर्वीभत्सान्निवारणायोत्तरपार्श्वे तद्विरण्यं
निधाय रजतमतिप्रयच्छन् । अहं दुरिति दुर्गतिं तरे-
यम् ॥

कल्पः । “अश्वो रूपं कृत्वा यदश्वत्येतिष्ठः । संवत्सरं देवेभ्यो-
ऽनिलाय । तत्ते न्यक्तमिह सम्भरन्तः । शतं जीवेम शरदः सवी-
राः” इति । अश्वत्यमिति । हे अग्ने त्वं यद्यदा अश्वः सन् तदीयं
रूपञ्च सम्यक् कृत्वा देवेभ्योऽनिलाय गूढोपक्रम्य संवत्सरम-
श्वत्ये स्थितवानसि । तत्तदा ते तदीयं न्यक्तमश्वत्ये निगूढं तेजः
सारम् इह यज्ञभूमौ सम्भरन्तः सन्पादयन्तो वयं सवीराः पुत्र-
मृत्युसहिताः शतं शरदो जीवेम ।

कल्पः । “ऊर्जः पृथिव्या अधुस्त्वितोऽसि । वनस्यते व्रतवस्त्रो विरोह । त्वया वयमिषमूर्जं मदन्तः । रायस्योषेण समिधा मदेम” । इत्युदुम्बरमिति । हे वनस्यते उदुम्बरवृक्ष ऊर्जा रस-
निमित्तं तस्मिन्नेव पृथिव्या अधुस्त्वितोऽसि भूमेरपरि प्रकृष्टो-
ऽसि अतोऽस्माभिः ह्यिहोऽपि पुनः व्रतव्राह्मण्युक्तो विरोह विशेषेण प्रादुर्भव । तथोपहृता वयं मिषमजमूर्जं रसञ्च मदन्तो
हर्षपुरःसरं प्राप्नुवन्तो रायस्योषेण धनपुण्या समीचीनेनाग्नेन
युक्ता मदेम पुनरपि हव्याम ।

कल्पः । “गायत्रिया द्वियमाणस्य यत्ते [५] । पर्शमपतत्
दतीचक्षै दिवोधि । सोऽयं पर्शः सोमपर्षाद्वि जातः । ततो हरामि
सोमपीयसावहृष्यै । देवानां ब्रह्मवादं वदतां चत् । उपाश्रयोः
सुश्रवा वै अतोऽसि । ततो मामा विशतु ब्रह्मवर्षम् । तत्सम्भ-
रं स्रष्टवहन्वीय साक्षात्” । इत्येताभ्यां पर्शम् । हे सोम दती-
चक्षै दिवोधि इमं लोकमारभ्य गणनायां दतीयस्य सुलोक-
स्योपरि गायत्रिया द्वियमाणस्य गायत्रीदेवतया ब्रह्मादा-
द्वियमाणस्य ते तव यत् पर्शं भूमावपतत् । सोऽयं पर्शः पक्षा-
ग्रवृक्षः स च सोमपर्षाज्जात इति पर्शनामधेयेनैव प्रसिद्धम् ।
ततः तस्मात् कारणात् सोमपीयसावहृष्यै सोमपानस्य सिद्धये
हरामि त्वामिहानयामि । किञ्च पक्षाग्रवृक्षश्चाथायामुपविश्य
ब्रह्मवादं वदतामात्मविषयं ब्रह्मदं कुर्वतां देवानां सम्बन्धं
ते ब्रह्मवादं यद्यस्मात्तमुपाश्रयोः समीपे स्थित्वा श्रुतवानसि ।
अतएव सुश्रवा इति नामैव त्वं अतोऽसि प्रसिद्धोऽसि । तत्तस्मात्

कारणात् त्वदानयने प्रवृत्तं मां ब्रह्मवर्षसं वाचादवदन्वीक्ष
विलम्बमन्तरेण प्राप्नुयाम् ।

कल्पः । “यथा ते सृष्ट्याग्नेः । हेतिमब्रमयत् प्रजापतिः ।
तामिमामप्रदाहाय [६] । ब्रमीः शान्ते हराम्बहम्” इति ।
ब्रमीमिति । हे ब्रमीवृक्ष ते त्वदीयवा प्राञ्चवा प्रजापतिः
स्रष्टृष्ट्याग्नेर्हेतिं प्रदाहरूपमायुधमब्रमयत् । तामिमां ब्रमीं
पूर्वस्य दाहस्य शान्ते इत ऊर्ध्वमप्रदाहाय हरामि यज्ञभू-
मावागयामि ।

कल्पः । “यत्ते सृष्टस्य यतः । विकङ्कतं भा आर्ष्यज्जात-
वेदः । तथा भावा बभूवतः । उद्भो लोकमनुप्रभाहि” इति ।
विकङ्कतमिति । हे जातवेदः प्रजापतिना सृष्टस्य यतः ब्रीहं
गच्छतः ते तव भाः या दीप्तिः विकङ्कतं वृक्षमांर्ष्यत् । तथा
भावा संयुक्तः सन् गोऽस्यदर्यमुहं विस्तीर्णे लोकं ज्ञानं अनुप्र-
भाहि अनुक्रमेण प्रकाशय ।

कल्पः । “यत्ते तां तस्य हृदयमाप्सिन्द्विजातवेदः । मह-
तोऽङ्गिस्तमयित्वा । एतत्ते तदग्नेः सम्भरामि । सात्मा अग्ने
हृदयो भवेह” इति । अग्निहतस्य वृक्षस्य सफलानि त्वेषा वेति ।
हे जातवेदः पुरा कदाचित् महतो देवा विद्वेषात् अङ्गिः
ज्वदीयां तां ज्वालां स्तमयित्वा ज्ञानं प्रापय्य तां तस्य ज्ञानं
प्राप्तस्य ते वयं हृदयं आप्सिन्द्वन् । तदेतत्ते हृदयं अग्नेः
सम्भरादहं सम्भरामि । हिक्वक्ष हृदयस्याग्नौ प्रविष्टत्वात् ।
ततः सम्भरणं युक्तम् । साग्निरभवदिति ब्राह्मणं पुरोडाहतम् ।

तस्य हृदयस्य मया सम्भृतत्वात् । इह देवयजने हे अग्ने लं
सात्मा सत्स्वरूपः सहृदयो हृदययुक्तस्य भव । एतेषूक्तेषु सर्वे-
ष्वपि भक्षेष्पूङ्गुन्मीत्याद्यनुवाकोक्तं तत्तद्वाङ्मनसन्धेयम् ॥

कल्पः । अथ ब्रह्मोदनशेषः सङ्कृत्य तस्मिन्नाज्यशेषमानीय
तस्मिन्सिचिद्यादश्वत्यस्य तिस्रः समिध आर्द्राः सपञ्चाशाः प्रा-
देशमाश्रित्वित्येतो विवर्त्तयन्ति । “सिचिद्यादश्वत्यात् सम्भृता
वृहत्यः [७] । शरीरमभिसङ्कृताः स्त्र । प्रजापतिना यज्ञमुखेन
सन्निताः । तिस्रस्तित्वद्विर्मिथुना प्रजात्यै” इति । यामतडा-
गादिचिह्नभूतः प्रसिद्धोऽश्वत्यः । सिचियः हे समिधः यूयं
सिचिद्यादश्वत्यात्सम्भृता मया सम्पादिता अतएव वृहत्यो म-
हत्यः पूज्याः तथा शरीरमभिसङ्कृताः स्त्र । अरुगते महत्याज्ये
विवर्त्तनेन संतृप्तं स्त्रशरीरमभिव्याप्य संस्कारयुक्ता भवथ ।
किञ्च प्रजापतिरूपेण यज्ञपुरुषमुखेन प्रादेशमात्रेण सन्निताः
तुल्याः तादृशस्तिस्रः समिधस्तित्वद्विर्मिथुना प्रजात्यादनाथं
रूपेण चिगुणैरग्निभिः सह प्रजात्यै मिथुनाः प्रजात्यादनार्थं
मिथुनीभूताः ॥

कल्पः । “अश्वत्याद्व्यवाहोद्भि जाताम् । अग्नेस्तनूं यज्ञि-
याः सम्भरामि । शान्तयोनिः शमीगर्भम् । अग्नये प्रजनयि-
तवे” इति । आयुर्मयि धेन्वायुर्थजमान इत्यरणी अभिमन्येति ।
आयुरित्यादिकः । इयं वहतीति इव्यवाहोऽग्निः । तद्रूपे-
ऽयमश्वत्यः स्वरूपं धृत्वाग्नेस्तस्मिन् वृत्ते प्रविश्य संवत्सरमवस्ति-
तत्वात्तस्मादश्वत्याज्यातामुत्पन्नां अरणिं सम्भरामि सम्पाद-

यामि कीदृशीम् । अग्रेय्यज्ञियां तनूं लौकिकदाहपाकादि-
हेतुरयज्ञिया तनूः । अरणिरूपा तु या यज्ञार्हा शान्त-
योनिं दाहप्रकाशाद्यनभिव्यक्त्वा शान्तामन्युत्पादकत्वेन योनिश्च
शमीगर्भं शमीवृक्षे वेष्टिताश्चत्यवृक्षजन्यत्वेन शमीगर्भमीदृशाम-
रणिं अग्नये प्रजनयितवे अग्नेरुत्पादनार्थं सम्भरामीति पूर्व-
चान्वयः ॥

कल्पः । “यो अश्वत्यः शमीगर्भः । आहरोह ले सचा । तन्ते
हरामि ब्रह्मणा [८] । यज्ञियैः केतुभिः सह” इति । शमी-
गर्भस्याश्वत्यस्य अरणी आहरतीति अर्थक्रमादयं मन्त्रः पूर्व-
भावी द्रष्टव्यः । न ह्याहरणमन्त्रेणाभिमन्त्रयितुं शक्यते ।
हे अरणे ले त्वयि निमित्तभूतायां सत्यां शमीगर्भो योऽश्वत्यः
स च तथा शम्या समवेत आहरोह समारुह्य प्रवृद्धः तं ता-
दृशमश्वत्यं ते त्वदर्थं ब्रह्मणा मन्त्रेण यज्ञियैः केतुभिः यज्ञार्है-
र्होऽङ्घ्रैरभिमन्त्रणादिवक्ष्यमाणसंस्कारैश्च सह हरामि । यज्ञ-
भूमावानयामि ॥

कल्पः । “यन्त्वा समभरं जातवेदः । यथा शरीरं भूतेषु
न्यक्तम् । स सम्भृतः सीदः शिवः प्रजाभ्यः । उरुन्मो लोकमनु-
नेषि विद्वान्” इति । सम्भृत्य निदधाति । हे जातवेदः यं त्वा
त्वामृत्वजः समभरन् सम्भारयुक्तः कृतवन्तः कीदृशं त्वां
भूतेषु प्राणिषु यथाशरीरं तत्तच्छरीरमनभिक्रम्य तमौदर्या-
ग्निरूपेण निगूढं स तादृशस्त्वं सम्भृतः सम्भारैर्युक्तः प्रजाभ्यः
शिवः प्रजानां सुखप्रदो भूत्वा सीद इह देवयजनस्थानमु-

पवित्रं विद्वान् सर्व्वल्लोकाभिन्नः तं गोऽस्मदर्थमुहं विसीर्य्यं
लोकमनुक्रमेण सम्यादय ॥

कल्पः । इर्या ब्रह्मौदनादुद्भूत्य । “प्रवेधसे कवये मेधाय ।
वचो वन्दारुवभाय वृष्णे । यतो भयमभयं तस्यो असु ।
अवदेवान् यजेहेयान्” इति । जुहोतीति । वेधसे कर्माद्वारा
जगतो धात्रे कवये विदुषे सर्व्वज्ञाय मेधाय यज्ञयोग्याय वृष-
भाय देवश्रेष्ठाय वृष्णे कामानां वर्षयित्रे वक्रये वन्दारु वचः
नमस्कारशीलं वाक्यं अस्माभिः प्रारब्धं प्राणिनां यतो यस्मा-
न्नरकाद्भयं तत्तदस्मान्नोऽस्माकं अभयमसु । हेयान् क्रोध-
योग्यान् अस्मदिरोधिनां देवान् अवयजे विनाशयामि । य-
दुक्तं समिदायाधानप्रतिपादके ब्राह्मणे नायचीभिर्ब्राह्मणस्था-
दध्यादिति ॥

तत्र प्रथममाह । “समिधाग्निं दुवस्यत [८] । घृतैर्वाध-
यतातिथिम् । आसिन् हव्याजुहोतन” इति । हे ऋत्विजः
अनया प्रक्षिप्यमाणया समिधा अग्निं दुवस्यत प्रीणयत । अति-
थिं वैश्वदेवान्ते समागतं ब्राह्मणमिव पूजनीयमेनमग्निर्घृतैर्वा-
धयत दीपयत अस्मिन्नग्नौ हव्या हवींषि आजुहोतन सर्व्वत्र
जुहुत ॥

अथ द्वितीयमाह । “उप त्वाग्ने हविशतीः । घृताचीर्यन्तु ह-
र्यन्त । जुषस्व समिधो मम” इति । हे हर्यन्त भजनीय वक्रे हवि-
शतीः ब्रह्मौदनात्तु हविशत्यो घृताचीः घृतायः घृतसम्पृक्ता
एताः समिधः त्वामुपयन्तु । मम समिधो जुषस्व प्रीत्या सेवस्व ॥

अथ द्वितीयमाह । “तन्वा समिद्धिरङ्गिरः । घृतेन वर्द्धया-
मसि । दृहच्छोषा यविष्य” इति । हे अङ्गिरः अङ्गसौष्ठवयुक्त
वक्त्रे तं तादृशं सर्वकर्म्मसु प्रसिद्धं त्वां समिद्धिर्घृतेन च वर्द्धया-
मसि वयं वर्द्धयामः । हे यविष्य युवतमाग्ने दृहच्छोषा महत्त्वं
यथा भवति तथा दीप्यस्व ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । चिष्टुग्भीराजन्यस्येति । तत्र प्रथममाह ।
“समिध्यमानः प्रथमोनुधर्माः । समक्तुभिरज्यते विश्ववारः ।
[१०] श्रोत्रिष्केशो घृतनिर्णिक् पावकः । सुयज्ञो अग्निर्वज्र-
याय देवान्” इति । अयमग्निर्देवान् यजयाय यष्टुमक्तुभिर्घृ-
ताक्ताभिः समिद्धिः समज्यते समगभिव्यज्यते दीप्यते । कीदृ-
शोऽग्निः सर्वैर्यजमानैः सर्वत्र समिध्यमानः प्रथमो नु सर्व्यामां
देवतानां मध्ये अवश्यं प्रथमभावो । अतएवान्यथास्मात् ।
अग्निरग्रे प्रथमो देवतानामिति । धर्मा विश्वस्य भारयिता ।
विश्ववारः अग्निष्टं सर्वं निवारयितुं समर्थः । श्रोत्रोपि ज्वालाः
केन्द्रस्थानीया यस्यासौ श्रोत्रिष्केशः घृतेन निर्णिज्यते निःशेषेण
बोध्यते धूमरहितज्वालायुक्तः क्रियते इति घृतनिर्णिक् पावकः
सर्वस्य शोधकः सुयज्ञः शोभनज्योतिष्टोमादियज्ञहेतुः ॥

अथ द्वितीयमाह । “घृतप्रतीको घृतयोनिरग्निः । घृतैः
समिद्धो घृतमस्यान्नम् । घृतप्रुषस्त्रा सरितो बहन्ति । घृतं पि-
वन्तु यज्ञा यच्चि देवान्” इति । अयमग्निर्घृतप्रतीकः । प्रतीक-
शब्दो मुखं प्रतीकमिति वाजसनेयस्मृतेः । घृतं प्रतीकं मुखं
यस्यासौ घृतप्रतीकः । तत्तदाहुतिषु घृतं पिबतीत्यर्थः । घृत-

मेव योनिः ज्वालोत्पत्तिकारणं यस्येति घृतयोनिः । अतएव घृतैः समिद्धः सम्यक् प्रज्वालितः । अन्नमप्यस्य घृतमेव । हे अग्ने घृतप्रुषो घृतविन्दुयुक्ताः सरितस्त्वां वहन्ति । घृतवाहिनीषु नदीषु वायुना घृतविन्दवस्तीरे प्रसरन्ति । तादृशीषु नदीषु स्रवमानस्त्वं क्रोडस्व इत्यर्थः । तथाविधस्त्वं अस्मद्भक्षं घृतं पिबन् सुयजाः शोभनेन यज्ञेन देवान् यच्च पूजय ॥

अथ तृतीयमाह । “आयुर्दा अग्ने हविषो जुषाणः । घृतप्रतीको घृतयोनिरेधि । घृतं पीत्वा मधु चारु गव्यम् । पितेव पुत्रमभिरक्षतादिमम्” [११] इति । हे अग्ने हविषो जुषाणः हवींषि सेवमानः घृतप्रतीको घृतयोनिः सन् आयुर्दा एधि अस्माकमायुःप्रदो भव । तथा मधु मधुरं चारु गव्यं रमणीयं गोसम्बन्धिरसं घृतं पीत्वा इमं यजमानं अभिरक्षतात् सर्वतो रक्ष । यथा पिता पुत्रं रक्षति तद्वत् ॥

यदुक्तं ब्राह्मणे । जागतीभिर्वैश्वस्येति । तत्र प्रथममाह । “त्वामग्ने समिधानं यविष्ठ । देवा दूतं चक्रिरे हव्यवाहम् । उरुज्जयसं घृतयोनिमाहुतम् । त्वेषञ्चतुर्दधिरे चोदयन्वति” इति । हे यविष्ठ युवतमाग्ने समिध्यमानं सम्यक् प्रकाशमानं । त्वां देवाः सर्वे हव्यवाहं हविषां वोढारं दूतं चक्रिरे । अतएवान्यत्रास्मात् । अग्निर्देवानां दूत आसीदिति । उरुज्जयसं उरुणि ज्जयांसि वैरिणामभिभवानानि यस्यामौ उरुज्जयाः तादृशं घृतयोनिं घृतेनोत्पन्नज्वालम् आहुतमाहुतिभिरारोहितं त्वेषं दीप्यमानं त्वां चोदयन्नतिविधायकवाक्ययुक्ते कर्माणि

चतुर्दधिरे । चतुस्त्राणीयं कृतवन्नो देवाः यथा लोके चतुषा
रूपं स्पष्टं प्रकाशयते तथा त्वया विधिवाक्योक्तानि कर्माणि
सम्पाद्यत इत्यर्थः ।

अथ द्वितीयमाह । “त्वामग्ने प्रदिव आहुतं घृतेन । सुखा-
यवः सुषमिधाः समीधिरै । स वावृधान ओषधीभिरक्षितः ।
उरुक्षयांसि पार्थिवा वितिष्ठसे” इति । सुखं सुखमात्मनः
इच्छतीति सुखायवः अलिजः ते प्रदिवे प्रकृष्टस्वर्गार्थं यदा
प्रदिवः प्रकृष्टस्वर्गाग्निमित्तभूतात् हे अग्ने त्वां घृतेनाहुतं सर्वत
आराधितं सुषमिधा शोभनया समिधा समीधिरै सम्यगुद्दी-
पितवन्तः । स त्वं ओषधीभिः ओषध्युपलक्षिताभिः वावृधानः
अत्यन्तं वर्द्धमानः उक्षितो घृतेन सिक्तः । पार्थिवाः अयांसि
बाधकानि उरु वितिष्ठसे अत्यन्तविशिष्टानि स्थापय ॥

अथ तृतीयमाह । “घृतप्रतीकञ्च अतस्य धूरुषदम् । अग्निं मित्रं
न समिधान् अञ्जते [१२] । इन्धानो अक्रो विदयेषु दीद्यत् ।
शुकवर्णा मुदुनोयस् स ते धियम्” इति । हे अलिग्यजमानाः
युक्तात्मन्विनः अतस्य यज्ञस्य धूरुषदं धुरि सोदन्तं निर्वाहक-
मित्यर्थः । तादृशं घृतप्रतीकमग्निं समिधानो दीपयन् अयम-
ध्वर्युर्मित्रं न मित्रमिव अञ्जते अलङ्करोति । इन्धानः स्वयं
दीप्यमानः अक्रः केनापि न आक्रान्तोऽयमग्निः विदयेषु
दीद्यत् अस्मान् प्रकाशयन् नास्मदीयां शुकवर्णां निर्मलरूपां
धियं प्रज्ञाम् उदयंसते अत्यन्तमुद्यच्छते अभिवर्द्धयतीत्यर्थः ॥

कल्पः । “प्रजा अग्ने संवासय । आग्नाञ्च पशूभिः सह ।

राष्ट्राण्यस्या आधेहि । चान्यासस्तद्वितुः सवे" इति । उत्तरेषु
 गार्हपत्यायतनं कस्याप्यमजं वधातीति । तच्चाग्निब्रह्मेनाद्यः
 सम्बोध्यते । तस्याग्निसम्बन्धित्वात् अग्नेयी वा एषा यदजेति
 श्रुत्यन्तरात् । अग्निना सह प्रजापतिमुखादुत्पद्यताम् । हे अग्ने
 अजातमन् प्रजाः अमदीयाः पशुभिः आशाः दिव्यर्चिनः
 प्राणिनश्च सम्वासय सन्पादनेन पात्यय । यानि राष्ट्राणि
 सवितुः सवे परमेश्वरस्याज्ञायां पूर्वमासन् तानि राष्ट्राण्यस्यै
 यजमानाय आधेहि सर्वतः सन्पादय ॥

कल्पः । "मही विश्वज्ञी सदने ऋतस्य । अर्वाची एतं धरणे
 रथोणाम् । अन्तर्द्वली जन्वं जातवेदसम् । अध्वराणां जनयथः
 पुरोगाम्" [१.३] इति । अरणी आद्विद्यमाने यजमानः प्र-
 तीक्ष्ण इति । रथोणां धनानां धरणे धारयिष्यौ हे अरणी
 मही मह्यौ पूजनीयौ विश्वज्ञी प्रजानां पात्ययिष्यौ अर्वाची
 अभिमुखे सत्यौ ऋतस्य सदने यज्ञस्य स्थाने एतमानच्छतम् ।
 अन्तर्द्वली गर्भिणी युवां जन्वं जनवितारमग्निं जातवेदसं
 जातानां वेदितारम् अध्वराणां पुरोगां यज्ञानामयमामिनं
 जनयथा सन्पादयतम् ॥

कल्पः । "आरोहतं दशतः शक्ररीर्मम । ऋतेनाग्र आयुषा
 वर्षशा सह । व्योमजीवन् उत्तरामुत्तराः समाम् । दर्भमहं
 पूर्वमासं यज्ञं यथा यजै" इति । हस्ताभ्यां प्रतिगृह्णेति । हे
 अरणी मम मदीयाः शक्ररीः शक्रियुक्ता अङ्गुलयो ये सन्ति
 तेषां दशतं दशसङ्ख्यायुक्तवर्गं आरोहतम् । हे अग्ने अरणिमर्भस्य

त्वमपि ऋतेन यज्ञेनायुषा अस्मदीयेन दीर्घायुषेण वर्षसा
बलेन सह दक्षतमारोह्यतम् । यत्तं ज्योक् दीर्घकालं जीवन्तः
उत्तरामुत्तराः समाम् उत्तरोत्तरसंवत्सरे विच्छेदमन्तरेण
दर्शपूर्णमासश्च यज्ञं यथा यज्ञे यथा यजामि । तथा त्वमारो-
हेति पूर्वज्ञान्वयः ॥

कल्पः । “ऋत्विचवती स्त्रो अग्निरेतसौ । गर्भं दधायां ते
वामहं ददे । तत् सत्यं यद्दीरं विधयः । वीरं जनयिष्यथः । ते
मत्प्रातः प्रजनयिष्ये । ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः [१४] ।
प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन सुवर्गे लोके” इति । प्रतिगृह्याभि-
मन्त्रयते यजमान इति । हे अरणी युवां ऋत्विचवती ऋतुः
प्राप्ता अस्तेति ऋत्वियो योनिः सः यथोररस्त्रोस्ते ऋत्विचवती
प्रजयनाभिमुखगर्भवत्यौ अग्निरेव रेतोरूपेण गर्भो ययोस्ते
अग्निरेतसौ तादृशी स्त्रो भवतः । तादृशौ युवां गर्भं दधा-
यां गर्भं पोषयतम् । ते तादृशौ वां युवामहं ददे आदत्त-
वानस्मि । ते युवां वीरं कर्षसु गृह्यं पुत्रं विधयो धारयथः ।
अतो वीरमेव जनयिष्यथ इति यत् तत् सत्यं न तु मिथ्या । ते
युवां मत् मत्तो निमित्तभूतात् प्रातः प्रजनयिष्यथः परेषुः
प्रातःकाले सर्वदा वस्त्रमुत्पादयिष्यथः । प्रजा ते उत्पादि-
तवत्यौ ते युवामपि प्रजनयिष्यथः प्रजनयितारं करिष्यथः ।
अतः स्वर्गे लोके प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्षसेन च युक्तो भविष्या-
मीति शेषः ॥

कल्पः । अथ यजमानो जतमुपैति वाचं वच्छति । “अनु-

तात्सत्यमुपैमि । मानुषादैव्यमुपैमि । देवीं वाचं यच्छामि” इति । अनृतादग्निरादित्यलक्षणात् सत्यमग्निमन्त्रलक्षणमुपैमि प्राप्नोमि मानुषात् मनुष्याचरणाद् दैव्यं देवयोग्यमाचरणम् उपैमि प्राप्नोमि । देवसन्त्रन्धिनीं वाचं यच्छामि । निवृत्तां करोमि । संस्कृतभाषयैव व्यवहरामीत्यर्थः ॥

कल्पः । शस्त्रैरेताः रात्रिमेतमग्निमिन्धान आसौ । “शस्त्रैरग्निमिन्धानः । उभौ लोकौ सनेमहम् । उभयोर्लोकयोर्हृद्धा । अतिमृत्युं तराम्हम्” इत्येतथेति । अहं शस्त्रैः काष्ठस्त्रैः अग्निमिन्धानः प्रज्वालयन् उभौ लोकौ एतल्लोकपरलोकौ सनेम सञ्जयेयम् । तयोर्दुभयोर्लोकयोर्हृद्धा समृद्धौ भूत्वा मृत्युमहमतिशयेन तरामि ॥

कल्पः । तस्मिन्नुपव्युषमरणी निवृत्तपति । “जातवेदो भुवनस्य रेतः । इह सिञ्च तपसो यज्जनिष्यते [१५] । अग्निमश्रुत्यादधिहव्यवाहम् । शमीगर्भाज्जनयन् यो मयोऽभूः । अयं ते योनिर्हृत्विचः” इति । एताभ्यामिति । द्वितीयमन्त्रः संहितायामपि पठितत्वात् सूत्रकारेण सर्वोऽपि न पठितः । हे जातवेदः ब्रह्मोदनिकाग्नौ भुवनस्य रेतः सर्वलोकस्य कारणभूतमाधातव्याग्निरूपं इह सिञ्च । अनयोरररण्यार्निषिच । यद्रेतस्तपसोऽस्मात् सन्तापनात् जनयिष्यते उत्पत्स्यते तादृशं रेतः सिञ्चेति पूर्वचान्वयः । योऽग्निराधातव्यो मयोऽभूः सुखस्य भावयिता हव्यवाहं हविषो वोढारं शमीगर्भादरणिरूपादश्रुत्याज्जनयन् जनयितुकामो निषिञ्चेति पूर्वचान्वयः ॥

द्वितीयमन्त्रपाठस्तु । अयं ते योनिर्जलियः । “यतो जातो
अरोचथाः । तं जानन्नग्न आरोह । अथा नो वर्द्धया रयिम्”
इति । जात जनयितव्याग्ने अयमरणिद्वयसङ्घः ते तवोत्पत्त्यर्थं
अलियो योनिः अतुयुक्तमुत्पत्तिस्थानं यतो योनिर्जन्मस्थानम्
अरोचथाः दीप्तिमानासीत् । योनिमेतदग्निरूपं जानन्नारोह ।
अथानन्तरं नोऽस्माकं रयिं धनं वर्द्धय ॥

कल्पः । अपेतवीतेति गार्हपत्यायतनमुद्धत्येति पाठस्तु ।
“अपेत वीत वि च सर्पतातः । येऽच स्त्र पुराणा ये च नूतनाः ।
अदादिदं यमोवसानं पृथिव्याः । अक्रन्मिमं पितरो लोकमस्मै”
[१६] इति । यमपुद्गवाः सम्बोध्यन्ते । यममेव देवयजनमस्मै
निर्याच्येत्येतन्मन्त्रब्राह्मणे समाधानात् । हे यमपुद्गवाः अत्रा-
स्मिन् देशे पुराणाः ये यूयं स्त्र नूतनाश्च ये यूयं स्त्र ते सर्वेऽपि
अतो देवात् अपेत अपगच्छत । वीत परस्परं विद्युक्ताः ग-
च्छत । पुनरपि विदूरं सर्पत । यमो राजा इदमवस्थानं अ-
दात् यजमानाय दत्तवान् । पितरस्त्रेमं लोकं स्थानविशेषं
अस्मै यजमानार्थमक्रन् कृतवन्तः ॥

कल्पः । सिकतानामर्द्धं द्वैधं विभज्य अर्द्धं गार्हपत्यायतने
निर्वपति । अर्द्धं दक्षिणाग्नेरर्द्धं त्रैधं विभज्य पूर्व्वेद्येतेनैव क-
ल्पेन सर्वान् पार्थिवान् निर्वपति । अग्नेर्भस्मासीति सिकता नि-
र्वपति । पाठस्तु । “अग्नेर्भस्मास्यग्नेः पुरीषमसि” इति । हे सि-
कते अग्नेर्भस्मा भावमानहेतुस्त्वमसि तथा अग्नेः पुरीषं पूरण-
हेतुस्त्वमसि ॥

कल्पः । सञ्ज्ञानमित्युपास्ताभिर्वपन् यददश्चमसि कृष्णं तदिहास्त्विति मनसा ज्ञायतीति । पाठस्तु । “सञ्ज्ञानमसि कामधरणम् । मयि ते कामधरणं भूयात्” इति । हे कृष्ण सञ्ज्ञानं सम्यक् ज्ञानहेतुः कामधरणं कामानां धारण-हेतुश्च त्वमसि । ते त्वदीयं चत्कामधारणं सामर्थ्यं तत्त्वमपि भूयात् ॥

कल्पः । संयावः प्रियास्तनुवद्व्येषा । “संयः सृजामि हृदयानि । स्रष्टुं मनो अस्तु वः । स्रष्टुः प्राणो अस्तु वः” इति । एताभ्यां वानस्पत्यान् संसृज्य सिकतावदिभज्य निर्वपतीति । अथ सं वः सृजामीति मन्त्रः पूर्वमाज्ञातः । हे वानस्पत्यसम्भाराः वो युष्माकं हृदयानि संसृजामि परस्परमनुरक्तानि करोमि । तथा वो युष्माकं मनः वपश्च संसृष्टमस्तु । हृदयवाक्येन परस्परस्नेहोऽपि विवक्षितः । मनोवाक्येन कार्येवैकमत्यम् । तथा वो युष्माकं प्राणश्च संसृष्टोऽस्तु ॥ अनेन एकविधा प्रवृत्तिर्विवक्षिता । संयाव इति मन्त्रस्तु संहितायामाज्ञातत्वात् प्रतीकमात्रं सूत्रे दर्शितम् । इह तु सर्वोऽप्येवमाज्ञातः । “संयावः प्रियास्तनुवः । सम्प्रिया हृदयानि वः । आत्मा वो अस्तु सम्प्रियः । सम्प्रियास्तनुवो मम” [१७] इति । हे वानस्पत्यसम्भाराः वो युष्माकं याः प्रियास्तनुवः ताः संसृज्यताम् एकस्मिन्नेव कार्ये प्रवर्त्तन्ताम् । तथा वो युष्माकं प्रियाणि हृदयानि च संसृज्यताम् । तथा वो युष्माकं प्रियः आत्मा जीवश्च संसृज्यताम् । तथा मम प्रियास्तनुवो-

ऽपि संवृण्वताम् । एकस्मिन् कार्ये प्रवर्त्तन्ताम् । अतिग्भिः
सह शरीरबहुलम् ॥

कल्पः । कृत्तिभ्यामनशीभ्यामग्नीन् यजमान उपतिष्ठते ।

“कक्षेतां द्यावापृथिवी । येऽग्नयः समनसः” इति ।

तत्र कृत्ताभिधायके ऋषौ । पाठस्तु । “कल्पन्तामाप ओ-
षधीः । कल्पन्तामग्नयः पृथक् । मम औष्ठ्याय सव्रताः । येऽ-
ग्नयः समनसः । अन्तरा द्यावापृथिवी । वासन्निकाटह अभि-
कल्पमानाः । इन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु” इति । द्यावापृथि-
व्यादयः सर्वे मम औष्ठ्याय उत्तमफलसिद्धये सव्रताः व्रतेन
कर्माणा युक्ताः सन्तः स्वस्वव्यापारचमा भवन्तु । सामनस्याभि-
धायके ऋषौ । पाठस्तु । “येऽग्नयः समनसः । अन्तदृष्ट्यासं
लिति” । हे अग्ने द्यावापृथिव्योर्मध्ये त्वया सह समानमनस्त्वा-
येऽग्नयः सन्ति । ते सर्वेऽपि वासन्निकाटह अन्तवधवौ वास-
न्निकमासौ चैत्रवैशाखाश्वौ अभिकल्पमावाः सर्वतः सन्पाद-
यन्तस्वामभितः संविशन्तु । यथा देवाः इन्द्रमभिसंविशन्ति त-
दत् ॥

अनन्तरं मन्त्रस्तु गार्हपत्याधानमन्त्राणां मध्ये सूचकारे-
षोदाहृतः । पाठस्तु । “दिवस्ता वीर्येण । पृथिव्यै महिम्ना
[१८] अन्तरिक्षस्य पोषेण । सर्वपशूमादधे” इति । हे गार्ह-
पत्य शुभोकस्य यदीर्यं पृथिव्यास्य श्यो महिम्ना अन्तरिक्षस्य
पोषेण पोषं सामर्थ्यं तैः सर्वैरपि सर्वपशूप्रदानसमर्थं त्वामि-
हाद्यतने आदधे ॥

कल्पः । “अजीजनस्मृतं मर्त्यासः । अस्मेमाणं तरणिं वी-
डुजम्भम् । दश खसारोअयुवः समीचीः । पुमांसश्चातम-
भिसम्भरन्ताम्” इति । जातमस्त्रिणाभिष्टेति । मर्त्यासो
मनुष्यश्च त्रिजः स्मृतं मरणरहितमग्निं देवं अजीजनत् उत्पा-
दितवन्तः । कीदृशमग्निं अस्मेमाणं अग्न्यं अशोषणीयं वा । सग-
गतिशोषणयोरिति धातुः । तरणिं दुःखेभ्यस्कारकं वीडुजम्भं
दृढदन्तमूखं अयुवो अङ्गुलयः तास्य शरीरेण सहोत्पन्नत्वात्
खसारो भगिनीसमानाः । दशसङ्ख्याकास्ताः अङ्गुलयः समी-
चीरनुकूला भूत्वा जातं अभिरूपं पुमांसं अभिसम्भरन्तां अ-
भितः यङ्गुहन्तु ॥

कल्पः । जातं यजमानोऽभिप्राणीति । “प्रजापतेस्त्वा प्रा-
येनाभिप्राणिमि । पूष्णः पोषेण मद्भ्यम् । दीर्घायुत्वाय व्रत-
श्रारदाय । व्रतः शरद्भ्य आयुषे वर्चसे [१८] जीवालै पुण्याय”
इति । हे अग्ने प्रजापतेः प्रायेण प्राणवायुना त्वामभिसृज्य
प्राणिमि आसङ्करोमि । तथा पूष्णो देवस्य पोषेण सामर्थ्येन
वा अभिप्राणिमि । किमर्थं मद्भ्यं मम व्रतश्रारदाय दीर्घायु-
त्वाय व्रतसंवत्सरपरिमितं यद्दीर्घायुस्तत्सिद्ध्ये । किञ्च । व्रतं
शरद्भ्यः व्रतसङ्ख्याकेभ्यः संवत्सरेभ्यः ऊर्द्धमयायुःसिद्ध्ये वर्चसे
बलाय जीवालै जीवनौषधाय पुण्याय सुव्रतसिद्ध्ये च ॥

कल्पः । “अहं त्वदस्मि मदसि त्वमेतत् । ममासि योनि-
स्त्वव योनिरस्मि । ममैव सन्वह इव्यान्यग्ने । पुत्रः पित्रे लोक-
हज्जातवेदः” । इत्याधीयमानमनुं मन्त्रयते यजमान इति ।

हे आहवनीयाग्ने अहं तन्नो हेतोरस्मि । यदा त्वमासीन्न-
दानोमहमस्मि । यदा तु त्वं नासीन्नदानो विद्यमानोऽपि अहं
निष्प्रयोजनत्वेन नास्मि । त्वच्च मदसि मन्नो हेतोर्ज्ञायसे । एतच्च
प्रत्यक्षम् । इवमुक्तप्रकारेण मम योनिः कारणं त्वमसि । तवापि
योनिः कारणमहमस्मि । तस्मान् ममैव बन्धुः सन् मदीयानि
हव्यानि वह । हे जातवेदः यथा लोके पुत्रः पित्रे लोककृत्
पुण्यलोकसम्पादको भवति तद्वदतिस्तेहेन मम लोककृद्भव ॥

अनन्तरमन्त्रो गार्हपत्याधानमन्त्रेषु सूचकता उदाहृतः ।
पाठस्तु । “प्राणे त्वानृतमादधामि । अन्नादमन्नाद्याय । गो-
प्तारं गुप्तै” इति । मम गुप्तै रक्षणसिद्धये गोप्तारं त्वादधामि ॥

कल्पः । “सुगार्हपत्यो विदहन्नरातीः । उषसःश्रेयसीः श्रेय-
सीर्दधत् [२०] अग्ने सपत्नाः अपवाधमानः । रायस्योषमिष-
मूर्जमस्मासु धेहि” इति । आधीयमानमभिमन्त्रयते यजमान
इति । शोभनो गार्हपत्योऽद्यमग्निः अरातीः देविषः विशेषेण
दहन् उषसो दिवसात् श्रेयसीः श्रेयसीर्दधत् उत्तरोत्तरश्रे-
ष्ठान् कुर्वन् वर्तते । हे अग्ने गार्हपत्यसपत्नानस्मदीयान्
ब्रह्मन् अपवाधमानः पीडयन् धनपुष्टिमन्त्ररसञ्च अस्मासु स-
म्पादय ॥

कल्पः । “इमा उमासुपतिष्ठन्तु रायः । आभिः प्रजाभि-
रिह संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी । मध्ये वसोर्दी-
दिहि जातवेदः” इति । प्राञ्चोऽश्वप्रथमा अभिप्रव्रजन्तीति ।
इमा उमा रायः लोके दृश्यमानानि सर्वाण्यपि धनानि

मामुपतिष्ठन्तु प्राप्नुवन्तु । आभिः पुत्रपौत्रादिभिः प्रजाभिः
सहेहास्मिन् जन्मनि संवसेय सम्बक् तिष्ठामि । किञ्च इहो
इहैव जन्मनि विश्वरूपो महिष्यजाद्यनेकपशुरूपयुक्ता इडा
गोचिष्टतु । हे जातवेदः त्वं अस्मदीयस्य वसोर्मध्ये स्वामित्वेन
स्थिता दीदिहि दीप्यस्व ॥

कल्पः । गार्हपत्ये प्रथयमीयमाश्रत्यमिधमादीप्य सिकता-
स्योपयमनीरूपकव्ययते तमुद्यच्छति । “ओजसे वस्राय तोद्य-
च्छे । दृषणे शुभ्रायायुषे वर्चसे । सपत्नद्वरसि दृचदः । यस्य
देवेषु महिमा सुवर्गः [२१] । यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्टः ।
पुष्टिर्याते मनुष्येषु प्रथे । तथा गो अग्ने जुषमाण एहि । दिवः
पृथिव्याः पर्यन्तरिक्षात् । वातात् पशुभ्यो अक्षोषधीभ्यः । यत्र
यत्र जातवेदः सम्बभूव । ततो गो अग्ने जुषमाण एहि” इति ।
हे अग्ने त्वां ओजःप्रभृतिसिद्ध्यर्थमुद्यच्छे । ओजो वसुहेतुः अष्टमो
धातुः । वसुं ग्ररीरसामर्थ्यम् । दृषन्शब्दः सेवनसामर्थ्यावाची ।
शुभ्रशब्दोऽयं सहकारिसन्यादितां प्रप्तिमाचष्टे । आयुः प्रसिद्धम् ।
वर्चः कान्तिः । हे अग्ने त्वं सपत्नद्वरसि वैरिहिंसकोसि । तथा
दृचदः धर्मावुद्धेरावरकानां पापानां हिंसकोसि । सोऽय-
मेको मन्त्रः । हे अग्ने देवेषु मध्ये कर्मफलभूतः स्वर्गरूपो
यस्य महिमा पशुषु क्षीरादिहविःस्वरूपेण प्रविष्टो यः ।
तवात्मा अत्यन्तप्रियः पदार्थः । मनुष्येषूदराग्निजनिता या
तदीया पुष्टिः प्रथे प्रसिद्धा वर्त्तते । तथा पुष्ट्या तदुपलब्धित-
स्वर्गक्षीराभ्याञ्च गोऽस्मान् जुषमाण एहि । सोऽयं द्वितीयो

मन्त्रः । दिवः पृथिव्या अन्तरिक्षादोपरिवातात् पश्यन्मन्त्रः । ओ-
षधिभ्योऽपि तथा यच्च यच्च देवविघ्नेषु हे जातवेदः सम्-
भूवः उत्तमोऽसि । हे अग्ने ततः सर्व्वसात्प्राप्तात् नोऽस्मान्
जुषमाण इहि ॥

अन्तरभाविनस्त्वयो मन्त्राः प्रणयनकाखे गमनार्थाः । तच्च
प्रथममाह । “प्राचीमनु प्रदिशं प्रेहि विद्वान् । अग्नेरग्ने पुरो
अग्निर्भवेह । विश्वा आशादीद्यानो विभाहि [२२] । ऊर्ज्यो
धेहि दिपदे चतुष्पदे” इति । हे अग्ने प्राचीं पूर्वीं प्रदिशं
प्रकृष्टां दिशमनुसृत्य विद्वान् मार्गाभिः प्रेहि प्रकर्षेण नष्ट ।
अग्नेर्गार्हपत्यस्तेह पुरोऽग्निर्भव अस्मिन् देवयजने पूर्व्वदिस्व-
र्त्तीवज्जिर्भव । दीद्यानः स्वयं प्रकाशमानो विश्वा आशा वि-
भाहि सर्वाः दिशः प्रकाशय । नोऽस्मादीयाय दिपदे मनुष्याय
चतुष्पदे पश्ये च ऊर्ज्यं रसं धेहि सम्यादय । अयं मन्त्रो घर्षः
शिर इत्यनुवाकेऽपि समाज्जातः । प्रयोजनन्तु दिरावातस्व
स्वचान्तरे द्रष्टव्यम् ॥

अथ द्वितीयमाह । “अन्वग्निरवसा अयमख्यत् । अन्वहानि
प्रथमो जातवेदाः । अनु सूर्य्यस्य पुरुषा च रश्मीन् । अनु द्या-
वापृथिवी आततान्” इति । अयमग्निरवसामयं प्राप्तः अन्व-
ख्यत् अनुक्रमेण प्रकाशितवान् । प्रथमो देवेषु मुखोऽयं जा-
तवेदाः अहानि दिवसान् अन्वख्यत् । किञ्च सूर्य्यस्य पुरुषा
सर्व्वानपि रश्मीन् अन्वख्यत् । तथा द्यावापृथिव्यावनुक्रमेण आ-
ततान् सर्व्वतो व्याप्तवान् । यद्यप्ययं मन्त्रो नापस्तम्बेन विनि-

युक्तस्यैवापि सूचान्तरानुसारेण अथ विनियोगो द्रष्टव्यः ॥

अथ तृतीयमाह । “विक्रमस्य महाऽसि । वेदिवन्मानु-
षेभ्यः । त्रिषु लोकेषु जागृहि” इति । हे अग्ने विक्रमस्य । अ-
निष्टनिवारणे पराक्रमं कुरु । त्वं महानसि अधिकव्रतियुक्तो-
ऽसि । मानुषेभ्यो मनुष्याणामर्थे वेदिवन् वेद्यामुपविष्टः सन्
त्रिषु लोकेषु जागृहि यजमानं नेतुं सावधानो भव ॥

कल्पः । “यदिदं दिवो अददः पृथिव्याः । संविदाने रो-
दसी सम्भवतुः [११] । तयोः पृष्ठे सीदतु जातवेदाः । बभू-
प्रजाभ्यस्तनुवे स्योनः” इति । अभिमन्येति । यदिदं मूपाख्यं
दिवो यज्ञियं पृथिव्यां वर्तते । यथादः कृष्याख्यं पृथिव्याः
यज्ञियं दिवि चन्द्रमसि वर्तते । तेनोभयेन वयमेनं मन्वा-
महे । रोदसी सावापृथिव्यौ सम्विदाने ऐकमत्यं गते सम्भू-
वतुः । पूर्वमेकी बभूवतुरिति तयोस्तादृशोः सावापृथिव्योः
पृष्ठे उपरि जातवेदाः सीदतु । कीदृशः प्रजाभ्यः बभूः प्रजानां
सुखस्य भावयिता तनुवे स्योनः स्वप्नरीराय च सुखकरः ॥

अनन्तरमस्मा आहवनीयाधाने सूचकारेणोदाहृताः ।
तत्पाठस्तु । “प्राणं त्वामृत आदधामि । अस्मादमसाद्याव ।
गोप्तां गुणैः । यत्ते शुक्रं शुक्रं वर्षः शुक्रा तनूः । शुक्रं ज्यो-
तिरजसम् । तेन मे दीदिहि तेन त्वादधे । अग्निनाग्ने ब्रह्म-
णा । आनग्ने व्यानग्ने सर्वमायुर्व्यामग्ने” [१४] इति । हे आह-
वनीय । प्राणरूपं त्वां अमृते स्थाने विनाशरहिते आदधामि
अस्माकमसाद्यसिध्यर्थमन्नादं त्वा आदधामि । रक्षणार्थं गो-

भारं त्वामादधाति । सोऽयमेको मन्त्रः । हे शुक्र दीप्यमा-
नाग्ने तव चक्षुर्न वर्यः निर्मला कान्तिः । या च शुक्रा तनूः
निर्मलो देहः । चक्षुजस्रं निरन्तरं शुक्रं ज्योतिः निर्मलं नि-
रन्तरभासकम् । तेन सर्वेषु युक्तो मे मदर्थं दीदृष्टि
प्रकाशस्व । तेन कारणेन हे अग्ने अग्निना ब्रह्मणा अग्निप्रकाश-
केन मन्त्रेण त्वामादधे । अयं द्वितीयो मन्त्रः । अथमग्निरा-
ग्नौ भोक्तृदेहं व्याप्तवान् । व्याग्नौ विविधं भोग्यजातं व्याप्त-
वान् । तथा सर्वमायुरपमृत्युपरिहारेण व्याग्नौ व्याप्तवान् ।
अयं तृतीयो मन्त्रः । तावेतौ द्वितीयतृतीयौ घर्माः शिर इत्यनु-
वाकेऽप्यास्तातौ । तयोः प्राचीमिति मन्त्रवत् पृथगुपयोगः
सूचान्तरे द्रष्टव्यः । यदा अस्यानुवाकस्य मन्त्रकाष्ठानुरूप-
त्वात् घर्माः शिर इत्यादिकमप्यन्यमेवेति दर्शयितुं तदेक-
देवोऽत्र पठितः । ब्राह्मणसम्भार्यं तच्चास्तातं द्रष्टव्यं बहुक्तं
सूचकारेण ॥

अथ विराट्क्रमैर्यजमान उपतिष्ठते इति । तत्र प्रथमं वि-
राट्क्रममन्त्रमाह । “नर्यं प्रजां मे गोपाय । अमृतत्वाय जी-
वसे । जातां जनिष्यमाणाञ्च । अमृते सत्ये प्रतिष्ठिताम्” इति ।
हे नर्यं मनुष्येभ्यो हितं गार्हपत्यं मे मदीयां प्रजां गोपाय ।
किमर्थं अमृतत्वाय जीवसे अपमृत्युरहितजीवनाय । कीदृशीं
प्रजाम् । पूर्वमुत्पन्नां इतः परं उत्पत्त्यमानाञ्च । तथा अमृत-
त्वेतौ सत्ये प्रतिष्ठितां सर्वदा सत्यवादिनीमित्यर्थः ॥

अथ द्वितीयमाह । “अथर्वं पितुं मे गोपाय । रसमज-

मिहायुषे । अद्व्यायोऽभीतनो । अविषजः पितुं क्षु” इति ।
 अथर्वपूर्वमथर्व्याख्येन महर्षिणा मधितत्वात्तद्रूपत्वं तथा
 चात्रात्मातम् । अथर्व्या त्वा प्रथमो निरमन्वदग्र इति । तादृश
 हे इक्ष्वाग्रे मे पितुं मदीयमन्नं गोपाय । यो रवः क्षीरादिः
 यथाकं ग्रीहिर्कं तदुभयमिह प्ररोरे आयुषे आयुरर्थं स्ना-
 पयेति शेषः । हे अद्व्यायो केनाप्यहिंसित आगमनेन खलु
 त्वदीयमानमन्नं केनचिदपि निवारयितुं प्रक्षमम् । हे अभीत-
 तनो उष्णसर्गप्ररोर नोऽस्मादीयं पितुमन्नं अविषं विषरहितं
 कुह ॥

अथ तृतीयमाह । “ब्रह्म पशून् गोपाय । द्विपदो ये
 चतुस्पदः [९५] । अष्टाग्रपादश्च य इहाग्रे । ये चैकग्रपा आ-
 शुगाः” इति । हे ब्रह्म अतिविभिः प्रशस्यमान आहवनीय
 मे पशून् गोपाय । ये पशवो द्विपदो मनुष्यरूपाः येऽपि चतु-
 स्पदो गवादिरूपाः । तेऽपि चतुस्यात्स्रष्टाग्रपाः गोमहि-
 व्यादयः । एकग्रपा आशुगामिनश्चाश्वादयः ये सन्ति तान्
 सर्वान् इह लोके हे अग्रे गोपाय ॥

अथ चतुर्थमाह । “सप्रथ सभां मे गोपाय । ये च सभाः
 सभासदः । तानिन्द्रियावतः कुह । सर्वमायुरपासताम्” इति ।
 ये च सभाः सभायोग्याः सभासदः सभायामुपविष्टाः सन्ति
 तान् सर्वानिन्द्रियावतः चक्षुरादीन्द्रियपाटवयुक्तान् कुह । ते
 सभाः सर्वमायुः प्रतसन्मस्वरमायुरपासतां सेवताम् ॥

अथ पञ्चममाह । “अहे मुभिय मर्त्य मे गोपाय । अष्टव-

यस्मयिविदा विदुः । अथः सामानि चमूषि । सा हि श्रीर-
मृतासताम्” [१६] इति । हे अहे अहिंसितव्यं बुध्नियं बुध्ने मूखे
जगदादावुत्पन्नावस्य मे मदीयं अगादिरूपं मन्त्रं गोपाय ।
सं मन्त्रं वैविदाः वेदव्याभिज्ञाः अथः अतीन्द्रियद्वारो
विदुर्जानन्ति । तं मन्त्रं गोपायेति पूर्व्वान्वयः । वेदव्योक्त
मन्त्रविशेषाः अगादयः । मृहवेचादिपासनं परित्यज्य मन्त्र-
पासनप्रार्थने कारणमुच्यते । उतां सन्मार्गवर्तिनां अगादि-
रूपा खल्वमृता श्रीः । धनादिरूपायाः शिवो वज्रधा विनाशः
सम्भावितः । अगादिरूपायास्तु पुनः पुनरभावेन अभिरुद्धि-
रेव न तूपचयः ॥

कथः । “चतुःत्रिंशच्छा युवतिः सुपेशाः । घृतप्रतीका
भुवनस्य मध्ये । मर्त्यज्यमाना महते सौभगाय । मन्त्रं धुक्षं यज-
मानाय कामान्” इति । वेदिं समृज्यमानामिति । अगुमन्त्र-
यते इति शेषः । अस्मिन् च दर्शपूर्णमासगते याजमानत्वात्तस्याङ्ग
एवाद्यं मन्त्र उत्तरे द्रष्टव्यः । वासानामूर्द्धगताः चत्वारः त्रिंश-
खदुसताः त्रेषिदयांसदयप्रदेशा यस्याः वेदेः सा चतुःत्रि-
ंशच्छा युवतिः । मिश्रविची सर्वाणि इवींषि वेद्यां मिश्रीभव-
न्ति । तच्चाहितत्वात् सुपेशाः सुवर्षं तदच्छोभमानं रूपं यस्याः
सा सुपेशाः । घृतप्रतीका घृतमेव प्रतीके मुखे यस्याः सा घृतप्र-
तीका । आदावाज्यमेव वेद्यामायायते । तादृशी वेदिर्भुवनस्य
मध्ये अस्याकं महते सौभगाय मर्त्यज्यमाना अतिशयेन शोच्य-
माना वर्त्तते । हे वेदे यजमानाय मन्त्रं कामान् धुक्षं संपादय ॥

कथ्यः । “इहैव सन्ततं सतो वो अग्रयः । प्राप्तेन वाचा मनसा विभर्षिं तिरोमासन्मायुर्माप्रहासीत् । ज्योतिषा वो वैश्वानरेशोपतिष्ठे” इति । यद्यनुपस्थाय प्रवसेदित्येवोपतिष्ठे-
तेति । अग्निहोत्रो यामान्तरममने प्राप्ते सति अम्युपस्थानं
कृत्वा पश्चाद्गन्तव्यम् । यदि कदाचिन्महदुपस्थानस्यावसरो न
स्यात् । तदानीमेतच्चैवैकयोपतिष्ठेत् । हे अग्रयः इहैव देवे
समर्च्यन्तः तच्च गृहविशेषे सतो वर्त्तमानान् युष्मान् प्राप्तेन वाचा
मनसा विभर्षिं धारयामि । यामान्तरे गतस्यापि मम प्रा-
णादयो भवद्विषयदेववर्त्तित्वेन तिरोभूय सन्ततमवस्थितं मां
आयुः मा प्रहासीत् मा परित्यजतु । वैश्वानरेण सर्वमनुव्य-
हितेन ज्योतिषा युष्मान् वो युष्मान् उपतिष्ठे । यच्च तच्च स्वि-
तोऽप्यहं मेवे । अथ मन्त्रोऽम्युपस्थानप्रकरणोऽग्निहोत्रविषये
नेतव्यः ॥

कथ्यः । “पञ्चधाग्नीन् व्यक्रामत् । विराट्मृष्टा प्रजापतेः ।
ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी । योनिरग्रेः प्रतिष्ठितिः” [९७] इति ।
सर्वाणोति यजमान उपतिष्ठत इत्यनुवर्त्तते । प्रजापतेः सन्-
न्धिनी चेयं मृष्टा विराट् विशेषेण राजमाना गोमरीरधारिणी
तानेतानग्नीन् पञ्चधा व्यक्रामत् विभज्य क्रान्तवती । अस्मिन्
प्रदेशे गार्हपत्य अस्मिन्नाहवनीय इत्येवं पदेनाक्रम्य दर्शित-
वतीत्यर्थः । सा पुनः स्वस्याः प्रयोजनविशेषमेव पश्यन्ती ऊर्ध्व-
भिमुखी युषोक्रमारोहत् । आरुह्य च रोहिण्यभूत् । सा चाग्ने-
र्वीजिः कारणभूता प्रतिष्ठाहेतुय रोहिण्योन्वजेऽग्रेऽभ्यवतात् ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

उद्धृत्य भूमिमुद्धृतिं ब्रह्मादेवीरवोचति ।
 वैश्वेति सिकतान्युष्य यदेतूषान् वपेत्तथा ॥
 ऊतीराखकरीषश्चोर्जं वल्लीकवर्पां प्रजा ।
 स्रदं यस्य तु वाराहीस्रदं यत् पद्मपत्रकम् ॥
 याभिस्तु शर्करा अग्ने स्पर्शमश्नेति पिष्यसम् ।
 ऊर्जं श्रौदुम्बरं गायन् दाभ्यां पर्णं यथा ब्रमीम् ॥
 यत्ते विकङ्कतं यत्तेऽन्नं दग्धं तथा तदम् ।
 चित्रीत्यश्वत्यसमिधोऽश्वत्यादरणिमन्त्रणम् ॥
 यो अश्वारण्युपादानं यं त्वासम्भारसादनम् ।
 प्रवे ब्रह्मादने होमस्तन्निभिः समिधः क्षिपेत् ॥
 समिन्निभिस्तु राजन्यस्त्रां चक्षेण तु वैश्वकः ।
 प्रजा अजं प्रवभ्राति मही अरणिवीक्षणम् ॥
 आरौराणी प्रगृह्णाति ऋत्विद्वाभ्यान्तु मन्त्रणम् ।
 अगृवाप्यं नियम्याथ ब्रह्मै राचौ समिधते ॥
 जात दाभ्यां प्रातरग्रावरणी निष्टपेत्तथा ।
 अयेति स्नानमुद्धृत्यादग्नेस्तु सिकता वपेत् ॥
 सम्बोद्धाभ्यान्तु सम्भारान् वानस्पत्यान् प्रसंसृजेत् ।
 ऋग्द्वाभ्यामन्युपस्थानं दिवस्त्रा पश्चिमानसम् ॥
 आधत्ते जीवणं तन्निमश्चलौ धारयेत् प्रजाः ।
 जातं प्राणित्यहं पूर्वानसाधानेऽभिमन्त्रयेत् ॥
 प्राणे त्वा पश्चिमाधानं सुगार्हत्यभिमन्त्रणम् ।

इमाः प्राञ्चोऽभियान्योजस्त्रिभिरुच्यन्तेऽग्नयः ॥

प्राचीचिभिः पूर्वयानं यदि वज्रमिमन्त्रणम् ।

प्राणं दाभ्यां सर्ववज्रेराधीनं ह्यनुमन्त्रयेत् ॥

उपस्थितिर्नर्घपञ्च चतुर्वेदिं समीचते ।

इह गन्तुपस्थानं पञ्चसर्वाग्निमन्त्रणम् ॥

अत्राधानगता मन्त्रा दासप्रतिरुदीरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्यजुर्ब्राह्मणे आशकाण्डे द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके आधानमन्त्रा उक्ताः । तावताधानं समा-
प्तम् । अथ पञ्चस्रनुवाकेषु गवामयने केषिद्विशेषा उच्यन्ते ।
तत्रास्मिन्ननुवाके विषुवन्नामके मुख्यमहः । तदुभयपार्श्व-
र्त्तानि चत्वार्यहान्युच्यन्ते । तदेतद्विधत्ते । “नवैतान्यहानि
भवन्ति । नव वै सुवर्गा लोकाः । यदेतान्यहान्युपयन्ति । नव-
स्वेव तत्सुवर्गेषु लोकेषु सञ्चिषः प्रतितिष्ठतो यन्ति” इति । षष्ठे
मासि षड्विंशतिसङ्ख्याकेष्वहसु गतेषु अवशिष्टानि चत्वार्यहानि
तत ऊर्द्धं विषुवन्नामकमेकं मुख्यमहः । ततोऽप्यूर्द्धमुत्तरमासषट्-
स्यादौ चत्वार्यहानीत्येवमेतानि नवसङ्ख्याकान्यहान्यनुष्ठेयानि ।
व्युष्टाभिर्लोकपादैः परिपालिता अष्टसङ्ख्याकाः स्वर्गा लोकाः
तेषां मध्ये कसिदूर्द्धदिग्वर्त्ती स्वर्ग इत्येवं नवसङ्ख्याकाः स्वर्गाः ।

तेषु नवस्त्रपि तेन यथोक्तानुष्ठानेन प्रतिष्ठां प्राप्नुवन्तो ग-
च्छन्ति ॥

अथ कश्चिच्छाखान्तरीयं पञ्चमुपन्यस्यति । “अग्निष्टोमाः
परःसामानः कार्या इत्याहुः । अग्निष्टोमसंघितः सुवर्गो लोक
इति । द्वादशाग्निष्टोमस्य स्तोत्राणि । द्वादश मासाः संव-
त्सरः” इति । परांसि उत्कृष्टतराणि सामानि येषु अह-
र्विशेषेषु ते परःसामानः । तेषु विषुवतोऽङ्गः परस्तादुपरि-
ष्टाश्च चक्षस्तथः ते षड्यग्निष्टोमात्मकाः कर्त्तव्या इति शा-
खान्तराध्यायिन आहुः । तत्रायं हेतुः । अग्निष्टोमेन सदृशः
स्वर्गः तत्कथमिति तदुच्यते । अग्निष्टोमस्य द्वादशसंज्ञानि स्तो-
त्राणि विद्यन्ते । प्रातःसवने वह्निष्यवमानाख्यमेकं स्तोत्रं चत्वारि-
र्याव्यस्तोत्राणि । माध्यन्दिने सवने माध्यन्दिनपवमानाख्यमेकं
स्तोत्रम् । पृष्ठस्तेत्राणि चत्वारि । तृतीयसवने आर्भवपवमाना-
ख्यमेकं स्तोत्रम् । यज्ञायज्ञियं द्वितीयम् । तदेवं द्वादश स्तो-
त्राणि संज्ञासाम्यात् मासद्वारा संवत्सरसम्पत्तौ सत्यां स्वर्ग-
वासिना संवत्सरदेवेनाग्निष्टोमः समो भवति ॥

तमेतं शाखान्तरपञ्चं दूषयित्वा रूपञ्च विधत्ते । “तत्तन्त्र-
सूक्त्यम् । उक्थ्या एव सप्तदशाः परःसामानः कार्याः [१] ।
पञ्चवो वा उक्थ्यानि । पञ्चूनामवरुथ्ये” इति । परःसामाख्या
अहर्विशेषा अग्निष्टोमरूपा इति यदन्यैरुक्तं तत्तथा । न सूक्त्यं
न द्रष्टव्यम् । सूक्तदर्शने इति धातुः । कथं तर्हीति तदुच्यते ।
उक्थ्यनामकानि द्वादशभ्यः स्तोत्रेभ्य उपरितनानि त्रीणि

लोचाणि यस्मिन् क्रतौ सोऽयमुक्थः । तादृशा एव परःसामाख्या अहर्विशेषाः सप्तदशसोमयुक्ता कर्त्तव्याः । यानि त्रीत्युक्थलोचाणि तानि पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पञ्च एव । तस्मादुक्थानुष्ठानं पशुप्राप्तये भवति ॥

उभयपार्श्ववर्त्तिभ्यः परःसामाख्येभ्योऽहर्विशेषेभ्यः पुरस्तादुपरिष्टाच्च द्वे अहनी विधत्ते । “विश्वजिदभिजितावग्निष्टोमौ” इति । विश्वजिदाख्यो योऽयमेकाहः स उक्थेभ्यः पुरस्तात्कर्त्तव्यः । स च षष्ठे मासि सप्तविंशे दिने प्राप्नोति । अभिजिदाख्योपर एकाहः । स च परःसामभ्य उपरिष्टात्कर्त्तव्यः । तथा सति विषुवत उपरितने मासि चतुर्थदिने प्राप्नोति । तावेतावग्निष्टोमौ दादत्र स्तोत्रयुक्तावेव कार्यौ ॥

अथ पूर्वोक्तान्वहानि प्रश्नसति । “उक्थाः सप्तदशाः परःसामानः । ते सः सुता विराजमभिसम्पद्यन्ते । द्वे चर्चावतिरिच्येते । एकया गौरतिरिक्तः । एकयायुक्कनः । सुवर्गो वै लोको ज्योतिः । ऊर्ग्विराट् [१] । सुवर्गमेव तेन लोकमभिजयन्ति” इति । विषुवतः पुरस्तादुपरिष्टाच्च सप्तदशसोमयुक्ताः परःसामाख्या अहर्विशेषा उक्थरूपा ये पूर्वं विहिताः सन्ति । तेषु विद्यमानाः स्तोत्रविशेषा विराजं दशसङ्ख्या सम्पद्यन्ते । तत्प्रकारस्तु सामवेदविहितप्रकारेण गणयित्वा द्रष्टव्यः । ते च परःसामानः पूर्वस्मिन् पक्षे ज्योतिर्गौरायुरित्येवमनुक्रमेण कर्त्तव्याः । उत्तरस्मिन् पक्षे आयुर्गौर्ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमेण कर्त्तव्याः । तच्च तच्च सामवेदोक्तप्रकारेण

गौर्नामकः क्रतुरेकया खोचियया दशसङ्ख्याभ्योऽतिरिच्यते ।
आयुर्नामकः क्रतुरेकया न्यूनः । तयोद्भयोर्मेलनेन पुनरपि
षट्सङ्ख्या पूर्यते । किञ्चित्तेषु योऽयं ज्योतिरहर्विशेषः सस्वर्गप्रका-
शकत्वात्स्वर्ग एव । या च विराड्रूपा लक्षणभूता दशसङ्ख्या
मेघमूर्धसस्वरूपा । तेन तादृशेन परःसामानुष्ठानेन स्वर्ग-
लोकमभिजयन्तीति ॥

अथैतेषु षट्सु परःसामसु पृष्ठसोचगतानि क्रमेण विध-
त्ते । “यत्परः राधन्तरम् । तत्प्रथमेऽहन् कार्यम् । दृहद्वि-
तीये । वैरूपं तृतीये । वैराजं चतुर्थे । ब्राह्मरं पञ्चमे । रैवतः
षष्ठे । तद् पृष्ठेभ्यो नयन्ति” इति । पूर्वपक्षवर्तिनि प्रथमे
परःसाम्नि ज्योतिराख्ये रथन्तरेण निष्पाद्यं राधन्तरं यत्पृष्ठ-
सोचं तत्कर्त्तव्यम् । द्वितीयेऽह्नि गौर्नामके दृहत्साम्नि निष्पाद्यं
पृष्ठसोचं कार्यम् । आयुर्नामके तृतीये वैरूपसामयुक्तं पृष्ठ-
सोचं कार्यम् । विषुवत ऊर्द्धभाविन्यायुर्नाम्नि चतुर्थे परः-
साम्नि वैराजसामयुक्तं पृष्ठसोचम् । पञ्चमे गौर्नाम्नि ब्राह्मरं
सामयुक्तं पृष्ठसोचम् । ज्योतिर्नाम्नि षष्ठे रैवतसामयुक्तं पृष्ठ-
सोचम् । तद् तेनैव प्रकारेणानुतिष्ठन्त एतान्यहानि पृष्ठेभ्यो
पृष्ठषडङ्गगतेभ्योऽहर्भ्य उपरि नयन्ति । यद्यप्येतानि ज्योति-
रादीनि अभिज्ञवषडङ्गगतान्यहानि । तथापि रथन्तरादि-
पृष्ठसोचयोगात्पृष्ठषडङ्गगतान्येव सम्यक्करो इत्यर्थः ॥

अथैतेष्वहस्तितयास्त्रविशेषान् विधत्ते । “सन्ततय एते यहा-
मृच्छन्ते [३] अतिगच्छाः परःसामसु । इमानेवैतैर्लोकान्त्स-

जन्वन्ति” इति । संहितायां द्वितीयकाण्डे द्वितीयप्रपाठके देवा
 वै यद्यज्ञेनावबन्धतेत्यस्मिन् षष्ठेऽनुवाके परःश्रद्धाभिधेयास्त्र-
 योऽतिगाह्या विहिताः । तच्चाह्नवसौषधीभ्यो गृह्णामीति प्रथमस्य
 मन्त्रः । ओषधीभ्यस्त्रा प्रजाभ्यो गृह्णामीति द्वितीयस्य मन्त्रः ।
 प्रजाभ्यस्त्रा प्रजापतये गृह्णामीति तृतीयस्य मन्त्रः । एभिर्मन्त्रैः
 परःसामसु ज्योतिर्गौरायुरित्येतेष्वहःसु प्रतिगाह्यनामका
 गृहाः सन्ततयः सन्तता गृहीतव्याः । प्रथमेऽङ्गि प्रथमो द्विती-
 येऽङ्गि द्वितीयकृतीयेऽङ्गि तृतीयः । इत्येवं सान्तत्यम् । एतैः
 सन्ततं गृहीतैरिमान् भूरादीन् चीन् लोकान् सन्ततान्
 कुर्वन्ति ॥

अथ विषुवत ऊर्द्धभाविषु परःसामसु व्युत्क्रमेण तानेव
 गृहान् विधत्ते । “मिथुना एते गृहा गृह्णन्ते । अतिगाह्याः
 परःसामसु । मिथुनमेव तैर्यजमाना अवबन्धते” इति । एते
 गृहाः पूर्वेष्वहःसु अनुक्रमगता उक्तेष्वहःसु व्युत्क्रमगताः ।
 एतच्च तत्रैव संहितायामेव स्पष्टमाज्ञातम् । पूर्वेष्वहःस्त्रितः
 पराहो गृह्णन्ते । उत्तरेष्वहःस्त्रमुतोऽर्वाहो गृह्णन्त इति ।
 उत्तरगतान्यहान्यपि आयुर्गौ ज्योतिरित्येवं व्युत्क्रमगतानि ।
 एवञ्च सति प्रथमषष्ठयोर्ज्योतिराख्योरक्तेरङ्ग इत्यादिमन्त्र-
 युक्तोऽतिगाह्यो द्विरावृत्तः । गोनाह्यो द्वितीयपञ्चमयोरौष-
 धीभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिगाह्यो द्विरावृत्तः । आयुर्नाह्योऽसृ-
 तीयचतुर्थयोः प्रजाभ्य इति मन्त्रयुक्तोऽतिगाह्यो द्विरावृत्तः ।
 एवं सत्येते मिथुनरूपाः सन्त्यन्ते । तैर्यजमाना मिथुनं प्राप्नुवन्ति ॥

अथ विषुवद्दिने पृष्ठसोत्रगतं साम विधत्ते । “वृहत्पृष्ठं भवति । वृहद्दे सुवर्गो लोकः । वृहतैव सुवर्गं लोकं यन्ति” इति । वृहत्साधः स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वात्तद्रूपत्वम् ॥

पृष्ठसोत्रे सामविशेषं विधाय पवमानसोत्रे सामविशेषं विधत्ते । “चयस्त्रिंश्रि नाम साम । माध्यन्दिने पवमाने भवति [४] । चयस्त्रिंश्रि देवताः । देवता एवावदन्त्यते” इति । चयस्त्रिंशीति कस्यचित्साधो नामधेयम् । तच्च साम माध्यन्दिने पवमानाख्ये सोत्रे गायेत् । देवतानामियं सङ्ख्या चिंश-
न्नचक्षु गणिन इत्यादिमन्त्रे प्रसिद्धा ॥

इदानीं विषुवत उत्तरेषु परःसामसु पूर्वोक्तविपरीतक्रमं विधत्ते । “ये वा इतः पराञ्च संवत्सरमुपयन्ति । न हैनन्ते खसि समञ्जुवते । अथ येऽमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । ते हैनन् खसि समञ्जुवते । एतदा अमुतोऽर्वाञ्चमुपयन्ति । यदेवम् । योह खलु वाव प्रजापतिः । स उ वेवेष्टः । तदु देवेभ्यो नयन्ति [५]” इति । ये यजमाना इतो भूलोकरूपादङ्ग इत्यादि-
मन्त्रयुक्तादतिग्राह्यादारभ्य पराञ्चमनुक्रमगतमेव संवत्सरमनु-
तिष्ठन्ति । ते यजमाना एतं क्रतुं खसि चेमेण न समञ्जुवते न सम्यक् प्राप्नुवन्ति । ये तु विषुवत ऊर्ध्वं अमुतो ध्रुवीक-
रूपात्प्रजाभ्यस्तेत्यादिमन्त्रयुक्तात्तृतीयादतिग्राह्यादारभ्यार्वाञ्चं
व्युत्क्रमगतं संवत्सरक्रतुमनुतिष्ठन्ति । त एव यजमाना एतं
क्रतुं खसि चेमेण समापयन्ति । एवमतिग्राह्याणां व्युत्क्रममनु-
ष्ठानं यदस्ति एतेनैव प्रकारेण अमुतोऽन्तादारभ्यार्वाञ्चं व्युत्क्रम-

मगतं संवत्सरमनुतिष्ठन्तो भवन्ति । तस्मादेवमनुतिष्ठेदित्यर्थः ।
यः संवत्सरसचात्मकः प्रजापतिः स एवेन्द्रो देवानामधिपतिः ।
तस्मात्कारणाद् देवेभ्यो नयन्ति । देवार्थमेवैनं ऋतुमधिति-
ष्ठितवन्तो भवन्ति ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्राकाशे
छण्डोग्यब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥
॥ ९ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ।

द्वितीयोऽनुवाके नवाहानि विहितानि । अथ तृतीयोऽनु-
वाके तेषां मध्यमेऽङ्गि विषुवति केचिद्विशेषा उच्यन्ते । पूर्वव-
षड्दिनेषु परासोऽर्वाक्षस्य येऽतिरात्रा विहिताः । तानुभय-
विधानस्मिन्विषुवत्यङ्गि विधत्ते । “सन्ततिर्वा एते रात्राः । य-
त्परःसामानः । विषूचीं दिवाकीर्त्यम् । यथा ब्राह्मणे पक्ष-
सो । एवम् संवत्सरस्य पक्षसी । यदेतेन गृह्येरन् । विषूची
संवत्सरस्य पक्षसी व्यवस्यसेयाताम् । आर्त्तिमार्च्छेयुः । यदेते
गृह्यन्ते । यथा ब्राह्मणे पक्षसी मध्यमं वृश्चमभिसमायच्छति ।
[१] । एवम् संवत्सरस्य पक्षसी दिवाकीर्त्यमभिसन्तप्यन्ति ।
नार्त्तिमार्च्छन्ति” इति । परःसामशब्देन तदहर्गताः पूर्वोक्ताः
परासोऽर्वाक्षस्यतिरात्रा लक्ष्यन्ते । तादृशा ये सन्ति ते
सन्तिरूपा अविच्छेदकानि रज्जुस्थानीयाः । यत्तु दिवा-
कीर्त्यमहः सोऽहर्विशेषो विषुवान् । दिवैव कीर्त्यं सर्वमनुष्ठेयं

न तु राधाविति दिवाकीर्त्त्यं विष्वक् परस्परविपरीतत्वेन वर्त्त-
मानावभौ पक्षौ यस्याहर्विशेषस्य सोऽयं विषुवान् । तदेतदह-
र्लौकिकदृष्टान्तेन स्पष्टीक्रियते । लोके प्रौढां ब्राह्मणां कुर्ष्वन्तो
मध्ये उन्नतान् सन्मान् स्थापयित्वा तेषामग्रे तिर्थ्यम्बुशं दीर्घं प्रति-
ष्ठाय तदाधारेणोभौ ब्राह्मणपक्षौ निर्दिशते । यथा लौकिकी-
ब्राह्मणा एवमत्रापि संवत्सरसचरूपा ब्राह्मणा तस्याश्च विषुवानेव
सन्मायगतवंशस्थानीयः पूर्वोत्तरमासषट्कदयं पक्षदयस्थानी-
यम् । तत्र पूर्वोत्तरेषु परःसामसु षडहःसु मध्यमे च विषुवति
गृह्यमाणा अतिग्राह्या पृष्ठवंशपक्षदयबन्धनरज्जुस्थानीयाः ।
एवं सति यद्येतेऽतिग्राह्याः परःसामसु विषुवति च न गृह्ये-
रन् तदा संवत्सरस्य पार्श्वदयवर्त्तिनौ पक्षौ विष्वग्गतिसन्तौ
विस्त्रस्तौ विनष्टौ भवेताम् । ततो यजमाना आर्त्तिं प्राप्नुयुः ।
यदि तु अतिग्राह्या गृह्यन्ते । तदानीं यथा लोके ब्राह्मणाः
पक्षदयं मध्यमेन वंशेन सह पुरुषो रज्जा दृढं बध्नाति एवमस्य
संवत्सरसचस्य पक्षस्थानीयं मासषट्कदयं वंशस्थानीयस्य दिवा-
कीर्त्त्यस्योभयोः पार्श्वयोः तेन दिवाकीर्त्त्येन सह दृढं बन्ध-
यन्ति । तस्मिंश्च सान्तत्ये सति यजमाना आर्त्तिं नाप्नुवन्ति ।
तस्मात् परःसामस्त्रिविषुवत्यपि सान्तत्यायातिग्राह्याः कर्त्त-
व्या इति तात्पर्यार्थः ॥

अथविषुवत्यहनि स्तोमविशेषं ग्रहक्रमविशेषश्च विधत्ते ।
“एकविंशमहर्भवति । शुक्राया ग्रहा गृह्यन्ते । प्रत्युत्तम्यै सय-
त्वाय” इति । त्रिश्रुत्पञ्चदशसप्तदशापेक्षया च एकविंशस्तोम

उद्यतः । एतदनुष्ठानेन वंशस्थानीयस्य विधुवतः प्रत्युत्तम्यै
प्रातिस्निका प्रोक्षतबन्धनाय भवति । यदावायैन्द्रवाययाग्नेयसं
परित्यज्य शुक्रायमानुष्ठानेन सयत्नं भवति । विष् बन्धने
इत्यस्याद्भूतोदत्यजः सयज्यः । शुक्राययहसामर्थ्येन दृढबन्धनं
भवतीति भावः ॥

अथ तस्मिन् पशुविशेषमभियाद्य विशेषश्च क्रमेण विधत्ते ।
“सौर्य एतदहः पशुरालभ्यते । सौर्येऽतिघाहो गृह्यते ।
अहरेव रूपेण समर्द्धवन्ति । अथो अन्न एवैष वसिर्द्ध्यते”
इति । एतस्मिन्विधुवत्यग्नि सूर्यदेवताकः पशुरालभनीयः ।
अतिघाहश्च सूर्यदेवताको गृहीतव्यः । तथा सति दिवाकी-
र्त्तस्याहः सूर्यसम्बन्धेन रूपं गृह्यं भवति । अपि चैतस्याहः
सूर्यसम्बन्धरूप एव वसिः पूजा कृता भवति ॥

विधुवद्दिनगतामतिघाहसङ्ख्यां प्रशंसति । “सप्तैतदहर-
तिघाहा गृह्यन्ते [९] । सप्त वै शीर्षस्थाः प्राणाः । असावादि-
त्यः शिरः प्रजानाम् । शीर्षस्यैव प्रजानां प्राणान् विदधाति ।
तस्मात्सप्तशीर्षन् प्राणाः” इति । परःसामसम्बन्धिनः अद्भ्यस्त्रौ-
षधीभ्य इत्यादिमन्त्रसाध्याः पराहोऽर्वाह्यसातिघाहाः षट्-
सङ्ख्या विधुवति विहिताः । तेषां मध्ये सौर्य एक एवमेते
सप्तसङ्ख्याकाः शिरोगतच्छिद्रवर्त्तिनश्च प्राणाः सप्त मथातिघा-
हस्य देव आदित्यः ऊर्द्धवर्त्तितात् प्रजानां शिरःस्थानीयः ।
तथा सति प्रजानां शिरस्येव प्राणाः स्थापिता भवन्ति । तस्मा-
त्सोके सर्वत्र शिरसि सप्त प्राणा दृश्यन्ते ॥

अथाष्टममतिपाद्यं विधत्ते । “इन्द्रो वृषं हत्वा । असुरान् पराभाय । स इमांलोकानभ्यजयत् । तस्यासौ लोकोऽनाभिजित आसीत् । तं वैश्वकर्षा भूत्वाऽभ्यजयत् । स वैश्वकर्षणो गृह्यते [३] । सुवर्गस्य लोकस्याभिजित्यै” इति । पुरा कदाचिदिन्द्रो वृषं हत्वा तदीयानसुरांसु तिरस्कृत्य लोकान् वशीकुर्वन् स्वर्गं न वशीचकार । ततः स्वयं वैश्वकर्षा भूत्वा तं स्वर्गमभ्यजयत् । अतो वैश्वकर्षणातिपाद्येन स्वर्गमभ्यजो भवति ॥

परेश्वरदितिदेवताकमतिपाद्यं विधत्ते । “प्र वा एवेऽस्मा-ल्लोकाश्च्यवन्ते । ये वैश्वकर्षां गृह्यते । आदित्यस्य गृह्यते । इक्ष्वा वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति” इति । वैश्वकर्षणः स्वर्गहेतुत्वात् । तेनास्माल्लोकान् प्रच्यवन्ते प्रच्युता भवन्ति । तस्मादेतल्लोकप्रतिष्ठार्थमदितिदेवताकं गृहीयात् ॥

द्योऽयं विषुवति वैश्वकर्षणोऽतिपाद्यः । यस्य परेश्वरादि-त्योऽतिपाद्यः । तदुभयं प्रब्रंशति । “अन्योऽन्यो गृह्यते । विश्वा-न्येवाऽन्येन कर्माणि कुर्वन्नाचन्ति । अस्यामन्येन प्रतितिष्ठन्ति” इति । विषुवति वैश्वकर्षणाख्योऽन्यः परेश्वरादित्याख्योऽन्यो गृह्येत इति । एवमेकैकः पृथग्यहीतव्यः । तच्च विषुवत्यनुष्ठितेवान्येन वैश्वकर्षणे विश्वानि कर्माणि कुर्वन्नाच्यमानाः समाप्तिं प्राप्नुवन्ति । परेश्वरानुष्ठितेनादितिदेवताकेनान्येन भूमौ प्रतितिष्ठन्तीति ॥

उत्तरेष्वपि दिनेषु पर्यायेणैतद्गृह्यद्वयं विधत्ते । “तावा-

पराङ्मासं वत्सरस्यान्योऽन्यो गृह्यते” इति । संवत्सरस्य च द्वा-
वर्द्धौ तच्च यः परोऽर्द्ध उत्तरवर्षसायात्मकः तत्समाप्तिपर्यन्त-
मेकस्मिन्दिने वैश्वकर्षणः परेशुरादित्य इत्येवं ग्रहद्वयमनुष्ठेयम् ॥

उत्तरमासषट्कस्योपागम्ये दिने तयोरुभयोः प्रयोगं विधत्ते ।
“तावभौ सह महाव्रते गृह्यते । यज्ञस्यैवान्तं गत्वा । उभयो-
र्लोकयोः प्रतितिष्ठन्ति” इति । महाव्रतदिवसो यज्ञस्थान्तः ।
परेशुरेव सचमाससमाप्तेः । तच्च ग्रहणे सति यज्ञसमाप्तौ लोक-
द्वये प्रतिष्ठा भवति । सोऽयं ग्रहग्रहणप्रकारः सूत्रे स्पष्टमभि-
हितः । तानूर्ध्वानावृत्तांश्च विषुवति तेषां मध्ये सौर्यं उदुत्यं
जातवेदसमित्येतस्मिन्नेवाहनि वैश्वकर्षणमतिग्राह्याणामष्टमं
गृह्णाति वाचस्पतिं विश्वकर्षणमिति शोभते आदित्यं मही-
मूषुमातरमिति । तावेवमेव व्यत्यासं गृह्णात्यामहाव्रताप्तौ च
महाव्रतेति ॥

अथ विषुवति यज्ञविशेषं विधत्ते । “अर्क्यमुक्तं भवति ।
अस्माद्यस्यावदध्यै” इति । अर्चनीयो देवोऽर्कस्तस्मिन्नुक्त-
यज्ञमर्क्यं तच्छ्रवणीयम् । अर्को वै देवानामग्नमिति श्रुत्यन्त-
रादन्नप्राप्तिर्युक्ता ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवोये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥

॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीयेऽनुवाके विषुवद्दिनेऽतिप्राज्ञविशेषा उक्ताः । अथ चतुर्थे तस्मिन्नेव दिने दिवाकीर्त्यनामानि सामान्ययन्ते । यद्विहितं पूर्वानुवाके एकविंशमहर्भवति इति तदिह तावदादौ प्रशंसति । “एकविंश एष भवति । एतेन वै देवा एकविंशेन । आदित्यमित उत्तमं सुवर्गे लोकमारोहयन् । स वा एष इत एकविंशः । तस्य दशावरस्तादृशानि । दश परस्तात् । स वा एष विराज्युभयतः प्रतिष्ठितः । विराजि हि वा एष उभयतः प्रतिष्ठितः । तस्मादन्तरेभौ लोकौ यन् । सर्वेषु सुवर्गेषु लोकेष्वभितपन्नेति” [१] इति । एष विषुवानेकविंशकसोमको भवति । एतेनैकविंशकसोमेन पुरा देवा इतो भूलोकादुत्कृष्टतमं स्वर्गलोकं प्रति आदित्यमारोहयन् । न केवलमेकविंशकसोमयोगेनाह एकविंशलम् । किन्तु इतोऽपि कारणात् स एव विषुवानेकविंशः किन्तत्कारणमिति तदुच्यते । तस्य विषुवतोऽधोभागे अभिज्ञवः षडहं व्यतिरिक्तानि दशाहानि विद्यन्ते । तथा । पृथ्वः षडहः । अभिजिदेकाहः । चयः परःसामानो हविर्विशेषाः । इत्येवं दशाहानि । तथा विषुवत ऊर्ध्वमपि । तथाहि । आरुत्या चयः परःसामानः । अभिजिदेकाहः । पृथ्वः षडहः । इत्येवं दशाहानि । सोऽयं विषुवानुभयतो दशसंख्यायुक्तत्वेन विराज्युपेऽहःसङ्गे प्रतिष्ठितः । यस्मादेष विषुवानुभयतो विराजि प्रतिष्ठितः । तस्मादेतदीयेनैकविंशेन स्वर्गमारूढ आदित्योऽपि उभयतोऽस्मिन्

वह्नरूपे विराजि प्रतिष्ठितः । अधस्तात्पञ्चतानि रक्षयः ।
उपरिष्ठात्पञ्चतानि । यदा प्रधानभूता रक्षयोऽधस्ताद्ब्र
उपरिष्ठाद्ब्र तस्मादिराजि प्रतिष्ठितत्वादनयोर्लोकयोर्मध्ये
वह्नरन् आदित्य ऊर्ध्वस्थितेषु सुखोकादिषु स्वर्गेषु अधस्थितेषु
च भौमेषु पातालवर्षिषु च स्वर्गेषु स्वकीयरश्मिभिस्तपन्
वह्नरति । एवमादित्यबहुब्रह्मादयं विषुवान् प्रव्रतः ॥

अथ विषुवति दिवाकीर्त्तयामाणि विधत्ते । “देवा वा आ-
दित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य । पराचोऽतिपादादविभयुः । तं ह-
न्दोभिरदृष्ट्वन्भृत्यै । देवा वा आदित्यस्य सुवर्गस्य लोकस्य ।
अवाचोऽवपादादविभयुः । तं पञ्चभीरश्मिभिश्चदवयन् । तस्मा-
देकविंशेऽहन् पञ्च दिवाकीर्त्तयानि क्रियन्ते । रक्षयो वै दि-
वाकीर्त्तयानि” इति । स्वर्गलोकगतो योऽयमादित्यस्तस्य परा-
चोऽतिपादात्पुनरावृत्तिरहितात् ऊर्ध्वभाविनोऽतिगमनाद्देवा
भीताः आदित्यो निरवधिकमूर्ध्वं गच्छति न तु स्वर्गे स्वास-
तीति भीताः तत्परिहाराय तमादित्यं खननगतैर्गायत्र्यादि-
भिश्चन्दोभिरदृष्ट्वन् स्तम्भितवन्तः । रज्जुभिर्बद्धमिवाकुर्वन् ।
तस्माद्भृत्यै हन्दांसि भवन्ति । ततो देवा आदित्यस्यावाचोव-
षादधःपतनादविभयुः । तत्परिहाराय पञ्चभी रश्मिभिरा-
दित्यमुदवच्छुदवपन् ऊर्ध्वमुत्तस्थितवन्तः । तस्मादेकविंशे विषु-
वत्यग्निं दिवाकीर्त्तयामकानि पञ्चसामाणि कर्त्तव्यानि । तानि
चथोक्तपञ्चरश्मिसामानि ॥

अथ सामान्यतो विहितानि पञ्चसामाणि विशेषाकारेण

विधत्ते । “ये गाथने । ते गाथचीधूत्तरयोः पवमानयोः [१] । महादिवाकीर्त्यं होतुः पृष्ठम् । विकर्षं ब्रह्मसामम् । भाषोऽग्निष्टोमः” इति । गाथचीकन्दोयुक्ते प्रातःसवने द्विवैव कीर्त्तनीये भ्राजभाषाख्ये ये सामानः ते एवोत्तरयोर्माध्यन्दिनार्भवपवमानयोर्गाथचीकन्दस्कास्त्रुचु गातये । महादिवाकीर्त्यानामकं यत् साम तद्ब्रह्मसम्बन्धिपृष्ठस्रोत्रे कार्यम् । तथा विकर्षनामकं यत्तद्ब्रह्मसामकार्यम् । तदेतदुभयं चतुर्षु पृष्ठस्रोत्रेषु प्रथमतोयः सगृह्यते । भाषाख्यं चत्वारः तत्तृतीयसवनेऽग्निष्टोमसामकार्यम् । येनाग्निष्टोमः समाच्यते तदग्निष्टोमसामम् ॥

एवं विधुवति सामानि विधाद्य पुनरप्युभयतः स्त्रितानां परःसामां स्तुतिः क्रियते । “अथैतानि पराणि । परैर्वै देवा आदित्यः सुवर्गं लोकमपारयन् । यदपारयन् । तत्पराणां परत्वम् । पारयन्त्येनं पराणि । य एवं वेद । अथैतानि स्तराणि । स्तरैर्वै देवा आदित्यः सुवर्गं लोकमस्तरयन् । यदस्तरयन् । तत्स्तराणां स्तरत्वम् । स्तरयन्त्येनं स्तराणि । य एवं वेद [२]” इति । पूर्वोक्तविधियवच्छेदार्थोऽयमशब्दः । एतानि पुरस्तादुपरिष्ठाद्य कर्त्तव्यानि परःसामाख्यानि अहानि पराणि परशब्दाभिधेयानि तत्कथमिति तदुच्यते । पुरा देवाः परास्त्रैरेतैरहोभिरेवादित्यं स्वर्गं लोकमपारयन् प्रापितवन्तः । अतः पारयन्त्येभिरिति व्युत्पत्त्या परत्वं सगृह्यम् । य एवं परत्वं जानाति । तमेनं पुरुषं पराख्यान्याहानि अभीष्टफलसमाप्तिं प्रापयन्ति । अपि चैतानि स्तरशब्देनाप्यभि-

धीयन्ते । स्वारयति ग्रीष्मयत्येभिरिति स्वरत्वम् । अन्यत्
पूर्ववत् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छन्दायजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ।

॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे दिवाकीर्त्यनामकानि सामानि विहितानि । अथ
पञ्चमे पञ्चवोऽभिधीयन्ते । चतुर्त्वं सूत्रकारेण । ‘अथ पञ्च-
कृत्तिराग्नेयं प्रायणीय आस्रभन्ते । शोभूते सारस्वतीं मेघीम् ।
एवं विहितानेकादग्निनामन्वहमास्रभन्ते । सौर्यं विषुवत्पुरा-
स्रभन्तेषामेवोपाकुर्वतां द्वादशाहीयस्य दशरात्रस्य सप्तदश-
उक्थो द्वात्रिंशतमेकादग्निन्योपवृज्यन्ते गवाहान्यतिरिच्यन्ते ।
तेषु गथानतिरिक्तपञ्चमास्रभन्ते । वैष्णवं वामनमेकविंशमै-
न्द्राग्रं चिणवे वैश्वदेवम् । जयस्तिंशे द्वावाष्टयिष्यां धेनुं प्रथमे
हृन्दो मे तस्या एव वाचयं वत्सं मध्यमे आदित्यामविंश-
मुक्तमे मैत्रावरुणीमविवाक्ये प्राजापत्यमृषभं तृपरं महाव्रत-
माग्नेयमुदनीय इति ॥ तत्रोक्तान् वैष्णवान् विधातुं प्रसूति ।
“अप्रतिष्ठां वा एते गच्छन्ति । येषां संवत्सरेऽनाग्नेयः । एका-
दग्निन्याप्यते” इति । येषां यजमानानामसमाप्ते संवत्सरसञ्च-
सति तत्समाप्तेः प्रागेव पञ्चैकादग्निनी समाप्यते । ते यजमानाः
संवत्सरसम्पूर्तिपर्यन्तं पञ्चभावादप्रतिष्ठां गच्छन्ति । आग्नेयः

लक्ष्मीवः सारस्वती मेधी वभ्रुः सौम्य इत्याद्यनुवाके षष्ठमन्त्रा-
गते पञ्चेकादशिनो समाजाता । सेयं संवत्सरगतेषु दिनेषु प्रति-
दिनमेकैकः पशुरित्येवं क्रमेण पुनः पुनरावर्त्तनीया । तथा
सति द्विपञ्चाशदधिकशतत्रयसङ्ख्या तेष्वहस्तु द्वात्रिंशदेकाद-
शिन्यः समाप्यन्ते । इत ऊर्द्धं पुनरप्येकादशिनो कर्त्तुमशक्या ।
नवानामेवाङ्गामवशिष्टत्वात्संवत्सरपूरणाय तावदष्टाहान्यवशि-
ष्टानि । मध्ये विषुवत एकाङ्कोऽधिकस्य प्रविष्टत्वाच्च नवा-
हावशेषः ॥

तेषु नवसु पञ्चभावेन येनमप्रतिष्ठा प्राप्ता तर्हि वारयितुं
क्रमेण नवपशून् वैश्वदेवादीन् विधत्ते । “वैष्णवं वामनमाश-
भन्ते । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञमेवाशभन्ते प्रतिष्ठित्यै । ऐन्द्रा-
ग्रमाशभन्ते । इन्द्राग्री वै देवानामयातयामागौ । ये एव
देवते अयातयाग्री । ते एवाशभन्ते [१] । वैश्वदेवमाशभन्ते ।
देवता एवावहन्ते । द्यावापृथिव्यां धेनुमाशभन्ते । द्यावा-
पृथिव्योरेव प्रतितिष्ठन्ति । वायस्यं वत्समाशभन्ते । वायुरेवैभ्यो
यथायतनाद्देवता अवहन्ते । आदित्यामविं वज्रमाशभन्ते ।
इयं वा अदितिः । अस्यामेव प्रतितिष्ठन्ति । मैत्रावरुणीमा-
शभन्ते [२] । मित्रेणैव यज्ञस्य स्विष्टं श्रमयन्ति । वरुणेन
दुरिष्टम् । प्राजापत्यं तूपरं महाव्रत आशभन्ते । प्राजापत्यो-
ऽतिमाद्यो गृह्यते । अहरेव रूपेण समर्द्धयन्ति । अथो अङ्ग
एवैष बलिर्हियते । आग्नेयमाशभन्ते प्रतिप्रज्ञात्यै” इति ।
प्राजापत्याभ्यां प्रश्रुतिप्रज्ञाभ्यां महामतास्वमहः प्रजापति-

सम्बन्धात् खानुकूलेन रूपेण सष्टुर्द्धं भवति । अपि च प्रजा-
पतिसम्बन्धोऽस्याऽऽहोति एवं पूजा च सम्पद्यते । आग्नेये-
न च पशूना अग्निप्रकाशवद्बुद्धिप्रकाशरूपं प्रज्ञानं सम्पद्यते ।
सष्टुमन्वत् ॥

तानेतान् पशून् देवताद्वारा प्रत्येकं प्रशंस्य जातिद्वारा पुनः
प्रशंसति । “अजपेतान्वा एते पूर्व्वेर्मासैरवबन्धते । यदेते गव्याः
पशव आसन्भन्ते । उभयेषां पशूनामवबन्धे” इति । आग्नेयः
हृष्यशीव इत्यादिकाः सर्व्वेऽप्यजाः तेष्वन्तिमः पेतो गाक्षित-
वृषसः । अजाश्च पेतान्वाजपेताः तानजपेतानेव पशून् पूर्व्वे-
र्मासैरेते यजमानाः प्राप्नुवन्ति । इदानीं विधीयमानपशुयुक्त-
दिनेभ्यः पूर्व्वेषु मासेषु तादृशानामेव पशूनामासम्बन्धादेतेषु
तु विधीयमानेषु पशुषु धेन्वादयो गव्याः सन्ति । तदासम्बन्धे
पशूनामुभयेषां पूर्व्वमासम्बन्धानामजानामिदानीमासम्बन्धमानानां
गव्यानाञ्च प्राप्तिर्भवति ॥

पुनरपि व्यतिरेकमुखेन तानेव पशून् प्रशंसति । “यद-
तिरिक्तामेकादशिनीमासभेरन् । अग्रियं भ्रातृव्यमभ्यतिरि-
च्येत । यद्वै द्वौ पशू समस्येयुः । कनीय आयुः कुर्व्वीरन् । य-
देते ब्राह्मणवन्तः पशव आसन्भन्ते । नाग्रियं भ्रातृव्यमभ्यति-
रिच्यते । न कनीय आयुः कुर्व्वते” [३] इति । अत्रावब्रिष्टे-
ष्वपि दिनेषु एकादशिन्येव आसम्बन्धेति दुराग्रहात् यो मन्यते
स प्रष्टव्यः, किं वत्सरादूर्द्ध्वदिनद्वयेनातिरिक्ता सेयमेकादशि-
न्यासम्बन्धा किंवा चरमयोर्द्वयोर्दिनयोर्द्वौ द्वौ पशू समस्य-

सम्भवाविति । नाद्यः । दिनातिरेके सति अप्रियस्य भ्रातृव्य-
स्याभिवृद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । एकादशिन्या दिनसम्पूर्णा-
भावेनाद्युच्यप्रसङ्गात् । अहो दोषद्वयपरिहाराद्यनेन प्रा-
प्त्यनेनाहोः पञ्चवः आसन्नमनीयाः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्ण-
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥
॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे वैष्णवाद्या नव पञ्चवोऽभिहिताः । अथ षष्ठे महा-
व्रतमुच्यते । तत्रादौ तच्छब्दनिदक्तिद्वारेण प्रशंसति । “प्रजा-
पतिः प्रजाः सृष्ट्वा वृक्षोऽब्रवीत् । तं देवा भूतानां रसं तेजः
सम्भृत्य । तेनैनमभिवर्धन् । महानववर्त्तिति । तन्महाव्रतस्य
महाव्रतत्वम् । महद् व्रतमिति । तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम् ।
महतो व्रतमिति । तन्महाव्रतस्य महाव्रतत्वम्” इति । प्रजा-
सृष्टिव्यापारेण आन्तः प्रजापतिर्यदा ब्रयन् कृतवान् तदा
देवाः सर्वेषां भूतानां मध्ये सारभूतं तेजः सम्याद्यं तेन
तेजसा तमेन आन्तं प्रजापतिं चिकित्सितवन्तः । ततोऽयं प्र-
जापतिर्महानभूत् इत्युक्तवन्तः । यदिदं रसरूपं तेजः तदिदं
महाव्रताख्ये विद्यमानं हविः । तथासति महानववर्त्तिष्ठानेन
कर्माण्येति व्युत्पत्त्या तस्य कर्माणां महाव्रतनाम सम्यक्त्वम् । यदा
कर्माण्योऽस्य महाफलहेतुत्वेन महत्वात् महच्च तद् व्रतमिति

तद्भुत्पत्तिः । अथवा महतः प्रजापतेः औषधरूपत्वात्कृतो
व्रतमिति व्युत्पत्तिः ॥

तस्मिन् महाव्रताख्येऽग्नि प्रधानभूतसोमं विधत्ते । “पञ्च-
विंश सोमो भवति [१] । चतुर्विंशत्यर्द्धमासः संवत्सरः ।
यदा एतस्मिन्संवत्सरेऽधिप्राजायत । तदक्षं पञ्चविंशमभवत्”
इति । एकस्मिन् सूक्ते विद्यमानानां तिसृषामृचामावृत्ति-
विशेषेण सप्त्यस्यः पञ्चविंशतिसंख्यायुक्तः सोमः कर्तव्यः । तत्र
चतुर्विंशतिसंख्याया अर्द्धमासद्वारेण संवत्सरसम्पत्तिः । यच्चैत-
स्मिन् संवत्सरे अधिकमन्नमुत्पन्नं तत्पञ्चविंशतिसंख्यापूरकम-
भवत् ॥

एवं प्रशस्तेन पञ्चविंशतिसोमेन युक्तस्याहः स्थानविशेषं
विधत्ते । “मध्यतः क्रियते । मध्यतो ह्यन्नमशितं धिनेति । अथो
मध्यत एव प्रजानीमूर्धयते” इति । संवत्सरस्य समाप्तिहेतो-
रतिराचरूपात् अन्तिमादहः पूर्वभाविनेन संवत्सरमध्ये तद-
गुष्ठानम् । लोकेऽपि यदन्नमशितं सत् नात्यधिकं नात्यल्पं
भवति । तदेव मध्यमप्रमाणयुक्तं भोक्तारं ग्रीणयति । अपिच
भुक्तो रसः शरीरमध्ये एव स्थाप्यते । तस्मात् संवत्सरमध्येऽनु-
ष्ठानं प्रशस्तम् ॥

तस्मिन्नापि मध्ये पुनर्विशेषेण स्थापनं विधत्ते । “अथ यदा
इदमन्ततः क्रियते । तस्मादुदन्ते प्रजाः समेधन्ते । अन्ततः
क्रियते प्रजननाद्यैव” इति । अन्तिमादतिराचात् पूर्व्यहःसु
योऽन्तः संवत्सरस्योपात्तरूपे देवः तत्रैतदहः कर्तव्यम् ।

यद्येतद्यस्मादिदमेव महाव्रतमन्ते क्रियते । तस्मात्सोकेषु
उक्तवृत्तं कृत्वादिद्यापारस्यान्ते फलद्वयाच्चां प्रजाः सम्बन्ध-
वर्द्धन्ते । तस्मात् प्रजावृत्त्यर्चमितरेषामङ्गामन्ते एत एवैतत्
कर्त्तव्यम् ॥

अस्याङ्गः पचिरूपत्वं परिकल्प्य तदवयवरूपेण सोमं वि-
धत्ते । “चिदृच्छिरो भवति [१] । चेधाविहितः शिरः ।
सोमकृवीरस्थि” इति । अक्चयात्मकमेकं सूक्तं तादृशानि
जीणि सूक्ताणि चिदृतोऽवयवा यस्य सोमस्य सोऽयं सोम-
स्तिवृत् । स च पक्ष्याकारस्य शिरःस्थानीयः । सोकोऽपि शिर-
स्त्रिधा निर्मितं सोमकेशाम्बुधिः त्वक्, अस्थि प्रसिद्धम् । तदिदं
शिरसस्त्रैविध्यम् ॥

तस्य चिदृतसोमस्य पञ्चदशसोमवदावृत्तगानवृद्धां
वारयितुमूर्धनानं विधत्ते । “पराणां सुवन्ति । तस्मात्तत्-
सद्वेव । न मेद्यतोऽनुमेद्यति । न कृष्यतोऽनु कृष्यति” इति ।
आवृत्तिराहित्यं पराकृतं तादृशेन चिदृता स्तुतिं कुर्युः ।
यस्माच्छिरस्थानीयस्य चिदृत आवृत्तिर्नास्ति तस्मात्सोकेऽपि
चिदृतस्थानीयं तच्छिर एकरूपमेव न मेद्यतः स्तौत्यं गच्छतः
शरीरस्यापि सम्बन्धी भूत्वा स्वयं न मेद्यति नु । न स्तूयनीय-
वति । तथा कृष्यतः कृष्यीभवतः शरीरस्य सम्बन्धी भूत्वा स्वयं
न कृष्यीभवति ॥

अथ पञ्चदशस्थानीयं सोमद्वयं विधत्ते । “पञ्चदशोऽन्वः
पक्षो भवति । सप्तदशोऽन्वः । तस्मादद्याः स्वन्यतरमर्द्धमभिप्र-

र्यावर्त्तन्ते । अग्यतरतो हि तद्गरीयः क्रियते [३] इति । य-
स्मादत्रान्यतरत एकस्मिन् पञ्चरूपे सप्तदशाख्ये सोमे तत् सोमं
गरीयः अधिकावृत्तिरूपम् । यस्मात्सोकेऽपि पक्षिण आकाशे
गच्छन्तः पर्यावर्त्तमानाद्विष्णुं वामं वान्यतरमर्द्धमभिवक्ष्य
प्रवृद्धमिव कृत्वा पर्यावर्त्तन्ते ॥

योऽयं पूर्वत्र विहितः पञ्चविंशः सोमो भवतीति तं
मध्यगरीरत्वकल्पनया प्रशंसति । “पञ्चविंश आत्मा भव-
ति । तस्मान्मध्यतः पञ्चवो वरिष्ठाः” इति । आत्मा पञ्चाका-
रस्य महाव्रतस्य मध्यगरीरम् । यस्मादयं पञ्चविंशसोम इत-
रेभ्यश्चिदृदादिसोमेभ्यो भूयान् । तस्मात् पञ्चवो मध्यगरीर-
भागे वरिष्ठा सौख्ययुक्ता दृश्यन्ते ॥

अथ पुच्छसामीयं सोमान्तरं विधत्ते । “एकविंशं पु-
च्छम् । द्विपदासु सुवन्ति प्रतिष्ठित्यै” इति । योऽयमेकविंश-
स्यावृत्तिरूपः सोमः तत्पक्षिरूपस्य महाव्रतस्य पुच्छम् । तच्च
सोमं द्विपदास्तृचु सुवन्ति । पादद्वयेन हि मनुष्याः प्रति-
तिष्ठन्ति ॥

चिदृदादिसोमानावृत्तिजाच्च समुच्चयं विधत्ते । “सर्वेषु
वह सुवन्ति । सर्वेषु ह्यात्मनात्मन्वी । सहोत्पतन्ति” इति ।
योऽयं चिदृदादिकः पञ्चविंशान्तः सोमसङ्घः तेन सर्वेषां
सुतिं कुर्युः । अलिङ्गस्य सर्वे सहैव सुतिं कुर्युः । यस्मात्सोके
सर्वेषां आत्मना हृत्त्रेणाप्यवयवसङ्गेन पञ्चपुच्छादिना पतङ्गः आ-
त्मन्वी अवयवो भवति । न त्रैकैकेनावयवेन । तस्मादत्रापि सर्वे

सोमाः कार्याः । यस्याच लोके सर्वे पक्षिणः सहोत्पतन्ति ।
तस्मादच सर्वेऽप्युत्तिजः सहैव स्तुतिं कुर्युः । अतएव हन्द्गेना
आमनन्ति । सर्वे सहर्त्विजां महाप्रतेन सुवीरन् । अध्वर्युभि-
रभोद्गायेदित्यादिना ॥

तत्र कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “एकैकामुच्छिष्टवन्ति । आ-
त्मन्वाङ्मानि बद्धानि” इति । अध्वर्युप्रभृतयः स्वस्वलोके
गानं कुर्वन्तः स्वकीयामन्तिमां स्तोत्रीयामुच्छिष्ट्युः । न तु तथा
स्तुतिं कुर्युः । यतो लोके कस्मिंश्चिदात्मन्मध्यग्नरोरे सर्वा-
ण्यवयवान्तराणि बद्धानि भवन्ति । अतोऽत्रापि मध्यग्नरोर-
स्त्वानीयायामेकैकस्यां स्तोत्रीयायां अवशेषितायामङ्गान्तराणि
तत्रापादयितुं शक्यानि । अन्यथा निराधाराण्यङ्गानि स्युः ।
ताञ्च तत्र तत्रावशिष्टां स्तोत्रीयामुद्गाता गायेत् । अतएव
हन्द्गेनैराच्चायते । एवं कुर्युरेकैकया स्तोत्रीययाऽस्तुतयो-
द्गातारमभिसमेयुः इत्यादिना । संहितायामप्यस्तुतायां गान-
मुद्गातुराच्चायते । एकैकया स्तुतया समाचन्ति दिग्भ्य एवा-
च्चाद्यः सम्भरन्ति । ताभिर्मुद्गातोद्गायति दिग्भ्य एवाच्चाद्यः
सम्भृत्य तेज आत्मन् दधत इति ॥

अथ हर्षहेतुव्यापारविशेषान् विधत्ते । “न वा एतेन सर्वैः
पुरुषः [४] । यदित इतो सोमानि इतो नखान् । परिमादः
क्रियन्ते । तान्येव तेन प्रत्युप्यन्ते” इति । इयत् पूर्वमुक्तं एकैकस्तो-
त्रीयोच्छेषेण सर्वाण्यङ्गानि स्वात्मनि बद्धानि भवन्तीति तत्रायं
पुरुषो सोमानि इतः प्राप्तवान्, इतो दन्तान् इतः प्राप्तवान्,

नखानितः प्राप्तवानिति चत्, एतेन सोमदन्तादिप्राप्तिमात्रेण
पुरुषः सर्वो नैव भवति । पुरुषस्य भोगसम्पूर्णत्वं नास्ति । अतो
भोगः परिपूर्यति परिमादः परितो हर्षहेतवो विमोदव्यापा-
राः कर्त्तव्याः । तैर्व्यापारैस्तान्यङ्गानि भोगपरिपूर्णानि प्रत्यु-
प्यन्ते स्थाप्यन्ते ॥

सामान्यतः व्यापारविशेषा उक्ताः । अथ विशेषाकारैश्चैव
विधत्ते । “औदुम्बरस्तस्यो भवति । ऊर्ज्वा अन्नमुदुम्बरः ।
ऊर्ज्वा एवात्राद्यस्यावहथ्यै” इति । आसन्दी औदुम्बरी कार्या ।
उदुम्बरस्याक्षररूपत्वात्तत्प्राप्तिर्भवति । एतच्च संहितायाम-
प्याद्यातम् । आसन्दीमुद्गाताऽऽरोहति सासाज्यमेव नष्ट-
न्ति इति ॥

अथ तस्ये कर्त्तव्यं विधत्ते । “यस्य तस्यसद्यमनभिजयितः
स्यात् । स देवानां साम्यचे । तस्यसद्यमभिजयानीति तस्यमा-
हृद्योद्गायेत् । तस्यसद्यमेवाभिजयति [५] । यस्य तस्यसद्य-
मभिजितः स्यात् । स देवानां साम्यचे । तस्यसद्यं मा परा-
जयेतीति तस्यमाहृद्योद्गायेत् । न तस्यसद्यं पराजयते” इति ।
तस्ये मन्त्रके सद्यं सदनमुपवेशनं तस्यसद्यम् । यद्युद्गाता पूर्वं द-
रिद्रस्तदा राजादियोग्ये तस्येऽवस्थानं न व्रंस्यात् । तादृश-
मुद्गाता यज्ञभूमौ देवानां समचे देशेऽवस्थाय तस्येत्यादि-
मन्त्रं गायेत् । तस्यायमर्थः । धनिको भूत्वा तस्येऽवस्थानं स-
र्व्वदा प्राप्तवाणीति । स च ततः तथैव प्राप्नोति । यद्युद्गाता
पूर्वं धनिको भूत्वा तस्यावस्थानं प्राप्तवान् । तदावीमिमं मन्त्रं

पठेत् । तस्य चायमर्थः । इदं तस्यावस्थानं कदाचिदपि मा
पराजैषि । अस्मिन् विषये मम पराजयो भाव्यत् । कदा-
चिदपि महीयं धनिकत्वं मां विनश्यत्विति ॥

अथ होतुर्दोषां विधत्ते । “सेह्ने ब्रूयति । मघो वै
सेह्णः । महस एवास्माद्यस्यावस्थै” इति । महसेजः दोषाया-
सेजोहेतुत्वान्महसम् । अतस्तप्तेजसोऽस्य च प्राप्ते भवति ॥

अथ व्यापारान्तरं विधत्ते । “देवासुराः संयत्ता आसन् ।
त आदित्ये व्यायच्छन्त । तं देवाः समजयन् [६] । ब्राह्मणश्च
शूद्रश्च चर्मकर्त्तं व्यायच्छेते । दैव्यो वै वर्णा ब्राह्मणः । अ-
सुर्यः शूद्रः । इमे राक्षुरिमे सुभूतमक्रन्नित्यन्यतरो ब्रूयात् ।
इम उदासीकारिण इमे दुर्भूतमक्रन्नित्यन्यतरः । यदैवैषां
सुहृतं या राद्धिः । तदन्यतरोऽभिप्रीणाति । यदैवैषां दुष्कृतं
या राद्धिः । तदन्यतरोपहन्ति । ब्राह्मणः सञ्जयति । अमु-
मेवादित्यं भ्रातृव्यस्य संविन्दन्ते” [७] इति । देवास्वासुराश्च
अयमादित्योऽस्माकमेव भूयादिति परस्परं कलहं कृतवन्तः ।
तत्र देवानां जयोऽभूत् । अतोऽत्रापि वेदिमध्ये ब्राह्मणे वहिः
शूद्रस्यावस्थां किञ्चिदार्द्रचर्मं परिमण्डलाकारं गृहीत्वा
तद्विषये कलहं कुर्याताम् । तत्र देवस्वरूपो ब्राह्मणः । असुर-
स्वरूपः शूद्रः । तस्मिन् कलहावसरे इमे राक्षुरिति मन्त्रं
ब्राह्मणो ब्रूयात् । तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः सचे समृद्धिं
गताः शोभनं कर्म कृतवन्त इति । शूद्रस्तु मन्त्रान्तरं ब्रूयात् ।
तस्यायमर्थः । इमे यजमानाः कर्मव्याजेन धनहाणिं कृत्वा देश-

मेतमुदासं निवासशून्यं कुर्वन्ति । तस्मादिमे दुर्यापारं कृत-
वन्त इति । एवं सति एषां यजमानानां यत् सुकृतं, परलोक-
हितं याच इह लोके समृद्धिः, तदुभयमन्यतरो ब्राह्मणः
सम्पादयति । यदन्यत् किञ्चित् प्रमादकृतमेवां दुष्कृतं या चैवा-
मसमृद्धिर्दारिद्र्यरूपं तदुभयमन्यतरः शूद्रो विनाशयति ।
निन्दाजनितेन हि क्रोधेन पापफलं सर्वमनुभूतम् । तच्च कस्य
ब्राह्मणः सम्यक् जयेत् । तेन ब्राह्मणस्य सम्बन्धिनममुमादि-
त्यमेते यजमानाः सम्यग् सम्भवे । अस्य प्रपाठकस्यानुवा-
कार्यसङ्ग्रहः ।

आधानमन्त्रा आद्ये स्युः गवाहानि द्वितीयके ।

गवामयनगानि क्षुरतिपाङ्गास्तृतीयके ॥

दिवाकीर्त्यानि त्वर्ये स्युः पञ्चमे पञ्चमः अन्ताः ।

महाव्रतन्तु वष्टे स्यात् प्रपाठक उदीरितम् ।

वेदार्थस्य प्रकारेण तमो हार्दै निवारयन् ।

पुमर्थास्ततुरो देवादिषातीर्थमहेश्वरः ॥

इति श्रीशाधनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

समाप्तस्य द्वितीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ।

अस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जनत् ।
निर्धामे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥
गवामयनमाख्यातं द्वितीये हि प्रपाठके ।
यदनुक्तं संहितायां तत्सर्वमिह वर्णितम् ॥
द्वितीये वाजपेयस्य ब्राह्मणं समुदीर्यते ।
दशानुवाकाख्येषु स्तुः पुनराधानमादिमे ॥
स्यात् पिब्यपिब्यस्योऽन्ते वाजपेयस्तु मध्यतः ।
अत् संहितायामाख्यातं पुनराधानमत्र तु ॥
तस्योक्तस्यानुवादेन विभेदः कोऽपि वर्ण्यते ।
वाजपेयस्य मन्त्रास्तु संहितायामुदीरिताः ॥
मध्यवर्त्तनवाकेषु तद्वाख्यानमिदं वर्ण्यते ।
द्वितीये वाजपेयस्य विधिस्तस्य षडः परे ॥
चतुर्थे पञ्चमः प्रोक्ताः पञ्चमे रथयोजनम् ।
मर्यादाधावनं षष्ठे पूषारोहणमुत्तरे ॥
अष्टमे त्वमिवेकः स्यादतिथ्याद्यास्त्रयन्तरे ।
नवमान्ता द्वितीयाद्या वाजपेयावबोधिनः ॥

यः पिण्डपितृयज्ञोऽसौ दशमे स्पष्टमीरितः ।

द्वतीयस्यानुवाकार्था इत्येवं समुदीरिताः ॥

वाजपेयब्राह्मणार्था मन्त्रैः सह पुरेरिताः ।

आद्यन्तावनुवाकौ तौ व्याख्यास्येते इह क्रमात् ॥

तत्राद्येऽनुवाके पुनराधेयगतयो राज्यभागयोर्विशेषं वि-
धातुमादावुपाख्यायिकामाह । “देवासुराः संघत्ता आसन् ।
ते देवा विजयमुपयन्तः । अग्नीषोमयोऽस्तेजस्विनीस्तनूः सस्य-
दधत् । इदमुनो भविष्यति । यदि नो जेष्यन्तीति । तेनाग्नी-
षोमावपाक्रामताम् । ते देवा विजित्य । अग्नीषोमावन्वैच्छन् ।
तेऽग्निमन्त्रविन्दन्तुषूत्सवम् । तस्य विभक्तीभिस्तेजस्विनीस्तनू-
रवावन्वत [१] । ते सोममन्त्रविन्दन् । तमग्नन् । तस्य यथा-
भिज्ञायं तनूर्व्यगृह्यत । ते यहा अभवन् । तद्गृहाणां यहात्वम् ।
यस्यैवंविदुषो यहा गृह्यन्ते । तस्य त्वेव गृहीताः” इति । यदा
देवासासुराश्च युद्धेयुक्ताः तदा देवा विजयं प्राप्नुकामाः स्वकी-
यास्तेजस्विनीस्तनूरग्नीषोमयोः स्थापितवन्तः । तनुब्रह्मेण प्ररी-
रवत्प्रियभूतधनमुपलक्ष्यते । तयोर्धनं स्थापयतां देवानाम-
यमभिप्रायः । यदि कथञ्चिदस्मान् यदा असुरा जेष्यन्ति
तदानीमिदमेव धनमस्माकं जीवनाय भविष्यतीति । ततः स्था-
पितेन तेन धनेन सह तावग्नीषोमौ पलायनमकुर्वताम् । देवाः
पुण्यवज्रेण विजयं प्राप्य सर्वत्राग्नीषोमावन्विष्य कश्चिदुत्तुषु वेष-
माच्छाद्यावस्थितमग्निमलभन्त । अतूनां वल्लमवष्टम्भावस्थित-
त्वादलाद्गृहीतुमशक्ता देवास्तस्याग्नेरुत्कोचरूपेण अतस्मा वि-

भक्तीर्दत्वा स्वकीयास्तनूर्ध्वनरूपाः स्वीकृतवन्तः । ताश्च विभक्तयः
सूत्रे स्पष्टमुदाहृताः । आग्नाग्नेग्नावग्नेग्निनाग्नेग्निमग्ने इति चतुर्षु
प्रयाजेषु चतस्रो विभक्तीर्ददातीति समिधो अग्न आज्यस्य वियन्तु
तनूनपादग्न आज्यस्य वेत्तित्याद्यासु प्रयाजयाज्यासु सम्बुद्धान्ता
अग्निशब्दा आस्ताताः । तेभ्यः पुरस्तात् क्रमेण सम्बुद्धिसप्तमी-
द्वतीयादितृतीयाविभक्त्यन्ता अग्निशब्दाः प्रयुक्ताः । तेन तृप्ता-
ऽग्निस्तदीयास्तनूर्द्धत्तवान् । अथ ते देवाः सोममन्विष्य स्वध्वा
तं ताडयित्वा तस्य सकाशात् स्वकीयास्तनूर्द्धत्तस्वस्वणेन सम्ब-
गभिश्चाथ यथाथं गृहीतवन्तः । ते च तनुसमाना द्रव्यवि-
शेषा ऐन्द्रवायवादिगृहा अभवन् । देवैर्गृह्यन्त इति व्युत्पत्त्या
गृहणाम सम्यक् । यो यजमानस्तादृशं महिमानं विद्वान्
गृह्णाति तस्यैव गृहा यथाशास्त्रं गृहीता भवन्ति ॥

अथ यथोक्तविभक्तिविधिं मनसि निधाय तं विधिमुन्नेतुमु-
पोद्घातमाह । “नानाग्नेयं पुनराधेये कुर्यात् । यदनाग्नेयं
पुनराधेये कुर्यात् । व्यृद्धमेव तत् [१] । अनाग्नेयं वा एतत्
क्रियते । यत्समिधस्तनूनपातमिधो बहिर्यजति” इति । यत्
पुनराधेयं तस्मिन् अनाग्नेयं न कुर्यात् । अतएव सूत्रकारे-
णोक्तम्, सर्वमाग्नेयं भवतीति । अनाग्नेयकरणे पुनराधेयेऽस्य
समृद्धिहेतुत्वं न स्यात् । क्रियते चात्र समिदाषु चतुर्षु प्रया-
जेषु अनाग्नेयम् । तन्मन्त्रेषु देवतान्तराणां समिदादीनां
श्रूयमाणत्वात् । सोऽयमाद्येपरूप उपोद्घातः । अत्र प्रया-
जानां चतुर्णामाग्नेयत्वस्यादनाद्य यथोक्तविभक्तीः कुर्यादिति

विध्युन्नेयः । प्रत्यक्षविधिश्च संहितायामाख्यातः, विभक्तयो भव-
न्ति वाचो विधृत्या इति ॥

इदानीमाज्यभागयोर्विभेदं विधत्ते । “उभावाग्नेयावाज्य-
भागौ ख्याताम्” इति । प्रकृतावाद्य आज्यभाग आग्नेयः ।
द्वितीयः सौम्यः । अथ तु द्वितीयोऽप्याग्नेयः कर्त्तव्यः ॥

अत्रैवापरं विभेदं विधत्ते । “अनाज्यभागौ भवत इत्या-
हुः । यदुभावाग्नेयावन्मन्त्राविति । अग्नये पवमानाद्योत्तरः
ख्यात् । यत्पवमानाय । तेनाज्यभागः । तेन सौम्यः” इति ।
अथ केचिदभिज्ञा एवमाक्षिपन्ति, यद्युभावप्याज्यभागौ अन्व-
क्षावत्यहितावाग्नेयावेव कुर्यात् । तदानीमेतावाज्यभागावेव
न भवतः । सौम्यस्यानुष्ठितत्वात् । सौम्यो हि सोपपत्तिकः प्रकृता-
वेवं विहितः । देवलोकां वा अग्निना यजमानोऽनुपश्यति पिद-
लोकः सोमेनोत्तरार्द्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्द्धे सोमायेति ।
तस्मादुत्तरः सौम्यः कर्त्तव्य इति । अस्मिन् पक्षे अभिज्ञस्त्वैव-
मुत्तरमनाग्नेयत्वमसौम्यत्वञ्चेतिदोषद्वयं वारयितुं पवमाना-
द्याग्नये उत्तर आज्यभागः कर्त्तव्यः । तच्चाग्निः प्रत्यक्षमेव
श्रूयते । पवमानविशेषणेन तु केवलाग्नेयत्वदोषवारणादाज्य-
भागत्वं सिध्यति । तावता सौम्यत्वमुपचरणीयम् । अग्न आचूचि
पवस इत्यस्यां पुरोऽनुवाक्यां कृतायामग्नये पवमानाज्य
अयमुत्तर आज्यभागः ख्यादिति तात्पर्यार्थः ॥

प्रथमस्याज्यभागस्य प्रकृतीं पुरोऽनुवाक्यां बाधितुमन्यां
विधत्ते । “बुधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति [३] ।

यथासुप्तमोध्यति । तादृगेव तत्” इति । बुद्धिधातुर्यस्या-
मृषि अस्ति सेधं बुधन्वती तस्यां क्रियमाणायां यथा लोकेषु
सुप्तं पुरुषं बोधयति तादृममेव तद्भवति । अत्र सूचम्, अग्निः
सोमेन बोधयत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवत्यग्नौ
आयूषि पवस इति ।

सौम्यस्येति पत्नीसंयाजमन्त्रेषु विशेषं विधत्ते । “अग्निन्य-
क्ताः पत्नीसंयाजानामृचः स्युः । तेनाग्नेयः सर्व्वं भवति” इति ।
अग्निपदेन युक्ता अग्निन्यक्ताः आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमवृष्णियमित्येषा प्रथमस्य पत्नीसंयाजस्य पुरोऽनुवाक्या ।
तत्र सोमाग्ने वृष्णियमित्यग्निपदप्रक्षेपोऽग्नियुक्तत्वं यथा समि-
दादिप्रयाजेषु अग्निब्रह्मद्वगतविभक्तिप्रयोगेनाग्नेयत्वम् । एवं
पत्नीसंयाजानामप्याग्नेयत्वं सम्पद्यते ॥

अत्र सोमवादिनामाक्षेपं दर्शयति । “एकधा तेजस्विनीं
देवतामुपैतीत्याहुः । सैनमीश्वरा प्रदह इति” इति । तेजोऽ-
धिकां देवतां यः पुमानेकधोपैति नैरन्तर्य्येष सेवते सा देवता
तमेनं प्रदग्धुं समर्था भवति ॥ तस्मात् पूर्व्वोक्तमग्निन्यक्तत्वं न
कार्य्यमित्याक्षेपः । तस्योत्तरं दर्शयति । “नेति ब्रूयात् । प्रजननं
वा अग्निः । प्रजननमेवोपैति” इति । नास्ति प्रदाह इत्येव-
मुत्तरं ब्रूयात् । अग्नेर्विरोधिदाहकत्वेऽपि स्वकीयसेवकं प्रति
प्रजननेनानुधाहकत्वात् निरन्तरमग्निं सेवमानः प्रजोत्पत्ति-
मेव प्राप्नोतीति ॥

अत्र सोदकप्राप्तान् सभारान् आधानमन्त्रांश्च पूर्व्वपक्ष-

रूपेण निराचष्टे । “कृतयजुःसम्भृतसम्भार इत्याहुः [४] । न सम्भृत्याः सम्भाराः । न जयुः कार्यम्” इति । यजुःशब्देन यज्यः शिर इत्याद्या आधानमन्त्रा विवक्षिताः । सम्भारशब्देन सिकतादिसप्तमृद्विशेषाः अश्वत्थोदुम्बरादिसप्तवानस्पत्यविशेषाश्च विवक्षिताः । प्रथमाधाने यजुषामुच्चरितत्वात् सम्भाराणाञ्च सम्पादितत्वात् ॥

अस्यापि पुनराधेयस्याधानादत्यन्तभेदाभावेन यजुः सम्भारयोः सिद्धत्वात्तदुभयं पुनर्न कर्तव्यमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह । “अथो खलु । सम्भृत्या एव सम्भाराः । कार्यं यजुः । पुनराधेयस्य समृद्धौ” इति । अथोशब्देन पूर्वपक्षो निवर्तते । अद्यप्ययमर्थः संहितायामुक्तः तथाप्यस्यानुवाकस्यातच्छेषत्वद्योतनाय पुनरनुवादः ॥

अन्यं विशेषं विधत्ते । “तेनोपा५३ः प्रचरति । एष इव वा एषः । यत्पुनराधेयः । यथोपा५३ नष्टमिच्छति [५] । तादृगेव तत्” इति । तेन पुनराधेयेनाव्यक्तशब्दं यथा भवति तथाऽनुतिष्ठेत् । तच्चायं हेतुः । योऽयं पुनराधेयः स एव पुनरन्वेषणीय इव भवति । आधानेन सम्पादितस्याग्नेरुदासनेन विनाशे सति पुनः सम्पादनाय प्रवृत्तत्वात् । अत एव पुनरन्वाधेयविधिरेवं आत्मनः उदास्य पुनरादधीतेति अत्रान्वेषणे दृष्टान्तः । यथा लोके स्वयं चैरैरपहतं नष्टं वस्तु चैरगृहेऽन्विच्छन् पुरुषो हस्तपादादिशब्दे यथा नोत्तिष्ठति तथैवान्विच्छति । तादृगेव तद्गृह्यम् ॥

विशेषात्तरं विधत्ते । “उच्चैः खिष्टकृतमुत्सृजति । यथा
नष्टं वित्ता प्राहायमिति । तादृगेव तत्” इति । खिष्टकृदि-
पयं मन्त्रमुच्चैश्चारयेत् । यथा लोके नष्टं वस्तु प्रच्छन्नवे-
शान्वित्य कथञ्चित्तत्त्वञ्चा सर्वेषामपि मदीयोऽयं पदार्थ इति
एवं प्रकाशयति । तददेव तत् । तदेतत् सूत्रकार आह,
सामिधेनिभृत्युपांश्च यजत्योक्तमादन्वयाजादुच्चैः खिष्टकृत-
मिति । ये पूर्वपक्षवादिनः सर्वमाग्नेयत्वसिद्धान्तपक्षं दूषयन्तः
स्वमतपूर्वपक्षत्वेनोपपन्नस्य परैर्निराकृताः तएव वादिनः पुन-
रपि स्वकीयं मतं दृढीकृत्य सर्वमाग्नेयत्वपक्षं दूषयन्ति तेषां
मतमाह, एकधा तेजस्विनीं देवतामुपैतोत्याहुः, सैनमीश्वरा
प्रदह इति । तत्तथा नोपैति । प्रयाजानूयाजेष्वेव विभक्तीः
कुर्यात् । यथापूर्वमाज्यभागौ स्याताम् । एवं पत्नीसंयाजाः ।
तद्वैश्वानरवत्प्रजननवत्तरमुपैतीति इति । अग्नेर्दाहकत्वात् सर्व-
माग्नेयं कर्मा प्रदाहायैव स्यात् । पुनराधेयं तथा नोपैति । सर्व-
माग्नेयं न कुर्यात् । किन्तु प्रयाजानूयाजेष्वेवाग्निविषया विभक्तीः
कुर्यात् । तत्र प्रयाजविभक्तयः आपस्तम्बोक्ताः पूर्वं दर्शि-
ताः । अनूयाजविभक्तिद्वयं त्वाष्ट्रसायनेनोक्तम्, देवं वर्धिरग्ने
वसुवने वसुधेयस्य वेतु देवो नम्रसोऽग्नीं वसुवने वसु-
धेयस्य वेत्विति । एवमुभयत्रैवाग्निविभक्तीः कृत्वा यावाज्य-
भागौ ये च पत्नीसंयाजास्ते सर्वे प्रकृतिवदेवानुष्ठेयाः । न
त्वाग्नेयत्वाच्च तत्र प्रयतितव्यम् । एवं सति तत्पुनराधेय-
कर्माग्निविषयविभक्तिसङ्गादावैश्वानरवदग्नियुक्तमत, एवाति-

अथेन प्रजननवच्च कृतं भवतीत्येवं स्वमतदाख्यं स्यादितम् ॥

अत्र सर्व्वाग्नेयत्ववादिनाद्योऽसमुद्भावयति । “तदाहुः । व्यृद्धं वा एतत् । अनाग्नेयं वा एतत्त्वयत इति” इति । इति द्वितीयाज्यभागस्याग्नेयत्वं पत्नीसंयाजानां चाग्निव्यक्तत्वं यदि न क्षियते । तदानीमेतत् पुनराधेयमनाग्नेयं स्यात् ॥

एतच्च समृद्धिहीनमितिवादिनाद्योऽस्यन्त्योत्तरमाह । “नेति ब्रूयात् । अग्निं प्रथमं विभक्तीनां यजति । अग्निमुत्तमं पत्नीसंयाजानाम् । तेनाग्नेयम् । तेन समृद्धं क्षियत इति” [६] इति । एतत्पुनराधेयमस्मदुक्तप्रकारेणाज्यभागयोः पत्नीसंयाजानाञ्च यथापूर्व्वलेऽपि समृद्धिहीनं न भवतीति उत्तरं ब्रूयात् । कथमिति तदुच्यते, प्रथमं यागादौ प्रयाजगतविभक्तीनां सम्बन्धित्वादग्निर्यष्टव्यः । अवसाने च पत्नीसंयाजेषूक्तमग्निं यजेत् । तत्र चाग्निर्हीना गृहपतिरित्याग्नेयो मन्त्र आधातः । अत आद्यन्त्योराग्नेयत्वेन तन्मध्यपतितं सर्व्वमाग्नेयं सम्पद्यते । तेन पुनराधेयं समृद्धं कुरुते ।

अत्र मीमांसादशमाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

बुधन्वत्यादिगुणको देवो वाच्योऽथ केवलः ।

आद्यो देवगुणत्वेन मैवं मन्त्रगुणत्वतः ॥

आधाने पवमानेष्टिष्वजाज्यभागौ प्रकृत्य अयते, बुधन्वत्याग्नेयः कार्यः पावकान् सौम्य इति । तथा पुनराधेयेऽपि अयते, बुधन्वत्याग्नेयस्याज्यभागस्य पुरोऽनुवाक्या भवति । इत्यत्र निगमेषु बुधन्वन्तमग्निमावह पावकवन्तं सोममावहेत्येवं स-

गुणो देवो वक्तव्यः कुतः । बुधन्वत्यादेर्देवगुणत्वात् । तथाहि ।
बुधश्चन्द्रोऽस्यास्तीति बुधन्वान् । न खल्वप्यव्यभागस्य देवतादारेण
विना साक्षाद्बुधश्चन्द्रवत्त्वं सम्भवति । तस्माद्देवगुणत्वात् सगुणो
देवो वक्तव्यः । मैवम् । बुधन्वत्यादेर्मन्त्रगुणत्वात् । न ह्यत्र आग्नेयः
शब्दपरः । किन्तु मन्त्रपरः सम्भवति हि । मन्त्रस्य साक्षादेव
बुधश्चन्द्रयोगः । अग्निः सोमेन बोधयेत्यस्मिन्मन्त्रे बुधिधातोः
प्रयुक्तत्वात् । बुधन्वत्ताविधिना चाग्नेयं मन्त्रान्तरं निवर्त्तते ।
न च तद्धितान्त आग्नेयपद उपसर्जनभूतो देवतावाचकोऽ-
ग्निश्चन्द्रो बुधन्वच्छब्देन विभेष्टुमर्हति । तस्मात् केवलोऽग्निश्चन्द्रो
निगमे पठितव्यः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छान्दोग्यब्राह्मणे प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥
॥ १ ॥

प्रथमोऽनुवाके पुनराधेयशेषोऽभिहितः द्वितीयमारभ्य नव-
मान्तेष्वष्टानुवाकेषु यदात्रपेयब्राह्मणमाश्नातं तस्य संहिता-
यां प्रथमकाण्डे सप्तमे प्रपाठके समाश्नातैर्मन्त्रैः सहास्माभि-
र्व्याख्यातत्वात्तत्रैवाक्षरार्थो द्रष्टव्यः । तात्पर्यं त्वनुवाकानामि-
हैवादौ सङ्गृहीतम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ।

अथ दक्षमोऽनुवाकः ।

अथ दक्षमे पिष्टपिष्टयज्ञ उच्यते । तत्रादौ काशविशेषं वि-
धत्ते । “इन्द्रो वृत्रं हत्वा । असुरान् पराभाष्य । सोऽमावास्यां
प्रत्यागच्छत् । ते पितरः पूर्वेषुरागच्छन् । पिष्टन् चक्षोः
ऽगच्छत् । तन्मेधाः पुनरयाचन्त । तमेभ्यो न पुनरददुः । तेऽ-
ब्रुवन् वरं वृणीमहे । अथ वः पुनर्दास्यामः । अस्मभ्यमेव पूर्वेषुः
क्रियत इति [१] । तमेभ्यः पुनरददुः । तस्मात्पिष्टभ्यः पूर्वेषुः
क्रियते । अत् पिष्टभ्यः पूर्वेषुः करोति । पिष्टभ्य एव तद्यज्ञं
निष्क्रीय यजमानः प्रतनुते” इति । इन्द्रः पुनरुद्धे वृत्रं हत्वा
तदीयानसुरांश्च पराभूतान् हत्वा यदमावास्यां चागदिनं
प्रति स्मृष्टे समागत्य शुक्लप्रतिपदि क्षमावास्यायागः क्रियते ।
ततः पूर्वेषुः पितर आगताः तैः पिष्टभिः सह चक्षोऽपि गतः ।
तं पिष्टभिः सहावस्थितं यज्ञं देवाः स्वार्थमयाचन्त, पूर्वै-
मस्मदीयो यज्ञः इदानीं भवत्समीपमागतः पुनरस्मभ्यमेव
चक्षो दातव्यः इति । ततः पितरस्समदत्त्वा तद्दानार्थमुत्क्रोच-
मपेक्षितवन्तः । पूर्वेषुर्दशदिनेऽस्मदर्थं कर्षं कर्त्तव्यम् । ततः
प्रतिपद्यनुष्ठेयं दशपूर्वमावास्यां यज्ञं दास्याम इति प्रतिजा-
कीरन् । ततो देवैस्तथेत्यङ्गीकृते तं यज्ञं दत्तवन्तः । तस्मात्
पिष्टार्थं कर्षं पूर्वेषुः पूर्वदिने कुर्यात् । तथा हृते तेन मूख्येन
यज्ञं पिष्टभ्यो निष्क्रीय यजमानस्तमनुष्ठातुं प्रवर्त्तते ॥

काशं विधाय होममन्त्रं विधत्ते । “सोमाय पिष्ट-
पोताय स्वाधा नम इत्याह । पितुरेवाधि सोमपीथमवरुन्धे ।

न हि पिता प्रमीयमाण आहैव सोमपीय इति । इन्द्रियं
वै सोमपीयः । इन्द्रियमेव सोमपीयमवबन्धे । तेनेन्द्रियेण द्वि-
तीयां आयामभ्यञ्जते” [२] इति । पित्रभिः पीतोऽमृतत्वेन
परिणतो यः सोमस्तस्यै सोमाद्येदं स्वधा दत्तम् । नम-
स्कारोऽपि कृतः । इत्यमुं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । अनेन
होमेन स्वकीयस्य पितुः अथुपरि यत्सोमपानं पूर्वं कृतं तत्
स्वयं प्राप्नोति । पितुः सम्बन्धि गृहहोत्रादिकं यथा होमम-
न्तरेण प्राप्नोति । तदन्तदीयं सोमपानमपि प्राप्नोतीति चेत् ।
नैवम् । गृहादिवदसमर्पितत्वात् । प्रमीयमाणः पिता पुत्रमाह-
येदं गृहमिदं चेत् तवेति यथा ब्रूते । तथा सोमपानमिदं
तवेति न हस्ते समर्पयति । तस्माद्धोमेनैव सोमपानफलं सन्पा-
दनीयम् । न चैतत् प्रयाससाध्यं सोमपानं माभूदेवेति श-
ङ्कनीयम् । सोमपानस्येन्द्रियवृद्धिरूपत्वेनावश्यं प्रापणीयत्वात् ।
पूर्वं स्वस्मिन् विद्यमानेनेन्द्रियेणैकां जायां भोक्तुं समर्थः ।
पितृप्रसादसन्धेन त्विन्द्रियेण द्वितीयामपि भोक्तुं समर्थो
भवति ॥

एतदेदनं प्रशंसति । “एतदेव ब्राह्मणं पुरा वाजश्रव-
साविदामकम् । तस्मात्ते दे दे जाये अभ्यासत । य एवं वेद ।
अभि द्वितीयां आयामभ्यञ्जते” इति । वाजोऽयं तद्दाननिमित्तं
श्रवः कीर्तिर्यस्य महर्षेः सौ वाजश्रवाः । तस्य पुत्रा वाजश्र-
वसाः । ते च पुरा सोमाय पितृपीतायेतिमन्त्रस्य व्याख्यान-
रूपमेतद्ब्राह्मणं विदितवन्तः । तस्मादेदनात्ते महर्षयः प्रत्येकं

आवाहयमभिप्राप्तवन्तः । तस्मादन्योऽपि विदित्वा द्वितीयां
आर्थां प्राप्नोति ॥

अथ द्वितीयहोममन्त्रं विधत्ते । “अग्नये कव्यवाहनाय
स्वधा नम इत्याह । य एव पिहृषामग्निः । तं प्रीणाति” इति ।
कथं पित्र्यं हविर्वहतीति कव्यवाहनः । तस्य च पिहृषमन्त्रो-
ऽन्यत्रापि आस्नातः, चयो वा अग्नये कव्यवाहनो देवानां
कव्यवाहनः पिहृषाः सहरक्षा असुराणामिति । तस्मादेत-
न्मन्त्रहोमेन तं पित्र्यमग्निं परितोषयति ॥

ब्राह्मणान्तरगतेन यमायाङ्गिरस्वते पिहृषमते स्वधा नम
इति मन्त्रेणैकामाहुतिमभिप्रेत्य चित्तं विदधाति । “तिस्र
आहुतीर्जुहोति” इति । तथा च सूत्रकारेण स्पष्टमुक्तम्,
सोमाय पिहृषीताय स्वधा नम इति प्रथमां दक्षिणाग्नौ जु-
होति । यमायाङ्गिरस्वते पिहृषमते स्वधा नम इति द्वितीयाम् ।
अग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम इति तृतीयामिति । यदुक्तं
सूत्रकारेण, सव्यञ्जान्वाच्यावाचीनपाणिः सप्तदाक्षिणे वर्हिषि
दक्षिणापवर्गान् पिण्डान् ददातीति ॥

तदिदं विधत्ते । “चिर्निदधाति” इति ॥

तदेतदाहुतिचयं पिण्डचयञ्च मिलित्वा प्रशंसति । “षट्
सम्यद्यन्ते [३] । षड्वा षटवः । षट्त्वेनेव प्रीणाति” इति ।
यदुक्तं सूत्रकारेण, मेक्षणमुपस्तीर्य तेनावदायाभिघार्य
तस्य मेक्षणस्याग्नौ प्रहरणं विधत्ते । “दृष्णां मेक्षणमा-
दधाति । अस्ति वाहि षष्ठ षट्त्वेर्नवा” इति । मेक्षणशब्देन

प्रादेवमात्रा समिदुच्यते । हविरवदानसाधनं मेघघ्नं मन्त्रम-
न्तरेणाग्नौ प्रक्षिपेत् । आस्तेषु षष्ठस्तुरसीत्येकः पक्षः । षष्ठा
अतव इति श्रुतेः । नासीत्यपरः पक्षः । पक्षर्तवो हेमन्त-
शिशिरयोः समासेनेति श्रुत्यन्तरात् । अतस्तूष्णीं समिदाधाने
पक्षद्वयमप्यनुश्रुतं भवति । तच्च समिधः प्रक्षिप्तत्वादस्त्वित-
पक्षोऽङ्गीकृतः । मन्त्रराहित्यादभावपक्षोऽङ्गीकृतः ॥

आहुतिचयं पिण्डचयञ्च प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “देवान् वै
पितॄन् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते । तिस्र आहुती-
र्जुहोति । चिर्निदधाति । षट् सम्यद्यन्ते । षष्ठा अतवः [४] ।
अतवः खलु वै देवाः पितरः । अतनेव देवान् पितॄन् प्री-
णाति । तान् प्रीतान् । मनुष्याः पितरोऽनुप्रपिपते” इति ।
द्विविधा हि पितरः, देवात्मका मनुष्यात्मकाश्च । पितृलोक-
स्वामिनो देवात्मकाः । मृताः सन्तो भोगान्तलोकं प्राप्ता म-
नुष्यात्मकाः । तच्च देवात्मकेषु पितृषु प्रीतेषु ताननु मनुष्या-
त्मकाः पितरः प्रपिपते प्रीता भवन्तीति युक्तम् । तदर्थमादौ
तिस्र आहुतयः पश्चात् पिण्डचयम् । किञ्च उभयमेलनेन षट्
सम्यग्या तत्सङ्ख्याका अतवः सम्यद्यन्ते । अतन्निमित्तानि च देवाः
पितरः ततश्च सङ्ख्यामात्रेण देवपितृषु प्रीतेषु पश्चान्ननु-
यतिरः प्रीता भवन्ति । सङ्ख्यादधिक्यं वर्हिर्भवति । सङ्ख्यादिव
हि पितर इति पिण्डानामधस्ताद्वर्हिरास्तीर्यते । तदेक-
प्रयत्नेनैव क्तेदनीयम् । न तु खवनकासे दात्रस्य पुनः पुन-
र्यापारः । एकेनैव दृढेन व्यापारेण यावदवच्छिन्नं तावदेवाने-

तथ्यम् । यस्मात् पितरः बहुभारणेनैव पितृत्वं प्राप्नुवन्ति । न
तु तत्प्राप्तये पुनः पुनर्नियन्ते ॥

पिण्डदानस्य चित्तं प्रशंसति । “चिर्निदधाति । इतीये
वा इतो लोके पितरः । तानेव प्रीणाति” इति । इतो भू-
लोकादारभ्यान्तरिक्षलोकमतिक्रम्य यस्मृतीयो लोकस्तत्र पि-
तरो वर्तन्ते ॥

अतस्त्रित्वेन तान् परितोषयति विधत्ते । “पराङ्मावर्तते
[५] । ह्रीका हि पितरः” इति । दक्षिणाभिमुखः पिण्डं दत्त्वा
पिण्डनिरीक्षणं परित्यज्य पराङ्मुखो भवेत् । पितॄणां सञ्जा-
मीक्षत्वात् ॥

लोकेऽपि हि भुञ्जानाः प्रभवो नान्यैर्वीक्ष्यन्ते विधत्ते ।
“श्रीशणो व्यावृत उपास्ते । ऊग्रभागा हि पितरः” इति ।
श्रीश्रवणात् पिण्डेषु योऽयमूष्मा निर्गच्छति तस्य व्यावृट्प-
रमः आव्यावृतः तदुपरमपर्यन्तं तथैव स्थित्वा सेवेत् । पितृ-
णामूग्रभागित्वेन तच्छान्तिपर्यन्तं तद्भोजनकाञ्चत्वात् ॥

अथ विचारपूर्वकं पिण्डशेषस्य पाचगतस्याध्याणं विधत्ते ।
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति । प्राश्नां न प्राश्नामिति । यत्प्रा-
श्नीयात् । अन्यमन्नमद्यात् । प्रमायकः स्यात् । यन्न प्राश्नीयात् ।
अहविः स्यात् [६] । पितॄभ्य आवृक्षेत् । अवब्रेयमेव । तस्मैव
प्राशितन्नेवाप्राशितम्” इति । विचारार्था मुक्तिः । प्राश्नपक्षे
वीजभक्षणवददनीयस्याभावात् क्षुधितो यजमानो मीयेत ।
अप्राश्नपक्षे तु सर्वत्र हविःशेषस्य भक्षणदर्शनात् इदं हवि-

रेव न स्नात् । अतोऽयं पितृभ्यो विच्छिद्येत । अतो दीषद्वच-
परिचाराय पाचगतमन्नमवजिघ्रेदेव । तदवघातं प्राशितमिव
न भवति । निगमनाभावात् अप्राशितमिव न भवति । तदीय-
गन्धस्नानः प्रवेशात् । यदुक्तं सूत्रकारेण, वाससो दद्यां
क्षित्वा निदधातीति ॥

तदेतद्विधत्ते । “वीरं वा वै पितरः प्रयन्तो हरन्ति ।
वीरं वा ददति । दद्यां क्षिणन्ति । हरणभागा हि पितरः ।
पितृमेव निरवदयते” इति । पिण्डरूपमन्नं भुक्त्वा यदा पि-
तरः स्वस्थाने प्रयान्ति तदानीमस्य वीरं पुत्रं विद्यमानमप-
हरन्ति वा अविद्यमानं ददति वा । पक्षद्वयमपि सम्भाव्यते ।
वैकल्ये पुत्रं मारयन्ति । साकल्ये पुत्रं प्रयच्छन्ति । अत्र वैक-
ल्यस्य दुष्परिहरत्वात् पुत्रप्रत्याज्ञाबलेन वस्त्राद्यमीषत् सूत्रं
क्षित्वा पिण्डेषु निदध्यात् । यस्मादपहरणमेव पितरो भजन्ते
तस्मात्पितृन्निःशेषभागदानेन विमर्जयति ॥

तत्रैव कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “उत्तर आयुषि सोमं क्षि-
पेत् । पितृणां सोतर्हि नेदीयः” [७] इति । पश्चाच्चत्तं वं-
त्सरपरिमितं पूर्वमायुः, अवशिष्टं तत्तरम् । तस्मिन् वयसि
वत्सदशा न ह्येतस्या किन्तु स्वकीयं सोमं क्षित्वा तत्र निदध्यात् ॥

यस्मादयमासन्नमरणत्वात् पितृणांमपि समोपवर्त्ती ।
तस्मात् तस्मिन्वयस्येतदुचितं विधत्ते । “नमस्करोति । नम-
स्कारो हि पितृणाम्” इति । अत्यन्तं प्रिय इति शेषः ॥

तत्र मन्त्रं विनियुक्ते । “नमो वः पितरो रसाय । नमो वः

पितरः शुभ्राय । नमो वः पितरो जीवाय । नमो वः पितरः
 स्वधायैः । नमो वः पितरो मन्यवे । नमो वः पितरो घोराय ।
 पितरो नमो वः । य एतस्मिँल्लोके स्म [८] । युष्मास्तेन ।
 येऽस्मिँल्लोके । मान्तेन । य एतस्मिँल्लोके स्म । यूयं तेषां वसिष्ठा
 भूयास्त । येऽस्मिँल्लोके । अहं तेषां वसिष्ठो भूयासमित्याह ।
 वसिष्ठः समानानां भवति । य एवं विद्वान् पितृभ्यः करो-
 ति” इति । हे पितरो वो युष्माकं यो रसो युष्माभिर्भुज्यमा-
 नः क्षीरादिः तस्मै नमोऽस्तु । एवं सर्व्वं च योज्यम् । शुभ्र-
 ग्रन्थो बलवाची । जीवो देहाध्यक्षः । स्वधा तदीया स्त्री । पितरो
 हि स्वधायां प्रीतिं कुर्व्वन्ति । मन्युः कोपः । घोरो मारणा-
 दिव्यापारः । हे पितरो यूयं एतस्मिन् लोके स्थिताः । तेभ्यो
 युष्मभ्यं नमः । ये तु युष्मत्तोऽन्ये परकीयपितरोऽस्मिन् लोके
 वर्त्तन्ते । ते सर्व्वे युष्माननुवर्त्तन्ताम् । ये तु मनुष्या अस्मिन्
 लोके वर्त्तन्ते । ते सर्व्वे मामनुवर्त्तन्ताम् । ये यूयं परकीयेः
 पितृभिः सह अस्मिन् लोके स्थिताः । ते यूयं तेषां परकीय-
 पितृणां वसिष्ठा अतिश्रयेण निवासहेतवो भूयास्त । ये तु
 मनुष्या अस्मिन् लोके वर्त्तन्ते । तेषां सर्व्वेषामहं युष्मत्प्रसा-
 दादतिश्रयेण निवासहेतुर्भूयासम् । इत्येतं मन्त्रं नमस्कृत्वा
 प्रठेत् । यः पुमानेवं नमस्कारमन्त्रं विद्वान् पित्र्यं पिण्डदानं
 करोति । स एष समानां मनुष्याणामतिश्रयेण निवासहेतु-
 र्भवति ॥

पिण्डपितृयज्ञं प्रशंसति । “एष वै मनुष्याणां यज्ञः [९] ।

देवानां वा इतरे यज्ञाः । तेन वा एतत् पिहलोके चरति” इति । द्विविधानां पिहृषां मध्ये ये मनुष्याः पितरः तेषामेव पिण्डपितृयज्ञः । ये तु देवास्तेषां दर्शपूर्णमासादिका इतरे यज्ञाः । तस्मादेतेन पिण्डपितृयज्ञेनैव पुरुषः पिहलोके चरति ॥

अथ प्रजापते न त्वदेतानीतिमन्त्रेण गार्हपत्यदेवं प्रत्या-
गमनं विधत्ते । “यः पिहृभ्यः करोति । स ईश्वरः प्रमेतोः ।
प्राजापत्ययज्ञां पुनरैति । यज्ञो वै प्रजापतिः । यज्ञेनैव सह
पुनरैति । न प्रमायको भवति” इति । यः पुमान् पित्र्य-
मुक्तं कर्षं करोति । स पिहृप्रियत्वात् सहसागन्तुं सुसमर्थो
भवति । तत्परिहाराय प्राजापत्यमन्त्रेण गार्हपत्यदेवं पुनरा-
गच्छेत् । प्रजापतेर्यज्ञस्त्वृत्वेन यज्ञरूपत्वात् यज्ञेनैव सह पुन-
रागतो भवति । अतो न विद्यते ॥

एतदेव समन्त्रकं पुनरागमनं प्रशंसति । “पिहलोके वा
एतद्यजमानश्चरति । यत्पिहृभ्यः करोति । स ईश्वर आर्त्ति-
मार्त्तोः । प्रजापतिस्त्वावैनं तत उक्षेतुमर्हतीत्याहुः । सप्राजा-
पत्ययज्ञां पुनरैति । प्रजापतिरेवैनमत उक्षयति । गार्त्तिमा-
र्त्तंति यजमानः” [१०] इति । पिहृभ्यः करोति इति यदस्मि
एतेन यजमानः पिहृलोक एव सञ्चरति । अतः स यजमानो
मनुष्यलोके निष्पृहत्वादत्र पीडां प्राप्तुं प्रभवति । तमेवं प्रजा-
पतिरेव तत आर्त्तेरद्वृत्तुं अर्हतीत्येवमभिज्ञा आहुः । अतः
प्राजापत्यमन्त्रेणागच्छन्तं प्रजापतिरद्वृत्तुं । सोऽप्यार्त्तिं न

अप्नोति ॥ अत्र मीमांसाचतुर्थ्याभावश्च चतुर्थ्यादे चि-
न्तितम्,

कलङ्कः स्यात् न वा पिण्डपितृयज्ञः कर्तव्य इति वः ।

अमावास्यासोऽङ्कितो जैवं तत्कासीतोः पुमर्थतः ॥

इदमाजायते, अमावास्यायामपराह्णे पित्रयज्ञेन करणीति
तत्रामावास्याशब्दवाच्ये कर्माणि विधीयमानत्वात्तदसं पिण्ड-
पित्रयज्ञः कलङ्कमिति चेन्नैवम् । अमावास्याशब्दस्य कालवाचि-
त्वात् कर्माणि त्वं शब्दो लाक्षिकः । न च वाक्येन कलङ्क-
लाभावेऽपि प्रकरणेन तद्वेदिति वाच्यम् । तस्यानारम्भाधी-
तत्वात् तस्मादयं पुनरुक्तः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थी चतुरो देवादिद्यातीर्यमहेश्वरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते, माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छान्दोग्यजुर्जाह्नवे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥
॥ १० ॥

समाप्तश्च द्वितीयप्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

चरिः ॐ ।

यस्य निश्चितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

विश्वमे तस्य हं वन्दे विद्यातीर्थमहेचरम् ॥

दत्तोये वाजपेयो यः स प्राधान्येन वर्णितः ।

पुनराधेयकं पिच्छपित्तवज्रञ्च वर्णितः ॥

सोमादिब्राह्मणे पूर्वं यज्ञोक्तं तच्चतुर्थके ।

प्रवक्ष्यते यदास्तस्मिन्ननुवाके सञ्जीरिताः ॥

तथाहो यदासां यद्वचं विधत्ते । “उभये वा एते प्रजा-
पतेरथ्यसृज्यन्त । देवास्त्रासुराश्च । तान्न व्यजानात् । इमेन्य
इमेन्य इति । स देवान् सृष्टुमकरोत् । तान्भ्यमुचोत् । तान्
पवित्रेषापुनात् । तान् परस्तात् पवित्रस्य व्यष्टिज्ञात् । ते यदा
अभवन् । एतद्गृह्याणां ग्रहत्वम् [१] । देवता वा एता यजमानस्य
ग्रहे गृह्यन्ते । अद्गृहाः । विदुरेन देवाः । यस्यैवंविदुष एते
यदा गृह्यन्ते” इति । देवा असुराश्चेत्येते द्विविधा अवत्य-
विशेषाः प्रजापतेः स्काशादधिकत्वेन सृज्यन्ते । बृष्टानाञ्च
तेषामन्तिवृत्तत्वेन सङ्कीर्णतादिभ्योऽन्ते पृथग्भूता देवा इमे
चात्मे पृथग्भूता असुरा इति प्रजापतिस्त्रिभागं न ज्ञात-
वान् । अतो विभान्ज्ञानाय देवान् सर्जान् सृष्टुमकरोत् ।

सोमस्य तावयवरूपाणि ब्ररीराणि देवानां कृतवान् । तानि सताब्ररीराणि खचिह्नत्वेन धृत्वा देवा व्यावृत्तत्वेन प्रजापतिना विज्ञाताः । तांश्च सतादेहानभिषुत्य दक्षापविचाख्येन वस्त्र-
खण्डेन ऋजीषं यथा न सङ्कीर्यन्ते तथा रसं सोधयित्वा पवि-
चस्य परसादूर्द्धं अवस्थितस्याधोभागे विविधमिन्द्रवाय्वादि-
देवायै गृहीतवान् । ते चरसायहा अभवन् । तस्माद्गृह्यन्ते इति
युत्पत्त्या रसानां गृह्यत्वं सम्पन्नम् । य एते गृह्यन्ते एता देवता
भूत्वा ता एव यजमानस्य गृहे हविर्धाने गृह्यन्ते । अत एते
गृहीतव्या इत्यर्थः । एवं महिमानं जानतो यस्य यजमानस्य
गृहा एते गृह्यन्ते । तमेवं यजमानं देवाः विदुः सम्यगनुष्ठि-
तवानित्येवं देवलोके प्रसिद्धिं गच्छतीत्यर्थः ॥

सौमिकमन्त्रव्याख्यानरूपे षष्ठकाण्डे ऐन्द्रवाय्वादिग्रहविशेषा
एव विहिताः न तु गृह्यमानान्यम् । इह तु तद्विधीयत
इत्ययमनुवाकस्तत्काण्डशेषः । गृह्यगृह्यं विधायोपांशुगृह्यस्य
होमं विधत्ते । “एषा वै सोमस्याहुतिः । यदुपांशुः । सो-
मेन देवाः स्पर्शयामीति खलु वै सोमेन यजते । यदुपांशु-
जुहोति । सोमेनैव तद्देवाः स्पर्शयति” इति । वाचस्पत्ये
पवस्व वाजिस्मित्यनुवाकेन सिद्धे योऽयमुपांशुगृह्यः, एषैव
सोमस्य समन्ताहुतिः । अत्र हि पाचस्यः सर्वोऽपि सोमो
ह्रयते । न तु गृह्यान्तरवत् कियानयवग्नियते । यजमानोऽपि
सोमेन देवांस्तृप्तान् करोमीति अभिप्रेत्य सोमयागे प्रवृत्तः ।
तस्मादुपांशु जुहुयात् । तेन सम्पूर्णसोमेनैव देवांस्तृप्तयति ॥

अथेतरयज्ञहोमं विधत्ते । “यद्गृहाञ्जुहोति [१] । देवा एव तद्देवान् गच्छन्ति” इति । तेन यज्ञहोमेन क्षताग्ररीरधारिणो देवा एव दिव्यविद्यधारिण इन्द्रवाय्वादिदेवान् गच्छन्ति ॥

ऊर्ध्वपाचस्त्राः सोमरसा ये गृहास्त्रेषां होमं विधायानूर्द्धं चतुरस्रपाचस्त्रिताः सोमरसात्मका ये चमसास्त्रेषां होमं विधत्ते । “यच्चमसञ्जुहोति । तेनैवानुरूपेण यजमानः सुवर्गे लोकमेति” इति । यज्ञैरेव देवानां तुष्टत्वात् यजमानस्य स्वर्गार्थत्वेनानुरूपसमसहोमः । अतस्तेनैवानुरूपेण यजमानः स्वर्गं लोकं प्राप्नोतीति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां रसयज्ञसाधाररूपाणि पात्राणि विधत्ते । “किन्वेतदय आसीदित्याहुः । यत्पात्राणीति । इयं वा एतदय आसीत् । मृण्मयाणि वा एतान्यासन् । तैर्देवा न व्यावृत्तमगच्छन् । त एतानि दाहमयाणि पात्राण्यपश्यन् । तान्यकुर्वन्त [२] । तैर्वै ते व्यावृत्तमगच्छन् । यद्दाहमयाणि पात्राणि भवन्ति । व्यावृत्तमेव तैर्यजमानो गच्छति” इति । यज्ञयासायां दृश्यमानानि पात्राणीति यत्तदेतत् पात्रनिष्पत्तेः पुरा किञ्च नाम वस्त्रासीदिति । एवं पात्रोपादानभूत-वस्तुप्रश्नः । एतानि पात्राणि मृण्मयान्येव दृष्टानि तस्मात् पात्रोत्पत्तेः पूर्वं तदुपादानं भूमिरासीदित्युत्तरम् । मनुष्यार्घ्यपाकत्रासायामपि मृण्मयपात्राणां विद्यमानत्वात् तैः पात्रैर्देवा मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं न प्राप्ता इति पुनः प्रश्नवादिनां वचनम् । ते देवा कश्चिदवस्थितान्येव दाहमयाणि पात्राणि

दृष्ट्वा तानि स्वार्थं स्वीकृत्य तैर्दारुमयैर्मनुष्येभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्ता इत्युत्तरवादिनां वचनम् । तस्माद्दारुमयाणि पात्राणि कर्तव्यानि । तैर्यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्राप्नोति ॥

तत्र देवार्थाणि दारुमयाणि पात्राणि यानि सन्ति यानि चान्यद्रव्यसङ्ग्रहार्थाणि मृण्मयाणि तदुभयं प्रशंसति । “यानि दारुमयाणि पात्राणि भवन्ति । अमुमेव तैर्लोकमभिचजति । यानि मृण्मयाणि । इममेव तैर्लोकमभिचजति” इति ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां स्नातीं निरूप्य मृण्मयाणां दारुमयाणां ग्रहणहोमयोर्यवस्थां विधत्ते । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । काश्वतस्वस्नातीर्वायव्याः सोमग्रहणीरिति । देवा वै वृश्निमदुहन् [४] । तस्या एते कृणा आसन् । इयं वै वृश्निः । तामादित्या आदित्यस्नात्या चतुष्पदः पशून् दुहन् । यदादित्यस्नाती भवति । चतुष्पद एव तथा पशून् यजमान इमां दुहे । तामिन्द्र उक्थ्य स्नात्येन्द्रियमदुहत् । यदुक्थ्य स्नाती भवति । इन्द्रियमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां विष्णे देवा आस-यणस्नात्योर्जमदुहन् । यदाययणस्नाती भवति । ऊर्कमेव तथा यजमान इमां दुहे । तां मनुष्या भुवस्नात्यायुरदुहन् । यद्भुवस्नाती भवति । आयुरेव तथा यजमान इमां दुहे । स्नात्या गृह्णाति । वायवेन जुहोति । तस्मादन्येन पात्रेण पशून् दुहन्ति । अन्येन प्रतिगृह्णाति । अथो व्यावृत्तमेव तद्यजमानो गच्छति” [५] इति । वायुः स्वामिर्वेषां दारुमयाणां पात्र-विशेषाणां ते वायव्याः । यद्यप्येकैकस्य पात्रस्यैकैको देवस्त-

द्यापि वायुना वरस्य वृतत्वात् वायव्यसब्देनैव तेषां व्यवहारः ।
तथा चैन्द्रवायवग्रह-ब्राह्मणे समाख्यायते, ते वायुमग्नवन् । इमं
नः खदयेति । सोऽग्नवीदरं वृणैम । दैवत्यान्येव वः पात्रा-
युच्यन्त इति । तस्मान्नानादेवत्यानि सन्ति वायव्यान्युच्यन्त
इति । ते च वायव्याः पात्रविशेषाः सोमग्रहणार्था ऐन्द्रवायवं
गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णातीत्यादिश्रवणात् । तदन्मृण्मयस्या-
स्यापि चतस्रः सोमग्रहण्यः इत्येवमत्र प्रसिद्धिः । तास्य स्यास्रः
किंविधा इति प्रश्नः । तस्योत्तरमुच्यते । पुरा कदाचिद्धूमिः
पृग्निः श्वेतगोरूपाभूत् । भूविकारभूतादित्यस्यास्तुक्थस्या-
स्याययणस्याली ध्रुवस्यास्तीत्येते चत्वारः स्यालीविशेषास्तस्या
गोः स्तना आसन् । तांश्च स्तनानादित्यादयो दुग्धा पश्चा-
दिफलानि प्राप्तवन्तः । एवं यजमानोऽपि तानि प्राप्तुं स्याली-
चतुष्टयं कुर्यात् । कृत्वा च मृण्मयस्यास्या तत्तद्देवतासम्ब-
न्धिन्या तत्तद्देवार्थं सोमरसं गृह्णीयात् । तच्च सोमरसं होम-
कास्ते दारुमये वायव्यपात्रेऽवनीय तेन पात्रेण जुहुयात् ।
यस्मादेवं तस्मात्सोकेऽपि दोहपात्रमन्यत् क्षीरग्रहणपात्रञ्चा-
न्यत् । अपि चैवं कुर्व्याणो यजमान इतरेभ्यो व्यावृत्तिं प्रा-
प्नोति ॥

इति श्रीषायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥

॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

अथमेऽनुवाके सोमविज्ञेयो यद्विधिदत्तः । द्वितीयानुवाके
सौचामशीर्जेण मन्त्रा उच्यन्ते । तत्राश्विनसारस्वतेऽग्रेषु
त्रिष्वपि साधारणं चाव्यानुवाक्याद्युक्तम् । तथा च सौचामशि
ब्राह्मणमेवमाजातम्, युवः सुराममश्विनेति सर्व्वदेवत्ये चा-
व्यानुवाक्ये भवतः इति । तत्र पुरोऽनुवाक्यामाह, “युवः
सुराममश्विना । नमुचा वासुरे सथा । विपिपाना शुभस्य-
तो । इन्द्रं कर्म्मसाकतम्” इति । हे अश्विनौ नमुचावासुरे
नमुचिनामके कर्म्मसिदसुरे सथासम्बन्धं सुरया सम्पादित-
मिमं पाचस्य इत्यग्रेषं विपिपाना विशेषेण पिवन्तौ शुभस्यतो
सोमस्य कर्म्मणः पाचकौ युवा कर्म्मस्तेषु इन्द्रमावतं सह-
यानेन पाचयतम् ॥

आख्यामाह । “पुत्रमिव पितरावश्विनोभा । इन्द्रावतं
कर्म्मणा इन्द्रसनाभिः । यत्सुरामं व्यपिबः शचीभिः । सरस्वती
त्वा मघवन्नभीष्णात्” इति । हे अश्विनौ युवामुभौ यथा
लोके पितरौ पुत्रं पाचयतः । तद्वयजमानमनेन कर्म्मणा रक्ष-
तम् । इन्द्रसनाशब्दः कर्म्मवाची । शचीशब्दः शक्तिवाची । हे इन्द्र
व्ययस्मात् कारणात् कर्म्मविशेषेण याभिः शक्तिभिः सह त्वं
सुरया सम्पादितमिमं रसविज्ञेयं विशेषेण पीतवान् । तस्मा-
द्यजमानं रक्षेति ज्ञेयः । हे मघवन् इयं सरस्वती त्वामभी-
ष्णात् भिष्यतु पानेन परितोषयत्वित्यर्थः । अथ मन्त्रद्वयेन

सुरायाऽनुमन्त्रणम् । तथा च सूचकारः, ऊतां ह्रषमानां वा यजमानोऽनुमन्त्रयत इति ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अहाय्ये हविरास्ये ते । सुचीव घृतञ्चमू इव सोमः [१] । वाजसनिः रथिमस्ये सुवीरम् । प्र-
ब्रह्मं धेहि ब्रह्मं दृढन्तम्” इति । हे अग्ने ते तव आस्ये मुखे
अहावि इदं द्रव्यं ऊतम् । यथा सुचि जुहादौ घृतं निहितम् ।
यथा वा चमू चमसेषु सोमो निहितः । तदन्तस्मादस्ये अस्मासु
सुवीरं शोभनकर्णं सुरं पुत्रं धेहि सन्पादय । कीदृशं, वाजनिं
अकदातारम् । रथिं धनवन्तम् । प्रब्रह्मं विद्यादिगुणयुक्तम् ।
ब्रह्मं यन्नस्ति नम् । दृढन्तं महान्तं सर्वकार्यसमर्थम् ॥

अथ द्वितीयमन्त्रमाह । “यस्मिन्नस्या स ऋषभा स उच्चाणः ।
वशामेषा अवसृष्टास आऊताः । कीखाक्षपे सोमपृष्ठाय वे-
धसे । इदा मतिं जनय चारुमग्नये” इति । यस्मिन्नग्रावस्या-
दस्य आऊताः अश्वसः । अश्वमेधयागे अश्वो ऊताः । ऐन्द्रपभ-
मित्यादिषु विहितेषु कर्मासु ऋषभा ऊताः । ऐन्द्रमुक्षाणमित्या-
दिषूचाणो ऊताः । सेचनसमर्था उच्चाणः । पुङ्गवगात्रा ऋषभाः ।
मैत्रावरुणौ वशामास्यभेतेत्यादिषु विहितेषु वशो ऊताः ।
सारस्वतं मेघमित्यादिषु मेघो ऊताः । ते च सर्वे अवसृष्टासः
यजमानेन समर्पिताः । तादृश्याग्नये इदा अन्नःकरणेन चार्हं
मतिं कर्मानुष्ठानविषयत्वेन समीचीनां बुद्धिं जनय । अहं सन्पा-
दयामि । कीदृश्याग्नये, कीखाक्षपे, अन्नरसपात्रिणे । सोम-
यागस्त्रितानि पृष्ठानि यस्यासौ सोमपृष्ठः तस्यै वेधसे विधात्रे ॥

कथः । “ब्राह्मणं परिक्रीणीयादुच्छेषणस्य पातारम् । नाना
 हि वां देवहितं सदेो मितम् । मा सष्टृचायां परमेवो-
 मन् । सुरा तमसि शुश्रिणी सोम एषः । मा माहिंशीः स्वां
 योनिमाविशन् [१] । यदच श्रिष्टं रसिनः सुतस्य । यदिन्द्रो
 अपिबच्छोभिः । अहं तदस्य मनसा श्रिवेन । सोमं राजा-
 नमिह भक्षयामि” इति । वा स्वयं पिबेदिति । अच सुरोच्छे-
 षस्य ब्राह्मणपातारं किञ्चिन्मूलादानेन परिक्रीणीयात् । नाना
 हि वामितिमन्त्रेण यदचेतिमन्त्रेण वा स्वयं पिबेत् इत्यर्थः ।
 हे सोमयहसुरास्यहौ वां युवयोः सदेो निवासस्थानं नाना-
 मितं पृथगेव सन्पादितम् । अतः परमे व्योमन् प्रहृष्ट आकाशे
 भक्षयस्थाने मा संष्टृचायां परस्परसंसृष्टौ माभूताम् । हे पा-
 चस्यद्रव्य त्वं शुश्रिणी बलतो सुरासि । एष खलु सोमः सुप्र-
 सिद्धविभवः त्वं स्वां योनिं स्वकीयस्थानमुदररूपं आविशन्
 मामिह माहिंशीः । अच पाचे रसिनो रसवतः सुतस्याभिक्षु
 तस्य यच्छ्रिष्टमसि, यचेन्द्रः श्रिष्टोभिः स्वशक्तिभिः सहापिबत् ।
 तत्रास्य पाचस्यद्रव्यस्यैकदेशं सोमं राजानमहं श्रिवेन भक्ति-
 युक्तेन मनसा इह कर्षाणि भक्षयामि ॥

कथः । “हे सुतो अष्टृणवं पिष्टृणाम् । अहं देवानामुत्त-
 मर्थाणाम् । ताभ्यामिदं विश्वं भुवनं समेति । अन्तरा पूर्व-
 मपरस्य केतुम्” इति । वा वल्लीकवपायामवनयेदिति ।
 पिष्टृणामस्यत्पूर्वपुरुषाणां हे सुतो अष्टृणवं द्वौ मार्गविति
 आस्यमुखेनाहं श्रुतवानस्मि । तयोर्मध्ये देवानामेको मार्गः ।

येन गत्वा ब्रह्मलोके देवा भूत्वा न पुनरावर्त्तन्ते । उत अपि च मर्त्या येन गत्वा स्वर्गमनुभूय पुनरावर्त्तन्ते । ताभ्यामु-
भाभ्यां मार्गाभ्यां इदं विश्वं भुवनं ब्राह्मार्थानुष्ठानपरं सर्वप्रा-
णिजातं समेति सम्यग्गच्छति । पूर्वं केतुं चिह्नं पृथिवीमपरं
केतुं दिवं चान्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्ये द्वे सुती वर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥

कल्पः । “यस्य देव वरुण गायत्रच्छन्दाः पात्रः । तन्न
एतेनावयजे [३] । स्वाहेत्याग्निपात्रमवष्टये प्रविध्यन्ति” इति ।
हे वरुणदेवते तदीयः पात्रो गायत्र्या गायत्र्याख्येन छन्दसा
युक्तो यो विद्यते तं पात्रमेतेन पात्रेण विनाशयामि ॥

कल्पः । “एतेनैव त्रिष्टुप् छन्दा इति सारस्वतस्य जगती-
च्छन्दा इत्यैन्द्रस्य” इति । एतेन यस्य देवेति मन्त्रेण त्रिष्टुप्छन्दा-
इतिविशेषयुक्तेन सारस्वतस्य पात्रं प्रविध्यन्ति । एवमुत्तर-
चापि । पाठस्तु । यस्य देव वरुण त्रिष्टुप्छन्दाः पात्रः । तन्न
एतेनावयजे । यस्य देव वरुण जगतीच्छन्दाः पात्रः । तन्न
एतेनावयजे इति । समाप्ताः सौचामणिशेषा मन्त्राः ॥

अथ सोमविशेषः कश्चिद्विधिः । यदुक्तं सूत्रकारेण, राज्ञो
राजन्यस्थानूबन्धायाः पशूपुरोडाशमष्टौ देवसुवां हविष्य-
नुनिर्व्वपतीति । तदिदं विधत्ते । “सोमो वा एतस्य राज्यमा-
दत्ते । यो राजा सन् राज्यो वा सोमेन यजते । देवसुवामे-
तानि हवींषि भवन्ति । एतावन्तो वै देवानां सवाः । त
एवासौ सवान् प्रथच्छन्ति । त एनं पुनः सुवन्ते राज्याय ।
देवस्य राजा भवति” इति । यः पूर्वं राजा राजत्वयोग्यो वा

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “अवर्त्ति वा एवैतस्य पाप्मानं प्रतिस्थाप्य निषीदति । यस्याग्निहोत्रमुपमृष्टा निषीदति । तां दुग्ध्वा ब्राह्मणाय दद्यात् । यस्यान्नं नाद्यात् । अवर्त्तिमेवास्मिन् पाप्मानं प्रमुञ्चति” [२] इति । वर्त्तिर्वर्त्तमानं जीवनोपायः । अवर्त्तिर्दारिद्र्यम् । यस्यानुष्ठातुर्दोहनार्थं वत्सेन संमृष्टा धेनुरपविशति । एतस्यावर्त्तिं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानमेषा धेनुः प्रतिस्थाप्य सर्वत्र प्रस्थाप्योपविशति । अतस्तां धेनुं दुग्ध्वा पश्चाद्ब्राह्मणाय दद्यात् । कीदृशाय, यस्य ब्राह्मणस्यान्नमित् ऊर्द्धं यजमानो नाद्यात् तादृशाय । तेन दानेन स्वकीयं दारिद्र्यहेतुं पाप्मानं अस्मिन् ब्राह्मणे कवचादिवत् प्रतिमुञ्चति ॥

दोहनपूर्वकं दानं प्रशंसति । “दुग्ध्वा ददाति । नक्षदृष्टा दक्षिणा दीयते” इति । यस्मात् प्रतियहीचा पुरुषेणादृष्टा दक्षिणा दानयोग्या न भवति । तस्माद्दुग्ध्वा क्षीरं तस्मै प्रदर्शयमेवं दुग्ध्वा भुङ्क्ष्वेति एवं दद्यात् ॥

अथ प्रायश्चित्तान्तरं विधातुं कौति । “पृथिवीं वा एतस्य पथः प्रविशति । यस्याग्निहोत्रं दुह्यमानं स्कन्दति” इति । यस्य यजमानस्याग्निहोत्रार्थं हविर्दोहनकाले स्तल्पमपि पतति । एतस्य स्तल्पमपि पृथ्वीमेव प्रविशति ॥

तत्प्रायश्चित्तरूपं मन्त्रपाठं विधत्ते । “यदस्य दुग्धं पृथिवीमसक्तं । यदोषधीरप्यसरस्यदापः । पयो गृहेषु पयो अग्नि-यासु । पयो वत्सेषु पयो अस्तु तन्मयीत्याह । पथ एवात्मन् गृहेषु पशुषु धत्ते” इति । अद्यास्मिन् दिने यत् दुग्धं पृथि-

वीमसक्तं वृथिव्यां पतितं च च विन्दुरूपेणौषधीरपो वा प्रावि-
शत् । तत्पयो मदीयेषु गृहेष्ववस्थितमसु । तथा तत्पयो म-
दीयासु गोषु स्थितमसु । तथा तत्पयो मदीयवत्सेषु स्थित-
मसु । तथा तत्पयो मयि स्थितमसु । तमेतं मग्नं पठेत् ।
तेन स्कन्धं पयः अस्निग् गृहेषु पशुषु च स्थापितं भवति ॥

एतदभिमन्त्रणान्तरमुदकस्यै विधत्ते । “अप उपसृ-
जति [१] । अङ्गिरेवैनदाप्नोति” इति । स्नेपोपसृष्टाभिरङ्गि-
रेव स्कनमेतत् पयः पुनः प्राप्नोति ॥

प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते । “यो वै यज्ञस्वार्त्तेनानार्त्तं सृ-
ष्टजति । उभे वै ते तर्ह्यार्त्तः । आर्त्तं खलु वा एतद-
ग्निहोचम् । यदुच्छमानं स्कन्दति । यदभिदुह्यात् । आर्त्तेनानार्त्तं
यज्ञस्य सृष्टजेत् । तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यम् । अथान्यां
दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम् । अनार्त्तेनैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति” [४]
इति । यज्ञस्य सम्बन्धि इविर्द्विविधम्, आर्त्तमनार्त्तञ्चेति, दु-
च्छमानस्य स्कन्दने सति तदार्त्तं भवति । इतः परं धोचमाण-
मनार्त्तं भवति । तथा सति स्कन्दनादूर्द्ध्वं तदेव पाचस्वमभि-
सृज्य यदि पुनर्दुह्यात् तदानोमार्त्तस्योपर्यनार्त्तस्य स्थापनात्
उभयमपि पयः संसृजेत् । तत् संसर्गे च द्वितीयमप्यार्त्तमेव
भवेत् । तस्मादार्त्तस्योपरिदोहनं न कुर्व्यात् । किन्तु तदेवार्त्तं
यादृङ् तादृङ् पर्याप्तमपर्याप्तं वा होतव्यम् । तावता नित्या-
नुष्ठानसिद्धिः ॥

अथार्त्तपरिहारार्थमन्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यं तेन पुन-

होमेनैव यज्ञस्य यत् पूर्वमार्त्तं तत् समादधाति, प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते। “यद्युद्रुतस्य स्कन्देत्। यत्ततो ऊत्वा पुनरेयात्। यज्ञं विच्छिन्द्यात्। यत्र स्कन्देत्। तस्मिन् यज्ञे पुनर्मृहीयात्। यत्रैव स्कन्दति। तत् एवैनत् पुनर्मृहाति। तदेव यादृक्कीदृक् च होतव्यम्। अथान्यां दुग्ध्वा पुनर्होतव्यम्। अनार्त्तनैवार्त्तं यज्ञस्य निष्करोति [५] इति। दोहनादूर्द्धमुद्रुतस्य आहवनीयं प्रत्युन्नीतस्य लेभो यदि भूमौ पतेत्। तदानीमऊत्वा यदि ततो देशात् पुनरागच्छेत्। तदानीं यज्ञो विच्छिद्येत। अतस्तत्परिहाराय यस्मिन् देशे स्कन्धं तस्मिन्नेव देशे स्वयमुपविश्य तत्पतितं पुनः पात्रे गृहीयात्। तथा सति यस्मिन्नेव देशे स्कन्धं तस्मिन् देशे पुनर्मृहीतत्वात् तेन दुग्धान्तरं न भवेत्। तदेव पुनर्मृहीतेन सहितं पात्रस्थं नित्यार्थं ऊत्वा प्रायश्चित्तार्थमन्यां दुग्ध्वा जुहुयात्॥

पुनरपि प्रायश्चित्तान्तरं विधत्ते। “वि वा एतस्य यज्ञश्छिद्यते। यस्याग्निहोत्रेऽधिश्रिते आऽन्तरा धावति। रुद्रः खलु वा एषः। यदग्निः। यद्गामन्वत्यावर्त्तयेत्। रुद्राय पशून्पि दध्यात्। अपशुर्यजमानः स्यात्। यदपोऽन्वतिषिञ्चेत्। अनाद्यमग्नेरापः। अनाद्यमाभ्यामपि दध्यात्। गार्हपत्याङ्गसादाय। इदं विष्णुर्विचक्रम इति वैष्णव्यर्चाहवनीया ध्वंसयन्नुद्रवेत्। यज्ञो वै विष्णुः। यज्ञेनैव यज्ञः सन्तनोति। भस्मना पदमपि वपति शान्त्यै” [६] इति। यस्य यजमानस्याग्निहोत्रहविषि पाकार्थं गार्हपत्येऽधिश्रिते सति आहवनीय

गार्हपत्यधोर्मध्ये यदि आ धावेत् । तदानीमेतस्य यज्ञो विच्छि-
येत् । अतस्तत्परिहाराय तेन शुनोर्मार्गेण गामतिनीय पुनरा-
वर्त्तयेत् । तदानीमाग्नेः क्रूरत्वेन रुद्रपशुरूपत्वात् तस्मै रुद्राय
पशून् समर्पयेत् । ततो यजमानः पशुरहितः स्यात् । यदि
तु शुनः पदे जलमेनुक्रमेणातिशयेन निषिञ्चेत् । तदानीम-
ग्नेरनाद्यभूता आपः सप्यक्षाः । तादृशमनाद्यं वस्तु दाभ्याम-
ग्निभ्यां समर्पयेत् । ततो गोर्नयनमुदकस्य निषेचनञ्च न कुर्यात् ।
किन्तु गार्हपत्यात् किञ्चिद्भस्मादाय इदं विष्णुरिति मन्त्रेण
आहवनीयपर्यन्तं भस्म प्रसारयन् तस्योपरि स्त्रयं गच्छेत् ।
ततो यज्ञस्य विष्णुत्वात् विष्णुरूपेणैव यज्ञेन वर्त्तमानं यज्ञं
सन्ततं करोति । तेन भस्मना शुनः पदमाच्छादयेत् । तच्च
दोषस्य भ्रान्त्यै भवति । अत्र विनियोगसङ्ग्रहः ।

उदस्यादित्याग्निहोत्रीमुत्यापयति दोहने ।

यदद्यदुर्ध्वमित्येतत् स्वनं क्षीराभिमन्त्रणे ॥

इदं विष्णुस्वान्तराये ध्वंसयेद्भस्मवज्रिगम् ।

अनुवाके तृतीयेऽस्मिन् मन्त्रास्तत्र उदीरिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्माह्वाने प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके तृतीयेऽनुवाकः ॥

॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये दोहविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । चतुर्थं वज्रिविषयं
प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्रैकं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “नि वा एत-

आहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । नि गार्हपत्य आहवनीयम् ।
यस्याग्निमनुष्ठतः सूर्योऽभिनिबोधति । दर्भेण हिरण्यं प्र-
बध्य पुरस्ताद्धरेत् । अथाग्निम् । अथाग्निहोत्रम् । यद्धिरण्यं
पुरस्ताद्धरति । ज्योतिर्वै हिरण्यम् । ज्योतिरेवैनं पश्यन्मुद्धर-
ति । यदग्निं पूर्वः हरत्यथाग्निहोत्रम् [१] । भागधेयेनैवैनं
प्रणयति” इति । यस्य पुरुषस्यानुष्ठतमग्निमुपलक्ष्य सूर्योऽस्त-
मेति । सायक्यास्त्रीनाग्निहोत्रार्थादाहवनीयं प्रत्यग्निप्रणयनात्
प्रागेव यद्यस्मिन्मयात् तदानीमेतस्य पुरुषस्य आहवनीयो गा-
र्हपत्यं व्यक्तुं कामयते । गार्हपत्यस्यैव व्यक्तामयते । ततो-
ऽग्निद्वयमपि फलप्रदं न भवति । ततोऽस्तमयादूर्द्धमग्निं प्रण-
यन् पुरुषः केनचिद्दर्भेण हिरण्यं प्रकर्षेण बध्ना तत्पुरस्ता-
द्वयेत् । तस्य पृष्ठतोऽग्निं नयेत् । तस्यापि पृष्ठतोऽग्निहोत्र-
हविर्नयेत् । तत्र हिरण्यमयनेन ज्योतीरूपं हिरण्यं पुरतः
पश्यन् पृष्ठतोऽग्नेरुद्धारात् अस्तमयदोषं न प्राप्नोति । पुरतो-
ऽग्निं पश्चाद्धविर्नयनं तदीयेन भागधेयेन युक्तमेवाग्निं प्रण-
यति ॥

अक्षिमुद्धरणे कश्चिदिशेषं विधत्ते । “ब्राह्मण आर्वेय
उद्धरेत् । ब्राह्मणो वै बर्वा देवताः । सर्वाभिरेवैनं देवता-
भिरुद्धरति” इति । स्वकीयानृषीन् यो वेत्ति, स आर्वेयः प्र-
वराभिश्च इत्यर्थः । तादृशो ब्राह्मणो दर्भेण प्रबद्धस्य हिर-
ण्यस्य पृष्ठतो वज्रमुद्धरेत् । अतएव सूत्रकारेणोक्तम्, अन्व-
हुर्धयो ब्राह्मणो वज्रविदग्निमुद्धरेदिति । यावतीर्वै देवताः

सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति इति अत्यन्तरात् सर्वदेवता-
कर्तृकमिदमुद्धरणं भवति ॥

अत्रैवापरं विशेषं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत् । अतमेव इतमनुम्रियते” इति । आर्षेयस्य ब्राह्मणस्य
पृष्ठतोऽग्निहोत्रहविर्नीत्वा तदधस्तादुपसाद्य आसं निरुध्य
ग्लानिपर्यन्तमवतिष्ठेत् । एवं सति सूर्यास्तमयेन विनाशितं
अतमनु स्वयमपि मरणोपचारं गटयति । लोकेऽपि हि म्रिय-
माणं स्निग्धमनुम्रियन्ते ॥

पुनरपि विशेषान्तरं विधत्ते । “अन्नं वा एष आत्मनो
गच्छति । यस्ताम्यति । अन्नमेव यज्ञस्य गच्छति । यस्याग्निम-
नुद्धृतः सूर्योऽभिनिघोचति [१] । पुनः समन्य जुहोति ।
अन्तेनैवान्नं यज्ञस्य निष्करोति” इति । यो ग्लानिं प्राप्नोति,
एष विनाशमेव प्राप्नोति । यस्य चाम्युद्धरणात् पुरा सूर्यो-
ऽस्तमेति । एष यज्ञस्य विनाशं प्राप्नोति । अतो दोषदयनिवृ-
त्त्यर्थं पुनः आसं कृत्वा जुहुयात् । तथा सति स्वकीयेन विना-
शेन सद्य यज्ञस्य विनाशं समादधाति ॥

पुनरप्यपरं विशेषं विधत्ते । “वरुणो वा एतस्य यज्ञं गृ-
ह्णाति । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभिनिघोचति । वारुणं चरुं
निर्वपेत् । तेनैव यज्ञं निष्क्रीणीते” इति । वरुणेनापहतो यज्ञ-
स्वरुणा मूख्येन पुनः क्रीतो भवति । हिरण्यवन्धनमारभ्य चरु-
पर्यन्तमेकमिदं प्रायश्चित्तम् ॥

अक्षमयनिमित्तं प्रायश्चित्तमभिधायोदयनिमित्तं प्राय-

स्वित्तं विधत्ते । “नि वा एतस्याहवनीयो गार्हपत्यं कामयते । निगार्हपत्य आहवनीयम् । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । चतुर्गृहीतमाज्यं पुरस्ताद्धरेत् [३] । अथाग्निम् । अथाग्नि-
होचम् । यदाज्यं पुरस्ताद्धरति । एतदा अग्नेः प्रियं धाम । यदाज्यम् । प्रियेणैवैनं धाम्ना समर्द्धयति । यदग्निं पूर्वं हर-
त्यथाग्निहोचम् । भागधेयेनैवैनं प्रणयति । ब्राह्मण आर्षेय
उद्धरेत् । ब्राह्मणो वै सर्वा देवताः [४] । सर्वाभिरैवैनं देव-
ताभिरुद्धरति” इति । पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

अत्र पूर्वस्मादधिकं कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “पराची वा एतस्मै व्युच्छन्ती व्युच्छति । यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । उषाः केतुना जुषताम् । यज्ञं देवेभिरन्वितम् । देवेभ्यो मधु-
मन्तमः स्वाहेति प्रत्यङ्निषद्याज्येन जुहुयात् । प्रतीचीमेवास्मै विवासयति” इति । यस्य पुरुषस्यान्युद्धरणात् प्राक् सूर्योदयो भवेत् । एतस्मै पुरुषाय उषःकाक्षदेवता व्युच्छन्ती प्रभातं कु-
र्व्वती । पराची वै पुनरावृत्तिरहितैव व्युच्छति प्रभातं करोति । एकस्मिन् दिने प्रभातं कृत्वा विनश्यति दिनान्तरेषु प्रभातं कर्त्तुं न तिष्ठतीत्यर्थः । एतद्दोषपरिहाराय प्रत्यङ्मुख उप-
विश्य उषादत्यादिमन्त्रमुच्चार्याज्येन जुहुयात् । ततोऽस्मै यजमानार्थं प्रतीचीं पुनरावृत्तिपुक्तां स्वाकृतिं कृत्वा वि-
वासयति । दैनन्दिनं प्रभातं सम्भावयति । मन्त्रस्थायमर्थः, इयमुषःकाक्षदेवता केतुना दिवसचिह्नभूतेनादित्येन सह देवेभिरन्वितम् । अन्यैर्देवैः प्रीतिपूर्वकं मिश्रीकृतमिमं यज्ञं

जुषताम् । देवेभ्योऽत्यन्तमाधुर्यापेतमाज्यं खादुतममस्त्विति ॥

होमानन्तरकर्त्तव्यं विधत्ते । “अग्निहोत्रमुपसाद्यातमितो-
रासीत । व्रतमेव हतमनुम्रियते । अन्नं वा एष आत्मनो
गच्छति [५] । यस्याम्यति । अन्तमेष यज्ञस्य गच्छति । यस्या-
ग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । पुनः समन्य जुहोति । अन्तेनै-
वान्नं यज्ञस्य निष्करोति । मित्रो वा एतस्य यज्ञं गृह्णाति ।
यस्याग्निमनुद्धृतः सूर्योऽभ्युदेति । मैत्रं चरुं निर्वपेत् । तेनेव
यज्ञं निष्क्रीणीते” इति । पूर्व्ववत् सर्व्वं व्याख्येयम् । आज्योद्ध-
रणमारभ्य मैत्रचरुपर्य्यन्तमेकं प्रायश्चित्तम् ॥

अथान्यदातनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्याहवनीये-
ऽनुदाते गार्हपत्य उदायेत् [६] । यदाहवनीयमनुदाय गार्ह-
पत्यं मन्येत् । विच्छिन्ध्यात् । भ्रातृव्यमसौ जनयेत् । यद्वै य-
ज्ञस्य वास्तव्यं क्रियते । तदनु रुद्रोऽवचरति । यत् पूर्व्वमन्वव-
स्येत् । वास्तव्यमग्निमुपासीत । रुद्रोऽस्य पशून् घातुकः स्यात् ।
आहवनीयमुदाय । गार्हपत्यं मन्येत्” [७] इति । यस्य पुरुष-
स्याहवनीयाग्नौ विद्यमाने सति गार्हपत्याग्निर्नश्येत् । तदानी-
मयं पुरुषस्तं विद्यमानमाहवनीयमविनाश्य यदि गार्हपत्याग्नौ
मन्यनं कुर्यात् । तदानीमाहवनीयजनकस्य गार्हपत्यस्याभा-
वाद्यज्ञो विच्छिद्येत् । पूर्व्वो ह्याहवनीयजनको गार्हपत्यो
विनष्टः । इत ऊर्द्धं मन्यनीयस्तु नैतस्याहवनीयस्य जनकः ।
किञ्च तन्मन्यनेन यजमानस्य भ्रातृव्यमुत्पादयेत् । मन्यनीयस्य
पूर्व्वमाहवनीयविरोधित्वात् । एवं तर्हि शास्त्रीयो गार्हपत्याहव-

नीचौ माभूताम् । लौकिकमेवाग्निहोत्रं क्रियतामिति चेत् । तदप्यनुपपन्नम् । यज्ञस्य सम्बन्धि यदङ्गं वास्तव्यं लौकिकं क्रियते । वास्तव्ये लोकाव्यवहारे भवं वास्तव्यम् । तल्लौकिकमङ्गमनु रुद्रः क्रूरो देवो यज्ञशाखायां प्रविशति । एवं सति यदि पूर्वं विद्यमानमाहवनीयमनु कर्म्म समापयेत् । तदानीं लौकिकमेवाग्निमुपासीतवान् भवति । ततो रुद्रोऽस्य पशून् विनाशयेत् । तस्मात् पूर्वसिद्धमाहवनीयं विनाश्य प्रत्याङ्गार्हपत्यार्थमग्निं मन्येत् ॥

तत्र मन्यनमन्त्रं विधत्ते । “इतः प्रथमं जज्ञे अग्निः । स्वाद्योनेरधि जातवेदाः । स गायत्र्या चिष्टुभा जगत्याम् । देवेभ्यो हव्यं वहतु प्रजानन्निति । कन्दोभिरेवैनं स्वाद्योनेः प्रजनयति” इति । जातवेदा उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञोऽग्निः स्वाद्योनेः स्वकीयात् कारणादित अरणेः प्रथममुत्पन्नः । स च गायत्र्यादिच्छन्दस्तयेण सहकारिणा देवान् हविष्य प्रकर्षेण जानन् अस्मादीयं हव्यं देवेभ्यो वहतु इत्यनेन मन्त्रेण मन्यनं कुर्यात् । तथा सति गायत्र्यादिक्वन्दोभिरेवानुगृहीतः स्वकीयात् कारणादुत्पादितो भवति ॥

अथोक्तं मन्यनविधिमनूयानुमन्त्रणं विधत्ते । “गार्हपत्यं मन्यति । गार्हपत्यं वा अन्वाहिताग्नेः पञ्चव उपतिष्ठन्ते । स सद्गुदायति । तदनु पञ्चवोऽपक्रामन्ति । दधे रथ्यै रमस्व [८] । सहसे क्षुन्नाय । ऊर्ज्यं पत्यायेत्याह । पञ्चवो वै रयिः । पशुरेवासौ रमयति” इति । मन्यनेन निष्पन्नो यो गार्हपत्यवद्गु-

पशवोऽस्य सम्पद्यन्ते । तदुदागने तु पशवो नश्यन्ति । अतस्तदु-
दागनं वारयितुं इष इत्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्य
वाच्यमर्थः । हे अग्ने इषे अन्नार्थं रथ्यै धनार्थं सहमे वसार्थं
द्युन्नाय यज्ञोऽर्थम् ऊर्जे क्षीरादिरसार्थं पत्याय स्वामितार्थं
च रमस्य त्वमत्र क्रीडां कुह । अस्मिन्मन्त्रे धनवाचिना रथि-
शब्देन पशूनामप्यभिमन्त्रितत्वात् पशून्सौ सम्पादयति ॥

अथ मन्त्रेण समिन्धनविधिमभिप्रेत्य तस्य भागमनूद्य व्या-
चष्टे । “सारस्वतौ त्वात्सौ समिन्धातामित्याह । अक्षामे वै
सारस्वतात्सौ । अक्षामाभ्यामेवैनं समिन्धे” इति । हे अग्ने
उत्सावत्युत्सुकौ सारस्वतौ सरस्वतिसमिन्धिनौ अग्नवेदसामवेदौ
त्वां समिन्धातां सम्यग् दीपयताम् ॥

भागान्तरमुदाहृत्य व्याचष्टे । “सप्ताडसि विराडसीत्याह ।
रथन्तरं वै सप्ताट् । दृष्टद्विराट् [८] । ताभ्यामेवैनं समि-
न्धे” इति । सम्यगाजत इति सप्ताट् । विविधं राजत इति
विराट् । हे अग्ने सामद्वयरूपस्त्वमसि ॥

अथ निमित्तान्तरकृतं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “वज्रो वै
चक्रम् । वज्रो वा एतस्य यज्ञं विच्छिनत्ति । यस्यानो वा
रथो वान्तराग्नौ याति । आहवनीयमुदाय । गार्हपत्यादुद्ध-
रेत् । यदग्ने पूर्वं प्रष्टतं पदं हि ते” इति । गार्हपत्ययोर्मध्ये
रथस्य शकटस्य वाऽऽगमने सति वज्रेण यज्ञो विच्छिद्येत ।
अतस्तत्परिहारार्थमाहवनीयं विनाशश्च यदग्नय इत्यादिमन्त्रेण ।
“सूर्यस्य रथीनन्वातताम । तत्र रथिष्ठामनुसम्भरैतम् । सन्नः

सृज सुमत्या वा जवत्येति । पूर्वेणैवास्म यज्ञेन यज्ञमनुसक्त-
 नोति” इति । शकटस्य रथस्य वा यच्चकं ततोऽहवद्धतया
 वज्रसमानम् । रथसृतीयमिति वज्राश्रित्यनुतेष । तथासत्या-
 हवनीयगार्हपत्यात् पुनरुद्धरेत्, मन्त्रस्य चायमर्थः । हे अग्ने
 ते तव प्रसृतं प्रकर्षेण पुष्टं यत्पदं स्वरूपं सूर्यस्य रश्मी-
 ननुक्रमणेन सर्वतः प्रसारयामास । तत्र यद्दृष्टिं धनसमु-
 द्भामवस्थितमेतमाहवनीयमनुक्रमेण सञ्चार सम्यक् पोषय ।
 नोऽस्यान् वाजवत्या अग्नेनोपेतया, सुमत्या शोभनबुद्ध्या
 सृष्टजय । अग्नेन मन्त्रेणाहवनीयोद्धरणे सति पूर्वसिद्धे-
 नैव यज्ञेनास्म यजमानस्य करिष्यमाणं यज्ञमनुक्रमेण सन्ततं
 करोति ॥

अस्मिन्नेवोद्धरणे मन्त्रान्तरं विधत्ते । “तमग्ने सप्रथा आ-
 सीत्याह । अग्निः सर्व्वा देवताः । देवताभिरेव यज्ञः सक्त-
 नोति” इति । हे अग्ने त्वं सप्रथाः कीर्त्तियुक्तोऽसि । अस्म
 मन्त्रस्योत्तरभागमुपहोमकाण्डे समासास्यते, अस्मिन्पादे प्रश्नस्य-
 मानोऽग्निः सर्वदेवतात्मकः । ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् ।
 तस्मादाद्धरग्निः सर्वदेवता इति अन्यचाक्षानात् । अतो देव-
 ताभिरेव सहायभूताभिर्द्युम्नं सन्ततं करोति ॥

अत्रैव कर्त्तव्यशेषं विधत्ते । “अग्नये पथिहते पुरोडाशम-
 टाक्रपालं निर्वपेत् । अग्निमेव पथिहतः स्वेन भागधेयेनोप-
 धावति । स एदैनं यज्ञं पन्थानमपि नयति । अनन्धान्
 दक्षिणा । सीद्धेष समृद्धे” [१०] इति । पन्थानं करोतीति

पथिष्ठत् । तादृशोऽग्निर्निदत्तेन खकीयेन भागधेन भेवित-
रनं यजमानं यज्ञयोग्यं पन्थानं प्रापयति । तत्र चानक्षन्-
दक्षिणा देया । स च भारवाहिनात् समृद्धौ सम्पाद्यते ॥

अथ विनियोगसङ्ग्रहः ।

उषामन्त्रेण होमः स्यात् पुरा सूर्योदये सति ।

रतः प्रथेतिमन्त्रेण पश्चिमानक्षमन्थनम् ॥

इवे रथ्यै तं मथितं मन्त्रयेतानक्षं तदा ।

धारखतौ लेति मन्त्रादेतमग्निं समिन्धयेत् ॥

यदग्न इत्यन्तराये रथेनाग्निं समुद्धरेत् ।

समग्न इत्यपि तथा पश्चमन्त्रा इति कीर्त्तिताः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छन्दयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः
॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे अग्निविषयं प्रायश्चित्तमुक्तम् । पञ्चमे होमविषयं
प्रायश्चित्तमुच्यते । तत्र प्रातःसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“यस्य प्रातःसवने होमोऽतिरिच्यते । माथ्यन्दिनं सवनं का-
मयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गैर्धयति मरुतामिति धवदतीषु
कुर्वन्ति । दिनस्त्रि वै सन्ध्यधीतम् । सन्धोव खलु वा एतत् ।
यस्य सवनातिरिच्यते । यद्वदतीषु कुर्वन्ति । सन्धेः प्राग्यैः”
इति । यस्य यजमानस्य प्रातःसवनेऽनुष्ठिते सति तत्राग्निपुनः

सोमः क्रियानप्यवशिष्यते तस्यासौ सोमो माध्यन्दिनसवनेऽपि
 स्त्रस्योपयोगमपेक्ष्यातिरिक्तो भवति । तस्यातिरेकदोषस्य परि-
 हाराय धयच्छब्देऽपेताखृच्च गौर्धयति महतामित्यादिषु स्तोत्रं
 कुर्वन्ति । यदेदवाश्वमहोरात्रयोः सन्धावधीतं तदध्येतारं
 हिनस्ति । तथा चाध्ययननिषेधेषु प्रस्तुतेष्वपस्तम्बः स्मरति,
 तावन्तं काष्ठं नाधीयोताध्यापयेद्वा सन्ध्योस्तथेति । प्रातःसव-
 नस्य सोमातिरेको यत्तदेतत्सन्धोव । यथा सन्ध्याकालोऽ-
 होरात्रोभयस्पर्शी एवमतिरिक्तसोमोऽपि प्रातःसवने सग्रा-
 दितवाग्माध्यन्दिनसवनकामित्वाद्योभयस्य स्पर्शी । ततः स-
 न्ध्याकालाध्ययनसमानो दोषः प्राप्नुयात् । तत्र धयदतीषु
 स्तोत्रे क्रियमाणे सति अतिरिक्तस्य सोमस्यापि प्रातःसवनान्तः-
 पातित्वात् सन्धित्वं ब्राम्यति । तदेतत् सूत्रकारेणातिस्पष्ट-
 मुक्तम्, यदि प्रातःसवने प्राग्घोमात्सोममतिरिक्तं पश्येत्
 तच्चमसेष्वभ्युन्नयेत् । उपजुञ्जवाद्वा ऊते दृष्ट्वा स्तुतश्चत्वरतं
 कुर्यादिति । एवं सति प्रातःसवनस्यैतदन्तत्वादनन्तरभाविना
 माध्यन्दिनसवनत्वात् उभयव्यतिरिक्तः सन्धिर्नाम कश्चिन्न
 भविष्यति ॥

अतिरिक्तसोमस्य स्तोमार्थं धयदतीषु यत् स्तोत्रं क्रियते
 तत्र सामस्तोमविशेषो विधत्ते । “गायत्रं साम भवति पञ्च-
 दशः स्तोमः । तेनैव प्रातःसवनान्नयन्ति” [१] इति । प्रातः-
 सवने वह्निष्यवमानस्तोत्रं गायत्रसाक्षा निष्पाद्यते । आज्यस्तो-
 त्राणि पञ्चदशस्तोमेन तस्योभयस्यात्र क्रियमाणत्वेन प्रातःस-

वनसखणसङ्गावादतिरिक्तसोमस्यानुष्ठानारः प्रातःसवनस्राप-
गच्छन्ति ॥

ध्वजदतीष्वृचु मरुच्छदस्य विद्यमानवात्तत्प्रयुक्तं गुणं दर्श-
यति । “मरुत्वतीषु कुर्वन्ति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्नयन्ति”
इति । मरुतो हि माध्यन्दिनसवनसम्बन्धिनः । तत्र हि त-
दीया यथा आन्नाताः । यन्माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीया
मृच्छन्त इति श्रुतेः । अतो मरुत्वतीषु स्तोत्रकरणेन माध्य-
न्दिनसवनसखणसङ्गावात् अतिरिक्तसोमेन कामितमाध्यन्दिन-
सवनस्रापगच्छन्ति ॥

अतिरिक्तसोमानुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुसमसमन्व-
यन्ते । होतानुश्रंसति । मध्यत एव यज्ञं समादधाति”
इति । दशसु चमसेषु मध्ये योऽयं होतुसमसः तमादावति-
रिक्तसोमेन पूरयित्वा पश्चात् अन्यान् पूरयेत् । अत्र होतैव
यज्ञं पठेत् । अत एव सूत्रकार आह, ऐन्द्रावैष्णवं होतानु-
श्रंसति इति । एवं कुर्वन् यज्ञं मध्यतः समादधाति । अन्युना-
तिरिक्तं सवनद्वयं समीकरोति यथा सन्धिदोषो न भवति
तथा करोतीत्यर्थः ॥

अथ माध्यन्दिनसवनविषयं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य
माध्यन्दिने सवने सोमोऽतिरिच्यते । आदित्यं द्वितीयसवनं
कामयमानोऽभ्यतिरिच्यते । गौरिवीतं साम भवति । अति-
रिक्तं वै गौरिवीतम् । अतिरिक्तं यत्सवनस्रातिरिच्यते [१] ।
अतिरिक्तस्य शान्तौ” इति । यद्गौरिवीताख्यं साम तत्राचराति-

रेकस्य विद्यमानत्वात् तेनाद्यमतिरिक्तदोषः प्राप्यति । इतरत् पूर्णवद्वाख्येयम् ॥

अत्र सामाधारमृगिविशेषं विधत्ते । “वण्महाः अग्निं सूर्येति कुर्वन्ति । यद्येवादित्यस्य सत्रस्य कामेनातिरिच्यते । तेनैवैतं कामेन समधायन्ति” इति । वडित्यादिकमृक् प्रतीकम् । तत्र चादित्यवाचकः सूर्यशब्द आख्यातः । द्वतीयसवनस्यादित्यसम्बन्धि । आदित्यपृष्ठस्य तत्र विहितत्वात् । अत एव सूत्रकारेणोक्तम्, आदित्यारम्भणं द्वतीयसवनमित्येवञ्च सत्यतिरिक्तेन सोमेन काम्यमानमादित्यसम्बन्धित्वद्वतीयसवनं सूर्यशब्दघटितैतेन मन्त्रेण सधमिति कृत्वा तेन कामेन अतिरिक्तभोगं समृद्धं करोति ॥

अत्र विधाय सामविशेषं विधत्ते । “गौरिधीतः साम भवति । तेनैव माध्यन्दिनात्सवनान्नयन्ति” इति । माध्यन्दिनसवने गौरिधीतसाखः पृष्ठस्तोत्रे विकल्पेन विहितत्वात् तत्साम तत्सवनसदृशम् । अतस्तेन सामा माध्यन्दिनसवनास्नापगच्छन्ति ॥

सोमविशेषं विधत्ते । “सप्तदशः सोमः । तेनैव द्वतीयसवनान्नयन्ति” इति । द्वतीयसवनगतस्यार्भपवमानस्य सप्तदशसोमयुक्तत्वात् अगौ सोमः । तत्सवनसंक्षणं तेन द्वतीयसवनान्नापगच्छन्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुसमसमनून्नयन्ते । होता-नुन्नूयति [३] । मध्यत एव यज्ञः समादधाति” इति । पूर्णवद्वाख्येयम् ॥

अथ द्वतीयसवनविशेषप्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य द्वतीय-
सवने सोमोऽतिरिच्येत । उक्थं कुर्वीत । यस्योक्थेतिरि-
च्येत । अतिरात्रं कुर्वीत । यस्यातिरात्रेऽतिरिच्यते । तं वै
दुष्प्रज्ञानम् । यजमानं वा एतत्पञ्चव आसाद्य यन्ति । दृह-
त्साम भवति । दृहदा इमांलोकान्दाधार । बार्हताः पञ्चवः ।
दृहतेवास्यै पशून्दाधार” इति । द्वादशसोत्रयुक्तेऽग्निष्टोमे प्र-
युक्ते सति द्वतीयसवने यदि सोमातिरेकः तदानीं तस्योप-
योगाय द्वादशभ्य उपरिसोत्रयुक्तोपेतमुक्थं कुर्वीत । तत्रापि
सोमातिरेके सति एकेऽनत्रिंशद्वेऽवयुक्तं अतिरात्रं कुर्वीत ।
तत्रापि सोमातिरेके ततोऽधिकसोत्रयुक्तस्य कतोरभावात्
अतिरेकसमाधानं ज्ञातुं दुःशकं तर्हि माभूत् समाधानमिति
चेत् न । पशून्दाधारप्रसङ्गात् । एतेनातिरेकेण पञ्चदो यज-
मानमासाद्य सर्वतोऽपि भूयो यत्र कापि यन्ति । तस्मात्
कार्यहेतुत्वं समाधानम् । दृहत्सामगानेन तत्समाहितं भवति ।
दृहतः सर्वसोत्रधारणसमर्थत्वात् । पशूनाञ्च तत्सामस्यभ्य-
त्वेनादृतत्वात् पलायमानान् पशून् यजमानार्थं तेन साक्षा
धारयति ॥

तस्य द्वाविंश आधारभूता ऋचो विधत्ते । “अपिपिविष्टवतीषु
कुर्वन्ति । अपिपिविष्टो वै देवानां पुष्टम् । पुष्ट्यैवेन५ समर्द्धय-
न्ति” इति । अपिपिविष्टशब्दो यास्वित्युच्यते ताः अपिपिविष्ट-
वत्यः । अपिपिविष्टशब्दो विष्णुवाची । यः पञ्चोर्भूमा या पुष्टिस्त-
द्विष्णुः अपिपिविष्ट इति श्रुत्यन्तरात् । स च देवानां पुष्टिहेतुः ।

अतः शिपिविष्टवतीषु कुर्वन्तीषु गायन्तीषु गाने सति पुष्पैव यजमानं समृद्धं कुर्यान्ति ॥

अनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “होतुस्यमसमनूयन्ते । होता-
नुष्टसति । मध्यत एव यज्ञः समादधाति” [५] इति ।
पूर्ववत् ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्द-
ज्युर्माह्वये आद्यकाण्डे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे सोमातिरेकप्रायश्चित्तमुक्तम् । षष्ठे लेकयामवर्त्ति-
षज्जसोमयागविषयविशेषोऽभिधीयते । तत्रैकं विशेषं विधत्ते ।
“एकैको वै जनतायामिन्द्रः । एकं वा एताविन्द्रमभिसं-
नुतः । यौ द्वौ सः सुनुतः । प्रजापतिर्वा एष वितायते । य-
द्यज्ञः । तस्य यावाणो दन्ताः । अन्यतरं वा एते सः सुन्वतो-
र्निर्वस्यति । पूर्व्वेणोपसृता देवता इत्याहुः । पूर्व्वोपसृतस्य वै
श्रेयान् भवति । एतावन्त्याज्यानि भवन्त्यभिजित्यै” [१] इति ।
जनानां समूहो जनता । एकैकस्यां जनतायां मध्ये यौ यज-
मानौ सः सुनुतः सम्भूय सोमयागं कुरुतः । एकस्मिन् काले
कुरुत इत्यर्थः । ता एतावुभौ यजमानावेकमेवेन्द्रमभिसृज्य
सम्भूयैकस्मिन् कालेऽनुतिष्ठतः । तथा सति ममायमिन्द्रास्ति-
त्येवं तयोर्विप्रतिपत्तिर्भवेत् । अतएवाश्वलायनेनोक्तम्, विम-
तानां प्रसवसन्निपाते अंशव इति । तत्र यौ यज्ञः स एषः

प्रजापतिरूप एव भूत्वा विशार्यते । तस्य प्रजापतिरूपस्य चक्ष-
 शोपांशुसवनादयो यावाणः तीक्ष्णदन्तस्थानीयाः । एते या-
 वाणः सम्भूय सोममत्तिसुन्वतो हयोर्मध्येऽन्यतरयजमानं नि-
 र्गच्छन्ति, निःशेषेण भर्त्सयन्ति । एकेन यजमानेनेन्द्रस्य परि-
 गृहीतत्वात् इतरकेन्द्राभावेन चागाभाव एव भर्त्सनम् । अतः
 एवाभिज्ञाः पूर्वेषु प्रथमप्रवृत्तेन यजमानेन देवता उपमृत्वा
 प्राप्ता इत्याहुः । सोकेऽपि हि प्रथमं सेवमाने भृत्ये स्वामी
 पक्षपातं करोति । तस्मात्पश्चादुपगच्छन्तं निर्देवतं यजमानं
 यावत्तथा दन्ता इच्छन्ति । अतस्तत्परिहारायाज्यसोत्राण्येति
 ब्रून्ति कर्त्तव्यानि । इषगतावित्यस्य धातोर्ऋतेतिशब्देऽपि ब्रूते ।
 किन्प्रत्ययान्तस्यास्य धातो राट्पूर्वत्वे सति एतिशब्दनिष्पत्ते-
 र्ऋदर्थवाचिनः शब्दा एषु सोत्रेषु विद्यन्ते तादृशानि सोत्राणि
 प्रातःसवने कर्त्तव्यानि । तथा सति इन्द्राभावदोषपरिहारे-
 षास्याभिजयो भवति ॥

तत्रापरं विज्ञेयं विधत्ते । “मरुत्वतोः प्रतिपदः । मरुतो
 वै देवानामपराजितमायतनम् । देवानामेवापराजित आय-
 तने यतते” इति । मरुच्छब्दे यास्वृजु अस्ति ताः मरुत्वत्यः ।
 तथाविधा ऋचः आज्यसोत्रे प्रतिपदः प्रथमभाविनीः कुर्यात् ।
 देवानां मध्ये मरुतो बलवत्त्वेन पराजयरहितं स्थानम् । ततो
 देवसम्बन्धिन्यपराजिते स्थाने प्रयत्नं करोति ॥

अग्निज्ञेयं विधाय सामविज्ञेयं विधत्ते । “उभे वृहद्वय-
 क्षरे भवतः । इयं वाव रथन्तरम् । अमौ वृहत् । आभ्या-

मेवैनमन्तरेति । वाचस्य मनस्य । प्राणाश्वापानाश्च । दिवस्य
 पृथिव्याश्च [१] । सर्वस्मादित्तादेद्यात्” इति । एकस्मिन्
 स्तोत्रे बृहत्सामान्यस्मिन् रथन्तरमित्येवं चतुर्ध्वयाज्यस्तोत्रेषु
 पर्यायेणोभे सामानी भवतः । रथन्तरस्य भूलोकरूपत्वात्,
 बृहतो द्यूलोकरूपत्वात्, एतद्रूपाभ्यां सामाभ्यामेवैनं यज-
 मानं संसवदोषादन्तरितं व्यवहितं करोति । किञ्च सामदयस्य
 वागादियुग्मरूपत्वात् वागादिभिरपि व्यवधानं करोति । वित्तं
 पूर्वं लब्धम्, वेद्यमितः परं लब्धव्यम् ॥

आज्यस्तोत्रेषु सामविशेषं विधाय तृतीये पृष्ठस्तोत्रे साम-
 विशेषं विधत्ते । “अभिवर्त्तो ब्रह्म साम भवति । सुवर्गस्य
 लोकस्याभिवृत्यै” इति । ब्रह्मसम्बन्धिनि पृष्ठस्तोत्रे अभिवर्त्ताख्यं
 सामोद्गाता गायेत् । यामृचं ब्रह्माशंसति । तस्यामृच्युद्गात्रा गा-
 तव्यं साम ब्रह्म साम अभिवर्त्तसाध्या खर्गोऽभिमुखत्वेन वर्त्तते ॥

अथाहर्विशेषं विधत्ते । “अभिजिह्ववति । सुवर्गस्य लोक-
 स्याभिजित्यै । विश्वजिह्ववति । विश्वस्य जित्यै” इति । अभि-
 जिह्विश्वजिताख्ययोरैकाग्रयोरन्यतरं कुर्यात् । उभयोरपि
 जयहेतुत्वात् ॥

अथापरं विशेषं विधत्ते । “यस्य भूयाऽसौ यज्ञक्रतव इत्या-
 ङ्गः । स देवता वृहन् इति । यद्यग्निष्टोमः सोमः पुरस्तात्स्यात्
 [२] । उक्थं कुर्वीति । यदुक्थं स्यात् । अतिरात्रं कुर्वीति ।
 यज्ञक्रतुभिरैवास्य देवता वृहन्” इति । उभयोर्मध्ये यस्य यज-
 मानस्य यज्ञक्रतवो भूयांसोऽङ्गभूतैर्दक्षैर्युक्ताः प्रधानक्रतवोऽ-

दुष्टेयधर्मावज्जला भवन्ति । स तादृशो यजमानोऽन्यधर्मा-
नुष्ठायिनोऽन्यस्य यजमानस्य देवता विनाशयति । अतोपर-
स्तादन्यस्य यजमानस्य गृहे यद्यग्निष्टोमाख्यः सोमः स्यात् ।
तदा स्वयं ततोऽधिकं उक्थं कुर्वीत । यदि उक्थस्तदा
ततोऽधिकं अतिरात्रं कुर्वीत । एवं स्वकीयैरधिकयज्ञक्रतुभि-
रेवेतरस्य देवता विनाशयति । तस्य फलाधिक्याभाव एव
विनाश इत्युच्यते ॥

विशेषान्तरं विधत्ते । “यो वै हन्दाऽभिरभिभवति । स
संस्तुत्वतोरभिभवति । संवेशाय त्वापवेशाय त्वेत्याह । ह-
न्दाऽसि वै संवेश उपवेशः । हन्दाभिरैवास्य हन्दाऽस्यभि-
भवति” इति । यो यजमानः स्वकीयैः हन्दाभिरितरस्य
हन्दाऽस्यभिभवितुमुद्युक्ते, स एव संस्तुत्वतोर्मात्सर्येण सोममभि-
स्तुत्वतोर्मध्ये परकीयानि हन्दाऽस्यभिभवितुं समर्थो भवति ।
तस्मात्तत्सामर्थ्याय संवेशादिमन्त्रहोमं कुर्यात् । सम्प्राप्या-
वस्थितिः संवेशः, तत्रैवाग्नमुपवेशः । हे देव मम संवेशाय त्वां
भजे, तद्योपवेशाय च त्वां भजे इत्येवं मन्त्रं होमकाले ब्रूयात् ।
एतन्मन्त्रशेषस्य संहितायां द्वितीयकाण्डे समान्नातो व्याख्या-
तस्य । स्वकीयानि हन्दाऽस्यवसंवेशोपदेशौ तत्साधनत्वादतः स्व-
कीयैश्च हन्दाभिरैव होमतुष्टैरन्यस्य हन्दाऽस्यभिभवति ॥

पुनरप्यन्यं विशेषं विधत्ते । “दृष्टर्गो वा ऋत्विजामध्वर्युः
[४] । दृष्टर्गः खलु वै पूर्वोर्ध्वः क्षीयते । प्राणापानौ मृत्यो-
र्मापातमित्याह । प्राणापानयोरेव अथते । प्राणापानौ मा-

माहासिष्टमित्याह । नैनं पुराद्युषः प्राणापानौ जहितः” इति ।
 इष्टं ऋक् विनाशयतीति इष्टर्गः, अध्वर्युः सर्वेषामृत्विजामिष्टं
 विनाशयति । तस्यानुष्ठानवाङ्मयेन प्रमादसम्भवात् । आष्टुरार्त्तिं
 मच्छत ऋत्विक्क्षणात् पूर्वः प्रथमभावी सन् अयमिष्टर्गो-
 ऽध्वर्युः क्षीणो भवति । ततः क्षयव्यावृत्तये प्राणापानवित्या-
 दिमन्त्रं होमकाले ब्रूयात् । हे प्राणापानौ मृत्योः सकाशा-
 न्मायातं मां रक्षतम् । अनेन मन्त्रपूर्वभागेन प्राणापानयो-
 रैवाश्रितो भवति । हे प्राणापानौ मां माहासिष्टम् । मां
 कदाचिदपि मा परित्यज्यताम् । अनेन मन्त्रस्योत्तरभागेन
 ब्रतसम्बन्धरादाद्युषः पुरा प्राणापानावेनं परित्यज्यतः । इत्ये-
 वमेकदेशवर्त्तिनोः सोमयाजिनोः संशये प्राप्ते विशेषोऽभिहितः ॥

अथ सचविषये कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “आर्त्तिं वा एते
 निचयन्ति । येषां दीक्षितानां प्रमीयते । तं यदववर्ज्येयुः ।
 क्रूरकृतमिवेषां लोकः स्यात् । आहर दहेति ब्रूयात् [५] ।
 तं दक्षिणतो वेद्ये निधाय । सर्पराजिञ्चा ऋग्भिस्तुयुः । इयं
 वै सर्पतो राज्ञी । अस्या एदैर्नं परिददति” इति । सत्राच
 दीक्षितानां येषां मध्ये कश्चिन् धियेत । तदानीमेते सर्वे स-
 चिण आर्त्तिं यज्ञविनाशरूपां वार्धां निरन्तरं प्राप्नुवन्ति ।
 तं मृतमन्ये दीक्षिताः यद्यवज्ञाय दूरतो वर्ज्येयुः । तदानी-
 मेषां वर्ज्येयवृत्तं क्रूरकृतमिव ब्रह्महत्यादिरूपं पापं कृत-
 यतामिव नरकलोकः स्यात् । अतोऽवज्ञामहत्या तं मृतमिहा-
 नीयं दाहादिसंस्कारश्च कुर्वन्ति । तदीय पुत्रादिकं मत्याद-

रेण ब्रूयात् । अथ तं प्रेतं वेद्या दक्षिणभागे निधाय सर्पराज्ञी-
देवताकाभिर्भूमिर्भूत्वेत्यादिभिर्हविःभिः स्तोत्रं कुर्युः । इयमेव
भूमिः सूर्यतः मक्षरतः प्राणिजातस्य राज्ञी, अतोऽसौ भूमौ
एवैनं मृतं समर्पयन्ति ॥

अथ कृतेरुद्धं ग्रसनं विधत्ते । “यदृद्धं तदित्याहुः । य-
स्तुतमननुग्रहमिति । होता प्रथमः प्राचीनावीती मार्ज्या-
लीयं परीयात् । यामीरनुब्रुवन् । सर्पराज्ञीनां कीर्त्तयेत् ।
उभयोरेवैनं लोकयोः परिददति [६] । अथो ध्रुवन्तेवेनम् ।
अथोऽन्मे चासौ मृते” इति । यत् देवतारूपं स्तोत्रेण विष-
यीकृतं तदनन्तरमेव शस्त्रेण विषयीकृतं न स्यात् । तत्समृद्धि-
हीनं भवतीत्यभिज्ञा आहुः । अतः सर्पराज्ञीभिः स्तोत्रे कृते
सत्यनन्तरमेव होता प्रथमः पुरोगामी सन् प्राचीनावीती भूत्वा
मार्ज्यालीयम्भिषिण्यं परितो गच्छेत् । किं कुर्यन् योऽस्य
वैष्णोत्यादिका यामीर्ह्वेनानुब्रुवन् । ततो भूमिर्भूत्वेत्यादिकाः
सर्पराज्ञी ब्रूयात् । तथासति यमविषयाभिर्भूमिविषयाभिश्च
लोकद्वयेऽध्येनं प्रतितिष्ठन्ति । अपि चैतं मृतं सच्चिणं भुवं इत्येव
वस्तुधूमनादिभिरितरश्वोपचारैरुपचरन्त्येव । अपि चासौ
मृतयजमानाय निऋवत एव वियोगासहिष्णुत्वप्रलापादिभि-
रुपलपन्त्येव ॥

मार्ज्यालीयपरिभ्रमणस्यावृत्तिं विधत्ते । “त्रिः परि-
चन्ति । अथ इमे लोकाः । एभ एवैनं लोकेभ्यो ध्रुवते । त्रिः
पुनः परियन्ति । षट् सम्यचन्ते । षड्वा षतवः । षतुभिरेवैनं

धुवते” इति । त्रिवारं प्रादक्षिणेन लोकत्रयप्राप्त्यर्थमेवमुप-
चरन्ति । पुनस्त्रिवारमप्रदक्षिणावृत्तौ सत्यां षट्संख्याया ऋतु-
भिरैवैवमुपचरन्ति ॥

अथ वहिःपत्रमानार्थं ऋक्सामविशेषं विधत्ते । “अग्न
आयूष्मि पवस इति प्रतिपदं कुर्वीरन् । रथन्तरसामैषां
शेमः स्यात् । आयुरेवात्मन् दधते । अथो पाप्मानमेव वि-
जहतो यन्ति” इति । वहिष्यवमानस्तोत्रस्यादौ पूर्वप्राप्तामृतं
बाधित्वा अग्न आयूष्मीत्यृचं पठेत् । तथा गायत्रं साम
बाधित्वा रथन्तरं साम गायेत् । तथा प्रतिपत्पाठेनात्म-
न्यायुष्यं धारयन्ति । रथन्तरसाम्ना यत् क्रूरहत् समानलोक-
प्राप्तिं पापं त्यजन्तः पुण्यलोकं प्राप्नुवन्ति । अत्र मीमांसा-
षष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

मृते सत्रिणि नान्यः स्यात् स्यादानात्रापि पूर्ववत् ।

स्यादस्मान्मेपि कर्त्तव्ये साप्तदश्यस्य सिद्धये ॥

सत्रिषु बह्वेषु यजमानेषु एकस्मिन् मृते प्रतिनिधिर्नास्ति
पूर्वाधिकरणेऽयजमप्रतिनिधेर्निराकृतत्वादिति चेत् । मैवम् ।
भङ्गान्तरेण तत्सिद्धेः । सत्रिणां हि कार्यद्वयं फलभोक्तृत्वं
द्यागकर्त्तृत्वञ्च । तत्र प्रतिनिधेः फलत्वाभावेऽपि कर्त्तृत्वं सम्भ-
वति । अल्लिङ्गार्थं कर्त्तृत्वे प्रतिनिधिमन्तरेण सा सदृशाभा-
वात् षोडशैव कर्माणि निष्पद्येरन् । एकं कार्यं लुप्येत तस्माद्
यजमानस्य प्रतिनिध्यभावेऽपि अल्लिङ्गः प्रतिनिधिसम्भवात्
पुरुषान्तरं प्रतिनिधातव्यम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ॥

सः स्वाम्ययुतकर्त्तैव स्वामी तत् स्थानगतः ।

अनारब्धफलाभावादस्वामी कर्त्तृमात्रता ॥

यः सन्निधः प्रतिनिधिस्य यजमानस्थाने स्वीकृतत्वेन यज-
मानत्वमप्यस्तीति चेत् । मैवम् । आरभ्यासमाप्तिपर्यन्तमनुष्ठितुः
फलं युक्तम् । प्रतिनिधिसु नारब्धवान् । अतः फलाभावा-
द्यजमानत्वं नास्ति । किन्तु कर्त्तृत्वमेव । मृतस्य तु समाप्तभा-
वेऽपि फलमाप्नायते । यो दीक्षितानां प्रमोयेतापि तत्र फल-
मिति । तत्रैवान्वक्षितम् ।

नास्य स्युः फलसंस्काराः कार्यवानफलितः ।

अन्येषां सप्तदशार्थमफलिन्यपि ते मताः ॥

सचे योऽयं प्रतिनिधिः तस्य फलिवाभावात् फलयोग्यता-
हेतवः पवमानादिसंस्कारा न कर्त्तव्या इति चेत् । मैवम् ।
अस्य फलाभावेऽप्यस्मिन् संकृते सत्यन्येषां चत् सप्तदशं तत्
संकृतेषु सप्तदशसु स्थितं भवति । ततः सप्तदशावराः सत्रमासी-
रन्त्येतत् शास्त्रमनुगृहीतं भवति । अन्यथा संकृता षोडशै-
रेति तच्छास्त्रं बाध्येत । यदि बहूनां यजमानानां अभावात्
अवराण्यसङ्ख्याः यजमानाः स्युः, तदापि सप्तदशापेक्षिताः । न
तु ततोऽप्यसङ्ख्या इत्यर्थः । तस्मादफलित्वेऽपि तस्मिन् संस्काराः
कर्त्तव्याः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
छण्डयजुर्ग्राह्ये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके षष्ठोऽनुवाकः ॥

॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे सवननिमित्तं प्रायश्चित्तमुक्तम् । सप्तमे द्यूपविरोहणा-
दिप्रायश्चित्तान्युच्यन्ते । तत्र द्यूपविरोहणप्रायश्चित्तं विधत्ते ।
“असुर्यं वा एतस्मादर्थं कृत्वा । पशवो वीर्यमपक्रामन्ति ।
यस्य द्यूपो विरोहति । त्वाद्रं वज्ररूपमात्मभेत । त्वष्टा वै
रूपाणामीशे । य एव रूपाणामीशे । सोऽस्मिन् पशून् वीर्यं
यच्छति । नास्मात्पशवो वीर्यमपक्रामन्ति” इति । यस्य यज्ञ-
मानस्य द्यूपो विरोहणमङ्कुरान् जनयति । एतस्माद्यजमानात्
पशवो वीर्यं अपक्रामन्ति । किं कृत्वा असुर्यं वर्धं असुरेभ्यो
हितं कृत्वा तदेतदपक्रमणं निवारयितुं तद्देवताकं वज्र-
वर्षोपेतं पशूमात्मभेत । त्वष्टा हि रूपाणां स्वामी त्वष्टा वै
पशूनां मिथुनानां रूपकृदिति युत्यन्तरात् । अतः पशूनां
त्वष्टारूपस्वामी यजमाने तान् पशून् वीर्यञ्च नियच्छति ।
ततो नास्मात् पशवो वीर्यमपक्रामन्ति ॥

अथाग्निविनाशप्रायश्चित्तं विधत्ते । “आर्त्तिमेते नियन्ति ।
येषां दीक्षितानामग्निरुदायति [१] । यदाहवनीय उदायेत् ।
यत्तं मन्येत् । विच्छिन्ध्यात् । आहव्यमस्मै जनयेत् । यदाहव-
नीय उदायेत् । आग्नीध्रादुद्धरेत् । यदाग्नीध्र उदायेत् । ना-
हवत्यादुद्धरेत् । यद्गार्हपत्य उदायेत् । अत एव पुनर्भन्येत् [२] ।
अत्र वाव स निक्षयते । यत्र खलु वै निस्तीर्यमुत्तमं पश्यन्ति ।
तदेनमिच्छन्ति” इति । दीक्षितानां येषां पुरुषाणां अग्निर्विन-
श्यति, ते पुरुषा विनाशमेव प्राप्नुवन्ति । तत् परिहाराय कश्चि-

ज्ञान आहवनीयस्य नाशे यद्याहवनीयार्थमेव मन्यनं कुर्यात् । तदानीं तस्य मथिताहवनीयस्य गार्हपत्यजन्यत्वाभावात् तयो-
रभयोरैकमत्याभावेन यज्ञो विच्छिद्येत । मथितस्य गार्ह-
पत्यस्य विरोधात् यजमानस्य भ्रातृव्यं जनयेत् । तस्मादाह-
वनीयनाशे सति आग्नीध्राद्धिष्ण्यात् वज्रमुद्धरेत् । न तु
मन्यनं कुर्यात् । आग्नीध्रस्य नाशे गार्हपत्यादग्निमुद्धरेत् । तस्य
गार्हपत्यनाशे तत एव गार्हपत्यादर्द्धदग्धकाष्ठात् पुनर्मन्यनं
कुर्यात् । यस्मादत्रैव गार्हपत्ये सोऽग्निर्विलीनोऽन्तर्हितः ।
तस्मान्तत्रैव मन्यनं युक्तम् । लोकेऽपि मणिमुक्तादिकमुत्तमं
वस्तु यत्र भूप्रदेशे पतित्वा निखीनं भवति, तत्रैव तदन्विष्य
सन्धुमिच्छन्ति । तस्माद्गार्हपत्यस्थितकाष्ठे मन्यनमुचितम् ॥

तस्मिन्मन्यने कश्चिद्विशेषं विधत्ते । “यस्मादारोहदायेत् ।
तस्यारणी कुर्यात् । क्रुमुकमपि कुर्यात् । एषा वा अग्नेः प्रिया
तनूः । यत् क्रुमुकः । प्रियैवैनं तनुवा समर्द्धयन्ति” इति ।
गार्हपत्यावस्थितेष्वर्द्धदग्धकाष्ठेषु मध्ये चरमं वज्रमुदासनं य-
स्मिन् दादृषि पश्यति । तद्दाहसम्बन्धिन्यावेवारणी कुर्यात् ।
तयोररक्षोर्मन्यनवेक्षायां क्रुमुकं प्रक्षिपेत् । तत्क्षणेन निष्पन्नोऽ-
तिस्त्रुः शकलः सोऽयं क्रुमुकः सैषाग्निरिति प्रिया तनूः, क्रुमुके
हि सहसा वज्रिर्ज्वलति । अतः प्रियैव शरीरेण वज्रं समृद्धं
करोति ॥

आहवनीयमन्यने यो दोष उक्तः । तदभावेन गार्हपत्य-
मन्यनं प्रशंसति । “गार्हपत्यं मन्यति [३] । गार्हपत्यो वा

अग्नेर्योनिः । स्वादेवैनं योनेर्जनयति । नास्मै ब्राह्म्यं जनयति” इति । आधानकाले गार्हपत्यस्येतराग्निघोनिनं दृष्टम् । अतोऽत्रापि गार्हपत्यमन्यने सति स्वकीयादेव योनेरुत्तरभावि-
नमेनमाहवनीयाद्यग्निं जनयति । अतो विरोधाभावात् यज-
मानस्य ब्राह्म्यं नोत्पादयति ॥

पूर्व्वं यस्य प्रातःसवन इत्यनुवाके सोमातिरेकप्रायश्चित्तमु-
क्तम् । इदानीं सोमोपचयनिमित्तं प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य
सोम उपदेस्येत् । सुवर्षः५ हिरण्यं देधा विच्छिद्य च्छजीवे-
ऽन्यदा धुनुयात् । जुहुयादन्यत् । सोमं जुहोति” इति । सोऽयं
यस्य यजमानस्याभिषुतः सोम उपचीयेत कृत्स्नानुष्ठानाय न
पर्याप्नुयात् । सम्यग् वर्षोपेतं हिरण्यं देधा विभज्य तदीयमेकं
शकलं पूर्वं निष्पीडितरसैः सोमवल्लीसमन्धिन्यूजीवे आधुनु-
यात् मिश्रयित्वा पुनरभिषुणुयात् । इतरच्छकलं मुखे चमसे
निधाय रसेन सह जुहुयात् । तथा कृते सोम एवाभिषुतो-
ऽतश्च भवति ॥

तदेतत् सुवर्षं प्रशंसति । “सोमस्य वा अभिषूयमाणस्य
प्रिया तनूद्दक्रामत् [४] । तत्सुवर्षः५ हिरण्यमभवत् । यत्सुव-
र्षः५ हिरण्यं कुर्वन्ति । प्रिययैवेनं तनुवा समर्ह्यन्ति” इति ।
रजतव्यावृत्त्यर्थं सुवर्षमिति विशेषणम् ॥

अपचयप्रायश्चित्तमुक्त्वापहारप्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्या-
क्रीतः५ सोममपहरेयुः । क्रीणीयादेव । सैव ततः प्रायश्चित्तिः”
इति । दीक्षणीयेष्टेः पूर्व्वमेव सोमं सत्याद्य क्रथपर्यन्तं क्षपि-

इवस्थापयेत् । अतएव सूत्रकार आह, अत्र राजानमाहृत्य पयसोदनेन परिविवेचयन्त्याक्रयादिति । अत्र क्रयात् पूर्वं दीक्षादिवशेषु परिचर्यमाणं सोमं यदि केचिदपहरेयुः । तदानीमन्यमपि कश्चित्सोमं सत्याद्य क्रयः कर्त्तव्य एव । क्रयानुष्ठितिरेव तस्यापहारस्य प्रायश्चित्तिः ॥

अथ क्रीतस्यापहारे प्रायश्चित्तं विधत्ते । “यस्य क्रीतमपहरेयुः । आदाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुणुयात् । गायत्रीचऽस्य सोममाहरत् । तस्य योऽशुः परापतत् [५] । त आदारा अभवन् । इन्द्रो वृत्रमहरत् । तस्य वल्कः परापतत् । तानि फाल्गुनान्यभवन् । पशवो वै फाल्गुनानि । पशवः सोमो राजा । यदादाराऽस्य फाल्गुनानि चाभिषुणोति । सोममेव राजानमभिषुणोति” इति । क्रीतस्य सोमस्यापहारे सोमप्रतिनिधित्वेनादाराणां फाल्गुनानाञ्चाभिषवः । आद्रिचन्ते सोमरहितैतत्तात्पर्येण स्वीक्रियन्त इत्यादाराः क्षीरयुक्तवस्त्रोविशेषाः । लोकव्यवहारे फल्गु स्वल्पमेव प्रयोजनं येषां आर्द्रदुर्व्वाङ्कुरादीनां दृष्टानां तानि फाल्गुनानि । पुरा गायत्र्या समानीयमानस्य सोमस्य कश्चिदवयवो भूमौ पतितः स आदाररूपेणोत्पन्नः । इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य वल्कः त्वक् शकले भूमौ पतित्वा फाल्गुनरूपेणोद्भूतः । फाल्गुनानां पशुप्रियत्वात् पशुरूपत्वं सोमस्य च पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पशुरूपत्वम् । एवं सत्यादारफाल्गुनाभिषवणे सोम एवाभिषुतो भवति ॥

तत्र कर्त्तव्यविशेषान्विधत्ते । “श्रुतेन प्रातःसवने श्रीणी-
यात् । दध्ना मध्यन्दिने [६] । नीतमिश्रेण द्वितीयसवने ।
अग्निष्टोमः सोमः स्वाद्रथन्तरसाम । य एव अत्विजो वृताः स्युः ।
त एनं याजयेयुः । एकां गां दक्षिणां दद्यान्तेभ्य एव । पुनः
सोमं क्रीणीयात् । यज्ञेनैव तद्यज्ञमिच्छति । सैव ततः प्राय-
श्चित्तिः” इति । अभिषुतं आदारफाल्गुनरसं श्रुतेन पक्व-
क्षीरेण श्रीणीयान्मिश्रयेत् । नवनोतोत्पत्तेः पूर्वावस्थमीष-
न्नाथितं दधि नीतमिश्रम् । यद्यप्ययमुक्त्यषोडश्यादिरूपं क्ल-
न्तरमारब्धवान् । तथापि तत्परित्यागेन प्रायश्चित्तरूपेऽस्मिन्
प्रयोगे रथन्तरपृष्ठोऽग्निष्टोमरूप एव सोमयागः कार्यः । तत्र पूर्वं
वृता अत्विज एव याजकाः, तेभ्यः सर्वेभ्य एकेव गौर्दक्षिणा ।
तथा नैमित्तिकं प्रयोगमनुष्ठाय पुनर्नित्यप्रयोगार्थं सोमं
क्रीणीयात् । एवं सति नैमित्तिकप्रयोगरूपेणैव यज्ञेन नित्य-
प्रयोगरूपं यज्ञं प्राप्तुमिच्छति सोद्यमेवंविधैवानुष्ठितिः । ततः
क्रीतसोमापहारदोषात् प्रायश्चित्तिर्विमुक्तिहेतुः ॥

अथ सचं सङ्कल्प्य ततो निवृत्तौ प्रायश्चित्तं विधत्ते । “स-
र्व्वाभ्यो वा एष देवताभ्यः सर्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानमागुरते ।
यः सचायागुरते । एतावान् खलु वै पुरुषः । यावदस्य वित्तम् ।
सर्व्ववेदसेन यजेत । सर्व्वपृष्ठोऽस्य सोमः स्यात् । सर्व्वाभ्य एव
देवताभ्यः सर्व्वेभ्यः पृष्ठेभ्य आत्मानं निष्क्रीणोते” इति । यो
यजमानः सचार्थं सङ्कल्पयति सचं न करोति स पुरुषः
सर्व्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपादकस्रोत्रेभ्यश्च आत्मानं सङ्कल्पयति ।

अस्य पुरुषस्य यावद्विजितमसि तावदेवास्य पुरुषस्य स्वरूपं सर्व-
कर्षनिर्व्याहकं साररूपं हरिद्रस्य होमदानयोरशक्तत्वादेवं
सति सङ्कल्पितं स्वात्मानं निष्क्रीणीत इति । यो यजमानः
सत्रार्थं सङ्कल्पयति । स पुरुषः सर्वदेवताभ्यः तत्प्रतिपाद-
केभ्यः पृष्ठेभ्यः स्तोत्रेभ्यः भागदानायाशक्तत्वादेवं सति सङ्क-
ल्पितं स्वात्मानं देवताभ्यः सकाशात् निष्क्रीतुं स्वप्रतिनिधि-
त्वेन सर्वस्रदक्षिणोपेतं सर्वपृष्ठस्तोत्रयुक्तं सोमयामं कुर्यात् ।
सकारान्तो वेदशब्दो धनवाची । सर्वं वेदसं धनं दक्षिणा-
त्वेन यस्मिन् यज्ञे सोऽयं सर्ववेदसः । तेन यज्ञेन स्वात्मानं
निष्क्रीणीते नीयन्ति । सेयं सत्रेषु सङ्कल्पभ्रमस्य प्रायश्चित्तिः ।
तदिदं सोम प्रतिनिधिरुक्तं प्रायश्चित्तं सूत्रकारेण स्पष्टमुदा-
हृतम्, सोमाभावे पूतिकानभिषुणुयात् । पूतिकाभावे आ-
दारान् फाल्गुनानि । यानि श्वेतस्रस्त्राणि स्रुः । तदभावे याः
कास्योषधीः क्षीरणीः अरुणदुर्व्याः कुशान् वा हरितानिति
वाजसनेयकमिति । यदि सत्रायागूर्यो न यजेत विश्वजिताति-
रात्रेण सर्वपृष्ठेन सर्वस्तोमेन सर्ववेदसदक्षिणेन यजेतेति । अत्र
मीमांसाषष्ठाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

सोमाभावे भवेत् पूतिविधिः प्रतिनिधावुत ।

नियमो वचनादाद्यो लाघवात्तु नियम्यते ॥

यदि सोमं न विन्देत पूतिकानभिषुणुयात् । इति ।

लिङ्प्रत्ययस्य विधिवाचित्वादिदं वाक्यं पूतिकस्तताख-
ण्डानां विधायकमिति चेत् । मैवम् । सदृशतया प्रतिनिधेय-

त्वेन प्राप्तेषु निधममात्रविधौ साधवात् तस्मात् पूर्वकद्रव्यं
नियम्यते । अत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

पूतिकस्यापचारे स्यात्तेन सोमेन वा समम् ।

आद्याः श्रुतांश्चादृश्यात् पूतिकाविधितोऽन्तिमः ॥

यदा सोमप्रतिनिधेः पूतिकस्यापचारः स्यात् तदा तेन
पूतिकेन सदृशं द्रव्यान्तरं उपादेयम् । पूतिकानभिषुण्णया-
दिति श्रुतेः, पूतिकांश्चैः सादृश्यास्य साभादिति चेत् । मैवम् ।
नास्ति पूतिकानां विधिः । किन्तु नियमार्थं तदचनमित्युक्तम् ।
अतः श्रुतस्य सोमस्य सादृश्यासाभाय समांश्चाभाय सोमसमं
द्रव्यान्तरमुपादेयम् । दशमाध्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम् ।

एकां पश्चेति कृत्स्नां वा गोसंख्याञ्च निवर्त्तयेत् ।

स्यादाद्यो दक्षिणायोगात्सैवं व्यवहितत्वतः ॥

इदं श्रूयते । यस्य सोममपहरेयुरेकां गां दक्षिणां दद्यात् ।
अभिदग्धे पञ्च गा इति । तदिदं संख्याविशिष्टं द्रव्यं विधीय-
मानं गवादिदक्षिणां कृत्स्नां निवर्त्तयेत् । तस्य दक्षिणाशब्द-
प्रयोगेन कार्यैकत्वात् । मैवम् । विशिष्टविधौ गौरवात् गवां
प्राप्तत्वाच्च संख्यामात्रं विधेयम् । तस्य च गोपदेन व्यवधानाच्च
दक्षिणायोगोऽस्ति । गोपदयोगे तु गोगतां स्वविरोधिनीं
पूर्वप्राप्तसंख्यामेव निवर्त्तयेत् न त्वन्यत् किञ्चिदिति राट्कान्तः ।
षष्ठाध्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ।

सत्राद्यागुरते योऽयं यजेद्विश्रजितेत्येषा ।

यः कोप्यत प्रवृत्तः स्यादप्रवृत्तोऽथवायिमः ॥

अविशेषप्रवृत्तस्तु मन्त्राङ्गं हि तथाभवेत् ।

निमित्तोक्तेरप्रवृत्तः प्रायश्चित्तं चरेद्दिदम् ॥

इदमाश्नायते । यः सत्रायागुरते स विश्वजिता यजेतेति ।
आगुरते सङ्कल्पयति । तत्र सत्रं सङ्कल्प्य कसिदनुष्ठातुं प्रवृत्तः
अपरो न प्रवृत्तः । तयोदभयोर्मध्ये यः कोऽपि विश्वजिता
यजेत । कुतः प्रवृत्त एव यजेतेति विशेषस्याश्रवणात् । एव-
मप्रवृत्त एव यजेतेत्यपि विशेषो न श्रूयते । तस्मादुभयोरन्य-
तर इत्याद्यः पक्षः । यः सत्रायागुरत इति निमित्तत्वेनोप-
न्यासात् सङ्कल्पयति । सत्रं नानुतिष्ठेत् स एव तदा प्रायश्चि-
त्तार्थं विश्वजिद्यागं कुर्यादिति राङ्गान्तः । षष्ठाध्यायस्य
सप्तमपादे चिन्तितम् ।

सर्वस्वदाने पित्रादावपि तद्धन एव वा ।

सत्त्वादायः पित्रादावत्यागाद्धन एव तत् ॥

इदमामनन्ति, विश्वजिति सर्वस्वं ददातीति । तत्र धन
इव पित्रादिष्वप्यात्मीयत्वस्य समानत्वादस्ति पित्रादीनामपि
तद्दानमिति प्राप्ते ब्रूमः । आत्मसम्बन्धत्यागपूर्वकं परसम्बन्धा-
पादनं दानमित्युच्यते । न हि दीयमाने पितरि स्वकीय-
पितृत्वत्यागः परकीयपितृत्वापादनं वा सम्भवति । किञ्च
स्वशब्दस्यात्मा ज्ञातिरात्मीयं धनञ्चेति चत्वारोऽर्थाः । तेष्वेक-
स्मिन् प्रयोगे एक एवार्थो वाच्यः । प्रकृतौ गवादिधनस्यैव
दक्षिणात्वादपि धनवाचित्वं युक्तम् । तस्माद्धनस्यैव दानम् ।
तत्रैवान्यश्चिन्तितम् ।

देया न वा महाभूमिः स्वत्वाद्राजा ददातु ताम् ।

पालनस्यैव राज्यत्वं न स्वं भूर्दीयते न सा ॥

यदा सार्वभौमो राजा विश्वजिति सर्वं ददाति । तदा गोपथराजमार्गजलाग्रयाद्यन्विता महाभूमिस्तेन दातव्या । कुतः भूमेस्तदीयधनत्वात् । राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमिति स्वतेरिति प्राप्ते ब्रूमः । दृष्टश्चिच्छाश्चिष्टपरिपालनाभ्यां राज्ञ ईशित्वं स्वत्यभिप्रेतमिति न राज्ञो भूमिर्धनम् । किन्तु तस्यां भूमौ स्वकर्माफलं भुञ्जानानां सर्वेषां प्राणिनां साधारणं धनम् । अतोऽसाधारणस्य भूखण्डस्य सत्यपि दाने महाभूमे-र्दानं नास्ति । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

दानं केसरिणां नो वा विहितप्रतिषेधतः ।

विकल्पः पर्युदासोऽयं ये यजामह्नोतिः ॥

न केसरिणो ददातीति विश्वजिति श्रूयते । तत्र सर्वस्व-दानविधानात् केसरिदाननिषेधाच्चाश्रयात् विकल्पितमिति प्राप्ते ब्रूमः । नायं प्रतिषेधः । किन्तु पर्युदासः । तत्प्रकारस्य दक्षमाध्यायस्याष्टमपादे ये यजामहमन्वेदाहरणेन व्युत्पाद-यिष्यते । ततस्तेन न्यायेनाश्वपर्युदासे सत्यश्वव्यतिरिक्तं सर्वस्वं देयमिति विधिनिषेधयोरेकवाक्यतास्वाभावास्ति अश्वस्य पाचिकमपि दानम् । तत्रैवान्यच्चिन्तितम् ।

अर्जयित्वापि किं सर्वं देयं द्रव्यं यदस्ति तत् ।

सर्वोद्देशविधेराधो न प्राप्ते सर्वता विधेः ॥

पूर्वोक्ते सर्वस्वदाने सर्वमुद्दिश्य दानं विधीयते । तं पुन-

षेण भोगं राज्यासनादिकं सर्व्वं तद्दातव्यमिति तस्मादविद्य-
मानं सर्व्वं अर्ज्जयित्वापि देयमिति चेत् । मैवम् । सोऽकप्राप्तं
दानमुद्दिश्य सर्व्वत्वविधानात् सर्व्वशब्दः प्रसिद्धवाचित्वादीय-
मानविषयः । तस्माद्यदस्ति तदेव देयम् । तच्चैवान्यच्चिन्तितम् ।

धर्मार्थं सेवकः शूद्रो देयो नो वा स दासवत् ।

देयोऽस्त्वत्तात् पराधीनत्वाभावाच्च न दीयते ॥

यस्तु शूद्रो विहितं स्वधर्ममेव गन्तुं सेवते । सोऽपि स्व-
मध्यपातित्वाद्गर्भदासवद्देय इति चेत् । मैवम् । जीविताद्यदा-
नेन तस्मिन्सेवके स्वत्वाभावात् स्वेच्छाचारित्वेन परस्वत्वापा-
दनासम्भवाच्च न देयः । तच्चैवान्यच्चिन्तितम् ।

भूतं भावि च देयं स्यात् कालेऽवस्थितमेव वा ।

आद्यः सर्व्वश्रुतेरन्योऽसम्भवाधन्ययोस्तथा ॥

विश्वजिज्ञासा कर्त्तव्य इत्यध्यवसायादूर्द्ध्वं दक्षिणाकालात्
पूर्व्वं यत् स्वेन भोग्यं स्वं चितं यद्भूतम्, यच्च दक्षिणाकाला-
दूर्द्ध्वं भविष्यत्येवेति निश्चितं तद्भावि, तदुभयमपि सर्व्वपदार्थ-
त्वाद्दातव्यमिति चेत् । मैवम् । भूतस्य विनाशसम्भवात् भावि-
नस्तदानीमप्राप्तत्वात् अविद्यमानस्य दानायोगाच्च दक्षिणा-
कालेऽवस्थितमेव सर्व्वं देयम् । तच्चैवान्यच्चिन्तितम् ।

दक्षिणाक्रतुभुक्त्यर्थं चयं देयभुतेष्टये ।

त्रिद्वयाथवा दक्षिणार्थमेवाद्यः सर्व्वशब्दतः ॥

क्रतुशेषस्तदावाध्यः प्रधानत्वादवाधनात् ।

मथोक्त्यो दक्षिणार्थस्यानुवादात् सर्व्वतोविधेः ॥

प्रकृतौ कर्षारम्भ एव यजमानेनात्मीयं धनञ्च वचन-
मस्मान्निधा व्यवस्थापितम् । इदं मे भुक्त्यर्थमिदं मे यज्ञार्थ-
मिदं मे दक्षिणार्थमिति । तदेतन्नयमपि दक्षिणार्थत्वाद्वा-
तयमित्येकः पक्षः । दक्षिणा हि माध्यन्दिने सवने दीयते ।
तत ऊर्द्ध्वं द्वितीयसवनमारभ्योदवसानीयान्तः क्रतुभागो-
ऽवशिष्टः । स चन्द्राभाद्वाध्येत । न चाङ्गभूतया दक्षिण्या
प्रधानस्य क्रतोर्बाधोयुक्तः । ततस्तद्बाधनाय क्रतुर्थं भाग-
मवस्थाप्यावशिष्टं सर्व्वं देयमिति द्वितीयपक्षः । यद्दक्षिणा-
त्वेन विधीयते तत् सर्व्वमित्यनूयविधानाद्दक्षिणार्थभाग एव
दातव्य इति सिद्धान्तः । अष्टसाध्यास्ये प्रथमपादे चि-
न्तितम् ।

इष्टेः सोमस्य वा धर्मो विभजित् समुखेभ्यिह ।

अविशेषादैष्टिका स्युः सोमस्याव्यक्तिसाम्बतः ॥

विभजिता यजेत । अभिजिता यजेता द्वादशाहेन यजेते-
त्यादिषु नियामकाभावादिष्टिसोमयोरन्यतरस्य धर्मो इष्टया
यहीतव्याः । मैवम् । अव्यक्तलिङ्गेन सोमसाम्यादुत्पत्तिवाक्ये
देवतानभिधानमव्यक्तिसाम्यात् सोमस्य धर्मानतिदिशेत् ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे विरोहणादिप्रायश्चित्तमुक्तम् । अथाष्टमे शुद्धि-
हेतवो मन्त्रा ज्ञेयन्ते । ते चानारम्भाधीतं प्रकृतिगामीति

न्यायेन प्रकृतौ विनियोक्तव्याः । तत्रापि शुद्धिस्त्रिज्जेन शोधन-
क्रियासम्बन्धिन एते भवन्ति । सा च क्रिया सोमप्रकरणे
दीक्षितसंस्कारेव्याख्याता, दर्भपुञ्जीक्षैः पवयतीति । तत्रा-
ध्वर्यवा मन्त्रास्त्रित्पतिस्त्रा पुनालित्यादिकास्तत्प्रकरणे एव
समाख्याताः । अतः परिशेषात् पुनोमह इत्युत्तमपुरुषस्त्रि-
ज्जाश्च पाच्यमानस्य यजमानस्य जप इति गम्यते । अतएव
सूत्रकारेणोक्तम्, पाच्यमानो जपति तस्य ते पवित्रपत इति
च पवमानः । सुवर्ज्जन इत्यस्मिन्ननुवाके प्रथमामृचमाह,
“पवमानः सुवर्ज्जनः । पवित्रेण विचर्षणिः । यः पोता
स पुनातु मा” इति । यो देवः पोता सर्वेषां शोधयिता
स देवः पवित्रेण शुद्धिसाधनेनास्मदीयजपध्यानादिना मां
पुनातु शोधयतु । कीदृशः पोता पवमानः शोधनकुशलः
सुवर्ज्जनः स्वर्ग एवोत्पन्नः विचर्षणिः विविधशोधनप्रका-
राभिन्नः ॥

अथ द्वितीयामाह । “पुनन्तु मा देवजनाः । पुनन्तु मन-
वो धिया । पुनन्तु विश्व आयवः” इति । ये कल्पादौ स्वर्ग-
लोकेषु समुत्पन्नत्वेन देवरूपा जनाः, ये च स्वायम्भुवमनुप्रभृ-
तयः ऋषयः, येऽपि स्वकर्म्मवशान्मनुष्यलोकं आयन्तीत्यायवो
मनुष्याः सदाचारपराः शुश्रूवांसः, ते विश्वे सर्वेऽपि धिया-
ऽनुग्रहबुद्ध्या मां पुनन्तु ॥

अथ तृतीयामाह । “जातवेदः पवित्रवत् । पवित्रेण पुनो-
हि मा । शुक्लेण देवदीक्षत् । अग्ने कृत्वाकृत्प्ररु” [१] इति ।

हे जातवेदः उत्पन्नसर्वजगदभिज्ञाग्ने देव शुक्लेण दीद्यत् भा-
स्यत् दीष्टा भासमानस्त्वं क्रतुः रनु अस्मदनुष्ठेयान् कर्मवि-
शेषाननुष्ठत्य पवित्रेण क्रताभोधकेन त्वत्सङ्क्षेपेन पवित्रवद-
स्मदनुष्ठितं कर्म शुद्धियुक्तं यथा भवति तथा मां पुनोहि
शोधय ॥

अथ चतुर्थीमाह । “यत्ते पवित्रमर्चिषि । अग्ने वितत-
मन्तरा । ब्रह्म तेन पुनोमहे” इति । हे अग्ने ते तवार्चिषि
ज्वालायां अन्तरा मध्ये विततं विस्तृतं यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं
ब्रह्म प्रवृद्धमस्ति तेन वयं पुनोमहे ॥

अथ पञ्चमीमाह । “उभाभ्यां देव सवितः । पवित्रेण
सवेन च । इदं ब्रह्म पुनोमहे” इति । हे सवितर्देव त्वदीयं
यत् पवित्रं शुद्धिसाधनं यस्य सवः कर्मस्वस्मादिषयं प्रेरणं
ताभ्यां उभाभ्यामिदं ब्रह्म परिवृष्टं कर्म पुनोमहे शो-
धयामः ॥

अथ षष्ठीमाह । “वैश्वदेवी पुनती देव्यागात् । यस्यै व-
ह्नीस्तनुवो वीतपृष्ठाः । तथा मदन्तः सधमाक्षेपु । वयः स्याम
पतथो रथीणाम्” [२] इति । सर्वदेवसम्बन्धिनी या देवी
शोधनकुशला सास्मान् पुनती शोधयन्ती आगादागच्छतु ।
यस्यै यस्या देव्यास्तनुवः शुद्धिहेतवो देहविशेषाः वीतपृष्ठाः
कान्तस्ततयः तथा देव्याऽनुगृहीताः सधमाक्षेपु क्षत्रिभिः
सह हर्षयोग्येषु कर्मसु मदन्तो हव्यन्तो वयं रथीणां धनानां
पतयः स्याम ॥

अथ सप्तमीमाह । “वैश्वानरो रश्मिभिर्मा पुनातु । वातः प्राणेनेषिरोमयोभूः । द्यावापृथिवी पयसा पयोभिः । अतावरी यज्ञिये मा पुनीताम्” इति । विश्वेषां नराणां हितोऽग्निरादित्यो वा देवः स्वीकीयरश्मिभिर्मा पुनातु । वातो वायुदेवः प्राणेनेषिरः प्राणरूपेण देहेषु गच्छन् मयोभूः सुखस्य भावयिता भवतु । द्यावापृथिव्यौ च अतावरी सत्यवत्यौ यज्ञिये यज्ञाय हिते सन्तौ पयसा जलेन पयोभिः चीरादिरवैश्व मां पुनीताम् ॥

अथाष्टमीमाह । “वृहद्भिः सवितस्तृभिः । वर्षिष्ठैर्देवमग्निभिः । अग्ने दक्षैः पुनोहि मा” इति । हे सवितः कर्मासु प्रेरकाग्ने देव मग्निभिः मननैरस्मादनुग्रहविषयैर्मा पुनोहि । कीदृशैर्वृहद्भिः महद्भिरादरयन्तैस्तृभिः पापतरणसाधनैर्वर्षिष्ठैश्चिरकालानुवृत्त्या वृद्धतमैर्दक्षैः शोधनकुशलैः ॥

अथ नवमीमाह । “येन देवा अपुनत । येनापो दिव्यं कश्चः । तेन दिव्येन ब्रह्मणा [१] । इदं ब्रह्म पुनीमहे” इति । येन शुद्धिसाधनेन देवाः पूर्व्यान् यजमानान् अपुनत । कश्चगताविति धातोस्त्यन्तः शकारान्तः कश्चशब्दे गतिवाची । येन शुद्धिसाधनेन आपो देवताः दिव्यं कश्चोऽपुनत दिव्यलोकविषयां गतिं शोधितवन्तः । दिव्येन शुद्धिलोकयोग्येन ब्रह्मणा परिवृढेन तेन शुद्धिसाधनेनेदं ब्रह्मानुष्ठीयमानं परिवृढं कर्म पुनीमहे ॥

अथ दशमीमाह । “पावमानीरध्येति । ऋषिभिः सन्ध-

त५ रसम् । सर्वं५ स पूतमन्नाति । खदितं मातरिश्चना” इति ।
 यः पुमान् पावमानीः शोधकदेवतासम्बन्धिनीः एता ऋचः
 अध्येति पठति, अर्थतः स्मरति स पुरुषः सर्वं रसं सारभूतं
 फलमन्नाति भुङ्क्ते । कीदृशं रसं ऋषिभिः सम्भृतं मन्त्रैस्तद-
 भिज्ञैर्मुनिभिश्च सन्पादितम् । अतएव पूतं शुद्धं मातरिश्चना
 वायुना खदितं खादूकृतम् ॥

अथैकादशीमाह । “पावमानीर्यो अध्येति । ऋषिभिः स-
 म्भृतं५ रसम् । तस्मै सरस्वतीदुहे । क्षीरं५ सर्पिर्मधूदकम्” इति ।
 याः पावमानीरध्येति तस्मै पुरुषाय सरस्वतीरसं दुहे । की-
 दृशं, क्षीरादिरूपम् ॥

अथ द्वादशीमाह । “पावमानोः खल्वयनीः [४] । सुदुषा
 हि पयस्वतीः । ऋषिभिः सम्भृतो रसः । ब्राह्मणेष्वमृतं५
 हितम्” इति । याः पावमान्य ऋचस्ताः खल्वयनीः क्षेमप्रा-
 पिकाः सुदुषाः सुष्ठुफलं दुहानाः पयस्वतीः क्षीरादिरस-
 हेतवश्च प्रसिद्धास्ता अस्माननुगृह्णन्त्विति शेषः । ऋषिभिर्मन्त्र-
 दर्शिभिर्मुनिभिः रसः फलसारः सम्भृतोऽस्मासु सन्पादितो-
 ऽस्तु । ब्रह्ममन्त्रास्तत्पाठका ब्राह्मणाः तेष्वस्मासु अमृतमवि-
 नाशिफलं हितं सन्पादितमस्तु ॥

अथ त्रयोदशीमाह । “पावमानोर्दिशन्तु नः । इमं लोक-
 मथो अमुम् । कामान्तमर्ह्यन्तु नः । देवोर्देवैः समाभ्युताः”
 इति । देवैः इन्द्रादिभिः समाभ्युताः सन्पादिताः पावमानीः
 देवोः पवमानमन्त्राभिमानिन्यो देव्यो नोऽस्माकं लोकद्वयं

दिभन्तु प्रयच्छन्तु तपत्यान् कामान्नोऽस्मदर्थं समृद्धान् कुर्वन्तु ॥

अथ चतुर्दशीमाह । “पावमानोः स्वस्त्वयनीः । सुदधा हि घृतसुतः” इति । अन्यत्पूर्ववत् ॥

अथ पञ्चदशीमाह । “येन देवाः पवित्रेण । आत्मानं पुनते सदा । तेन सहस्रधारेण । पावमानः पुनन्तु मा” इति । देवा इन्द्राद्या येन पवित्रेण शुद्धिसाधनेन सदा स्वदेहं शोधयन्ति । सहस्रावान्तरभेदयुक्तेन तेन साधनेन पावमान्य च्छे मां पुनन्तु ॥

अथ षोडशीमाह । “प्राजापत्यं पवित्रम् । ज्ञतोद्यामं हिरण्यम् । तेन ब्रह्मविदो वयम् । पूतं ब्रह्म पुनोमहे” इति । यत्पवित्रं शुद्धिसाधनं प्राजापत्यं प्रजापतिसम्बन्धिज्ञतोद्यामं दर्भैर्निर्धितत्वात् अतस्रह्याकैश्चमैर्गाडीभिर्घृतं हिरण्यं पापहरणसाधनेन द्रव्येण निर्धितं तेन तादृशेन पवित्रेण ब्रह्मविदो वेदार्थविदो वयं पूतं ब्रह्म पूर्वमपि शुद्धं परिहृतं कर्म पुनोमहे भूयोऽपि शोधयामः ॥

अथ सप्तदशीमाह । “इन्द्रः सुनीति सह मा पुनातु । सोमः स्वस्त्वा वरुणः समीच्या । यमो राजा प्रमृणाभिः पुनातु माम् । जातवेदामोर्जयन्त्या पुनातु” [६] इति । इन्द्रः सुनीत्या शोभनफलप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु । सोमः स्वस्त्वा चेमप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु । वरुणः समीच्या अनुकूलया देव्या हस मां पुनातु । यमो राजा प्रमृणाभिः प्रकर्षेण मारिकाभिः

देवीभिः सह मां पुनातु । जातवेदा ऊर्जयन्त्या क्षीरादि-
रसप्रापयिकया देव्या सह मां पुनातु ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमे शुद्धार्था मन्त्रा उक्ताः । तावता सोमशेषमवशेषमव-
स्थाप्य नवमे राजसूयगतचातुर्मास्यशेष उच्यते । तानि चातु-
र्मास्यानि विधातुमादावाख्यायिकामाह । “प्रजा वै सच-
मांसत तपस्तप्यमाना अजुह्वतीः । देवा अपश्यन्ममं घृतस्य
पूर्वः स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेनार्द्धमास ऊर्ज-
मवाबन्धत । तस्मादर्द्धमासे देवा इज्यन्ते” इति । पुरा कदा-
चिद्देवपितृमनुष्यपशुसुराख्याः प्रजाः सचमन्वतिष्ठन् । सच-
सदृशं सुहृतं वन्यादितवन्त इत्यर्थः । किं कुर्वन्त्यः उपवासा-
दिरूपं तपोऽनुतिष्ठन्त्यः अजुह्वतीः न कश्चिदपि होमं
कुर्वन्त्यः, तासां प्रजानां मध्ये देवाः कश्चित्कासं तपस्तप्त्वा
घृतपूरितं स्त्रोचितान्नधारकं कश्चिन्नमसं दृष्ट्वा तं प्राप्य समीप
उत्थाय तद्धोमेनैकैकस्मिन्नर्द्धमासे स्त्रैर्भोज्यं रसविशेषं प्राप्त-
वन्तः । तस्मात् कारणादर्द्धमासे पौर्णमास्यमावास्यायां देवा
दर्शपूर्णमासाभ्यामिज्यन्ते ॥

अथ देवे पित्रादीनां तपःफलं दर्शयति । “पितरोऽप-
श्यन्ममं घृतस्य पूर्वः स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमजुहवुः । तेन
मास्यूर्जमवाबन्धत । तस्मान्मासि पितृभ्यः क्रियते । मनुष्या
अपश्यन्ममं घृतस्य पूर्वः स्वधाम् [१] । तमुपोदतिष्ठन्तमजु-

इवुः । तेन इचीमूर्जमवाहन्धत । तस्माद्विरक्तो मनुष्येभ्य उप-
 द्वियते । प्रातश्च सायञ्च । पन्नवोऽपश्चमसं घृतस्य पूर्वः
 स्वधाम् । तमुपोदतिष्ठन्तमनुइवुः । तेन चचीमूर्जमवाहन्धत ।
 तस्मात् चिरक्तः पन्नवः प्रेरते । प्रातः सङ्गवे सायम् । असुरा
 अपश्चमसं घृतस्य पूर्वः स्वधाम् [१] । तमुपोदतिष्ठन्तम-
 नुइवुः । तेन संवत्सरं ऊर्जमवाहन्धत" इति । पिदभिरेक-
 स्मिन्नासे एकभोज्याश्वस्य प्राप्तत्वात् प्रतिमासममावास्याचरं
 पिष्टपिदयश्च क्रियते । मनुष्यैरेकस्मिन्नेवाहिं कालद्वयवर्तिनो
 भोज्यस्य प्राप्तत्वात् प्रातःकाले सायङ्काले च भुञ्जते । पशुभि-
 र्मानिभिर्देवैरेकस्मिन्कालत्रयभोज्याश्वस्य प्राप्तत्वात् त्रिषु
 कालेषु पन्नवः दण्डभक्षणार्थं सञ्चरन्ति । तत्तन्मध्यकाले तु
 रोमन्यं कुर्वन्तो वर्तन्ते । असुरास्तेकस्मिन् संवत्सरे स्वभोज्य-
 मक्षं प्राप्तवन्तः ॥

अथ देवैरनुष्ठितं व्यापारं दर्शयति । "ते देवा अभ्यन्यन्त ।
 अमी वा इदमभूवन् । यद्वयं स्म इति । त एतानि चातु-
 र्मास्यान्वपश्यन् । तानि निरवपन् । तैरेवैषां तामूर्जमनुष्ठितम् ।
 ततो देवा अभवन् । परासुराः" [२] इति । ते देवा मिश्रित्वा
 एवं विचारितवन्तः यदैश्वर्यं वयमिदानीं प्राप्य वर्त्तमहे
 तत् इदं सर्वममी असुरा एव प्राप्तवन्तः । यस्मात् संवत्सरे
 सद्यहुक्ता दत्ताः सन्तः, पुनः संवत्सरसमाप्तिपर्यन्तं स्वभोजन-
 व्यापाराभावात् निरन्तरं युध्यन्तेऽस्मान् क्षोभयिष्यन्ति । एवं
 त्रिचार्यं ते देवा असुरविनाशहेतुत्वेनैतानि वक्ष्यमाणाणि

वैश्वदेवादीनि चातुर्मास्यानि दृष्टवन्तः । यस्मात् संवसरे तैर्नि-
र्वापेष्वासुराणां भोज्यं विनाशितवन्तः ॥

ततो देवा विजयं प्राप्ताः असुरास्तु पराभूता इत्यमा-
स्याधिकया चातुर्मास्यानामत्यन्तं प्रशस्तत्वं दर्शयितुं दर्शपूर्व-
मास्यादिप्रशंसापूर्वकं तत्तत्प्रशंसामुपन्यस्य दर्शादिविध्यनुवाद-
पुरःसरं तद्विधत्ते । “यद्यजते । यामेव देवा ऊर्ज्जमवाह-
न्वत । तां तेनावहन्धे । यत् पित्रभ्यः करोति । यामेव पितर
ऊर्ज्जमवाहन्वत । तां तेनावहन्धे । यदावसथेऽस्रः हरन्ति ।
यामेव मनुष्या ऊर्ज्जमवाहन्वत । तां तेनावहन्धे । यद्वक्षिणां
ददाति [४] । यामेव पशव ऊर्ज्जमवाहन्वत । तां तेनावहन्धे ।
यच्चातुर्मासैर्यजते । यामेवासुरा ऊर्ज्जमवाहन्वत । तां तेना-
वहन्धे । भवत्यात्मना । परास्तु भ्राह्मण्यो भवति” इति । य-
जते दर्शपूर्वमासावनुतिष्ठति । पित्रभ्यः करोति । पिण्डपित्रयज्ञ-
मनुतिष्ठति । आवसथेऽस्रः हरन्ति । वैश्वदेवान्ते अतिथीन-
स्तेन पूजयन्ति । अन्वाहार्यगवादिरूपां दक्षिणां ददाति ।
तत्फलप्राप्तये दर्शपूर्वमासादयः कर्त्तव्याः । एवमचापि फल-
प्राप्तये चातुर्मास्यानि यजेत । तत आत्मना भवति । स्वयमेव
जययुक्तो भवति । भ्राह्मण्यस्तु पराभवति ॥

अथ चातुर्मास्यविधौ तात्पर्यं दर्शयितुं पुनः प्रशंसति ।
“विराजो वा एषा विक्रान्तिः । यच्चातुर्मास्यानि । वैश्वदेवे-
नासिंश्लोके प्रत्यतिष्ठत् । वरुणप्रघासैरन्तरिक्षे । साकमेधैर-
मुसिंश्लोके । एष इत्या वै तत्सर्वं भवति । य एवं विद्वाः सातु-

मार्त्तैर्यजते” [५] इति । विशेषेण राजत इति विराट् । प्रजा-
पतिस्तस्य विशेषेण लोकचयाक्रमणसाधनानि चातुर्मास्यानि
वैश्वदेवादीनि चतुर्षु मासेष्वनुष्ठेयत्वाच्चातुर्मास्यानि । फाल्गु-
न्यां पौर्णमास्यां वैश्वदेवाख्यं पर्वानुष्ठाय मासचतुष्टयमती-
त्याषाढ्यां पौर्णमास्यां वरुणप्रघासाख्यं कर्मानुष्ठाय पुनर्मा-
सचतुष्टयमतीत्य कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां तदीयचतुर्दश्यां वा
शकमेधाख्यं पर्वानुष्ठेयम् । एतैर्यथा प्रजापतेर्लोकचये प्रतिष्ठा
एवमन्योऽप्येतत् सर्वं प्राप्नोति ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे चातुर्मास्यानि विहितानि । अथ दशमे तच्च विशेष
विधातुं प्रसूति । “अग्निर्वाव संवत्सरः । आदित्यः परिवत्स-
रः । चन्द्रमा इदावत्सरः । वायुरनुवत्सरः” इति । प्रभववि-
भवादीनां षष्टिसंवत्सराणां मध्ये एकैकसंवत्सरपञ्चके एकैकं
युगम् । तस्मिन् युगे वर्त्तमानानां पञ्चानां संवत्सराणां क्रमेण
संवत्सरः परिवत्सरः इदावत्सरोऽनुवत्सर इदत्सरा इत्येतानि
नामधेयानि । तथा शोक्तम्,

चान्द्राणां प्रभवादीनां पञ्चके पञ्चके युगे ।

सम्परीदाम्बिदित्येतच्छब्दपूर्व्यास्तु वत्सराः ॥ इति ।

तच्च संवत्सरादीनां चतुर्णामभिमानित्वात् अग्न्यादयस्त्रद्रूपाः ॥

एवं प्रस्तुत्य वैश्वदेवाख्ये कर्मणि संवत्सरस्वरूपाग्निप्राप्ति-

प्रतिपादनपुरःसरं कश्चिन्मन्त्रविशेषं विधत्ते । “यद्देवदेवेन
 यजते । अग्निमेव तत्संवत्सरमाप्नोति । तस्माद्देवदेवेन यज-
 मानः । संवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त इत्याशासीत्” इति ।
 वैश्वदेवाख्यस्य प्रथमपर्वणः संवत्सररूपाग्निप्राप्तिहेतुत्वात्तद्या-
 गकास्ते तदीयसूक्तवाक्यमध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं पठेत् ।
 सूक्तवाक्ये हि भूयो हविष्करणमाशास्ते दिव्यं धामाशास्त
 इति वाक्यद्वयं पठितं तयोर्वाक्ययोर्मध्ये संवत्सरीणामिति वाक्यं
 पठेत् । अतएव सूत्रकार उदाहृत्य पठति, संवत्सरीणां
 स्वस्तिमाशास्ते दिव्यं धाम आस्त इति । सूक्तवाक्यस्याग्नीषु
 होतानुवर्त्तयत इति ॥

अथ द्वितीयतृतीयपर्वणोः परिवत्सरेदावत्सररूपादित्य-
 चन्द्रमसोः प्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं क्रमेण मन्त्रविशेषं विधत्ते ।
 “यद्दक्षप्रघासैर्यजते । आदित्यमेव तत्परिवत्सरमाप्नोति [१] ।
 तस्माद्दक्षप्रघासैर्यजमानः । परिवत्सरीणां स्वस्तिमाशास्त
 इत्याशासीत् । यत्साकमेधैर्यजते । चन्द्रमसमेव तदिदावत्सर-
 माप्नोति । तस्मात्साकमेधैर्यजमानः । इदावत्सरीणां स्वस्ति-
 माशास्त इत्याशासीत्” इति ॥

इत्थं चातुर्मास्यावयवरूपाणि वैश्वदेवादीनि त्रीणि पर्वणा-
 णि तदीयमन्त्रविशेषांश्च विधाय तदवयवरूपं मन्त्रापिहयज्ञं
 विधत्ते । “यत्पिहयज्ञेन यजते । देवानेव तदन्ववस्सति” इति ।
 तत्तेन पिहयज्ञेन पितृमद्विशेषणयुक्तयोमादीन् देवानन्ववस्स-
 ति अनुक्रमेण प्रीणयति ॥

अथ चतुर्थपर्वणि अनुवत्सररूपवाद्युप्राप्तिप्रतिपादनपुरःसरं
मन्त्रविशेषं विधत्ते । “अथवा अस्य वायुश्चानुवत्सरश्चाप्रीतावु-
च्छिद्येते । यच्छुनासीरीयेष यजते [१] । वायुमेव तदनु-
वत्सरमाप्नोति । तस्माच्छुनासीरीयेष यजमानः । अनुवत्सरी-
णां स्वस्तिमाप्नास्त इत्याशासीत” इति । वैश्वदेवादिभि-
स्त्रिभिः पर्वभिः संवत्सरादयस्तथा काष्ठास्तदभिमानीदेवा
अग्न्यादयः प्रीता अनुवत्सरः काष्ठः तदभिमानी वायुश्चेत्येता-
वुभौ पूर्वमप्रीताववशिष्टौ । शुनासीरीयाख्येन चतुर्थेन पर्वणा
तदुभयप्रीतिर्भवति । तस्माच्छुनासीरीयेष यजमानः अनुवत्स-
रीणां स्वस्तिमाप्नास्त इत्याशासीतेति पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

पर्वचतुष्टयसङ्गात्मकं चातुर्मास्ययागं प्रशंसति । “संवत्सरं
वा एष ईक्षतीत्याहुः । यस्यातुर्मास्यैर्यजत इति । एष ह वै
संवत्सरमाप्नोति । य एवं विद्वांश्चातुर्मास्यैर्यजते” इति । यः
पुमान् पर्वचतुष्टयोपेतैः चातुर्मास्यैर्यजते । स एष संवत्सरा-
भिमानिनं प्रजापतिं प्राप्नुमिच्छतीति एवमभिज्ञा आहुः ।
तस्मात्तद्याजी संवत्सराभिमानिनं प्राप्नोति ॥

अथ वैश्वदेवाख्यं कर्म प्रशंसति । “विश्वे देवाः समयजन्त ।
तेऽग्निमेवायजन्त । त एतं लोकमयजन् [१] । यस्मिन्नग्निः ।
यद्वैश्वदेवेन यजते । एतं मे लोकं यजति । यस्मिन्नग्निः ।
अग्नेरेव सायुज्यमपैति” इति । विश्वदेवा इति देवगणविशेषाः ।
तद्गणस्था देवा यदा सम्यग्यष्टुमुपक्रान्तवतः । तदानीमग्निमे-
वेष्ट्वा यस्मिंस्लोकेऽग्निर्वर्त्तते एतमेव लोकं ते प्राप्नुवन् । अतो-

ऽन्योऽपि वैश्वदेवेनेष्टा यस्मिन्नग्निर्वर्त्तते तं लोकं प्राप्य तस्या-
ग्नेः सायुज्यं सहावस्थानमेव प्राप्नोति ॥

पुनरपि दैश्वदेवं प्रकारान्तरेण प्रशंसति । “यदा वैश्व-
देवेन यजते । अथ संवत्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । यदा संव-
त्सरस्य गृहपतिमाप्नोति । अथ सहस्रयाजिनमाप्नोति । यदा
सहस्रयाजिनमाप्नोति [४] । अथ गृहमेधिनमाप्नोति । यदा
गृहमेधिनमाप्नोति । अथाग्निर्भवति । यदाग्निर्भवति । अथ
गौर्भवति । एषा वै वैश्वदेवस्य माचा । एतद्वा एतेषामव-
मम् । अतोतो वा उत्तराणि अथाऽसि भवन्ति । यद्विश्वे
देवाः समयजन्त । तदैश्वदेवस्य वैश्वदेवत्वम्” [५] इति । संव-
त्सराख्यस्य सवस्य गवामयनस्य यजमानेषु मुखो गृहपतिः
सहस्रदक्षिणायुक्तेनाप्नोर्यामादिना यजमानः सहस्रयाजी स
एकः अतिस्मृत्युदितगार्हस्थ्यानुष्ठाची गृहमेधी, एते गृहप-
त्यादयो मनुष्येषु श्रेष्ठाः । अग्निर्देवतात्मा गौर्गवाभिमानि-
देवविशेषः । यस्मिन् दिने वैश्वदेवेन यजते तस्मिन्नेव दिने
गृहपतिः सहस्रयाजी गृहमेधी वज्रिगवाख्यदेवानां महिम्ना
योग्यो भवति । येयं फलकृत्प्रितृक्ता एषैव वैश्वदेवपर्वणो
माचा इत्यदेव फलमित्यर्थः । एतच्च वैश्वदेवफलमेतेषां इतर-
पर्वफलानां मध्ये चरमं अत्यल्पं, अतो त एकैकस्मात् सर्व-
फलात् उत्तरोत्तरपर्वफलानि अत्यन्तं प्रशस्तानि । यस्मा-
द्विश्वेदेवा एतत्पर्वं सम्यगनुष्ठितवन्तः । तस्मादस्य वैश्वदेवत्वं
सम्पन्नम् ॥

द्वितीयं पर्वं प्रश्नं सति । “अथादित्यो वरुणः राजानं वरुणप्रघासैरयजत । स एतं लोकमयजत् । यस्मिन्नादित्यः । यद्वरुणप्रघासैर्यजते । एतमेवं लोकं जयति । यस्मिन्नादित्यः । आदित्यस्यैव सायुज्यमुपैति । यदादित्यो वरुणः राजानं वरुणप्रघासैरयजत । तद्वरुणप्रघासानां वरुणप्रघासत्वम्” इति । प्रकृष्टो घासो भक्ष्यविशेषः मेघसम्बन्धीयेषु हविर्विशेषेषु ते प्रघासाः । ते च वरुणसम्बन्धिनः । वरुणपासविमोकार्थमनुष्ठीयमानत्वात् । तथा च राजसूयप्रकरणे समासाद्यते, तैर्वै स प्रजा वरुणपाशादमुञ्चदिति । तैरेतैर्वरुणप्रघासैरादित्यो वरुणः राजानमिष्ट्वा यस्मिन्निदानीमादित्यो दृश्यते तमेतं लोकमयजत् । अतोऽन्योऽपि तं लोकं जित्वादित्यस्य सायुज्यमाप्नोति । वरुणमुद्दिश्येज्यमानत्वात् एते वरुणप्रघासनामका हविर्विशेषाः सम्यग्नाः ॥

तृतीयं पर्वं प्रश्नं सति । “अथ सोमो राजा छन्दांसि साकमेधैरयजत [६] । स एतं लोकमयजत् । यत्साकमेधैर्यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् चन्द्रमा विभाति । चन्द्रमस एव सायुज्यमुपैति । सोमो वै चन्द्रमाः । एष ह वै साक्षात् सोमं भक्षयति । स एवं विद्वान् साकमेधैर्यजते । यत्-सोमस्य राजा छन्दांसि च समैधन्त [७] । तत्साकमेधानां साकमेधत्वम्” इति । सोमो राजा साकमेधाख्यैः हविर्भिन्नेन्दो-देवान् पूजयित्वा यस्मिन्नयं चन्द्रमा विशेषेण भासते तमेतं लोकमयजत् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा चन्द्रमसः सायुज्यं

प्राप्नोति । एष यज्ञेऽप्यभिषूयमाणः सोम एव चन्द्रमाः चन्द्र-
मस एतदभिमानित्वादतस्यन्प्रसादेन कालक्षयवधानमन्तरेण
साकमेधयाजी धागं कृत्वा सोमं भक्षयति । यस्मादस्मिन् यज्ञे
पूज्यपूजकभावेन इन्दोदेवताः सोमस्य समैधन्त यक्ष्मूय दृद्धिं
प्राप्तास्तस्मात् साकमेधं ते बद्धुंक्ते, एभिर्हविर्विब्रेषैरिति तेषां
साकमेधनाम सग्यज्ञम् ॥

पितृयज्ञं प्रशंसति । “अथर्त्तवः पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । त एतं लोकमजयन् । यस्मिन्मृतवः ।
यत्पितृयज्ञेन यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन्मृतवः ।
अद्वन्तामेव सायुज्यमुपैति । यदृतवः । पितरः प्रजापतिं पितरं
पितृयज्ञेनायजन्त । तत्पितृयज्ञस्य पितृयज्ञत्वम्” [८] इति ।
वसन्ताद्यृतुदेवताः प्राणिनां पितरः प्राण्युत्पत्तेः कालाधी-
नत्वात् तेषामद्वन्तां पिता प्रजापतिः । तथा च अतवः प्र-
जापतिं सपितरं पितृयज्ञेन पूजयित्वा यस्मिन्निदानीं वस-
न्तादयो देवा वर्त्तन्ते । तं लोकमजयन् एवमन्योऽपि तं लोकं
जित्वा वसन्तादीनां सायुज्यं प्राप्नोति । अत्वात्मकाः पितरो
यजन्यनेनेत्यर्थं पितृयज्ञः । अथवा प्रजापत्यात्मकः पितेज्यते-
नेनेति पितृयज्ञः । पितृकर्त्तृकत्वेन पितृकर्त्तृकत्वेन वा पितृस-
म्बन्धी यज्ञः इत्यर्थः ॥

व्यम्बकहवींषि प्रशंसति । अथौषधय इमं देवं व्यम्बकैर-
जयन्त प्रथेमहीति । ततो वै ता अप्रथयन्त । य एवं वि-
द्वाः व्यम्बकैर्यजते । प्रथते प्रजया पशुभिः” इति । औषधि-

देवतां वयं प्रथेमहि विष्कृतीभवमेतद्यभिप्रेत्य त्र्यम्बकहविर्भि-
रिमं इद्रं देवमिष्ट्वा प्रक्षिता अभवन् । एवमन्योऽपि तन्निष्ठा
प्रवक्षा पशुभिः प्रक्षितो भवति । त्र्यम्बकस्य इद्रस्य समन्वेन
हविषां त्र्यम्बकनामेत्युच्यते ॥

चतुर्थं पर्व प्रव्रजति । “अथ वायुः परमेष्ठिनश्च शुनासी-
रीषेष्टायजत । स एतं लोकमजयत् । यस्मिन् वायुः । यस्मिन्
वासीरीषेष्ट यजते । एतमेव लोकं जयति । यस्मिन् वायुः
[८] । वायोरेव सायुष्यमुपैति” इति । वायुश्चतुर्थपर्वस्या पर-
मेष्ठिनमाराधय यस्मिन्निदानो वायुर्वर्त्तते तमेतं लोकं जित-
वान् । एवमन्योऽपि तं लोकं जित्वा वायोः सायुष्यं प्रा-
प्नोति । इन्द्राय शुनासीराय पुरोडाशं द्वादशकपालमिति
शुनासीरचमन्त्रस्योक्तत्वात् अथ पर्वणः शुनासीरीचलम् ।
आग्नेचमष्टाकपालं निर्वपति सौम्यं चरमित्यनुवाकनिरूपितो
वैश्वदेवः ऐन्द्राग्रमेकादशकपालं मादतीमामिष्टामित्यनुवाकेन
निरूपिता वरुणप्रधाया । आग्रये नीकावते पुरोडाशमष्टाक-
पालं निर्वपतीत्यनुवाकेन निरूपिताः साकमेधाः । सोमाय
पिष्टमते पुरोडाशश्च षट्कपालमित्यनेन निरूपितः पिष्टवज्रः ।
प्रतिपुरुषमेककपालां निर्वपतीत्यनेन निरूपितानि त्र्यम्बकाणि ।
ऐन्द्राग्रं द्वादशकपालं वैश्वदेवं चरमित्यनुवाकैकदेवेन निरू-
पितः शुनासीरीचः । अनेन शुनासीरीषेष्ट सह चत्वारि
पर्व्याणि चतुर्षु चतुर्षु निष्पाद्यमानत्वात् चातुर्मास्थानीत्युच्यन्ते ॥

एते चातुर्मास्थयाजिनः । तेषां पुनरावृत्तिरस्ति फलं

विचारेण दर्शयति । “ब्रह्मवादिना वदन्ति प्र चातुर्मास-
 चाजी मीयताश्च न प्रमीयताश्च इति । जीवन् वा एष ऋतु-
 नयेति । यदि वसन्ते प्रमीयते । वसन्तो भवति । यदि शीघ्रे
 शीघ्रः । यदि वर्षाषु वर्षाः । यदि शरदि शरत् । यदि
 हेमन् हेमन्तः ॥ ऋतुर्भूत्वा संवत्सरमयेति । संवत्सरः प्रजा-
 पतिः । प्रजापतिर्वावैषः” [१०.] इति । दर्शपूर्णमासयाजिनः
 तत्फलं प्राप्य तस्मान्नित्यत्वात्ततः प्रमीयन्ते पुनरावर्त्तन्ते ।
 तथा चातुर्मास्याजी फलावस्थातः प्रच्यवते न वेति ब्रह्मवा-
 दिनां प्रश्नः । न प्रच्यवत इति अभिप्रेत्याभिप्रेत्योत्तरम् ।
 अयमनुष्ठाता अनुष्ठानानन्तरमेव ऋतुदेवताः प्राप्नोति । य-
 दपि देवताशरीरमन्यैर्न दृश्यते तथाप्यन्तर्बीजरूपेणाङ्कुरितं
 वर्त्तते । अतएव देवताजन्मव्यतिरेकेण जन्मान्तरं न भवति ।
 सामान्येनात्मान्मृतुप्राप्तिमेव वसन्तादिवाक्यानि विस्पष्टीकुर्व-
 ण्ति । यस्मिन् ऋतावस्थ वर्त्तमानदेहपातः तद्देवतादेहः पूर्वं-
 मङ्कुरितो विस्पष्टीभवति । एवमृतुदेहेन तस्मैगान् भुक्त्वा
 च संवत्सरदेवं प्रविशति । स च संवत्सरः प्रजापतिरूपाः, स
 च प्रजापतिरेव एव शास्त्रैरिदानीमपि सर्वत्र वर्ण्यते । तस्मा-
 दयं फलावस्थातो न विद्यते । अस्य प्रपाठकस्यानुवाक्यार्थ-
 सङ्ग्रह उच्यते ।

दशानुवाका अत्र स्युराद्यो ग्रहविधिः स्मृतः ॥

श्रुताः सौत्रामणीमन्त्रा द्वितीयेऽथ तृतीयके ।

दोहप्रायश्चित्तिरग्निप्रायश्चित्तिसप्ततुर्यके ॥

सोमाधिक्ये प्रतीकारः पञ्चमे षष्ठ्यवे पुनः ।
 षष्ठे प्राचक्षिणिरुक्ता यूपारोहादिकारिता ॥
 प्राचक्षिणिः सप्तमेष्टात्पावमान्यजघोऽष्टमे ।
 चाहुर्मास्यान्यन्तरे सुदर्भमे तत्प्रब्रंशनम् ॥
 वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुनर्थाचतुरो देयादिसातीर्थमहेश्वरः ॥
 इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे छन्द-
 यजुर्माह्वये प्रथमकाण्डे चतुर्थप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥
 समाप्तस्यायं चतुर्थः प्रपाठकः ।

तैत्तिरीय-ब्राह्मणभाष्ये

प्रथमकाण्डे पञ्चमप्रपाठके

प्रथमोऽनुवाकः ।

हरिः ॐ ॥

यस्तु नियमितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्त्रिसं जगत् ।
 निर्धमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥
 सोमयहाद्या विहिताः चतुर्थे हि प्रपाठके ।
 नक्षत्रास्त्रेष्टका मन्त्रप्रमुखाः पञ्चमे श्रुताः ॥
 अगारभ्योऽनितशेषां सिद्धवाक्यानुसारतः ।
 योजनीयास्तत्र तत्र न्यायाद्वा सम्प्रदायतः ॥

तत्र तु प्रथमावकाशे प्रोक्ता नक्षत्रेष्टका मन्त्राः कश्चि-
द्विधितिरूपे चयने द्रष्टव्याः । अथाऽगारम्भाधीतं सामिधेनी
सामदशं प्रकृते प्रत्यक्षश्रुतेन पाञ्चदशेनावरुद्धावकाशम-
सममानं विहृतौ विविधते । एवमेतेऽपि मन्त्राः प्रत्यक्षश्रुतैः
कृतिकानक्षत्रमग्निर्देवतेत्यादिमन्त्रैरवरुद्धार्थां प्रकृतावकाशा-
भावात् विहृतौ विविधन्ते । तत्र प्रथमं मन्त्रमाह । “अग्नेः
कृतिकाः । इहं परस्माज्ज्योतिरवस्तात्” इति । अग्निर्नक्षत्रस्य
स्वामी तस्य सभूताः सप्तकृतिकाः अवस्तुताश्च । तास्य
मध्ये वर्तन्ते इहं ज्ञेयः परस्तात् वर्तते । ज्योतिर्वासा सा
चावस्तादवरपार्श्वे वर्तते । तासामुभयपार्श्वयोः इहज्ज्योति-
षोरभिमानिदेवते अत्यन्तदीप्तिमत्यौ परं दीपयत्यौ वर्तते ।
एवमुत्तरेष्वपि मन्त्रेषु योज्यम् ॥

द्वितीयं मन्त्रमाह । “प्रजापते रोहिणी । आपः परस्ता-
दोषधयोऽवस्तात्” इति । प्रजापतिर्नक्षत्रस्वामी देवः तस्य स्व-
भूता रोहिणी मध्ये वर्तते । आप ओषधयश्च पार्श्वद्वये वर्तन्ते ॥

तृतीयं मन्त्रमाह । “सेमस्तेष्वका विततानि । परस्ताद-
यन्तोऽवस्तात्” इति । इन्वकाः मृगशीर्षसङ्गतास्तारकाः
विततानि विस्तीर्णाः वयनः पटस्य निष्पीतारो देवताविशेषाः ॥

चतुर्थं मन्त्रमाह । “रद्रस्य वाङ् । मृगयवः परस्तादि-
चारोऽवस्तात्” इति । वाङ्मन्त्रेण दिवचवानेन आर्द्रानक्षत्र-
मुपलक्ष्यते । वाङ्मन्त्रं प्रवक्तुहेतुमात् । मृगयवो व्याधिविशेषा
देवाः । विचारो निश्चिद्यो लक्ष्यवेधः ॥

पञ्चमं मन्त्रमाह । “आदित्यै पुनर्वसु । वातः परस्ता-
दाह्नमवस्तात्” [१] इति । वातो दृष्टेः पूर्वभागे वायुः । आह्नं
दृष्टिजन्यद्रवत्वम् ॥

षष्ठं मन्त्रमाह । “इहस्तैस्त्रिव्यः । जुहोतः परस्ताद्यज-
माना अवस्तात्” इति । जुहोतो होमकर्तारो अत्रिभ्यः यज-
मानाः स्वाभिन्नाः ॥

सप्तमं मन्त्रमाह । “वर्षाणामाक्षिवाः । अभ्यागच्छन्तः पर-
स्तादभ्यागृह्यन्तोऽवस्तात्” इति । अभ्यागच्छन्तः वर्षमृतदर्श-
नार्थमुत्सुका अभिमुखमागच्छन्तः, पुद्वाः अभ्यागृह्यन्तः
कषाणां प्रसारणेनाभिमुखं गृह्यं कुर्वन्तः वर्षाः ॥

अष्टमं मन्त्रमाह । “पितृणां मघाः । इहन्तः परस्ताद-
मभ्यर्च्योऽवस्तात्” इति । इहन्तो रोहन् कुर्वन्तो, प्रश्रवः
अपभ्रष्टो देहपातः ॥

नवमं मन्त्रमाह । “अर्यम्भः पूर्व्यं यजुगमी । जाया पर-
स्तादुज्जमोऽवस्तात्” इति । जाया प्रसिद्धा अवभो मेघा बुधवः ॥

दशमं मन्त्रमाह । “भगस्योत्तरे । दक्षतवः परस्तादह-
माना अवस्तात्” [२] इति । उत्तरेत्यत्र अतृगुनीत्यनुवर्तते,
पिबन्तहात् कन्यया नीयमाना धनविप्रेषाः कक्षतवः । तेषां
मोक्षारो वक्ष्यमानाः ॥

एकादशं मन्त्रमाह । “देवस्य सवितुर्हस्ताः । प्रश्रवः पर-
स्तात्सगिहस्तात्” इति । प्रश्रवः कार्येषु प्रेरणं सगिर्धन-
दानम् ॥

दादन्नं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य पित्रा । अतं परस्तात्सत्य-
मवस्तात्” इति । चिन्तयमानं वस्तुतत्त्वमृतमुच्यते । वाच्यमानं
वस्तुतत्त्वं सत्यम् ॥

अथोदन्नं मन्त्रमाह । “वाथोर्निष्ठा व्रततिः । परस्तादधि-
द्विरवस्तात्” इति । निष्ठा स्थातिव्रततिर्वायुना चाक्षयितुं
ब्रह्मा वक्षी अयिद्विर्वक्ष्या अधः पातः ॥

चतुर्दन्नं मन्त्रमाह । “इन्द्राग्निजोर्विन्नाखे । युगानि पर-
स्तात्तवमाणा अवस्तात्” इति । कर्षकेण वक्षीवर्द्धगक्षयोः स्था-
प्यमानं काष्ठं युजम् । छपमाणाः क्षपिकर्त्तारः ॥

पञ्चदन्नं मन्त्रमाह । “मित्रस्थानूराधाः । अभारोहत्पर-
स्तादभ्याकूटमवस्तात्” [३] इति । समुत्पलेनावस्थितमुन्नतं देवं
आरोहुमुद्यन्तं पदमभारोहत् । पूर्ववत् क्षतारोहणं पदम-
भ्याकूटम् ॥

षोडशं मन्त्रमाह । “इन्द्रस्य रोहिणी । शृण्वत्परस्तात्
प्रतिशृण्वदवस्तात्” इति । रोहिणीब्रह्मेण व्येष्टोच्यते, शृङ्गाम-
रोहणहेतुत्वात् । शृण्वत् हिंसनेषुक्तं सक्तीन्नं वक्षम्, प्रतिशृण्वत्
प्रतिकूलत्वेन हिंसोद्युक्तं परकीयं वक्षम् ॥

सप्तदन्नं मन्त्रमाह । “निर्वर्त्यै मूलवर्हणी । प्रतिभञ्जन्तः
परस्तात् प्रतिशृण्वन्तोऽवस्तात्” इति । समुत्पलवचनं तदेव वि-
रोधिपदार्थैः निवर्हणप्रकृत्यात् वर्हिशीत्युच्यते । प्रतिकूलां सेनां
भग्नां कुर्वन्तः पुरुषाः प्रतिभञ्जन्तः स्थात्मावं प्रातिकूल्येन
हिंसन्तः पुरुषाः प्रतिशृण्वन्तः ॥

अष्टादशं मन्त्रमाह । “अर्षा पूर्वा आवाहाः । वर्चः पर-
सात्समिति रवसात्” इति । परसैन्याभिभवश्चमवर्चं वर्चः स-
मितिः शुद्धम् ॥

एकोनविंशं मन्त्रमाह । “विश्वेषां देवानामुत्तराः । अभि-
जयत्परसादभिजितमवसात्” इति । अथाभिमुखं सैन्यमभि-
जयत् स्वध्वजयमभिजितम् । अस्मिन्मन्त्रे उत्तरा इत्यनुवर्तते ॥

विंशं मन्त्रमाह । “विष्णोः ओषा । पृच्छमानाः परसा-
त्यन्वा अवसात्” [४] इति । अवणनञ्चं ओषा तल्लोकजिज्ञा-
सवः पुरुषाः पृच्छमानाः तल्लोकप्राप्त्युपायः पन्थाः ॥

एकविंशं मन्त्रमाह । “वसुनाः अविष्टाः । भूतं परसा-
द्वृत्तिरवसात्” इति । धनिष्ठानञ्चं अविष्टाः । पूर्वमनुभूत-
मैश्वर्यं भूतम् । अनुभूयमानमनुभवित्वाप्यस्य भूतिः ॥

द्वाविंशमन्त्रमाह । “इन्द्रस्य शतभिषक् । विश्वव्यचाः पर-
साद्विश्वचितिरवसात्” इति । पूर्वं चिन्तानञ्चस्वामी सोऽय-
मिन्द्र उक्तः सोऽयं त्वष्टा परमैश्वर्ययोगादिन्द्र उच्यते । अन्यञ्च
त्वष्टा नञ्चमभ्येति चिन्तामिति मन्त्राद्यानात् । यत्त्विन्द्रस्य
रोहिणीत्युक्तं तच्च ज्येष्ठानञ्चत्राधिपतिः प्रसिद्ध एवेन्द्रः । इन्द्रो
ज्येष्ठामनुनञ्चमेतीत्येवाद्यानात् । अत्र त्विन्द्रशब्देन परमैश्वर्य-
योगाद्वरणो गृह्यते । नञ्चस्य राजा वरणोऽधिराजः । नञ्च-
त्राणां शतभिषां वसिष्ठ इति मन्त्राद्यानात् । विश्वं व्यचति
व्याप्नोतीति विश्वव्यचाः, दृष्टिर्विश्वेषां ज्ञानानामाधारभूतः
क्षेत्रविशेषे विश्वचितिः ॥

चत्वारिंशं मन्त्रमाह । “अजस्रैकपदः पूर्वे प्रोष्ठपदाः ।
वैश्वानरं परस्ताद्वैश्वसवमवस्तात्” इति । अजस्रब्देनैकपात्
शब्देन च सूर्योऽभिधीयते । तः सूर्यं देवमजमेकपादमिति
मन्त्राद्यानात् । जगदनुपशाच स्वेच्छागृहीतं ग्ररीरमुक्त्वा म-
नुष्यदत् कर्मापारतज्ज्ञेय जन्माभावादजलम् । एक एव पद्यते
सञ्चरतीति एकपात् सूर्यं एकाकी चरतीति मन्त्रान्तरविशे-
षात् । विन्नेषां नराणां हितं जगत्प्रकाशनं वैश्वानरं आदि-
त्याज्यायते दृष्टिरिति सत्यमिहितदृष्टिद्वारा विन्नेषां निवा-
सहेतुत्वं वैश्वसवम् ॥

चतुर्विंशं मन्त्रमाह । “अहेर्बुध्नियस्रोत्तरे । अभिषिञ्चन्तः
परस्तादभिष्टस्यन्तोऽवस्तात्” इति । अहिशब्देन बुध्नियशब्देन
च आवश्यकः पञ्चमोऽग्निरुच्यते । अतएवाधानप्रकरणे, अहे
बुध्नियमन्त्रं मे गोपायेति आज्ञातम् । सोऽयमहिंसकत्वाद-
न्येन हिंसितुमशक्यत्वाच्चाहिः, बुध्ने मूले जगदादावुत्पन्नत्वादु-
भ्नियः, उत्तर इत्यत्र प्रोष्ठपदा इत्यनुवर्तते । राजसूयादि
द्यागविशेषेष्वभिषेककर्तारः अलिजोऽभिषिञ्चन्तः । सोमद्यागे-
ष्वभिषुषवं कुर्वन्तोऽभिषुषवन्तः ॥

पञ्चविंशं मन्त्रमाह । “पूष्णो रेवती । गावः परस्ता-
दस्ता अवस्तात्” इति । गावः प्रसिद्धाः वत्साः पञ्च पोष-
णीयाः ॥

षड्विंशं मन्त्रमाह । “अग्निनोरश्नुक्षी । यामः परस्तात्
सेनावस्तात्” इति । देवभिषगभ्यामग्निभ्यां चिकित्सीय एक-

स्नाननिवासे जनसङ्घो यामः । परराष्ट्रे गच्छन् जनसङ्घः सेना
सायसिन्ध्यां चिकित्सनीयैव ॥

सप्तविंशं मन्त्रमाह । “यमस्यापभरणीः । अपकर्षन्तः पर-
स्तादपवहन्तोऽवस्तात्” इति । पापिजनान् घातयितुं वस्तादा-
नयन्तो दूता अपकर्षन्तः । आनीतानां यातनां कुर्वन्तोऽप-
वहन्तः । एतेषु सर्वेष्वपि मन्त्रेषु नक्षत्राधिपतिदेवताया अनु-
कूलौ पार्श्वद्वयवर्तिनावर्थौ योजनीयौ ॥

अष्टाविंशैकोनचिंशयोर्मन्त्रयोः प्रतीके दर्शयति । “पूर्णा
पञ्चाद्यत्ते देवा अदधुः” [५] इति । पूर्णा पञ्चादुत पूर्णा पुरस्तात्
इत्यृगेका । यत्ते देवा अदधुर्नामधेयमित्यृगन्या । एतच्चोभयं
संहितायां तृतीयकाण्डे व्याख्यातम् । एतैरेकोनचिंशमन्त्रैः
क्वचिद्विद्वत्तिविशेषे चयने प्रकृतिमन्त्रान् बाधयित्वा नक्षत्रेष्टका
उपदध्यात् ॥

इति प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयोऽनुवाकः ।

प्रथमोऽनुवाके वैद्वत्तिनक्षत्रेष्टका मन्त्रा उक्ताः । अथ द्विती-
यतृतीययोरनुवाकयोः कर्मानुष्ठानाय पुष्टकालो निरूप्यते ।
तस्य आचारभ्याधीतत्वात् कर्माविशेषसम्बन्धापादकस्य वाक्यादे-
रभावाच्च क्लृप्त्यर्थं नास्ति, किन्तु पुष्टार्थत्वमित्यवगन्तव्यम् ।
तत्रास्मिन्ननुवाके नक्षत्रमुपजीव्य कालविशेषं विधत्ते । “यत्
पुष्टं नक्षत्रम् । तदष्टकुर्वीतोपबुधम् । यदा वै सूर्य उदेति ।

अथ नक्षत्रं नैति । यावति तत्र सूर्यो गच्छेत् । यत्र जघन्यं पश्येत् । तावति कुर्वीत यत्कारी स्यात् । पुण्याह एव कुरुते । एवम् च वै यज्ञेषु च शतयुञ्जच्च मात्स्यो निरवसाययाश्चकार [१]” इति । ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धा कर्तुः स्वस्य क्रियमाणस्य कर्मणश्चानुकूलत्वेन पुण्यं यज्ञचक्रमस्ति, उपयुषं उषःकाल-समीपे तन्मन्त्रं वषट्कुर्वीत वाढं कुर्वीत । आकाशे सूर्यो-दयदेवाद्दूर्द्धमेतावति दूरे तं नक्षत्रं तिष्ठतीति बुद्धौ दृढनिश्चयं कुर्यात् । उपयुषमित्यस्यैवाभिप्रायः स्पष्टीक्रियते । यस्मिन् काले सूर्य उदेति तस्मिन् काले तन्मन्त्रं पुरुषो नैति न प्राप्नोति । सूर्यप्रकाशेन तिरोहितत्वाद्दृष्टुं न शक्यते, इत्युदयात् प्रागेव नक्षत्रदर्शनकाले तस्य स्थानविशेषं निश्चिनयात् । तत्र नक्षत्रं यावदुदयं प्राप्य पश्चिमाभिमुखं गच्छति । तथा सति यस्मिन् देशे नक्षत्रस्थानं स्वेन निश्चितं तत्स्थानात् प्राचीन-समीपदेशस्तन्मन्त्रापेक्षया जघन्यः । तस्मिन् जघन्यदेशे यावति काले सूर्यो गच्छेत् । तावति काले स्वेन कर्तव्यं कर्म कुर्यात् । यत्कर्म करोतीति यत्कारी तादृशस्त्रिकीर्षुः पुरुषस्तस्मिन् काले प्रारभेत् । तथासति सत्त्वपि शास्त्रोक्तेषु कालदोषेषु तेषां दोषाणामुपशमादयं पुरुषः पुण्याह एव तत् कृतवान् भवति । तदेतत् साम्प्रदायिकम् । यस्मान् मात्स्यो नाम कश्चिद्विषयज्ञेषुनामकं शतयुञ्जच्च पुरुषमीदृशे मुहूर्त्ते कार-चित्वा निःशेषेण श्रेष्ठ्यं प्रापयामास ॥

अथ प्रसङ्गासौकदये श्रेयःसाधनं नक्षत्रसमूहस्थानविशेषं

विधत्ते । “यो वै नक्षत्रिणं प्रजापतिं वेद । उभयोरेणं लोक-
योर्विदुः । इक्ष एवास्य इक्षः । चित्रा चित्रः । निष्टवा इद-
चम् । ऊरु विन्नाखे । प्रतिष्ठानूराधाः । एष वै नक्षत्रियः
प्रजापतिः । य एवं वेद । उभयोरेणं लोकयोर्विदुः [२] ।
अस्मिन्स्वामिन्स्व” इति । नक्षत्राण्येव शरीरं यस्य प्रजापते-
स्तं प्रजापतिं यः पुरुषः वेद उपास्ते तं पुरुषं लोकद्वये देवा
मनुष्याश्च जानन्ति । तथाविधख्यातियुक्तो भवतीत्यर्थः । य-
दिदं इक्षनक्षत्रं तदेव प्रजापतेर्हस्तस्त्वानीयम् । चित्रानक्षत्रं
चित्रस्त्वानीयम् । स्वातीनक्षत्रं इदस्त्वानीयम् । विशाखा-
नक्षत्रमुदस्त्वानीयम् । अनूराधानक्षत्रं पादस्त्वानीयम् । एव-
मुपास्यमानः प्रजापतिर्नक्षत्रियः । य एवं वेदेत्प्रादेः पुनरभि-
धानमुपसंहारार्थम् ॥

अथ प्रासङ्गिकं किञ्चिन्नैतिकं कर्म विधत्ते । “यां
कामयेत दुहितरं प्रिया स्यादिति । तान्निष्ठ्यायां दद्यात् ।
प्रियैव भवति । नैव तु पुनरागच्छति” इति । निष्ठा स्वा-
तीनक्षत्रं तस्मिन्नक्षत्रे दत्ता दुहिता पत्युः प्रियैव भवति ।
किन्त्वस्ति कस्मिदन्यो विशेषः । पितुर्मर्त्यं नागच्छत्येव । आगन्तुं
मनसु न कुरुते । नेयं नक्षत्रनिन्दा किन्तु प्रीत्यतिशयप्रदर्शनेन
नक्षत्रस्तुतिरेव ॥

अथान्यत् किञ्चिन्नैतिकं कर्म विधत्ते । “अभिजिन्नाम
वक्षत्रम् । उपरिष्ठादषाढानाम् । अवसाच्छ्रेण्यायै । देवा-
सुराः संयत्ता आसन् । ते देवास्तस्मिन्नक्षत्रेभ्यजयन् [३] ।

यदभ्यजयन् । तदभिजितोऽभिजिष्वम् । यं कामयेतानपज्यं
जयेदिति । तमेतस्मिन्नचने चातयेत् । अनपज्यमेव जयति ।
पापपराजितमिव तु” इति । उत्तराषाढानक्षत्रस्य यस्यतुर्थः
पादः श्रवणनक्षत्रस्य यः प्रथमः पादः, तदुभयं मिश्रित्वा न-
क्षत्रसन्धिरूपमभिजिदाख्यं किञ्चिन्नक्षत्रं देवास्तस्मिन्नचने युद्धं
कृत्वाऽभिजितवन्तः । तस्मादभिजिदिति नाम सम्पन्नम् ।
एवं सति केनापि जेतुमशक्यं सैन्यमयं राजा जयत्विति का-
मयमानोऽभिजिन्नक्षत्रे प्रयत्नं कारयेत्, ततो जयत्येव ।
किन्त्वस्मिन् किञ्चिदन्यत् शत्रोः पापेन तदीयं सैन्यं पराजित-
मिव भवति । अस्य राज्ञो न कश्चित् प्रयासः । इयमपि पूर्व-
वक्ष्यन्नक्षत्रप्रशंसैव ॥

अथ श्रौतकर्षाङ्गत्वेन रेवतीं विधत्ते । “प्रजापतिः पशू-
नसृजत । ते नक्षत्रं नक्षत्रमुपातिष्ठन्त । ते समावन्त एवाभ-
वन् । ते रेवतीमुपातिष्ठन्त [४] । ते रेवत्यां प्राभवन् । तस्मा-
द्देवत्यां पशूनां कुर्वीत । यत्किञ्चाद्वाचीनः सोमात् । प्रैव
भवन्ति” इति । प्रजापतिना सृष्टाः पञ्चवः रेवतीव्यतिरिक्ते
तस्मिन्नचने स्वकीयस्वामिगृहे समागताः ते च समा एवा-
भवन् । समशब्दादुत्पन्न आवन्तुप्रत्ययः स्वार्थिकः । यावन्तः
समागतास्तावन्त एव न तु वृद्धिं गताः । रेवत्यान्तु स्वामिगृहं
प्राप्ताः प्रभूता अभवन् । तस्मात् सोमयागाद्वाचीनं पशूनां
सम्बन्धि यत् कर्म वायव्यः श्वेतमासभेतेत्यादि तद्देवत्यां कु-
र्वीत तेन पञ्चवः प्रभूता एव भवन्ति ॥

नामनिदत्त्वा देवसम्बन्धेन च नक्षत्राणि प्रशंसति । “सखिलं वा इदमन्तरासीत् । यदतरन् । तत्तारकाणां तारकत्वम् । यो वा इह यजते । अमुं स लोकं नक्षते । तन्नक्षत्राणां नक्षत्रत्वम् [५] । देवगृहा वै नक्षत्राणि । य एवं वेद । गृह्येव भवति” इति । आवापृथिव्योरन्तर्मध्ये यदिदं स्थावरजङ्गमात्मकं जगद्गृह्यते तत् सर्वं पुरा प्रलयकाले सखिलमेवासीत् । तदानीं कृत्तिकाद्याः सखिलं तीर्त्वा लोकान्तरेषु गताः । तस्मात्तरन्तीति व्युत्पत्त्या तारकत्वं सम्यक् । यो यजमान इह नक्षत्रयुक्ते काले यागं करोति स यजमानोऽमुं स्वर्गं लोकं नक्षते प्राप्नोति । नक्षगताविति धातुः । अतो नक्षतेति व्युत्पत्त्या नक्षत्रत्वं सम्यक् । किञ्च देवतागृहसदृशान्तेतानि नक्षत्राणि यथा मनुष्यगृहेषु दीपप्रकाशेन व्यवहरन्ति । एवं देवा नक्षत्रप्रकाशेन व्यवहरन्ति । अतः प्रशंसानि नक्षत्राणि । एवं वेदिता प्रशस्तगृहो बलुगृहो वा भवति ॥

अथ प्रसङ्गास्तौकिकं कश्चिद्भूयं विधत्ते । “यानि वा इमानि पृथिव्याश्चित्राणि । तानि नक्षत्राणि । तस्मादस्त्रीलनामस्तुत्रे । नावस्थेन यजेत । यथा पापाहे कुरुते । तादृगेव तत्” इति । पृथिव्याःसम्बन्धीनि चित्राणि विविधानि ग्रामनगरादीनि स्थानानि सन्ति तानि नक्षत्रसदृशानि । यथा बुधलोके नक्षत्राणि विविधानि उपकारकानि च दृश्यन्ते, तदङ्गामादीन्यपि । तस्मात् कुसम्बन्धिचित्ररूपनिषिद्धत्वात् स्थानमस्त्रीलनामप्रतिकूलनक्षत्रसदृशं निन्दितं स्थानं स्वेच्छजनभू-

यिष्ठं तस्मिन्नस्त्रीकृत्वा च ग्रामे निवासं यागाद्यनुष्ठानञ्च न कुर्यात् । यथा पापाहे निषिद्धदिने कृतं नोपकारकं, निषिद्धदेशेऽपि कृतं तादृशमेव ॥

नक्षत्राणामुक्तमाधमविभागं दर्शयितुं देवयमसम्बन्धित्वेन नक्षत्राण्युपन्यस्य तत्सञ्चारं दर्शयति । “देवनक्षत्राणि वा अन्यानि [६] । यमनक्षत्राण्यन्यानि । कृत्तिकाः प्रथमम् । विशाखे उत्तमम् । तानि देवनक्षत्राणि । अनूराधाः प्रथमम् । अथ भरणीरुत्तमम् । तानि यमनक्षत्राणि । यानि देवनक्षत्राणि । तानि दक्षिणेन परित्यज्य । यानि यमनक्षत्राणि [७] । तान्युत्तरेण” इति । एवमन्यतरस्यामदूरेऽप्यन्या इति विहितस्य नञ्प्रत्ययस्यादूरार्थवाचित्वाद्देवलोकस्य समीपे दक्षिणपार्श्वे कृत्तिकादीनि परिभ्रमन्ति । अनूराधादीनि तु यमलोकस्य समीपे उत्तरपार्श्वे परिभ्रमन्ति ॥

अथ निर्व्वचनमुखेन यमनक्षत्राणामधमत्वं दर्शयति । “अन्वेषामरात्स्मेति । तदनूराधाः । ज्येष्ठमेषामवधिस्मेति । तज्येष्ठघ्नी । मूलमेषामवृक्षामेति । तन्मूलवर्हणी । यन्नासहन्त । तदषाढाः । यदक्षोणत् [८] । तच्छोणा । यदष्टोणत् । तच्छविष्ठाः । यच्छतमभिषज्यन् । तच्छतभिषक् । प्रोष्ठपदेषूदयच्छन्त । रेवत्यामवरन्त । अश्वयुजोरयुञ्जत । अपभरणीष्वपावहन् । तानि वा एतानि यमनक्षत्राणि” इति । पुरा कदाचिद्युयुत्सवो देवाः परस्परमेषामसुराणां युद्धार्थं वयमनुकूलया सामय्या अरात्स्म समृद्धा अभूमेति यस्मिन्नक्षत्रे

तदिदं वचनं परस्परमब्रुवन् तस्य नक्षत्रस्थानूराधेति नाम
सम्पन्नम् । तदनुकूलथा सामग्या राद्धिः समृद्धिरचेति व्युत्प-
त्तेः, एषामसुराणां मध्ये ज्येष्ठपुरुषं मुख्यं अवधिमेति यस्मि-
न्नक्षत्रेऽब्रुवन् तस्य नक्षत्रस्य ज्येष्ठप्रीति नाम । तच्च नामैकदेशेन
ज्येष्ठेति लौकिको व्यवहारः । भीमसेनो भीम इतिवत् । एव-
मसुराणां मूलं निवासस्थानमवृक्षामविच्छिन्नं कृतवन्तो वय-
मिति यस्मिन्नक्षत्रेऽब्रुवन् तस्य नक्षत्रस्य मूलवर्षणीति नाम ।
मूलस्य वर्षणमुद्यमनं उच्छेदनमचेति व्युत्पत्तेः । अत्राप्येक-
देशेन लौकिको मूल इति व्यवहारः । यथोर्नक्षत्रयोर्देवकृत-
मुपद्रवं सोढुमशक्ताः असुरास्तस्य नक्षत्रद्वयस्याषाढा इति नाम,
न सहन्तेऽचेति व्युत्पत्तेः । ओणेतिधातुः सङ्गवाची । यस्मि-
न्नक्षत्रे प्रहारसङ्घोऽसुरेख्यभूत् तस्य ओणेति नाम । अवण-
मिति लौकिकव्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे देवैरुक्तमधिसेपमसुर-
सङ्घोऽऽट्टणेत् । तस्य अविष्टा इति नाम । धनिष्ठेति लौकिक-
व्यवहारः । यस्मिन्नक्षत्रे असुरकृतं प्रहाराणां शतं देवा अभि-
षज्यन् अनाथासेन चिकित्सितवन्तः, तस्य शतभिषगिति नाम ।
प्रोष्ठपदाख्ये नक्षत्रद्वये देवा स्त्रीयान्यायुधायान्यासुरयोध-
नायोद्योतवन्तः । तस्मात् नक्षत्रद्वयस्य प्रोष्ठपदेति नामत्वम् ।
यस्मिन्नक्षत्रे देवा अरवन्त असुरभीकरं शब्दमकुर्वन् । तस्य
रेवतीति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे देवा रथेख्यश्वान् योजितवन्तस्त-
स्याश्वयुगिति नाम । यस्मिन्नक्षत्रे प्राणानामपहारमसुरा अव-
हन्, तस्यापभरणी नाम, प्राणभरणादपगतत्वात् । तान्येता-

न्यनूराधादीनि यमवदसुराणां मरणं हेतुत्वाद्यमनञ्चचाषि ॥

तच्च नामनिर्व्वचनादेव तेषामधमत्वेन वर्ज्जनत्वप्रतीतेरि-
तरनञ्चत्रेषु कृत्तिकादिषु सौक्तिकवैदिककाम्यानुष्ठानं विधत्ते ।
“यान्येव देवनञ्चचाणि । तेषु कुर्व्वीत यत्कारी स्यात् । पुष्टाह
एव कुरुते [८]” इति । यत्काम्यं कर्म करोतीति यत्कारी
स पुरुषः तत्कर्म देवनञ्चत्रेषु कुर्व्वन् इतरेषां कालदोषाणा-
मुपश्रान्त्या पुष्टाह एव तत् कृतवान् भवति ॥

इति द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

अथ तृतीयोऽनुवाकः ॥

द्वितीयानुवाके नञ्चोपजीवनेन शुभकालो निरूपितः ।
तृतीये दिवसभागोपजीवनेन शुभकालो निरूप्यते । अङ्गः
पञ्चविभागाः, प्रातःसङ्गवमध्याह्नापरारुद्रसायारुद्रशब्दान्निधेयाः ।
तत्राद्यन्तयोः स्वभावविशेषं दर्शयति । “देवस्य सवितुः प्रातः-
सवः प्राणः । वरुणस्य सायमासवोऽपानः” इति । योऽयमु-
दयानन्तरभावी मुहूर्त्तत्रयात्मकः काष्ठः प्रातःशब्दवाच्यः ।
स च सवितुः प्रेरकस्य देवस्य प्रसवः प्रेरणयुक्तः सूर्योदये सत्य-
नुष्ठातारः कृषिकाः सेवका वणिजश्च स्वस्वव्यापारेषु सूर्यप्रका-
शेन प्रेर्यन्ते । तस्मात् प्रकर्षेणातिषेष्टते सर्व्वी लोको वेत्स्यं
प्राणरूपः । अङ्गोऽन्तिमो मुहूर्त्तत्रयात्मकः काष्ठः सायंशब्दा
ऽभिधेयः । स च वरुणसम्बन्धी तत् ऊर्द्धं तारकेण तमसा
जगदावरणात् स च प्राणप्रेरणस्य समन्ताच्छेदकत्वादासव

इत्युच्यते । अस्ममयकाले हि सर्वे प्राणिनः स्वस्वव्यापारेभ्य
उपरमन्ते । अतोपगतवेष्टत्वात् अपान इत्युच्यते ॥

अथ प्रातःसङ्गवयोः प्रथमद्वितीययोर्भागयोः सन्धिरूपं कालं
हेयतया निरूपयति । “यत्प्रतीचीनं प्रातःस्नानात् । प्राचीनः
सङ्गवात् । ततो देवा अग्निष्टोमं निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं
निर्मार्गः” इति । प्रातःकाले योऽयमन्तिमो मुहूर्त्तः तं पृथ-
कृत्य तत्स्वरूपं प्रातःस्नानात् कालात्प्रतीचीनमित्युच्यते । मुहूर्-
त्तचयात्मकस्य सङ्गवाख्यस्य द्वितीयभागस्य यः प्रथमो मुहूर्त्तः
तं पृथकृत्य तत्स्वरूपं सङ्गवात् प्राचीनमिति व्यपदिश्यते ।
प्रातःकालात् प्रतीचीनं सङ्गवात् प्राचीनस्य मुहूर्त्तचयात्मकं
सन्धिरूपं यत् कालरूपं भवति । ततः सन्धिरूपात् काला-
दग्निष्टोमसंस्काररूपं सोमयागं देवा निश्चितवन्तः । यस्मात्
कारणात् सन्धिरूपमात्तवीर्यं देवैर्गृहीतसारत्वात् निःसारं,
तस्मादयं निर्मार्गः कालः । मार्गो मार्जनं शुद्धिः ततो
निर्गतो निर्मार्गः ॥

प्रातःकालवत् सङ्गवकालं प्रशंसति । “मित्रस्य सङ्गवः ।
तत्पुष्टं तेजस्थस्य । तस्मात्तर्हि पञ्चवः समायन्ति” इति ।
योऽयं सङ्गवो द्वितीयो भागः तस्य मित्रः स्वामी, मित्रस्य च
सर्वानुयाहकत्वात् तदीयमङ्गः स्वरूपं पुष्टम्, अध्ययनादिपुष्ट-
कर्म्मोपेतम् । अतएव तेजस्त्रिलेन भासते । तस्मात्तेजस्त्रिला-
देव तस्मिन् काले पञ्चवोऽरक्षेण सम्यगाचरन्ति ।

अथ द्वितीयद्वितीयभागयोः सन्धिं पूर्वसन्धिवद्विन्दति ।

“यत्प्रतीचीनं सङ्गवात् [१] । प्राचीनं मध्यन्दिनान् । ततो देवा उक्थं निरमिमोत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” ॥

द्वितीयभागं प्रशंसति । “बृहस्पतेर्मध्यन्दिनः । तत्पुष्टं तेजस्यहः । तस्मात्तर्हि तेऽष्टिष्ठं तपति” इति । माध्यन्दिन-भागस्य बृहस्पतिः स्वामी तस्यातिशयेन ब्रह्मवर्चसित्वात्तदी-यमङ्गः स्वरूपं पुष्टम्, अतस्तस्मिन् ते पशवः अष्टिष्ठं नाश्वरहि-तमुदेगराहित्येनावस्थानरूपं तपः कुर्वन्ति । यशूनां तथाऽव-स्थानमेव तपः । गावो वा एतत् सचमासतेत्यत्र तथा तत्तपः-प्रतिपादनात् । वस्तुतस्तु तेऽष्टिष्ठमित्येकमेव पदम् । तथा च तेऽष्टिष्ठं अतिशयेन तीक्ष्णं तापं यथा स्वात्तया तस्मिन् काले सूर्यस्तपति ब्राह्मणस्य तथा तपेदिति । मध्यन्दिने प्रवक्ष्यमधीयीतेति श्रुतेः ॥

द्वितीयचतुर्थभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीचीनं मध्य-न्दिनात् । प्राचीनमपराह्णात् । ततो देवाः षोडशिनं निर-मिमोत । तत्तदात्तवीर्यं निर्मार्गः” [२] इति ॥

चतुर्थभागं प्रशंसति । “भगस्यापराह्णः । तत्पुष्टं तेजस्य-हः । तस्मादपराह्णे कुमार्यो भगमिच्छमानाश्चरन्ति” इति । भगं सौभाग्यं शृङ्गारं गृहवर्तिनां सर्वेषां भोजनादिव्या-पारेषु निष्पन्नेष्वपराह्णकाणे मातरः पुत्रीणां कुमारीणा-मङ्गप्रक्षालनधमिस्रवन्धननयनाञ्जनादिभिः शृङ्गारं कुर्वन्ति । सौभाग्यदेवतायाः तत्कायस्वामित्वेन तदेतदुचितम् ॥

अथ चतुर्थपञ्चमभागयोः सन्धिं निन्दति । “यत्प्रतीची-

मनपराङ्मात् । प्राचीनं सायाङ्मात् । ततो देवा अतिराजं
निरमिमीत । तत्तदात्तवीर्यं निर्माणः” इति ॥

पञ्चमभागं प्रशंसति । “वरुणस्य सायम् । तत् पुण्यं तेज-
स्यहः । तस्मात्तर्हि गानृतं वदेत्” [३] इति । वरुणस्योयदेवता-
त्वात् तस्मिन् पुण्यकाण्डेऽनृतवादिनं वरुणो बाधते । अतएवा-
न्यत्र ग्रूयते, अमृते खलु वै क्रियमाणे वरुणो गृह्णातीति ।
तस्मात्तस्मिन् काण्डेऽतिप्रयत्नेनानृतं वर्जयेत् ॥

उत्तमाधमकाण्डविभागज्ञानं प्रशंसति । “ब्राह्मणो वा
अष्टाविंशो नक्षत्राणाम् । समानस्याहः पञ्च पुण्यानि नक्ष-
त्राणि । चत्वार्यंशोऽस्त्रीलानि । तानि नव । यच्च परस्ताद्वच-
चाणां यथावस्तात् । तान्येकादश । ब्राह्मणो द्वादशः । य एवं
विद्वान्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेष्वेवास्मै व्रतं गुप्तं भवति”
इति । कृत्तिकादीनि भरण्यन्तानि सप्तविंशतिनक्षत्राणि तद-
पेक्षया ब्राह्मणोऽष्टाविंशं नक्षत्रम् । यथा नक्षत्रयोमात् काण्डस्य
कर्मयोग्यता । एवं ब्राह्मणवचनादपि काण्डः कर्मयोग्यो
भवति । अतएव श्रिष्टाः कर्मारम्भेषु पुण्याहं वाचयन्ति ।
एकस्याहः प्राप्ताः प्रातःसङ्गवादयः पञ्चभागाः नक्षत्रांशोपे-
तत्वात्ते नक्षत्राणि तानि च पूर्वोक्तरीत्या प्रशस्तत्वात् पुण्या-
नि । यानि च सन्धिरूपाणि तान्यग्निष्टोमाद्युत्पादनेन नि-
सारत्वादस्त्रीलानि निन्दितानि । एवं पुण्यान्यस्त्रीलानि च
मिश्रितानि नवसङ्ख्याकानि । यच्च नक्षत्रांशयुक्तेन नक्षत्राणामेतेषां
नवसङ्ख्याकानां परस्तादुपरि प्रदोषकाण्डरूपं यथाधस्तादुपः-

कालरूपम् । ताभ्यां द्वाभ्यां सह तान्येकादशानि सम्पद्यन्ते । तदपेक्षया वचनेन पुण्याहत्वसम्पादको ब्राह्मणो द्वादशः । एवमेते कालविशेषाः द्वादशमासत्वेन भाविताः संवत्सरतामापद्यन्ते । एवमनेन प्रकारेण यो विद्वान्त्संवत्सरत्वसम्पादनेनैकस्मिन् दिने व्रतं कर्ष्यविशेषमाचरति । तस्य तद्व्रतं प्रसिद्धेनैव संवत्सरेण गुप्तं भवति । संवत्सरानुष्ठानेन यावत् फलं तावदाप्नोतीत्यर्थः । एवमेकेन प्रकारेण द्वादशभागानुसन्धानमुक्तम् ॥

अथ प्रकारान्तरेण तदभिधत्ते । “समानस्याहः पञ्चपुण्यानि नक्षत्राणि । चत्वार्यस्त्रीस्थानि । तानि नव । आग्नेवी रात्रिः । ऐन्द्रमहः । तान्येकादश । आदित्यो द्वादशः । य एवं विद्वान्त्संवत्सरं व्रतं चरति । संवत्सरेणैवास्य व्रतं गुप्तं भवति” [४] इति । पूर्वैः प्रदोषकालोषः कालब्राह्मणैर्द्वादशसंख्या पूरिता इदानीं तत्तथं परित्यज्याग्निदेवताकां रात्रिमिन्द्रदेवताकमहरादित्यञ्च तत्तथस्थाने निवेष्ट्यानुसन्धानमुच्यते इति विशेषः ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थोऽनुवाकः ।

तृतीये हेयोपादेयकालविभागो निरूपितः । स च क्रतुविशेषसम्बन्धाभावात् पुरुषार्थः । अतः सामान्येऽन्यसर्व्वकर्मासु सम्बध्यते । चतुर्थे सोमविषये विशेषोऽभिधीयते । यदुक्तं पूर्व्व-

प्रपाठके, यद्वाहमयाणि पात्राणि भवन्तीति । तदेतत् प्रब्रं-
सति । “ब्रह्मवादिनो वदन्ति । कति पात्राणि यज्ञं वह-
न्तीति । त्रयोदशेति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कस्तानि निरमि-
मीतेति । प्रजापतिरिति ब्रूयात् । स यद्ब्रूयात् । कुतस्तानि
निरमिमीतेति । आत्मन इति । प्राणापानाभ्यामेवोपांश्च-
न्तर्यामौ निरमिमीत [१] । व्यानादुपांश्शुसवनम् । वाच
ऐन्द्रवायवम् । दक्षक्रतुभ्यां मैत्रावरुणम् । ओचादाश्विनम् ।
चक्षुषः शुक्रामन्यौ । आत्मन आग्रयणम् । अङ्गेभ्य उक्थ्यम् ।
आयुषो भुवम् । प्रतिष्ठाया ऋतुपात्रे” इति । सोमग्रहण-
साधनत्वेन यज्ञनिर्व्वाहकानां पात्राणां सङ्ख्याविशेषो निर्वाह-
विशेषो निर्वाणसाधनश्चेति चयं ब्रह्मवादिनां प्रश्नेनाभिज्ञ-
पुरुषोत्तरेण च निर्णीतम् । प्रजापतिः स्वप्नरीराक्षिरमिमी-
तेति सामान्येनोक्तस्य प्राणापानाभ्यामित्यादिना विशेषः
कथितः । तच्च प्राणवायोर्रूपांश्शुपात्रं निर्णीतम् । अपानवा-
योरन्तर्यामपात्रम् । व्यानवायोर्रूपांश्शुसवनाख्यः पाषाणः ।
वागिन्द्रयादैन्द्रवायवपात्रम् । दक्ष उत्साहः क्रतुः सङ्कल्पस्ताभ्यां
मैत्रावरुणपात्रम् । ओचादाश्विनपात्रम् । चक्षुरिन्द्रियाङ्कुक्राम-
न्यपात्रद्वयम् । आत्मनो मध्यस्त्रीरादाग्रयणपात्रम् । अङ्गेभ्यो
हस्तपादादिभ्यः उक्थ्यपात्रम् । स्वकीयादायुष्याहुवपात्रम् ।
प्रतिष्ठाहेतुभ्यां पादाभ्यां क्रतुपात्रद्वयम् । प्रजापतेः सत्यसङ्क-
ल्पत्वादिकमेतस्माज्जायतामिति सङ्कल्पमात्रेण तथैव जायते ।
यस्मादत्र प्राणादिभ्य एतानि निष्पन्नानि । तस्मात्तत्तद्व्यत्येक-

नेनेव क्रमेश प्राणादय एव दृश्यन्ते । तथा च ग्रहाभिवीक्ष-
णमन्त्रा एवमावायन्ते । प्राणाय मे वर्षोदा वर्षसे पवस्त्रा-
पानय व्याना चेदचक्रतुभ्यामित्याद्याः ॥

सवनीयपुरोडाशान् प्रशंसति । “यज्ञं वाव तं प्रजापति-
निर्मिमीत । स निर्मितो नाग्निधत्त समस्तीयत । स एतान्
प्रजापतिरपि वापानपश्यत् । तां निरवपत् । तैर्वै स यज्ञम-
यवपत् । यदपि वापा भवन्ति । यज्ञस्य धृत्वा असंशयाय”

[१] इति । यथोक्तग्रहपाचसाध्यः प्रजापतिनिर्मितः स सोम-
यज्ञो दृढो नाभवत् । किन्तु विघ्नोऽभूत् । अतस्तद्दार्ढ्यहे-
तुनपि पवनीयान् सवनीयपुरोडाशान् दृष्ट्वा तन्निर्व्यापेण तं
यज्ञमयवपत् दृढीचकार । अतोऽन्यस्यापि तन्निर्व्यापे यज्ञस्य
दार्ढ्याय विघ्नरणाभावाय भवति । सोमप्रकरणे षष्ठकाण्डे
प्राक्षाणि पाचाणि द्रव्यन्त इत्यनुवाके पाचस्तुतिः । तस्मा-
दनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्त इति निर्व्यापविधिसाक्षात् ।
अतस्तत्त्वेषोऽयमनुवाको द्रष्टव्यः ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमोऽनुवाकः ।

चतुर्थे सोमशेषभूतपाचस्तुतिरुक्ता । पञ्चमे चातुर्मासशेषा
वपनमन्त्रा उच्यन्ते । तच्च वैश्वदेवस्नानुष्ठानान्ते यदपनं तच्चाद्यं
मन्त्रैः सूचकारो विनियुक्ते । जेष्याश्वेष्येचुकाण्डे इत्युक्ताकथा

सौहेन च सुरेयोदुम्बरेण च निकेजान् वर्त्तयते वापयते
 मन्त्रमुत्तमेव परमेष्ठि । अतन्नात्येति किञ्चन । अतः समुद्र
 आहितः । अतः भूमिरियमाश्रिता । अग्निस्त्रिमेन शोचिषा ।
 तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिरस्यपस्थाहितम् । वैश्वानरस्य तेज-
 सा । अतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये [१] । तपसा-
 स्थानुवर्त्तये । श्रिवेनास्योपवर्त्तये । ब्रह्मेनास्याभिवर्त्तये इति
 निवर्त्तयति, “तद्वृतं तत्सत्यम् । तद्वृतं तच्छ्रेयम् । तेन श्रेयं
 तेन राध्यासम्” इति । यजमानो जपतीति । सुचनतस्तेषादि-
 ब्रह्मार्थ उपरितनानुवाके व्याख्यास्यते । अतमेवेत्यादिब्रह्मेनास्या-
 भिवर्त्तय इत्यन्ता मन्त्राः केन निवर्त्तने विनियुक्ताः । तद्वृतमि-
 त्यादियजमानजपे । अतं सत्यवदनं तदेव परमेष्ठि जगत्सृष्टुः
 प्रजापतिस्वरूपं तस्मात्लोके किञ्चन वस्तुमतिक्रमितुं न भवति ।
 तत् कथमिति तदेवोच्यते, योऽयं समुद्रो जलराशिः उन्नतः
 सोऽप्युते समाहितः, प्रजापतिर्वैष्णो कृत्वा तामिमां नातिक्रम-
 स्वेति समुद्रमुवाच । तस्मिन्नेव सत्यवाक्ये तथैव व्यवस्थितः ।
 समुन्नतोऽपि जलराशिर्वैष्णामुल्लङ्घ्य भूमिं नाश्रवयति । तथा
 खेदमन्तरेण सर्वान् प्राणिनो धारयेति प्रजापतिनोक्ते सत्य-
 वाक्ये भूमिरियमाश्रिता वर्त्तते । तथा प्रजापतेः सत्यवाक्येनै-
 वायमग्निस्त्रिमेन शोचिषा तीक्ष्णेन रश्मिना युक्तो वर्त्तते । तथा
 प्रजापतिवाक्येन सत्येन महर्षिभिः तप्यमानं तप उष्णिहा-
 दिच्छन्दोविशेषयुक्तेन मन्त्रेणाक्रान्तं तपस्यमाना हि छन्दो-
 युक्ता मन्त्रा जपन्ति । तथा प्रजापतिसत्यवाक्यादेव यजमानाः

त्रिरोमुखनादिलक्षणे तपसि व्यवस्थिताः, तस्माद्वैश्वानरस्य स्वा-
 मिनः प्रजापतेः तेजसा ऋतेनास्य यजमानस्य केशान्निवर्त्तये
 निवृत्तान् करोमि । सत्येन तदीयेन परिवर्त्तये परितः परि-
 त्यक्तान् करोमि । मानसमृतं वासिकं सत्यमिति तद्विभेदः ।
 तथास्य यजमानस्य तपसां निमित्तभूतेनानुवर्त्तये । केशान-
 नुक्कलान् करोमि । श्रिवेन ज्ञानेन प्रजापतिसत्यवाक्येनास्य
 केशानुपवर्त्तये । समीपे केशमूले चुरस्यावर्त्तनं कुर्वे । श्रमेन
 सुखप्रापकेन प्रजापतेः सत्यवाक्येनास्य केशानुपवर्त्तये अभितः
 चुरं व्यापारयति । सोऽयमध्वर्योर्वपनमन्त्रः । अथ यजमा-
 नस्य जपमन्त्रः । तत्प्रजायते ऋतं मानसं तच्च वासिकं सत्यं
 तदनेनानुष्ठेयं तद्वृतं कर्मलक्षणं तत्सर्वं सम्पादयितुं शक्यं
 शक्नो भूयासं तेन प्रजापतिसत्येनैव शक्यं शक्नो भूयासं
 प्रतेन कर्मणा राध्यासं समृद्धो भूयासम् । अथ वरुणप्रघास-
 पर्ष्वानन्तरभाविवपनमन्त्रौ ॥

कल्पः । अत्र पौर्णमासेष्टोदनादिपूर्ववन् निवर्त्तनं सर्वं
 वापयेत् । मन्त्रादिर्विक्रियते । “यद्वर्षः पर्यवर्त्तयत् । अन्तान्
 पृथिव्या दिवः । अग्निरीशान ओजसा । वरुणो धीतिभिः सह
 [१] । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः सह” इति । अग्निस्त्रिगमेनेति
 समानमिति । चर्षो दीप्यमानो य आदित्योऽस्ति सोऽयं पृथि-
 व्या दिवस्यान्तान् प्रजापतिः सत्यवाक्येनैव पर्यवर्त्तयत् परितः
 प्रकाशितवान् । अग्निस्त्रिगमेनेति तेजोबलेनेशानः सर्वं दग्धुं
 प्रभुर्भवति । वरुणस्य धीतिभिर्बुद्धिविघ्नेषैः सह स्वव्यापारे

प्रभवति । इन्द्रश्च मरुद्भिः स्वकीयैः सखिभिः सह प्रजगपतिः
सत्यवाक्येन सत्यापारे प्रभुर्भवति । एतवान् पूर्वस्यान् मन्त्रा-
दिशेषः । अवशिष्टस्तु समानः ॥

तस्यावशिष्टस्य पाठस्तु । “अग्निस्त्रिगमेन शोचिषा । तप
आक्रान्तमुष्णिहा । त्रिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा ।
अतेनास्य निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्थानुवर्त्तये ।
त्रिवेनास्योषवर्त्तये । ब्रह्मेनास्याभिवर्त्तये [३] । तद्वृतं तस्यत्यम् ।
तद्वृतं तच्छक्रेयम् । तेन ब्रह्मेण तेन राधायम्” इति । पूर्व-
वक्ष्याख्येयम् । पूर्ववद्वैश्वदेवान्ते अमृतामेव वपनं केशानास्तु
कर्त्तव्यम् । इह तु केशानां वपनकर्त्तव्येन विकल्पिते ॥

अथ साकमेधिपर्वाणामनारभाविवपनबन्धौ । कल्पः । पौर्ण-
मास्यास्येन्द्रादिपूर्वकं निवर्त्तनं सर्वं वापयेत् । मन्त्रादिर्वि-
ज्ञियते । “द्यौ अस्याः पृथिव्यास्त्वग्निः । निवर्त्तयत्योषधीः । अग्नि-
रीश्वान शोचसा । वरुणो धीतिभिः सह । इन्द्रो मरुद्भिः सखिभिः
सह । अग्निस्त्रिगमेनेति समानम्” इति । य आदित्योऽस्ति सो-
ऽयं प्रजगपतिः सत्यवाक्येनास्याः पृथिव्यास्त्वग्नि उपरिभागे शोच-
धीभिर्निवर्त्तयति परिपाचयति । अग्निरीश्वान इत्यादि पूर्वव-
क्ष्याख्येयम् । मन्त्रस्तु । “अग्निस्त्रिगमेन शोचिषा । तप आक्रान्तमु-
ष्णिहा [४] । त्रिरस्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । अतेनास्य
निवर्त्तये । सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्थानुवर्त्तये । त्रिवेनास्यो-
षवर्त्तये । ब्रह्मेनास्याभिवर्त्तये । तद्वृतं तस्यत्यम् । तद्वृतं तच्छ-
क्रेयम् । तेन ब्रह्मेण तेन राधायम्” [५] इति । पूर्ववक्ष्याख्येयम् ॥

अथ शुनाग्नीरायपर्वानन्तरौरं मन्त्रौ । कल्पः । अथ
 पौर्णमास्येष्टोद्भवादिपूर्ववन्निवर्तनं सर्वं वा वापयेत् । मन्त्रादि
 निष्क्रियते । “एकं मासमुदसृजत् । परमेष्ठो प्रजाभ्यः । ते-
 नाभ्यो मह आवहत् । अमृतं मर्त्याभ्यः । प्रजामनुप्रजायसे ।
 तदु ते मर्त्यामृतम् । येन मासा अर्द्धमासाः । स्रुतवः परि-
 वत्सराः । येन ते ते ते प्रजापते । ईजानस्य न्यवर्त्तयन् [६] ।
 तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि * जीवसे । अग्निस्त्रिगमेन
 त्रैविषेति समानमिति । परमेष्ठो प्रजापतिरेकं मासं मा-
 सोपसृजितं चातुर्मासानुष्ठानयोग्यकालेन महः महदमृतं
 अविनाशिकसमावहत् सन्नादितवान् । तच्च फलं पूर्वाप्रपा-
 ठके चातुर्मासयाजिनो मरणविचारे निर्णीतम् । सूचकारे-
 षायेतदेव प्रयुक्तम्, अक्षय्यः ह वै चातुर्मासयाजिनः सुष्ठतं
 भवतीति । हे मर्त्य मनुष्यरूप यजमान प्रजां पुत्रपौत्रादिरूपाम्
 अनुप्रजायसे अनुक्रमेणोत्पादयसि । तदु तदेव पुत्रपौत्रादि-
 रूपेणावस्थानं तेन चामृतम् अविनाशिकफलं मर्त्यादेतस्य
 शरीरस्य नाग्रेऽपि पुत्रपौत्रादिसन्ततेरविच्छेदनाद्येन मन्त्र-
 सामर्थ्येन मासार्द्धमासर्त्तुसंवत्सरविशेषाः स्त्रोचितकार्यका-
 रिणः प्रवर्त्तन्ते, प्रजापतेः पुत्रपौत्रादिस्वरूपाणां प्रजानां पा-
 लकः यजमान ईजानस्य यागं कृतवतस्ते तव मासादिकासो
 कालविशेषा येन मन्त्रेण न्यवर्त्तयन् निरन्तरं सन्नादिताः ।

* तेनाहमस्य ब्रह्मणा । निवर्त्तयानि इति ॥ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

तेन ब्राह्मणमन्त्रेषाहमध्वर्युः । अस्मै यजमानस्य जीवसे जीव-
नाय निवर्त्तयामि ह्यन्तर्नेन केवाश्विदत्तान् करोमि ।
एतावानत्र मन्त्रविशेषः । अश्विदत्तु समानः । तत्पाठस्तु ।
“अग्निस्त्रिगमेन गोचिवा । तप आक्रान्तमुष्णिहा । शिर-
स्तपस्याहितम् । वैश्वानरस्य तेजसा । अस्तेनास्य निवर्त्तये ।
सत्येन परिवर्त्तये । तपसास्यानुवर्त्तये । श्रिवेनास्योपवर्त्तये ।
श्रगमेनास्याभिवर्त्तये । तद्भूतं तत्सत्यम् । तद्भूतं तच्छक्रेयम् ।
तेन शक्रेयं तेन राध्यासम्” [७] इति । पूर्ववद्वाक्येयम् ।
अथवा क्षुरपरत्वेन योजनीयम् । अग्निसमानोऽयं क्षुरः स-
तीक्ष्णेन दीप्तिमानेन धारायेण सह वर्त्तते । उष्णिहा
हृन्दःसमानसामर्थ्ययुक्तेन क्षुरेण वपनरूपं तप आक्रान्तं प्रारब्धं
यजमानस्य शिरः तस्मिन् वपनरूपे तपस्याहितं समर्पितम् ।
वैश्वानरसमानस्य क्षुरस्य तेजःपरिभाषेण अस्तेनावश्यं भावि-
व्यापारेणास्य यजमानस्य केवाश्विवर्त्तये निदत्तान् करोमि ।
निदत्तिप्रकारविशेषा एव परिवर्त्तनाभिवर्त्तनशब्दैरुच्यते ।
हृतीयान्तैः क्षुर एव विशेष्यते । यजमानमन्त्रस्त्वेवं व्याख्येयः ।
तदेतत् केवलह्यन्तं तदेव वाचिकं मानससत्यरूपमनुष्ठीय-
मानवपनरूपं तत्तद्व्यन्तं सम्यग्दत्तं शक्रेमि । तेन च ह्यन्त-
नेन कर्म साधुं कर्तुं शक्रेमि । फलेन च समृद्धो भूयास
मिति ॥

इति पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठोऽनुवाकः ।

पञ्चमे चातुर्मासधाजिनः पवनमन्त्रा उक्ताः । षष्ठे तद्वि-
धिहस्यते । तथादावन्वयव्यतिरेकाभ्यां वपनक्रमं विधत्ते । “देवा
वै षष्ठ्यज्ञोऽकुर्वन्त । तदसुरा अकुर्वन्त । तेऽसुरा ऊर्द्धं पृष्ठेभ्यो
मापयन् । ते केशानग्रेऽवपन्त । अथ अश्रूणि । अथोपपत्तौ ।
ततस्तेऽवाह्य आचन् । पराभवन् । यस्मैवं वपन्ति । अवाहेति
[१] । अथो परैव भवति । अथ देवा ऊर्द्धं पृष्ठेभ्योऽपयन् ।
त उपपत्तावग्रेऽवपन्त । अथ अश्रूणि । अथ केशान् । ततस्ते-
ऽभवन् । सुवर्गं लोकमाचन् । यस्मैवं वपन्ति । भवत्यात्मना ।
अथो सुवर्गं लोकमेति” [२] इति । देवैर्यज्ञदत्तं षष्ठ्यनुष्ठितं
तत्तदङ्गमसुरास्तथैवान्वतिष्ठन् । वपने तु स्वकुष्ठैव प्रवृत्ताः ।
पृष्ठवन्देन तत्समीपवर्तिनौ कक्षावपनस्यते । ते सर्वेऽप्यसुराः
स्वकीयान् कक्षानारभ्योर्द्धं वपनं कर्त्तव्यमिति ब्राह्मणार्थं ना-
ज्ञापयिषुः । अज्ञात्वा च केशश्रुकचक्रमेणाधोमुखप्रवृत्तं वपनं
कृत्वा स्वयमवाह्यो नीचा भूत्वा लोके समागत्य पराभूताः ।
एवमन्योऽपि नीचो भूत्वा लोके समागत्य पराभवति । देवास्तु
कक्षेभ्य ऊर्द्धक्रमं ज्ञात्वा कक्षश्रुकचक्रमेण वपनं कृत्वा लोके
ऽस्मिन्निश्चर्यं प्राप्ताः ऊर्द्धक्रमेण स्वर्गं प्राप्नुवन् । अन्योऽप्येवं
कृत्वा च स्वयमेव प्रभुर्भवति स्वर्गं प्राप्नोति ॥

ऊर्द्धक्रमेण सह विकल्पार्थं क्रमान्तरं विधत्ते । “अथैतन्मानु-
र्वन्ने मिथुनमपयन् । स अश्रूण्यग्रेऽवपन्त । अथोपपत्तौ । अथ
केशान् । ततो वै स प्रजावन्त प्रजया पशूभिः । यस्मैवं वपन्ति ।

प्र प्रजया पशुभिर्मिथुनैर्जायते" इति । वज्रे यो वज्राऽध्वर्युः
तदर्थं तस्मान्गुहाकार्यं तन्मिथुनमूर्जमवाहं येतिद्विविधं वपन-
प्रकारं मनुरपश्यत् । दृष्ट्वा च मन्थवर्त्तानि शम्भूष्मादौ वज्र-
ततोऽधोवर्त्तिकचक्षोः केन्द्राणां वपनश्चकार । ततस्तद्दृष्ट्वा-
दपवात् च मनुः प्रजया पशुभिश्च प्रभूतोऽभूत् । अज्योऽज्येवं
कृत्वा मनुष्यमिथुनैः पशुमिथुनैश्च प्रभूतो भवति ॥

तदेतद्वचनं प्रशंसति । "देवासुराः संवत्सरा आचमन् । ते
संवत्सरे व्याथच्छन्त । तान्देवाद्यातुर्माखैरेवाभिप्रायुञ्जत [२] ।
वैश्वदेवेन चतुरो मासोऽवृक्षतेऽत्रराजानः । ताञ्ज्हीर्षं निषा-
वर्त्तयन्त परि च । वदणप्रघासैश्चतुरो मासो वृक्षत वदण-
राजानः । तान्ज्हीर्षं निषावर्त्तयन्त परि च । साकमेधैश्चतुरो
मासोऽवृक्षत सोमराजानः । ताञ्ज्हीर्षं निषावर्त्तयन्त परि च ।
या संवत्सर उपजीवासीत् । तामेषामवृक्षत । ततो देवा
अभवन् । परासुराः [३] । च एवं विदाः सातुर्माखैर्धजते ।
आहव्यश्चैव मासोऽवृक्षत । त्रीर्षं निषावर्त्तयन्ते परि च । वैवा
संवत्सर उपजीवा । वृक्षे तं आहव्यस्य । शुधास्य आहव्यः
पराभवति" इति । देवाद्याशुराश्च युद्धोद्युक्ताः सन्तः संव-
त्सरान्गुहानकाद्ये फले व्याथच्छन्त विरोधमारमन् । अस्मा-
कमेवेदं फलं भवत्विति परस्परकक्षहं कृतवन्तस्तदानीं तान-
सुरावभिषद्य तेषां फलं धारयितुं सातुर्माखैरेवान्गुहानं
कृतवन्तः । तेषु च देवेषु चक्षोः कूहाः, इन्द्रस्वर्गमिक एको कूहः,
वदणस्याभिको द्वितीयः, सोमस्याभिकस्तृतीयः । तत्र वदण-

स्वामिका देवा वैश्वदेवेन पर्वणा चतुरो मासान्पुरवन्मन्त्रिनो
 विनाशितवन्तः । विनाशितानेव तस्मासानभिसस्य तान् शीर्षन्
 स्वकीये शिरसि निवर्त्तनञ्च परिवर्त्तनञ्च कृतवन्तः । पवनीयानां
 केशानां स्थापनीयेभ्यः शिखागतकेशेभ्यः पृथक्करणं निवर्त्तनं
 पृथक्कृतानां वपनं परिवर्त्तनम् । एवमुत्तरव्यूहद्वयेऽपि योज-
 नीयम् । एवं चिविधमासचतुष्टयानुष्ठानेनैकस्मिन् संवत्सरे
 तैरसुरैरुपजीवनाय धनादिसम्पत् सम्पादिता । एषामसुराणां
 तां सम्पदं विनाशितवन्तः । ततो देवाः सम्पन्ना अभवन् । असु-
 राश्च पराभूताः । एवं ज्ञात्वा चातुर्मासानुष्ठानेन भाद्रव्य-
 सम्मन्त्रिनो मासान् विनाश्य तद्दिनाश्रितार्थं स्वशिरसि निव-
 र्त्तनपरिवर्त्तने कृत्वा वैरिणः संवत्सरोपजीव्यं सम्पदं सम्पन्-
 विनाशयति । स च अचरन्नाभावेन क्षुत्पीडितो भवति ॥

अथ वपनसाधनं विधत्ते । “सोहितायसेन निवर्त्तयते ।
 यद्वा इमामग्निर्धृतावागते निवर्त्तयति । एतदेवैण रूपं कृत्वा
 निवर्त्तयति । सा ततः अस्यो भूयसी भवत्येति [५] । प्रजायते ।
 य एवं विद्वांसोहितायसेन निवर्त्तयते । एतदेव रूपं कृत्वा
 निवर्त्तयते । स ततः अस्यो भूयान् भवत्येति प्रैव जायते” इति ।
 अथसा निर्धितः सुर आयसः, स च सोहिततामग्निश्रेण्यायसा
 निर्धितत्वात् तादृगेन सुरेण केशां निवर्त्तयेत् वपनं कुर्व्या-
 दित्यर्थः । सोके सञ्चरन् दावाग्निः अतौ धर्मकासरूपे
 समागते सति यो देवोऽयं रूपं धृत्वेमां भूमिं निवर्त्तयति
 शुक्लजलाश्रयां यातितपसात्रपादयां खूनधान्यां मुण्डितानिव

करोति, तदाभीमघ्निरेतदेव सोहितचुरवमानरूपं कृत्वा
इमां निवृत्तजलादिद्युक्तां करोति । सा च भूमिर्दग्धवृक्षा
सती तत ऊर्ध्वमुत्तरोत्तरदिवसे भूवसी भवन्ती प्रजायते वर्द्ध-
माना सती वृक्षादिकमुत्पादयति । एवमन्योऽपि सोहिता-
वसेन चुरेश वपनं प्राप्नुवन्नग्निसमानरूपं तस्मै कृत्वा वपनं
प्राप्नोति । स च तत ऊर्ध्वं धनादिभिः समृद्धोऽभवन् लोके
सञ्चरति प्रजास्रोत्पादयति ॥

वपनीयानामितरेषाञ्च केशानां विभागकरणे साधनं वि-
धत्ते । “त्रेष्णा ब्रह्मण्या निवर्त्तयेत् । चीणि चीणि वै देवा-
नामृद्धाणि । चीणि कन्दांसि । चीणि सवनानि । चय इमे
लोकाः [६] । अद्यामेव तदीर्य एषु लोकेषु प्रतितिष्ठति”
इति । तिस्र एष्यः श्वेतराजयो यस्याः ब्रह्मण्याः सा त्रेणी
ब्रह्मलीश्वन्देन ब्रह्मसाख्यस्य सुद्रव्यस्य पुच्छभागवर्त्ती तो-
त्स्णाग्रलोहब्रह्माकासदृशो रोमविशेष उच्यते । तथा श्वेतराजि-
त्रययुक्तया ब्रह्मण्या वपनीयान् केशान् इतरेभ्यः पृथक्कुर्यात् ।
तच्च श्वेतराजित्रयं प्रशस्तम्, अतो देवानां सम्बन्धीनि समृद्धं
वस्त्राणि प्रत्येकं त्रिसङ्ख्यायुक्तानि दृश्यन्ते । नायची त्रिष्टुप् जगती
इत्येतानि कन्दांसि त्रिसङ्ख्याकानि । प्रातर्माध्यन्दिनवृत्तीयाख्या-
नि सर्वे तानि च त्रिसङ्ख्याकानि लोकाश्च त्रिसङ्ख्याकाः । अतो
राजित्रययोगे सति देवसम्बन्धिन्या समृद्धौ वीर्ये लोकत्रये
च प्रतितिष्ठति ॥

वपनक्रमं साधनञ्च विधाय वपनं विधत्ते । “यथातुर्मास्य

चात्मानो नावसेत् । देवेभ्य आहृष्येत । षट्सु षट्सु मासेषु
निवर्त्तयेत् । यरोचमेवैतद्देवेभ्य आत्मानोऽवस्यत्यनात्रस्तात्र”
इति । चातुर्मास्ययाजी स्वर्गरीरांश्च यदि देवेभ्यो नावसेत् ।
तदा देवेभ्यो विच्छिद्येत् । अतो निष्पेदाभावात् तदा तदा
जाययतुष्टये वचनं कुर्यात् । तथा सति व्रणव्यवधानेन स्वर्गरी-
रावदानमेव देवार्थं करोति । तच्चाविच्छेदाय भवति ॥

तदेतदपनं प्रशंसति । “देवानां वा एष आसीतः । च-
त्वार्युर्मास्ययाजी । य एवं विद्वान्निजं वर्त्तयते परि च । देवता
इवाप्येति । नास्य रुद्रः प्रजां पशून् अभिमन्यते” [५] इति । सोऽयं
चातुर्मास्ययाजी य एष देवानां स्वभूतः सन् लोके सम्मानीतः ।
तस्मादेवं विद्वान् पुरुषः ब्रह्मज्ञा केनान् दृष्टकुर्यात् । सोऽ-
हिनायसेन वषेत् । स देवता एव प्राप्नोति । अस्मिन् प्रजां पशून्
रुद्रो न हिमति ॥

इति षष्ठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमोऽनुवाकः ।

षष्ठे चातुर्मास्यशेषो व्रणविधिरुक्तः । सप्तमे मन्त्रिचक्रशेषा
इष्टकोप्रधानमन्त्रा उच्यन्ते । प्राचीदिक्षामित्यादिभिर्मन्त्रै-
र्था अप्रामादतय इष्टका उक्ताः । तदुपधानादूर्ध्वं आयुष
इत्यादिभिर्मन्त्रैः द्वादशवर्णात्मना इष्टका उपभिताः । तन्म-
न्त्रपाठस्तु । “आयुषः प्राणः सन्तनु । प्राणादन्नाजः सन्तनु ।
अपानाद्वातः सन्तनु । अन्नाजस्तुः सन्तनु । अन्तः ओचः

सन्तनु । ओचात्मनः सन्तनु । मनसो वाचः सन्तनु । वाच
आत्मानः सन्तनु । आत्मनः पृथिवीः सन्तनु । पृथिव्या
अन्तरिक्षः सन्तनु । अन्तरिक्षादिवः सन्तनु । दिवः सुवः
सन्तनु” [१] इति । हे इष्टके आयुःप्राणयोः परस्परं सन्त-
तिमविच्छेदं कुरु । आयुष इति तृतीयार्थे पञ्चमी । आयुषा
प्राणः संयोजय इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । आ-
त्मनो मनो जीवो वा द्यौर्द्युलोकः । सुवःशब्देन तत्तयो
भोगस्थानविशेष उच्यते ॥

इति सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

अथाष्टमोऽनुवाकः ।

सप्तमे सन्तत्याष्टका मन्त्रा उक्ताः । अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधा-
नानामिष्टकानां दशानां मन्त्रा उच्यन्ते । तास्तेष्टकाः प्राच्या
त्वा दिशा सादयामि इत्येतैर्मन्त्रैरुपधेयाभ्य इष्टिकाभ्य ऊर्ध्वं
पञ्चम्यास्तितार्था उपधेयाः । तत्र प्रथमामृचमाह । “इन्द्रो
दधीषो अस्त्रिभिः । वृचाण्यप्रतिष्कृतः । जघान नवतीर्नव”
इति । अथर्वणः पुत्रः कश्चिद्विदं धृङ्नामा तस्य यान्यस्त्रीनि
वज्रसमानि तैरस्त्रिभिर्वृचाणि निवारकाणि परबलानि ज-
घान । कीदृश इन्द्रः, अप्रतिष्कृतः प्रतिकूले भूत्वा कुतो
यमित्येवं निराकर्त्ता वैरी यस्यासौ प्रतिष्कृतः, तथाविध-
श्चतुराहत्यादयमप्रतिष्कृतः । कियन्ति वृचाणि नवसङ्ख्याकानि
नवतिस्रः, दशाऽधिकान्यष्टशतानीत्यर्थः । हे इष्टके तथाविधे-

अरूपा तमसि तादृशमिच्छामपदधात्विति वाऽप्याहर्त्तव्यम् ॥

अथ द्वितीयामाह । “इच्छन्नश्च यच्छिरः । पर्वतेष्वप-
श्रितम् । तद्विदच्छर्यणावति” इति । अग्निः कदाचिदश्वो
भूत्वा देवेभ्योऽपक्रम्य पर्वतेषु निखीनः । तदानीमयमिच्छः
तस्याश्वस्य यच्छिरो द्रष्टुमिच्छन् पर्वतेषु चचार । तदानीं
पर्वतेष्वश्रितं तदश्वस्य शिरः श्र्यणावन्नामके कस्मिंश्चित्
पर्वते विदत् सञ्जवान् । हे दृष्टके त्वं तथाविधाश्चशिरो
रूपासि ॥

अथ तृतीयामाह । “अत्राह गोरमन्वत । नाम त्वष्टुर-
पीच्यम् । इत्या चन्द्रमसो गृहे” इति । त्वष्टुः सूर्यस्य गोश्र-
द्धाभिधेयो रश्मिर्योऽस्ति तस्य नामात्राह । अस्मिन्नेवाग्नौ वि-
द्यत इत्येवं यजमाना अमन्वत । अग्निं दीप्तं दृष्ट्वा सूर्यरश्मिरेव
भावितवन्त इत्यर्थः । कीदृशं रश्मिनाम । अपीच्यम्, अय्य-
श्नन्ति पुनः पुनर्गच्छन्तीत्यपीच्यम् । यदा यदा वज्रिज्वाला
तदा तदा सूर्यरश्मिरित्येवं तेषां निश्चयः । एतच्च युक्तम् ।
एतस्यैव तेजसे रात्रावग्निप्रवेशस्य दिवसे सूर्यप्रवेशस्य वाग्नि-
होचक्राक्षणे प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात् । इत्या चन्द्रमसं गृहे । एव-
मेव चन्द्रमण्डले यो रश्मिः तं नामाप्यस्मिन्नेवाग्नौ मन्य-
न्ते । सूर्यरश्मिरेव चन्द्रगतत्वात् । सुषक्तः सूर्यरश्मिश्चन्द्रमा
इति युक्त्यन्तरात् । यः सूर्यरश्मिः यश्चन्द्ररश्मिः तदुभयरूपे
यमग्निर्जायेति तात्पर्यार्थः । हे दृष्टके तथाविधाग्निरूपा
तमसि ॥

अथ चतुर्थीमाह । “इन्द्रमिन्द्राग्निनो वृहत् [१] । इन्द्र-
मर्केभिरकिंशः । इन्द्रं वाणीरनूषत” इति । गायिनः सामगाः
इन्द्रमित् इन्द्रमेव वृहत् यथा महद्भवति तथा गायन्तीति
शेषः । अकिंशः शस्तिणो होतारः । अर्केभिरर्चनीयैः शस्त्री-
रिन्द्रं शंसन्तीति शेषः । वणीरध्वयोर्वाच इन्द्रमनूषतस्तुवन्ति ।
हे इष्टके तथाविधेन्द्ररूपा त्वमसि ॥

अथ पञ्चमीमाह । “इन्द्र इदुर्य्याः सचा । सम्भिस्तु आवषो-
युजा । इन्द्रो वज्री हिरण्यः” इति । इदुर्य्यैरश्वयोरिन्द्र इत् ।
इन्द्र एव सचा सक्तः सम्बद्धहरिदययुक्ते रथेऽवस्थित इत्यर्थः ।
तथा वषोयुजा नामाविधवाक्यसन्दर्भयुक्तेन स्तोत्रेण आसम-
न्नात् सम्भिस्तुः संयुक्तः । स एवेन्द्रो वज्री वज्रहस्तः । हिरण्यः
सुवर्णाभरणयुक्तः ॥

अथ षष्ठीमाह । “इन्द्रो दीर्घाय चक्षसे । आ सूर्य्यः रो-
हद्विवि । वि गोभिरद्रिमैरयत्” इति । अथ इन्द्रो दीर्घाय
चक्षसे दूरवर्त्तिनो दर्शनाय दिवि द्युलोके सूर्य्यमारोहयत्
आरोहं कृतवान् । स च सूर्य्यो गोभीरग्निभिरद्रिं पर्वतादि-
युक्तां भूमिविशेषैरयत् प्रेरितवान्, प्रकाशितवानित्यर्थः ॥

अथ सप्तमीमाह । “इन्द्र वाजेषु नो अव । सहस्रप्रधनेषु च
[२] । उष उषाभिरुतिभिः” इति । हे इन्द्र त्वमुयः प्रति-
कूलनिवारणे तीव्रः सन् वाजेष्वक्षेपु सहस्रप्रधनेषु सहस्र-
सङ्ख्याकेषु प्रहृष्टधनेषु च निमित्तभूतेषु उषाभिरुतिभिः प्रति-
बन्धनिवारणाय तीव्रैः रक्षणैः नोऽस्मान् अव रक्ष ॥

अथाष्टमीमाह । “तमिन्द्रं वाजयामसि । महे वृत्राय हन्तवे । स वृषा वृषभोऽभुवत्” इति । तथाविधगुणयुक्तमिन्द्रं वयं वाजयामसि गमयामः भक्त्या प्रेरयाम इत्यर्थः । किमर्थं महे वृत्राय हन्तवे महान्तं पापरूपं वैरिणं हन्तुम् । स चेन्द्रो वृषा अस्माकं कामानां वर्षयिता सन् वृषभोऽभुवत् श्रेष्ठो भवतु ॥

अथ नवमीमाह । “इन्द्रः स दामने कृतः । ओजिष्ठः स-
बले हितः । सुखी शोकी स सौम्यः” इति । स तादृश इन्द्रः
दामने दामकृत्ये बन्धने कृतः पाशैर्व्यशीकृत इत्यर्थः । स चेन्द्रः
ओजिष्ठः अतिबलवान् । अतएव बले हितः बलकृत्ये वैरि-
विनाशनेऽस्माभिर्भक्त्या प्रेरितः । स चेन्द्रो सुखी धनवान् ।
शोकी कीर्त्तिमान् । सौम्यो रमणीयः ॥

अथ दशमीमाह । “गिरा वज्रो न सम्भूतः । सबलो
अनपच्युतः । ववचुर्यो अस्तृतः” [३] इति । सोऽयमिन्द्रो
गिरा अस्त्रदीयया स्फुतिरूपया वाचा वज्रो न वज्र इव सम्भूतः ।
सम्यगस्माभिर्व्यशीकृतः । सबलो बलेन सौम्येन युक्तः । अनप-
च्युतः कदाचिदप्यपलायितः । ववचुर्युद्धभारं बोधुमिच्छुः ।
जयः शत्रूणां भयङ्करः । अस्तृतः केनाप्यहिंसितः । हे इष्टिके
इदृगिन्द्ररूपा त्वमसि । इदृगिन्द्रस्त्वामुपदधात्विति सर्व्वज्ञशेषे
ऽध्याहर्त्तव्यः ॥

इति अष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ नवमोऽनुवाकः ।

अष्टमेऽथर्वशिरोऽभिधानानामिष्टकानां मन्त्रा उक्ताः ।
नवमे सोमशेषभृता इष्टयो विधीयन्ते । तच्चादौ ब्रह्मनिर्वच-
नेनेष्टोः प्रशंसति । “देवासुराः संयत्ता आसन् । स प्रजा-
पतिरिन्द्रं ज्येष्ठं पुत्रमपन्यधत्त । नेदेनमसुरा बलीयांसोऽह-
नन्ति । प्रजादो ह वै कायाधवः । विरोचनं खं पुत्रमप-
न्यधत्त । नेदेनं देवा अहनन्ति । ते देवाः प्रजापतिमुपसमे-
त्योचुः । नाराजकस्य युद्धमस्ति । इन्द्रमन्विष्मामेति । तं
यज्ञक्रतुभिरन्वेच्छन् [१] । तं यज्ञक्रतुभिर्गन्विन्दन् । त-
मिष्टिभिरन्वेच्छन् । तमिष्टिभिरन्विदन् । तदिष्टीनामिष्टि-
त्वम् । एष्टयो ह वै नाम । ता इष्टय इत्याचक्षते परोक्षेण ।
परोक्षप्रिया इव हि देवाः” इति । देवास्वासुराश्च यदा
युद्धार्थे उद्यताः तदानीं प्रजापतिः स्वकीयं ज्येष्ठं पुत्रमिन्द्रं
युद्धभूमेरपनीय कश्चिद्भूते स्थाने निहितवान् । तस्याप्ययमभि-
प्रायः । बलीयांसोऽसुराः एनं दुर्बलमिन्द्रं नेदेनं हनं नैव व्रन् ।
तथा कथाधुसञ्ज्ञिताया हिरण्यकशिपुभार्यायाः पुत्रः प्रजादः ।
स्वकीयं पुत्रं विरोचनमसुरसैन्यस्वामिनं युद्धभूमेरपनीय
कश्चिन्निहितवान् । तस्यायमभिप्रायः । एवं विरोचनं देवाः
सर्वथा मा व्रन्ति । एवञ्च राजदयरहितयोः सेनयो-
रवस्थितयोः सत्योर्देवाः प्रजापतिसमीपं प्रायैवमूचुः । राज-
रहितस्य सैन्यस्य न कश्चिदपि युद्धमस्ति । युयुत्सवः सर्वेऽपि
राजानमन्तरेण पलायिष्यन्ते । तस्मादिन्द्रं राजानं तच्च

तच्चान्विच्छाम इत्युक्त्वा प्रजापतिमानुज्जाताः तमिन्द्रं खर्भु-
ज्योतिष्टोमोक्त्वादिरूपान् क्रतुबनुष्ठितवन्तः । अङ्गभूतेष्टि-
रहितैस्तेर्महाक्रतुभिरिन्द्रमखब्ध्वा तच्च कारणमङ्गेष्टिवैकल्यं
निश्चित्य ता इष्टीरनुष्ठाप्य ताभिरिष्टिभिरेनं खब्धवन्तः । एवञ्च
यत्प्रत्येकसाधनत्वादेष्ट्य इत्येतासां नाम । तथापि मुख्यं नाम
गोपयित्वा परोक्षेण तिरोहितेन नाम्ना व्यवहर्तुमिष्ट्य इत्या-
चक्षते । अन्वेषणसाधनत्वमेष्टित्वं यजनसाधनत्वमिष्टित्वम् ।
अतस्तेन व्यवहारे सति मुख्यं नाम परोक्षं भवति । देवानाञ्च
परोक्षं नाम प्रथमम् । अतएव लोकेऽपि देवदत्तादिनाम
परित्यज्याचार्या उपाध्याया मित्रा इत्यादिनामभिः पूज्याः
परितुष्यन्ति । यद्यप्यन्वेषणार्थस्त्रीकारेऽपीच्छतिधातोः क्तिन्प्रत्यये
सति यजिधातुवदिष्टिरित्येव रूपं सम्पद्यते । तथायौषादिकं
किञ्चित् ककाररहितं किञ्चित्प्रत्ययमभिप्रेत्य रूपमीदृशं अतः
विवक्षितम् ॥

याभिरिष्टिभिरिन्द्रमैच्छन् । तासां मध्ये प्रथमामिष्टिं दर्श-
यति । “तस्मा एतमाग्रा वैष्णवमेकादशकपालं दीक्षणीयं
निरवपन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तान् पत्नीसंयोजान्त उपानयन्
[२] । ते तदन्तमेव हलोदद्भवन्” इति । तस्मादिन्द्राभार्थमाग्रा
विष्णुदेवताकमेकादशकपालं पुरोडाशयुक्तं दीक्षणीयाख्यं क-
र्मानुष्ठितवन्तः । तेषु देवेषु मध्ये चावद्भिर्देवैर्यजमानैर्हविर्गुणैः
कर्मानुष्ठानं ब्रह्मते । तावन्तो देवाः हस्तादेवसैन्यसङ्गादपक्रन्व
क्वचिद्देवयजनदेशे तद्दीक्षणीयाख्यं कर्म विस्तारितवन्तः ।

तदानीमितरदेवाः तमिन्द्रमन्त्रिभ्य तैस्त्रैर्हविर्भिः पत्नीसंघा-
जपर्यन्ते कर्माश्चनुष्ठिते सति ताननुष्ठातृन्देवान् प्रति समीपे
समानयन् । ते च अलियूपा देवाः स्वप्रयोजनस्य निष्पन्नत्वात्
पत्नीसंघाजान्तमेव तत् कर्मां कृत्वा तत्परित्यज्योद्गताः ॥

तावतापीन्द्रस्यैर्याभावे पुनस्त अलियः प्रायणीयाख्यामिष्टिं
क्षतवन्तः । इत्येतद्दर्शयति । “ते प्रायणीयमभिसमारोहन् ।
तदपद्रुत्यातन्वत । ताञ्छ्वयन्त उपानयन् । ते तदन्तमेव
छलोदद्रवन्” इति । अभिसमारोहन्, प्रायणीयाख्यं कर्मा-
भिसञ्च्य देवयजनं प्रविष्टाः । अन्यत् पूर्ववत् ॥

पुनरपीन्द्रस्यैर्यायातिध्याख्यामिष्टिं दर्शयति । “त आति-
यमभिसमारोहन् । तदपद्रुत्यातन्वत । तानिडान्त उपान-
यन् । ते तदन्तमेव छलोदद्रवन् । तस्मादेता एतदन्ता इदृष्यः
सन्निष्ठन्ते [३] इति । पत्नीसंघाजानामेकविधत्वाच्चास्ति तच्च
सन्देहः । अत्रविडयोर्द्विविध्यमस्ति । पत्नीसंघाजेभ्यः पूर्वं होचा
ग्रंथुवाकेऽनूच्यमाने आहवनीये परिधीमनुप्रहरति । सोऽय-
मेकः प्रकारः । आश्वलायनस्तु, पत्नीसंघाजानभिधाय तदूर्ध्वं
ग्रंथुवाकविकल्पमुदाजहार, ग्रंथुवाको भवेन्न वेति । पुरोडा-
मेत्येवमिडापि द्विविधा । तच्च पूर्वमिडान्तत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ता एतामिष्टीः प्रपञ्च्य तास्त्रिभ्यः इष्टीर्विधत्ते । “एवम्
हि देवा अकुर्वन्त । इति देवा अकुर्वन्त । इत्यु वै मनुष्याः कु-
र्वन्ते” इति । यस्मादेवमुक्तप्रकारेण देवा अकुर्वन्त । तस्मान्म-
नुष्या अप्यनेनैव प्रकारेण इष्टीः कुर्युः । मध्ये पठितमिति

देवा इति वाक्यं मनुष्यवत्कृतोरनुवादः । इति वा इत्यनेन प्रकारेण कृतवन्त इत्यनूद्य तत्सर्वं देवानुष्ठितप्रकारं यदि निधाय पश्चात्तदनुतिष्ठन्ति ।

अथोपसदनुष्ठानप्रकारं विधातुं स्तौति । “ते देवा ऊचुः । यदा इदमुच्चैर्यज्ञेन चराम । तन्नोऽसुराः पाप्माननुविन्दति । उपांशूपसदा चराम । तथा नोऽसुराः पाप्मानानुवेत्यन्तीति । त उपांशूपसदमतन्वत । तिस्र एव सामिधेनोरनूच्य [४] । सुवेणाधारमाधार्य । तिस्रः पराचीराऊतीऊंला । सुवेणोपसदं जुहवाच्चक्रुः । उचं वाचो अपावधीन्त्वेषं वचो अपावधीं स्त्राहेति । अशनायापिपासे ह वा उचं वचः । एनस्र वैरहत्यस्र त्वेषं वचः । एतं ह वाव तच्चतुर्द्धा विहितं पाप्मानं देवा अपजग्निरे” इति । असुराः सर्व्वेन स्वयं प्रयोगमजानाना देवसमीपे कश्चिद्गूढपुरुषमवस्थाप्य ततस्तेन ज्ञात्वा स्वयमप्यनुतिष्ठन्ति । एवं वृत्तान्तं विज्ञाय देवाः परस्परमिदमुचुः । यदि वचं उचध्वनिना यज्ञमनुतिष्ठामः तर्ह्यस्माननु सर्व्वे प्रयोगं पापिष्ठा असुरा जानन्ति । अतस्तद्भागनिवारणाद्योपांशु यथा भवति तथा उप सत्कर्मानुष्ठानं निष्पादयामः । तथा सति पापिष्ठा असुराः अस्माननुप्रयोगं न ज्ञास्यन्तीत्येवं निश्चित्योचध्वनिं परित्याज्योपांश्वेवोपसदमन्वतिष्ठन् । तत्प्रकारस्वेतादृशः, षोडशप्राप्ताः पञ्चदश सामिधेनीः परित्यज्य तिस्र एव सामिधेन्यः, तैरनुक्ताः, तथा सुच्याधारं परित्यज्य सौवाधार एवानुतिष्ठितवन्तः । तदूर्ध्वं तिस्रः प्रधानाऊतीः अग्निं सोमं

विष्णुघोर्हिश्च ह्यमाणा पराचीर्जतवन्तः । प्रकृतौ तु प्रति-
प्रधाजं पृथगेव वेद्या उत्तरतो दक्षिणदेशमागत्य होमः क्रि-
येत । इह तु सकृदेवागत्य होमः क्रियते । तदिदं पुनरावृत्ति-
राहित्यं पराचीर्ब्रह्मेण विवक्षितम् । तदेतदाहुतिचयं ऊत्ता
चतुर्थीमुपसदाख्यां प्रधानाहुतिं या ते अग्ने चाग्नयेति संहिता-
यामास्मातमन्त्रा उच्चार्य क्षुवेण ऊतवन्तः । तस्य मन्त्रस्यो-
त्तरभागे अयं वच इत्यादिवाक्यमस्ति । तत्र क्षुत्पिपासे एवोयं
वच उच्यते । क्षुधिताः स्त्राः पिपासिताः स्त्रो नास्माकमन्नपाने
विद्येते । इत्येतदाक्यं घोरं क्षपाक्षवः श्रोतुं न सहन्ते । तदे-
तत् उच्यत्वं यदेतद्भोवधादिरूपमुपपातकं यच्च वीरइत्यादि-
रूपं महापातकं तदेतत्त्वेषं वच इत्यनेनाभिधीयते । त्वेषब्रह्मेण
दीप्तिवाचिना चित्तक्लेबरूपा व्याख्योपचर्यते । उपपातकं महा-
पातकञ्च निष्पन्नमिति श्रुतवतश्चित्ते महान् क्लेशो भवति ।
क्षुत्पिपासे महापातकोपपातके इत्येव । फलरूपेण तत्साधन-
रूपेण सावस्थितं चतुर्विधं पाप्मानं देवा उपसद्भोमेन विना-
शितवन्तः । अयं देवैरनुष्ठितप्रकारः । सर्वोऽपि सूचकारेण
सङ्गृहीतः । भौवादष्टौ जुक्कां गृह्णाति । चतुरूपश्चेति घृतवति-
ब्रह्मे जुह्वपश्चतावादाय दक्षिणा सकृदभिक्रान्त उपांशूपाज-
वत् । प्रचरत्यर्द्धेन जौहवस्याग्निं यजत्यर्द्धेन होममौपश्चतं
जुह्वामानीय विष्णुमिहा प्रत्याक्रम्य या ते अग्ने चाग्नया तनू-
रिति क्षुवेणोपसदं जुहोतीति ॥

तमिमं प्रकारं विधत्ते । “तथो एवेतदेवंविद्यमानः ।

तिस्र एव वामिधेनीरनूच । सुवेणाचारमाधार्थ्य [५] । तिस्रः
 पराचीराज्जतीर्जसा । सुवेणोपसदं जुहोति । उग्रं वचो अपा-
 वधीन्मेघं वचो अपावधीः स्वाहेति । अन्ननद्यापिपासे ह वा
 उग्रं वचः । एतच्च वैरहृत्यच्च लेवं वचः । एतमेव तच्चतुर्धा
 विहितं यागानं यजमानोऽपहते” इति । तदेतद्यजमानवाक्यं
 पूर्वोक्तदेववाक्यव्याख्येयम् ॥

उपसदनुष्ठानप्रकारं विधायानन्तरमग्नीषोमीयपञ्चगुष्ठानं
 विधातुं प्रसूति । “तेऽभिनीयैवाहः पशुमासभक्त । अह एव
 तद्देवा अवर्त्ति यागानं मृत्युमपजन्तिरे । तेनाभिनीयेव राज्ञेः
 प्राचरन् । राज्ञिषा एव तद्देवा अवर्त्ति यागानं मृत्युमप-
 जन्तिरे” [६] । अनुष्ठितोपसदः ते देवा अहरभिनीयैवास्त-
 मयान् प्रायज्ञो विप्रिष्टं काशं प्रायैवाग्नीषोमीयं पशुमास-
 भक्ते । योऽयमवर्त्ति जीवगार्थं वृत्तिप्रतिवन्धकं यागानं मृत्यु-
 बद्धं तेन पञ्चासन्नानेनाहोपनीय देवाः विनाशितवन्तः ।
 अभिनीयैवाहनि पशुमुपक्रन्त्यैव तेन पशुना राज्ञेः सम्बन्धिनि
 काशविशेषेऽनुष्ठितवन्तः । तेनानुष्ठानेन देवा राज्ञाः सका-
 शान् यापमपनीय नाशितवन्तः । अत्र प्रयाजपर्यन्तमह-
 न्यनुष्ठेयम्, द्वेषो राजावनुष्ठेय इति । एतमर्थं सूचकारः स्यष्ट-
 मुदाजहार, दिवा प्रयाजैः प्रचर्येति ॥

तमिममनुष्ठानप्रकारं विधत्ते । “तस्मादभिनीयैवाहः पशु-
 मासभेत । अह एव तद्यजमानोऽवर्त्ति यागानं आहव्यान-
 पनुहते । तेनाभिनीयेव राज्ञेः प्रचरेत् । राज्ञिषा एव तद्य-

यजमानोऽवर्त्तिं पाप्मानं भ्रातृव्यानपनुदते” इति । यस्मादेवै-
रनुष्ठितं तस्माच्चयजमानोऽपि तथानुतिष्ठेत् । देववाक्यवच्चयजमान-
वाक्यं व्याख्येयम् । तच्च नृत्यरूपः पाप्मा, अथ तु भ्रातृव्य-
रूप इति शेषः ॥

उक्तस्य पञ्चोर्देवतासम्बन्धं विधत्ते । “स एष उपवसथीये
हं द्विदेवत्यः पशुरालभ्यते । इयं वा अस्मिंस्लोके यजमानः ।
अस्मि च मा५सश्च । अस्मि चैव तेन मा५सश्च यजमानः
संस्कुरुते” इति । यस्मिन्नहनि देवता यजमानस्य समीपे
जिवसति तदहहपवसथीयम् । अतएवान्यत्रास्मायते, उपस्मिंस्लो-
के यजमाणे देवता वसन्तीति । अत्राप्यग्नीषोमीयानुष्ठानदिना-
दूर्द्धदिने यजमानः सोमेन वक्ष्यते । तस्मादिदमहहपवसथीयम् ।
यस्मिन्नहनि पशुरालभ्यः स द्विदेवत्यः । तौ च देवौ अग्नी-
षोमौ, यदग्नीषोमीयं पशुमालभते इत्यन्यत्रास्मानात् । यजमा-
नस्य शरीरमप्यस्मिन्ननुष्ठानलोकेऽस्मिमांसदद्यात्प्रकं ततो द्वि-
देवत्येन पशुना यजमानः स्वकीयमस्मिमांसश्च संस्कुरुते ॥

एतत्पशुदेवताप्रसङ्गेन सर्वगीयपशुदेवतारूपानुबन्ध्यास्त-
पशुमग्निदेवतां मित्रावरुणरूपाश्च मिलित्वा प्रशंसति । “ता वा
एताः पञ्चदेवताः । अग्नीषोमावग्निर्मित्रावरुणौ । पञ्चपञ्चो वै
यजमानः । तस्मा५स५ स्थायस्मि मज्जा । एतमेव तत्पञ्चधा
विहितमात्मानं वरुणपाशान्मुञ्चति । भेषजताये निर्वरुणत्वाच्च”
इति । ता वा एताः पशुदेवताः पञ्चसङ्ख्याकाः कास्मा इति ता
उच्यन्ते । उपवसथीयेऽङ्गि दावग्नीषोमावस्य पञ्चोर्देवौ, परेषुः

सवनेऽग्निः, सवनीयपन्नोर्देवः । अग्ने मित्रावरुणावनुबन्ध्याख्य-
पन्नोर्देवौ । यजमानोऽप्यवयवपञ्चकोपेतत्वात् पञ्ची । पञ्चभि-
स्त्वगादिभिः पञ्चीति समासे सति पञ्चपञ्ची । अतः पशुचये
पञ्चदेवता यजमानः पञ्चावयवोपेतं स्वदेहं वरुणपात्राभ्योच-
यति । अतस्तद्भजनमौषधसिद्धये भवति । तस्मादेताः पञ्च-
देवताः भजनीयाः ॥

अथ प्रातरनुवाकाख्यपञ्चमूहे छन्दोविशेषान् विधत्ते ।
“त५ सप्तभिश्छन्दोभिः प्रातराहुयन् । तस्मात् सप्तचतुस्सत्त-
राणि छन्दांसि प्रातरनुवाकेऽनूच्यन्ते” इति । देवास्तमिन्द्रं
प्रातःकाले सप्तभिश्छन्दोभिराहुतवन्तः । तस्मात् कारणात्
प्रातरनुवाके गायत्रीचिष्टुजगत्याख्यानि मुख्यछन्दांसि चतु-
र्भिस्तैरैरुष्णिगनुष्टुम्बृहतीपङ्क्त्याख्यैः छन्दोभिः सहितानि
प्रियमनुवक्तव्यानि, ताश्छन्दोविशेषयुक्ता ऋचः हेतरेयब्रा-
ह्मणेऽवगन्तव्याः ॥

अथ बहिष्यवमानाख्यस्य स्तोत्रस्य प्रथमामृचं विधत्ते ।
“तमेतयोपसमेत्योपासीदन् । उपोस्मै गायता नर इति । त-
स्मादेतया बहिष्यवमान उपसद्यः” [७] इति । देवास्त-
मिन्द्रमुपास्मा इत्येतयर्चा समीपे प्राप्योपाविशन् । तस्मादेत-
यर्चा बहिष्यवमानाख्यस्तोत्रविशेषः सामगैरारब्धव्यः । अथ
मीमांसा नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम् ।

मन्त्रादिक*मपूर्वाद्य परायावान्तराय वा ।

* मन्त्रादिकमिति इ चिह्नितपुस्तकपाठः ।

फलदायो नो समं तल्लक्षणा तु विशिष्यते ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । यावत्या वाचा कामयेत तावत्या दीक्षणीयायामनुब्रूयात् । मन्त्रं* प्रायणीयायां मन्त्रतरां माति-
य्यायामुपाऽऽपु सत्सुचैरग्नीषोमीय इति । अत्र ध्वने-
रुच्चावचभावः । परमापूर्वप्रयुक्तः, तस्य फलवत्वादिति चेत् ।
मैवम् । अवान्तरा पूर्वेऽपि समानं फलवत्त्वं परमापूर्वजनन-
द्वारेण फलसम्बन्धात् समाने च फलवत्वे सन्निकृष्टलक्षण्या
निर्णयः । तथाहि, दीक्षणीयादिशब्दाः अङ्गकर्मावाचिनः, न
च मन्त्रत्वादिधर्माणां कर्मस्वरूपं प्रयोजकम् । अपूर्वप्रयुक्तेन
निर्णीतत्वात् । ततो दीक्षणीयादिशब्दैरपूर्वं लक्षणीयम् । तत्र
स्ववाक्यगतमवान्तरापूर्वं सन्निकृष्टं तद्वारकं परमापूर्वकविप्र-
कृष्टम् । तस्मादवान्तरापूर्वप्रयुक्ता एते धर्माः । अश्वमेधगतत्रैधा-
तवीयायामूहाभावः फलम् । तथाहि अश्वमेधे समाज्जायते,
त्रैधातवीया दीक्षणीया भवतीति । यदि परमापूर्वप्रयुक्तः
स्यात् । ततस्तस्योपकारविशेषनिवन्धन इति तत्कार्यापन्नायां
त्रैधातवीयायां भविष्यति । अथात्रवैष्णवापूर्वप्रयुक्तः । तदा
त्रैधातवीयायां तदपूर्वं न भवति किन्त्वन्यदेवेति नास्त्युहः ।
दशमाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम् ।

प्रायणीयातिथ्ययोः किं विकल्पः शत्रुविहां ततः ।

नियमो वा विकल्पः स्यात् निषेधपरिसङ्ख्याया ॥

* मन्त्रमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

† मन्त्रतरमिति F चिह्नितपुस्तकपाठः ।

ब्रह्मविडां तत्त्ववाक्याच्च नियमो विधिमाचतः ।

नित्यानुवादो नञ्वाक्यदोषवाङ्मयमन्यथा ॥

ज्योतिष्टोमे श्रूयते । ब्रह्मन्ता प्रायणीया सन्निष्ठते । न पत्नीःसंयाजयन्तीति नानुयाजान् यजतीति । प्रकृतौ यदा होता तच्छंयोरिति मन्त्रं जपति तदानोमध्वर्युः परिधीनग्नौ प्रक्षिपति । तदाह कल्पसूत्रकारः, अनूच्यमाने श्रुतवाके आहवनीये परिधीन् प्रहरतीति । ततो हविःशेषेषु भक्षितेषु पत्नीःसंयाजयन्तीति क्रमः । तथा प्रधानयागेनारिष्टहोमप्राग्निचादिभक्षणेडाभक्षणां नूयाजसूक्तवाकसंयुवाक इत्यधस्तन-प्रयोगक्रमः । पत्नीसंयाजानामुपरिफलीकरणहोमप्रायश्चित्तहोमकपाखोदासनैरितिः समाप्यते । एवं स्थिते विवृतिरूपायाः प्रायणीवेष्टेः संयुवाकान्तत्वमातिथ्येष्टेरिडाभक्षणा-न्तत्वञ्च विकल्पितं स्यात् । कुतः । निषेधवाक्यविधिवाक्याभ्यां प्रकारद्वयप्रतीतेः । तथाहि, ब्रह्मन्तलेडान्तत्वविधिर्नैवोपरितन-पत्नीसंयाजानूयाजनिषेधे पुनर्निषेधवचनं परिसङ्गार्थम् । पत्नी-संयाजानूयाजव्यतिरिक्तेऽस्य नास्ति निषेध इति परिसङ्गा । तेन प्रकृतिवक्ष्याप्राप्तं कपाखोदासनान्तत्वमनयोरिष्टोः प्रतीयते । विधिवाक्येन ब्रह्मविडान्तत्वं तेन ग्रीहियववदिकल्प इति प्राप्ते ब्रूमः । विधिमाचक्ष्याच प्रवृत्तेः ब्रह्मविडान्तत्वमिडान्तत्वञ्च तयोः प्रतिनियतं पत्नीसंयाजाद्यभावस्त्वर्थसिद्धः । ततो नञा-दयुक्तमुपरितनं प्रतिषेधवाक्यं नित्यानुवादः । नित्यानुवादः सन्नर्थवादः पत्नीसंयाजाद्यकरणात्तावत् भवतीति । अन्यथा

बहवो दोषाः प्रसज्येरन् । विकल्पे तावदष्टौ दोषाः प्रसिद्धाः ।
परिसङ्ख्यायाञ्च त्रयो दोषाः । विधिपरिसङ्ख्याभ्यां वाक्यभेदोऽपरे
दोषः । ततः ब्रह्मविडान्तत्वं नियतम् । तत्रैवान्यचिन्तितम् ।

तत्रैव ब्रह्मविडे पूर्वं परे वा स्वेच्छयाथवा ।

परे एवाथवा पूर्वं एवाद्यो द्विविधः श्रुतेः ॥

निषेधस्वार्थवत्त्वाय परे एवानुवादनीः ।

पूर्वोक्तवाक्यतां याति पूर्वं एवाविरोधतः ॥

प्रायशीयातिथ्ययोरेवान्तत्वेन निर्णीते । ब्रह्मविडे पुनः
संदिश्येते । प्रकृतौ द्विविधे ब्रह्मविडे पत्नीसंथाजेभ्यः पुर-
स्तादुपरिष्ठाञ्च विहिते । ते चान्न चोदकप्राप्ते तत्र द्विविध-
श्रुतेरर्थे चोदकेनातिदिष्टे सति विघ्नेष्वनियामकाभावादिच्छ-
स्वीकार्यं इत्येकः पक्षः । यदि प्रायशीयापूर्वब्रह्मविडान्ता
यातिथ्या च पूर्वोक्तान्ता स्यात् । तदानीमन्तत्त्वविधिर्नैव ताभ्यां
ब्रह्मविडाभ्यामूर्द्धमप्राप्तानां पत्नीसंथाजानामनूयाजानाञ्च
वारितत्वात्तं निषेधो व्यर्थः स्यात् । परयोः ब्रह्मविडयोर-
न्तत्वेन ताभ्यां ब्रह्मविडाभ्यां पूर्वप्राप्तानां तेषामनिवारणात्
तं निवारणाय सार्थको निषेधः । तस्मात् परे एव ब्रह्मविडे
याद्ये इति द्वितीयः पक्षः । निषेधोऽयं नित्यानुवाद इत्युक्तम् । स
च पूर्वयोः ब्रह्मविडयोरन्तत्वेऽपि एकवाक्यतामापाद्यार्थवाद-
त्वेनोपपद्यते । असङ्घातविरोधिन्यौ हि पूर्वं ब्रह्मविडे, तस्मात्
एव याद्ये इति राज्ञान्तः । तत्रैवान्यचिन्तितम् ।

उपसक्तु निषिद्धेभ्यः शिष्टं सर्वं किमाचरेत् ।

यावदुक्तमुत्पाद्योक्तं चोदकस्नानिवारणात् ॥

सौवाचारो पुनः श्रुत्या श्रित्यस्य परिसङ्ख्याया ।

अपूर्वार्थत्वतोवाग्व्योऽनुवादोऽत्र निषेधगीः ॥

ज्योतिष्टोमे विहितस्नानपसत्सु पथते । अप्रयाजास्ता आननू-
याज इति । तत्र निषिद्धान् प्रयाजानूयाजान् वर्जयित्वा
श्रित्योदकप्राप्तमङ्गजातं सर्वमाचरणीयमिति प्राप्ते ब्रूमः ।
प्रकृतौ विहित एव सौवाचारः पुनरिह विधीयते । स चो-
दकप्राप्तान्यत् सर्वमङ्गजातं परिसङ्गृह्ये । अन्यथा पुनर्विधान-
वैयर्थ्यात् ननु पुनर्विधानं प्रतिप्रसवार्थम् । अतएव श्रुति-
स्तत्र सौवाचारमभावशङ्कानिराकरणपूर्वकं विदधाति, ना-
न्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयाद्यदन्यामाहुतिं पुरस्ताज्जुहुयादन्य-
न्मुखं कुर्यात् स्तुवेणाधारमाधारयतीति । अयमर्थः, सौवाचारः
सर्वत्र यज्ञस्य मुखं तथा सति यदि कश्चिन्मन्दमुपसत्प्रयो-
गादौ सौवाचारमङ्गत्वा तस्य स्नाने काश्चिदन्यामाहुतिं
जुहुयात् । तदा मुख्यव्यत्यासेन प्रत्यवायं प्राप्नुयात् । तस्मात्
सौवाचार आदौ कर्त्तव्य इति । नैतद्युक्तम् । चोदकप्राप्तस्याघा-
रस्य कारणमन्तरेणाकस्मादभावशङ्काया अयुक्तत्वात् । तस्मात्
परिसङ्ख्यार्थे एव पुनर्विधिः । आहुत्यन्तरनिन्दा तु तच्छेष-
भूतोऽर्थवादः । यदि परिसङ्ख्या निषिद्धेत्युच्यते तर्हि गृहमेधीय-
वदपूर्वं कर्त्मास्तु । प्रयाजादिनिषेधो नित्यानुवादः । सर्वथा
यावदुक्तमत्रानुष्ठेयम् ॥

इति नवमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

अथ दशमोऽनुवाकः ।

नवमे दीक्षणीयादीनि वहिष्यमानोपक्रमान्तानि सोमा-
ङ्गान्युक्तानि । दशमे त्रिवृदादिस्तोमरूपाणि सोमाङ्गान्युच्यन्ते ।
तत्रादौ चालासखननं सप्रमाणं विधत्ते । “स समुद्र उक्त-
रतः प्राज्वलद्भूम्यन्तेन । एष वाव स समुद्रः । यच्चात्वालः ।
एष उवेव स भूम्यन्तः । यदेद्यन्तः । तदेतत्त्रिग्नं त्रिपुरुषम् ।
तस्मात्तं त्रिवितस्तं खनन्ति” इति । योऽयं प्रसिद्धो खवण-
समुद्रः सोऽयमुत्तरक्षां दिशि भूमेनान्तिमभागेन सह कदा-
चित् प्रज्वलितोऽभूत् । सोऽयमत्र देवयजनभूमौ सन्पाद्यते ।
योऽयं चालासखो गर्तोऽस्ति स एष एवात्र समुद्रस्यानीयः,
योऽयं वेदेरवसानदेशः सोऽयं भूमेरवसानभागः । एतावती
वै पृथिवी यावती वेदिरिति भूमित्वं वेदेराज्ञातम् । यत्
समुद्रस्य पुरुषत्रयपरिमाणमूर्द्धप्रज्वलनं तदेतदत्र चालास-
त्रिग्नं त्रिग्नोऽभूत्सन्निरोधमत्रयपरिमितं भवति । तस्य च
रोमसो वितस्त्रिपरिमाणं तद्रोमत्रयमत्र पुरुषत्रयरूपेणोप-
र्यते । तस्मात्तं चालासं वितस्त्रिचयपरिमितं खनेयुः ॥

तमेतं चालासं आदित्यरूपेण प्रशंसति । “स सुवर्षरज-
ताभ्यां कुशीभ्यां परिगृहीत आसीत् । तं यदस्या अध्वजनयन् ।
तस्मादादित्यः [१] । अथ यत् सुवर्षरजताभ्यां कुशीभ्यां परि-
गृहीत आसीत् । सास्य कौशिकता” इति । स चालासः परितः
सुवर्षरजतनिर्मिताभ्यां शकलाभ्यां गृहीतोऽभवत् । सोऽयं कु-

श्रीणाः सामगाः सोचावृत्तिगणनार्थं यां काष्ठब्रह्मार्का प्रादेश-
मात्रपरिमितां भूमेः स्थापयन्ति तेयं कुञ्जीदुच्यते । तादृशं
सुवर्णरजतनिर्घृतं कुञ्जीदयं चात्वालसाम्निकं स्थापयित्वा
तस्य चात्वालसाम्नोरात्रनिष्पादकेनादित्येन साम्यं सन्नादित-
वन्तः । यस्मादस्या भूमे वायुःपरिमितं चात्वालमजनयन् ।
तस्मादयमदितेः सम्बन्धित्वाददित्य इत्युच्यते । कुञ्जीदयपरि-
गृहीतत्वाच्च कौञ्जिक इत्यपि नाम ॥

इत्थं चात्वालं विधाय चिद्वदादिस्त्रोमान् विधातुमादौ
चिद्वत्स्त्रोमं प्रशंसति । “तं चिद्वत्ताऽभिप्रास्तुवत् । तं चिद्व-
त्ताददत् । तं चिद्वत्ताहरन् । यावती चिद्वतो माचा” इति ।
चिद्वत्सूचरूपावयवा यस्य स्त्रोमस्यायं स्त्रोमः चिद्वत्, तेन स्त्रो-
मेन देवास्तमादित्यं स्तुत्वा तं स्वाधीनत्वेन समादाय स्थापेक्षिते
स्थाने समाहरन् । ततस्त्रिद्वत्स्त्रोमस्य सम्बन्धिनीमीयते । अत्र-
गम्यत इति माचा धनादिसम्पाद्या यावती विद्यते तावत्त्वे
देवैः सन्धेति शेषः ॥

एवमन्यानपि चीन् स्त्रोमान् प्रशंसति । “तं पञ्चदशेनाभि-
प्रास्तुवत् । तं पञ्चदशेनाददत् । तं पञ्चदशेनाहरन् । यावती
पञ्चदशस्य माचा [९] । त५ सप्तदशेनाभिप्रास्तुवत् । त५ सप्त-
दशेनाददत् । त५ सप्तदशेनाहरन् । यावती सप्तदशस्य माचा ।
तस्य सप्तदशेन द्वित्र्यमाणस्य तेजो हरोऽपतत् । तमेकविंशेना-
भिप्रास्तुवत् । तमेकविंशेनाददत् । तमेकविंशेनाहरन् । या-
वत्त्र्येकविंशस्य माचा” इति । एकस्त्रिंशसूचि वर्तमानास्त्रिंशः

अथो ब्राह्मणोक्तेनावृत्तिविशेषेण पञ्चदशसङ्ख्याका यस्मिन् सोमे
सन्पाद्यन्ते सोऽयं सोमः पञ्चदशः । एवं सप्तदशैकविंशत्तावपि ।
तत्र सप्तदशसोमेन स्तुत्वा यदादित्य आद्वियते तदानीं तस्य
तेजः किञ्चिदप्यधोऽपतत् । अद्यपि हरः ब्रह्मेणापि तेज एवाभि-
धीयते तथापि यौनरत्नपरिहाराद्य सेवो लक्ष्यते । अतः
कियदपीति व्याख्यातम् । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् ॥

एवं सोमान् प्रपन्नं चिदृतसोमं विधत्ते । “ते यच्चिदृतं
स्तुवते [३] । चिदृतैव तद्यजमानमाददते । तं चिदृतैव हर-
न्ति । यावती चिदृतो माचा । अग्निर्वै चिदृतम् । यावदा अग्ने-
र्दहतो धूम उदेत्यानुष्येति । तावती चिदृतो माचा । अग्ने-
रेवैनं तत् । माचाऽऽ सायुज्यं सलोकतां गमयन्ति” इति ।
तदुद्गातारो यदि सोमभागे चिदृता सोमेन स्तुवीरन् । तदानीं
चिदृतसोमसामर्थ्येनैव लोकविशेषे हरन्ति । तत्र चिदृत-
सोमदेवताया यावती भौग्यवस्तुसम्पत्तिः तावतीमयं यजमानः
प्राप्नोति । अयमेवार्थः सङ्ग्रहेण पुनरपि स्पष्टीक्रियते ।
अग्निरेव चिदृतसोमाभिमानो देवः । तस्य चाग्नेररण्यादिकं
दहतो दहनवेलायां धूम उद्गत्यानुक्रमेण यावन्तं देशं वि-
विधं व्याप्नोति तावती चिदृतसम्बन्धिनी भोगभूमिः । तस्मा-
दुद्गातार एनं यजमानं अग्नेर्भाचाम् अग्निदेवतासम्बन्धिनीं
भोग्यवस्तु प्रापयन्ति, तथैवाग्नेः सायुज्यं सहावस्थानं प्राप-
यन्ति । तथैवाग्नेः सम्बद्धिनीं सलोकतामेकलोकावस्थानं प्राप-
यन्ति । अग्निसमानभोग्यवस्तुप्राप्तिरुत्तमं फलम् । अग्निसमीपे-

ऽवस्थानं मध्यमम् । अग्निलोकेऽवस्थानमध्यमम् । एतच्चानुष्ठान-
सङ्घातारतम्येन व्यवस्थापनीयमिति ॥

चिदृतृसोमं विधायाद्य चीनुत्तरात् सोमान् विधत्ते ।
“अथ यत् पञ्चदशेन क्षुवते । पञ्चदशेनैव तद्यजमानमाददते
[४] । तं पञ्चदशेनैव हरन्ति । यावती पञ्चदशस्य माचा ।
चन्द्रमा वै पञ्चदशः । एव हि पञ्चदश्यामपचीयते । पञ्चद-
श्यामापूर्यते । चन्द्रमस एवैनं तत् । माचाऽऽ सायुज्यऽऽ सलो-
कतां गमयन्ति । अथ यत् सप्तदशेन क्षुवते । सप्तदशेनैव
तद्यजमानमाददते । तऽऽ सप्तदशेनैव हरन्ति [५] । यावती
सप्तदशस्य माचा । प्रजापतिर्वै सप्तदशः । प्रजापतेरेवैनं तत् ।
माचाऽऽ सायुज्यऽऽ सलोकतां गमयन्ति । अथ यदेकविंशेन
क्षुवते । एकविंशेनैव तद्यजमानमाददते । तमेकविंशेनैव
हरन्ति । यावत्येकविंशस्य माचा । अशौ वा आदित्य एक-
विंशः । आदित्यस्यैवैनं तत् [६] । माचाऽऽ सायुज्यऽऽ सलो-
कतां गमयन्ति” इति । यस्मादेव चन्द्रमाः कृष्णपक्षस्य पञ्च-
दश्यां अमावास्यायामपचीयते । शुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां पौर्ण-
मास्यामापूर्यते । चन्द्रमाः पञ्चदशसोमाभिमानी देवः । प्रजा-
पतेराश्रावयेदित्यादिसप्तदशाक्षरात्मकत्वात् सप्तदशसोमस्वा-
मित्वम् । यत्तन्वच दादशमासाः पञ्चर्तवः चय इमे लोकाः
असावादित्य एकविंश इत्येकविंशसोमपूरकत्वेनादित्यस्या-
जातत्वात् । आदित्य एकविंशसोमस्वामी । अन्यत् सर्वं
पूर्ववद्वाक्येयम् ।

पुरा आग्नीं कुशोर्वां आत्वा सो देवैः परित्यज्यतः । तयोः
कुशोरपनयनं दर्शयति । “ते कुशौ । व्यन्नम् । ते अहोरात्रे
अभवताम् । अहरेव सुवर्णाभवत् । रजता रात्रिः । स यदादित्य
उदेति । एतामेव तत्सुवर्णां कुशीमनुसमेति । अथ यदस्मि-
ति । एतामेव तद्रजतां कुशीमनुसंविशति” इति । ते देवाः
आत्वा सप्तमीये पूर्वे स्थापिते कुशौ वियुज्य हतवन्तः परि-
त्यक्तवन्त इत्यर्थः । ते च त्यक्ते कुशौ अहोरात्ररूपे अभूताम् ।
तत्सुवर्णां सुवर्णकुश्या अक्रोरूपत्वादयमादित्य उदयन् तां
कुशीमनु सम्बन्धं प्रवर्त्तते । रजतकुश्या रात्रिरूपत्वात् । आदि-
त्योऽस्मिन् गच्छन् तां कुशीमनु प्रविशति । तदेव मनया पूर्वेणाग्नया
च कुशीस्तुत्या स्तुतिकाले सोचीयाणां गणनाय कुशः स्थाप-
नीयाः पश्चादपनेथा इति विधिरुन्नीयते ॥

अथ आत्वा सप्तम्यात् बुद्धिस्थे प्रदरे कश्चिन्निषेद्धं पु-
नर्यं दर्शयति । “प्रह्लादो ह वै कायाधवः । विरोचनः स्वं पुत्र-
मुदास्यत् । स प्रदरोभवत् । तस्मात् प्रदरादुदकं नाचामेत्”
इति । कथाधुसञ्ज्ञायाः स्त्रियः पुत्रः प्रह्लादः, स्वकोयं पुत्रं
विरोचनं केनाऽपि निमित्तेन कुपितो हस्तेनोद्धृत्य कश्चि-
द्भूमावपातयत् । स भूमिप्रदेशः प्रदरः क्षिद्ररूपोऽभूत् ।
तस्य प्रदरस्यासुरत्वान्न च प्रतिष्ठमुदकं पुनर्यो नाचामेत् ।
तथा च आपस्तम्बः स्मरति, न वर्षधारास्नाचामेत्तथा न
प्रदरोदक इति ॥

इति दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

अथैकादशोऽनुवाकः ।

दधमे चितृदादिसोमा विहिताः । एकादशे सवनीय-
पशुपुरोडाशा उच्यन्ते । यदुक्तं संहितायाः षष्ठे काण्डे, तस्मा-
दनुसवनं पुरोडाशा निरूप्यन्ते इति । ते पुरोडाशा अत्र
प्रपद्यन्ते । तच्चादौ तावज्ज्योतिष्टोमे सोमानामियक्षां दर्श-
यति । “ये वै चत्वारः सोमाः । कृतं तत् । अथ ये पञ्च ।
कस्त्रिः सः । तस्माच्चतुष्टोमः । तच्चतुष्टोमस्य चतुष्टोमत्वम्”
इति । पूर्वोक्ताः चितृत् पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इत्येवं
रूपाः सोमा ये सन्ति ते कृतयुगस्य स्वरूपभूताः । कृतयुगे हि
धर्मस्य चत्वारः पादा विद्यन्ते । यत्तन्मेव केनचित् सोमेन सह
पञ्चसोमाक्षेर्वा कस्त्रियुगरूपत्वम् । तत्र तन्मध्यगतानां चतुर्णां
कृतयुगार्थत्वेन विभागे सति कस्त्रेरसाधारणसोम एक एव
परिग्राह्यते । धर्मस्य कस्त्रियुग एकपादेव । ततः कस्त्रिस्वरूप-
त्वेन पञ्चसोमपञ्चस्य निन्दितत्वाच्चतुष्टोमपञ्चस्य कृतयुगस्वरूप-
त्वेन प्रशस्तत्वादयं सोमयागः चतुष्टोम एव कर्त्तव्यः । चत्वारः
सोमा अत्रेति व्युत्पत्त्या सोमयागस्य चतुष्टोमत्वं सत्यञ्चम् ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां सोमानां ज्योतिष्टुं सत्यादयति । “त-
दाहुः । कतमानि तानि ज्योतींषि । य एतस्य सोमा इति ।
चितृत्पञ्चदशः सप्तदश एकत्रिंशः [१] । एताणि वाक् तानि
ज्योतींषि । य एतस्य सोमाः” इति । ज्योतिष्टोमाख्याते
तस्मिन् यागे यानि ज्योतींषि सोमाश्च प्रतीयन्ते । सामाना-

धिकरक्षान्तु सोमानामेव ज्योतिष्टुं भावते । तच्च केचित्
सोमाः पूर्वमुदाहृताः । इतः परं च एतस्य सोमाः ज्योतिष्टुर्धाः
तेषु च सोमेषु ज्योतींषि कानीत्येवं जिज्ञासवः पप्रच्छुः । ये
पूर्वमुक्तास्त्रिष्टुदाद्याः चत्वारः सोमास्त एवैतस्य चागस्त
ज्योतींषि । एतैर्हि सोमैर्निष्पाद्यत्वेन ज्योतिर्भिरैव चागो
बभास्यते । अतएव सप्तमकाण्डे समाज्ञातम् । तस्माज्ज्योतिरु-
च्यते । द्वौ सोमौ प्रातःसवनं बहव इत्यादि ॥

एवं चतुष्टोमत्वं सोमानां ज्योतिष्टोमत्वस्याभिधाय चा-
स्त्राधिकामुखेन सवनीयपुरोडाशान् प्रपञ्चयति । “सोऽब्रवीत् ।
सप्तदशेन द्वियमाणो व्यलेग्निषि । भिषज्यतमेति । तदग्निनैः
धानाभिरभिषज्यताम् । पूषा करन्धेन । भारती परिवापेण ।
मिचावदण्यो पयस्यथा” इति । पूर्वस्मिन्ननुवाके तस्य सप्तदशेन
द्वियमाणस्य तेजोहरोऽपतदित्यादित्यस्य तेजोहराज्ञातम् ।
स आदित्यो देवान् प्रत्येवमब्रवीत्, सप्तदशसोमेन द्वीयमाणो
ह तत्तेजो वियोगादलेग्निषि । अण्योऽभूवं तस्मात्समां भिष-
ज्यत एवमादित्येन प्रार्थिता देवा अग्निपूषादयः स्तपरि-
चितेनौषधेन चिकित्सामकुर्वन् । धाना भृष्टयवाः । करन्धो
यवपिष्टमाज्यसंयुतम् । परिवापो स्नाजाः । पयस्या आमिषा ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां धानादीनां चतुर्षां द्रव्याणां हवि-
षामिन्द्रदेवताकत्वं दर्शयति । “तदाहुः [१] । यदग्निभ्यां
धानाः । पूषः करन्धः । भारत्यै परिवापः । मिचावदण्योः
पयस्याथ । कक्षादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एता

ज्ञेयं देवता इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्य५ सस्मात्' इति ।
पूर्वाह्णरीत्या धानादीन्वसिन्यादिदेवसम्बन्धीनि द्रव्याणि ।
तथा सति होमकाले अश्विन्यादिदेवताः परित्यज्य कस्मात्
कारणादेतेषां हविषामिन्द्रदेवस्वामित्वं कृत्वा यजमानाय
यजन्तीति । एवञ्चोद्यवादिनः पप्रच्छुः । अत्राभिज्ञ उत्तरमेवं
ब्रूयात् । यस्मादेताः सर्वाः देवताः एनमिन्द्रमुपजीवन्तीति
शेषः ; तस्मादिन्द्रस्यैव धानादिहविःस्वामित्वं युक्तम् । एतै-
रेवेन्द्रस्वामिकैर्हविर्भिरश्विपूषादिदेवा आदित्यस्य चिकित्सां
कृतवन्तः । अतएव सूक्तकारः, इन्द्रविषयमेव प्रैषमिन्द्रमुदा-
जहार ॥

सर्वेषां पुरोडाशानां जुक्तां समवपत्युः प्रभृति सौविष्ट-
कृतानि प्रातःसवनेन्द्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीति धानादि-
हविस्तुष्टयं प्रशंस्य पञ्चमं पुरोडाशाख्यं हविः प्रशंसति ।
“तं वसवोऽष्टाकपालेन प्रातःसवनेऽभिषज्यन् । रुद्रा एकादश-
कपालेन माध्यन्दिने सवने । विश्वे देवा द्वादशकपालेन
तृतीयसवने” [३] इति । तमादित्यं न चाचेन्द्रस्य स्वामत्वे
सति भैषज्जेनादित्यस्तुतिरयुक्तेति वाच्यम् । इन्द्रस्यैव मूर्त्त्यन्तरं
स्वीकृत्यादित्यरूपेणावस्थितवान् । अथवादितेः पुत्र इति व्यु-
त्पत्त्यादित्यशब्देनेन्द्र एव विवक्षित इति गमयितव्यम् ॥

अचोक्तार्थवादानुसारेण सवनत्रये विलक्षणपुरोडाशप्राप्ता-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्वारयति । “स यदष्टाकपालान् प्रातःस-
वने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्यन्दिने सवने । द्वादश-

कपालाऽस्तृतीयसवने । विलोम तद्यज्ञस्य क्रियते । एकादश-
कपालानेव प्रातःसवने कुर्यात् । एकादशकपालान् माध्य-
न्दिने सवने । एकादशकपालाऽस्तृतीयसवने । यज्ञस्य सलो-
मत्वाय” इति । अत्र पुरोडाशार्थानि यानि कपालानि तेषां
वैलक्षण्यं यज्ञस्य विलोमत्वमेकविधत्वं सलोमत्वं तमिमं पञ्चदशं
सूचकार आह, अष्टौ पुरोडाशकपालानि एकादश माध्य-
न्दिने द्वादशस्तृतीयसवने सर्वानेकादशकपालानुसवनमेके
समामनन्तीति ॥

पूर्ववदत्रापि प्रश्नोत्तराभ्यां पुरोडाशानामिन्द्रदेवताकत्वं
दर्शयति । “तदाहुः । यदसूनां प्रातःसवनम् । इन्द्राणां मा-
ध्यन्दिनं सवनम् । विश्वेषां देवानां तृतीयसवनम् । अथ
कक्षादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यजन्तीति । एतां स्त्रेण देवता
इति ब्रूयात् । एतैर्हविर्भिरभिषज्यऽस्तस्मादिति” [४] । धा-
नादिवाक्यवत् पुरोडाशवाक्यं व्याख्येयम् । यद्यपि धानादयः
न पुरोडाशाः, तथापि पुरोडाशसाहचर्याच्छ्रित्यायेन पुरो-
डाशा इति व्यवहारः । यथैकस्मिन्नेव कृत्रिणि सत्यपि
कृत्रिणो गच्छन्तीति सर्वेषु कृत्रित्वव्यवहारः, तद्वत् ॥

इत्येकादशोऽनुवाकः ॥ १९ ॥

अथ द्वादशोऽनुवाकः ।

एकादशे सवनीयपुरोडाशाः प्रपद्यन्ते । अथ द्वादशे
सप्तहन्दांसि प्रपद्यन्ते । तत्रादौ आयन्तीय-वारवन्तीयनाम-

निष्कृतिद्वारा प्रशंसति । “तस्या वाचोऽवपादादविभयः । तमे-
 तेषु सप्तसु हृन्दःस्त्रयम् । यदत्रयम् । तच्छ्रायनीयस्य आ-
 यनीयत्वम् । यद्वारयम् । तद्वारवनीयस्य वारवनीयत्वम्”
 इति । चोऽवमादित्य आकाशमार्गे सञ्चरति । सोऽयमधस्तात्
 पतियतीति । एवं तस्यादित्यस्याधोदेशविषयात् पातात्
 भीता देवास्तत्पातपरिहाराय तमादित्यमेतेषु गायत्र्यादिषु
 सप्तसु हृन्दःसु स्थापितवन्तः । यस्याद्देवाश्चन्द्रांस्तथाश्रितवन्तः ।
 तस्मात्तेषु हृन्दःसु गीयमानस्य सामविशेषस्य आयनीयं
 नाम सम्पन्नम् । यस्याश्चन्द्रःस्त्रादित्यं स्थापयित्वा तस्याधः-
 पातं निवारितवन्तः । तस्मात्तेषु हृन्दःसु गातव्यस्य साम-
 विशेषस्य वारवनीयं नाम सम्पन्नम् । श्लोचकर्षासाधनार्गा
 आयनीयादिसाक्षामाधारत्वाच्चन्द्रांसि प्रशंसानीत्यर्थः ॥

तेषु हृन्दःसु दृष्टीं विशेषेण प्रशंसति । “तस्या वाच
 एवावपादादविभयः । तस्या एतानि सप्तचतुर्दशराशि
 हृन्दाः स्त्रुपादधुः । तेषामतिचीष्मरिच्यन्त । न चीष्मुदभवन्
 [१] । स दृष्टीमेवास्तृशत् । दाम्यामचराभ्याम् । अहोराचा-
 भ्यामेव” इति । हृन्दःस्त्रादित्यं स्थापयित्वापि तेषां हृन्दसां
 न्यूनाधिकभावेन कार्यक्षमत्वाभावमाशङ्कमाना देवाः पुनरा-
 दित्यपातात् भीताः सन्तस्त्रेवैव हृन्दःसु कार्यक्षममेकं हृन्दो
 नियच्छन्तस्तानि सप्तापि हृन्दांस्त्यादित्यसमीपे स्थापितवन्तः ।
 चत्वार्युष्णिगनुष्टुप्किं दृष्टीत्येतान्युत्तराशि चेषां गायत्री चि-
 हुस्त्रगतीत्येषां प्रसिद्धानां मुख्यचन्द्रसां तानि मुख्यचन्द्रांसि

चतुदशराशि तानि च मिश्रिता यज्ञयज्ञाकानि, तेषां यज्ञानां मध्ये योषि यङ्गिनिष्टुज्जनतीत्येतान्यतिरिच्यन्त । यदा दृष्टीं कृत्वा मानं क्रियते तदानामेतेष्वयचराश्रयि-
कानि भवेयुः । तथा योषि नायश्चुष्टिननुष्टुमित्येतानि नोद-
भवन् नोदूतानि दृष्टीं पूरयितुं न समर्थाणि कैश्चिदचरै-
र्नूनत्वात् य च न्यूनाधिकभावः श्रुत्यैव दर्शयिष्यते । तदानीं
य आदित्यस्थानि यद्यपि हन्दांश्च परित्यज्य बृहतीमेव स-
कार्यचमेयमित्येवं स्पृष्टवान् । या च दृष्टी सकार्येषु यङ्गि-
नदचरेषु द्वे एवाचरे अहोरात्ररूपतामापन्न ताभ्यामादित्य-
स्योपकरेति । तावताधःपातमीतिर्निर्गृह्यता ॥

अथ प्रश्नोत्तराभ्यां दृष्टीमहिमानं दर्शयति । “तदा-
हुः । कतमा या देवाचरा दृष्टी । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठत् ।
द्वादत्र पौर्णमासः । द्वादत्राष्टकाः । द्वादत्रामावास्याः । एषा
वाव या देवाचरा बृहती [१] । यस्यां तत्प्रत्यतिष्ठदिति”
इति । बृहती द्विविधा ब्रह्मात्मिका देवतात्मिका चेति । तस्या
अवयवभूतान्यचराणि च द्विविधानि ब्रह्मात्मिकानि देवता-
त्मिकानि च । न चरत्येभिर्द्विविधैरवयवैरिति व्युत्पत्त्या द्वि-
विधा अण्ववयवाचरब्रह्मवाच्याः । तत्र ब्रह्मात्मिकाचरावयवाः
पुनानः सोमेत्यादिवृक्षु प्रसिद्धाः, देवतारूपाचरावयवैर्युक्ता
देवतारूपा या बृहती तस्यामादित्यमण्डलं प्रतिष्ठितम् । या
च बृहती तदवयवाश्च कीदृशीति पप्रच्छुः । तत्राभिज्ञोत्तरं
ब्रूते । पौर्णमासः क्षणाष्टम्वोऽमावास्याः संवत्सरगताः सर्व्या

मिषित्वा देवतारूपा अक्षरावयवाः । तत्सङ्घातरूपेण बृहती
देवताऽऽदित्यमण्डलस्य आधारभूता तथा धारितमादित्यमण्डलं
अधो न पततीति स्तोत्रगानकाखे भावनार्थमिदं देवतारूपं
निरूप्यते ॥

अथ देवतारूपाणां वृन्दासां सम्पादमुखेन सर्वेषां प्रश्नसं
बृहतीरूपत्वं सम्पादयति । “यानि च वृन्दाऽऽस्त्यरिच्यन्त ।
यानि च नोदभवन् । तानि निर्वीर्याणि हीनान्यमन्यन्त ।
साग्रवीद् बृहती । मामेव भूत्वा । मामुपसऽअयतेति । चतुर्भि-
रक्षरैरनुष्टुब्धहतीं नोदभवत् । चतुर्भिरक्षरैः पङ्क्तिर्बृहती-
मत्यरिच्यत । तस्यामेतानि चत्वार्यक्षराण्यपङ्क्तिषादधातु[१] ।
ते बृहती एव भूत्वा । बृहतीमुपसमअयताम्” इति । यानि
पङ्क्त्यादीनि बृहत्या अधिकाक्षराणि यानि चानुष्टुबादीनि
बृहतीं पूरयितुं न पर्याप्तानि तानि द्विविधान्यपि स्वमनस्ये-
वमन्यन्त, वयं निर्वीर्याणि बृहतीकार्यं सम्पादयितुमसम-
र्थानि । अतो हीनानि अधमानोति तेषां खेदं दृष्ट्वा तत्प-
रिहारोपायं सा बृहतीदेवताऽग्रवीत् । हे वृन्दासि यूयं
मामेव भूत्वा प्राप्य मदीयामेवाक्षरसङ्गां धृत्वेत्यर्थः । ततो
मामुपेत्य सम्यक् सेवधमिति । तच्चानुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षरत्वात्
बृहत्या षट्त्रिंशदक्षरत्वात् बृहत्या चतुर्भिरक्षरैरियं अनु-
ष्टुब्धहतीं पूरयितुं न समर्था । पङ्क्तेः पञ्चभिः पादैरुपेतत्वात् ।
एकैकस्य पादस्याष्टाक्षरत्वे सति चत्वारिंशदक्षरा पङ्क्तिः सम-
यते । चतुर्भिरक्षरैः पङ्क्तिर्बृहत्या अधिका । तस्यां पङ्क्तौ

विद्यमानान्येतानि चत्वार्यधिकाक्षराणि अपह्रियेयं बृहती
न्यूनायामनुष्टुभि स्थापितवती । ततस्ते पङ्क्त्यनुष्टुभौ बृहत्यावेव
भूत्वा तां बृहतीमुपेत्य सम्यगसेवेताम् । एकस्य न्यूनाधिकयुग्मस्य
बृहतीलं सम्पादितम् ॥

अथान्यथोर्युग्मयोरपि तत् सम्पादयति । “अष्टाभिरक्ष-
रैरुष्णिगबृहतीं नोदभवत् । अष्टाभिरक्षरैस्त्रिष्टुब्हबृहतीमत्यरि-
च्यत । तस्यामेतान्यष्टावक्षराण्यपक्लिद्यादधात् । ते बृहती एव
भूत्वा बृहतीमुपसमश्रयताम् । द्वादशभिरक्षरैर्गायत्री बृहतीं
नोदभवत् । द्वादशभिरक्षरैर्जगती बृहतीमत्यरिच्यत । तस्या-
मेतानि द्वादशाक्षराण्यपक्लिद्यादधात् [४] । ते बृहती एव
भूत्वा । बृहतीमुपसमश्रयताम्” इति । उष्णिगष्टाविंशत्यक्षरा
प्रसिद्धमन्यत् ॥

अथानुसन्धानार्थं रथरूपकं परिकल्पयति । “सोऽब्रवीत्
प्रजापतिः । कन्दांसि रथो मे भवत । युष्माभिरहमेतमध्वान-
मनुसञ्चराणीति । तस्य गायत्री च जगती च पञ्चावभवताम् ।
उष्णिगं त्रिष्टुप् च प्रक्षी । अनुष्टुप् च पक्लिञ्च धुर्यै । बृहत्ये-
वोद्धिरभवत् । स एतं कन्दोरथमाख्याय । एतमध्वानमनु-
समचरत् । एतं ह वै कन्दोरथमाख्याय । एतमध्वानमनु-
सञ्चरति । येनैष एतत् सञ्चरति । य एवं विद्वान्त्सोमेन
यजते । य उ चैनमेवं वेद” [५] इति । स प्रजापतिरादित्य-
रूपेणाकाशमार्गे गन्तुमेवमुवाच । हे कन्दांसि गायत्र्यादीनि
यूयं मदर्थं रथाकारं प्राप्नुत । रथाकारैर्युष्माभिरहं एत-

माकात्राधानं अनुदिनं सञ्चरातीति । ततस्तस्य प्रजा-
पतेर्गमनार्थं गायत्रीजगत्यौ पक्षौ रथस्य चक्रेऽभवताम् ।
उष्णिगनुष्टुभौ प्रह्याबोषारूपे दीर्घकाष्ठे अभवताम् । अनुष्टु-
प्पक्षौ धुरि योजनीयावस्थावभवताम् । बृहत्येवोद्भिर्बुध्न्या-
पनीया पीठसमाना उपवेशनफलकरूपाऽभूत् । स प्रजापति-
साकृद्वं रथमावह्यानुदिनमेतन्मार्गं सञ्चरति । यः पुमानेवं
रथमनुसन्दधानः सोमेन यजते । यच्चैनं रथमेवं ध्यायति ।
स एष उभयविधोऽपि पुरुषो येनाध्वनैव प्रजापतिरेत-
द्विजमानं स्थानं सञ्चरति । तमेतमेवाध्वानं हन्धेरथमारु-
ढोऽनुदिनं सञ्चरति । यच्चैवं विद्वान् सोमेन यजत इति वाक्ये
एवंब्रह्मेन देवासुरा इत्याद्यनुवाकचतुष्टयोक्तः साङ्गः सोम-
यागप्रकारः परानृम्यते । अतोऽयं सोमयागस्य प्रयोगविधि-
र्द्रष्टव्यः । अथास्य प्रपाठकस्थानुवाकार्थः सकृद्व्रजते ।

नक्षत्रेष्टकानां मन्त्राः पञ्चमाद्ये समीरिताः ।

नक्षत्रद्वारकः पुष्यः काश उक्तो द्वितीयके ॥

हेयाहेयावर्धर्भागौ तृतीये समुदीरितौ ।

तुर्थ्ये पात्रोक्तिरन्यस्मिन् मन्त्रावपनगाः श्रुताः ॥

षष्ठे तद्वाङ्मणं मन्त्रा इष्टकार्या द्वयोः श्रुताः ।

चतुर्थं नवमाद्येषु साङ्गः सोम उदीरितः ॥

श्रीपानुवाकरूपस्य पञ्चमोऽयं प्रपाठकः ।

ब्राह्मणं राजसूयस्य प्रोक्तं षष्ठे च सप्तमे ॥

अष्टमे संहितायान्तु समग्रा विधयः श्रुताः ।

विधिव्याख्यानरूपत्वाद्नुब्राह्मणमुच्यते ॥
 प्रतिप्रपाठकं तच्चानुवाका द्वाव वर्णिताः ।
 षष्ठ्याद्येऽनुमत्याद्य दृष्टयोऽथ द्वितीयके ॥
 वैश्वदेवहवींषि स्रुसादङ्गानि तृतीयके ।
 वरुणस्य प्रघासाः स्रुसुर्ये प्रेषस्तु पञ्चमे ॥
 साकमेधास्तु षष्ठे स्रुसाच्छेषः सप्तमे भवेत् ।
 अष्टमे पितृवज्रः स्रुसाच्छेषो नवमे स्रुतः ॥
 दशमे व्यम्बकानि स्रुरिति षष्ठः समापितः ।
 सप्तमाद्ये शुनाशीरीयेन्द्रतुर्ये उभे तथा ॥
 पञ्चाभिधमपामार्गहोमस्रुत्वार ईरिताः ।
 द्वितीये देविकादीनि तृतीये रत्निनां हविः ॥
 तुर्ये हविर्देवसुवा पञ्चमे तु जलाहतिः ।
 षष्ठे स्रुसाञ्जसंस्कारो दिग्जघ्रध्यानमुत्तरे ॥
 अभिषेकोऽष्टमे प्रोक्ता रथारोहणमुत्तरे ।
 दशमे सेव्यते सूर्यैः सप्तमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अष्टमाद्ये हवींषि स्रुः संस्रुपां दशमेयकः ।
 द्वितीये वेष्टयोऽन्यस्मिन् चतुर्थे प्रयजां हविः ॥
 सौत्रामणिर्दधोः प्रोक्ता पवित्राहस्तु सप्तमे ।
 अभिषेच्योऽप्यष्टमे तु विज्ञेयः साममन्त्रयोः ॥
 न प्रेषोऽभिषेकगेऽन्यस्मिन् दशमे तु द्विराचकः ।
 अचस्र हृतिरित्येवमष्टमोऽयं प्रपाठकः ॥
 अचरार्थः संहितायां तन्मन्त्रविधिभिः सह ।

व्याख्यातोऽवेक्ष्यतां तच्च काण्डोतोऽच समापितः ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवर्त्तयन् ।

पुमर्थाश्चतुरो देवादिद्यातीर्थमश्नेत्यरः ॥

इति श्रीसायनाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
कृष्णयजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डे पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टमप्रपाठकाः
समाप्ताः ॥ * ॥

इति श्रीराजाधिराज-परमेश्वर-वैदिकमार्गप्रवर्त्तकश्रीवीर-
बुक्कराजस्याज्ञापाख्येन माधवामात्येन विरचिते वेदार्थप्रकाशे
यजुर्ब्राह्मणे प्रथमकाण्डः समाप्तः ॥ शुभमस्तु ॥ • ॥

